

Н. ЖАПАҚОВ, Қ. МӘМБЕТОВ, Қ. СУЛТАНОВ. А. КӘРИМОВ

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ ТАРИЙХЫ

Университеттің филология факультети үшін сабақлық
(Ең әйемги дәуірлерден Уллы Октябрь социалистик революциясына шекем)

Өзбекстан ССР Жоқарғы хәм орта арнаұлы билимлендириў
министирлиги тастыйықлаған.

НӨҚИС, «ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»,—1983

АВТОРЛАРДАН

«Қарақалпақ әдебияты» сабақлығы Нөкис мәмлекетлик университетиниң филология факультетиниң қарақалпақ әдебияты кафедрасының оқытушыларының дүзген хәм Өзбекстан ССР Жоқары хәм орта арнаулы билимлендириу министрлиги менен университет илимий совети мақуллаған программа тийкарында жазылып, биринши мәртебе баспаға усынылып отыр. Авторлар марксизм-ленинизм классиклериң мәдений мийрасты үйрениу ҳаққындағы көрсетпелерин басшылыққа алып бул китапты жазуға миясар болды.

Сабақлық «Қирисиу», «Орта Азия хәм Қазақстан халықларына ортақ болған әдебият», «Ерте дәуирдин аўызеки әдебият естеликлери» «XIV—XV әсирдеги қарақалпақ әдебияты», «XIV—XVII әсирдеги қарақалпақ әдебияты», «XIX әсирдеги қарақалпақ әдебияты хәм әдебий байланыслар», XIX әсирдин еккинши ярымындағы әдебият», «Халық китаплары хәм қыссалар», «Өтеш Алшыпбай улы» «Жуўмақ» темалары филология илимлериң кандидаты Камал Мәмбетов тәрәпинен жазылды. Сондай-ақ, сабақлықтың «Әжинияз Қосыбай улы» темасы доцентлер Қ. Мәмбетов хәм К. Султанов пенен бирликте жазылды.

Марксизм-ленинизм классиклери әдебий мийрас ҳаққында», «XVIII әсирдеги қарақалпақ әдебияты», «Жийен жырау», «Кунхожа», «Бердақ» бөлимлериң филология илимлериң кандидаты доцент Қәлимбег Султанов жазды.

Филология илимлериң докторы Н. Жапақов хәм филология илимлериң кандидаты А. Қаримов «Сарыбай», «Гүлмурат», «XIX әсирдин ахыры хәм XX әсирдин басындағы әдебият», «Омар», «Сыдық», «Әбдикәдир», «Бегжан», «Аннақул», «Қудайберген», «Қазақбай» хәм «Жаңабай шайыр» творчествосына арналған бөлимлериң жазды.

Ж $\frac{60602}{M-357(04)-83}$ 83 4306020300

КИРИСИҰ

Әдебиат тарийхы пәни көп әсирлер даўамында раўажланған халық мәдениатының үлгилерин үйретиўши пән сыпатында майданға келди. Үлкен яки киши болыўына қарамастан ҳәрқандай халықтың әдебиаты ҳәм искусствосының раўажланыў жолы бар. Соның ушын ҳәрбир халықтың әдебиаты сол халықтың аты менен аталады. Себеби сол халық ҳәм оның алдыңғы адамлары бул әдебиатты дәреткен болып есапланады. Усы тийкардан қарағанда әдебиат тарийхы әдебий процесстиң раўажланыў басқышларын, бағдарларын үйретеди. Сол халықтың әдебиатын үйрениўди өзиниң алдында тийкарғы мақсет етип қояды. Ҳәрбир халық өзиниң составының аз яки көп болыўына қарамастан, адамлардың мәдениатының раўажланыў жолына өзиниң үлесин қосады. Соның ушын да әдебиат тарийхы бир жағынан белгили бир халықтың әдебиаты болыўы менен бирге, екінши жағынан жержүзлик әдебиаттың ажыралмас бөлеги болып табылады.

Қарақалпақстан әдебиаты тарийхы предмети. Қарақалпақ әдебиаты тарийхы предмети, қарақалпақ халқының әйем замандардан баслап тап ҳәзирги күнге шекемги пайда еткен көркем шығармаларын, әдебиат ойшылларының твортествосын өз ишине алады. Бул әдебиат бир-биринен тиккелей парқ қылатуғын үлкен еки дәўирге бөлинеди: Уллы Октябрь социалистлик революциясына шекемги әдебиат ҳәм қарақалпақ совет әдебиаты.

Октябрь революциясына шекемги қарақалпақ әдебиаты антогонистлик класслық жәмийетте пайда болған. Соның ушын да бул дәўир бир неше прогрессив ҳәм реакцион ағымларды өз ишине алады. Қарақалпақ әдебиаты халықтың арзыў-әрманларын дыққат орайына тутқан прогрессив ағым ҳәм оған пүткиллей қарама-қарсы болған реакцион ағым менен гүрес жолында шынықты ҳәм халықтың еркинлик жолындағы көп әсирлик гүрес жолларын басып өтти.

Әдебиат тарийхы—бул көп ғана әсирлерди басынан кеширген халқымыздың тарийхий ұақыяларға болған көз-қарасы ҳәм оны әдебиатта сәўлелендириўши фактор сыпатында пайда бол-

ған. Қандай машақатлы дәуірлерде де халық әдебиетсіз жасай алмаған. Өзіннің еркінлік хакқындағы хаўазын сәл әдебиетінде ғана қалдыра алған. Бул жағынан қарағанда әдебиет тарихы тарих пәни менен терең байланысып келеди. XVIII әсирдеги Жунгарлар хәм XIX әсирдеги Қонырат көтерилислерин Жийен жыраудың «Иосқан ел», «Әжинияздың «Бозатаў», Берлақтың «Ерназар бий», «Айдос бий» поэмаларына тийкарланбай дәлиллеў қыйын.

Усы тийкарда қарақалпақ әдебиеті тарихының революцияға шекемги дәуір де бирнеше бөлимлерге бөлинеди:

1. Ең әйемги әдебиет естеликлер.
2. XIV -XV әсирдеги әдебиет естеликлер.
3. XVI—XVII әсирдеги қарақалпақлардың әдебиет естеликлері.
4. XVIII әсирдеги қарақалпақ әдебиеті.
5. XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиеті.
6. XIX әсирдин ақыры хәм XX әсирдин бас гезиндеги қарақалпақ әдебиеті.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ҮЙРЕНИЛИҮИ

Қарақалпақ әдебиеті Уллы Октябрь социалистик революциясына шекемги дәуірден баслап-ақ үйрениле басланған. Көпшилик тарихшылар қарақалпақларды «Қыссаханлар хәм шайырлар ели» деп атайды. Буның айқын мысалы ушын революциядан бурынғы қарақалпақ халқының оғада бай хәм тәсирли әдебиетін изертлеў ушын келген көп ғана рус илимпазлары хәм саяхатшыларының мийнетлерин көрсетіў мүмкин.

Орта Азияның белгилли билимпазы Ч. Валиханов өзіннің шығармаларына жазған сөз басында «Қосық дүнья жүзин саяхат етип жүрип, бир күни Сырдарьяның арғы жағындағы қарақалпақлардың қонысына қонақ болыўға тоқтапты. Бурин көрилмеген хәм еситилмеген қонақтың келиўи хакқында хабар оқтай зуўлап, хәмме жаққа таралады. Есап-сапы жоқ қарақалпақлар бахытлы аўылға жыйналып, әжайып қонақтың қосығын тап кеш болғаннан баслап, таң атқанша тыңлаған. Хош хаўазлы қонақтың мыңлап гүрриңлерин, қосықларын, тарихын, есап-сапы жоқ қарақалпақлар есте сақлаған» деп жазады. Қарақалпақлардың саз-сәўбетин аўызекки халық творчествосын, поэтикалық шеберлигин үнатқан Ч. Валиханов тағы да: «Сахдағы ең дәслепки қосықшылар хәм шайырлар қарақалпақлар болып есапланылады» деп жазған еди.

Булардан тысқары қарақалпақлар арасына көп ғана рус илимпазлары хәм саяхатшылары келген. 1740 хәм 1741-жыллары патша хукиметиниң тапсырыўы бойынша геодезист Муравин хәм поручик Гладышевлер қарақалпақлар арасында болып, қарақалпақлардың социаллық жағдайлары хәм этнографиясы

менен қызыққан. Бул ҳаққында олардың «Орсктен Хийўаға шекем саяхат» деген мийнетинде толық көрсетилген. Сондай-ақ: П. Рычковтың «Оренбург губерниясы тарийхы» (1759-жыл), Проф. Березинниң «Түрк хрестоматиясы» (1876-жыл), Риза—Кули Мырзаның «Әмиўдәрья областының қысқаша очерин» (1872-жыл), Н. Каразинниң «Әййемги хәм жаңа Россия» деген мийнетлеринде қарақалпақ әдебиятының үлгилериниң басылғанлығын көрсемиз. Буннан кейин К. И. Разгонов, Г. Н. Потанин, Әбубәкир Диваев, Н. Остроумов, А. Россикова хәм тағы басқалар қарақалпақ әдебиятының үлгилерин жыйғаған хәм оны баспаға бастырыўға ерискен. Петербург университетиниң Шығыстаныў факультетиниң студенти Л. И. Беляев қарақалпақлар арасына келеди хәм 1903-жылы Шымбайдағы Бекмурат жыраўдан «Едиге» дәстанын жазып алып, Ашхабадта бастырып шығарады. Қарақалпақлар арасында белгили Венгер саяхатшысы Герман Вамберий де болған хәм халық арасынан бирқанша дәстанлар жазып алған.

Усының менен бирге қарақалпақ әдебиятының әййемги дәуірлерине сабақлас болған материалларды жыйнаўда 1896-жылы Петербургта басылған В. Радловтың «Түрк халық қосықларының үлгилери», «Лирикалық хәм эпикалық харектерге ийе болған қырғыз поэзиясының үлгилери» (1885-жыл), тап усы жылы Петербургта басылған рус география жәмийети «Оренбург бөлиминиң қолжазбалары», 1883-жылы Петербургта басылған Мухаммед Оспановтың «Ноғай хәм Қумық шайырлары», 1908 хәм 1910-жыллары Оренбург хәм Қазан қалаларында басылған Габдулла Мұштақтың «Шайыр яки қазақ ақынларының басты жырлары», «Жақсы үгит» деп аталған кітапларды пайдасы үлкен. Бул кітапларда революциядан бұрынғы қарақалпақ әдебиятының үлгилери менен танысамыз.

Революциядан бұрынғы дәуірде де сол дәуірде жасаған қарақалпақ шайырларының қосықлары кітап, газета бетлеринде жәрияланған. Буған мысал ретинде ХІХ әспирде жасаған қарақалпақлардың белгили классик шайыры Әжинияз Қосыбай улының 1916-жылы Хийўа шайырларының «Югирмия» топламында шыққан айырым қосықларын, соның менен бирге 1878-жылы «Туркистан ўалаяты» газетасында басылған Әжинияз шайырдың қазақтың шайыр қызы Менеш пенен айтысларын көрсетиў мүмкин.

Уллы Октябрь революциясы узақ жыллар даўамында езилген қарақалпақ халқының көп жыллық мәдениатын, тарийхын, әдебиятын тиклеў ушын үлкен мүмкиншиликлер ашып берди. Халықтың миллий ҳуқуқын, тил хәм әдебияты өзгешеликлерин қәлиплестириў, миллий кадрлар таярлаў исинде көп ғаана рус илимпазлары жәрдемге келди. Қарақалпақстанда 1926-жылдан баслап Н. А. Баскаков, 1927-жылы А. С. Морозова, 1930-жылы профессор С. Е. Малов, 1932-жылы проф, Ю. М. Соколов хәм буннан сәл соңырақ 1937-жылы профессор С. П. Толстовтың экспедициялары келди. Соның ала Т. А. Жданко, Б. В. Андрия-

новлардың экспедициялары революциядан бұрынғы мәдениетіміз тарихын үйрениуде оғада қуны жұмыстар иседе.

1930-жылдан бастап Қарақалпақстанның арқа районлары бойынша Қаллы Айымбетов және Орынбек Кожуровлар басқарған экспедициялар жемісін жұмыс ісеп, революциядан бұрынғы көп ғана қарақалпақ шайырларының қолжазбаларын жыйнады. Әсіресе, бұл дәуірде халқымыздың көп әсірлік мәдени мұрасларын жыйнап қалдырған, талантлы әдебиетшілер Сәдирбай Мәуленов, Шәмшет Хожаниязовлардың бағалы жұмыстарын көрсетіуге болады.

1924-жылдан бастап республикалық масштабта ана тилиндегі газета және кітаптар шыға бастады. 1932-жылдан бастап этирапына жас әдебиетшілерді жемлестірген «Қарақалпақ әдебиеті және искусствосы» журналы шықты. Педагогикалық оқыту орындары, институттар ашылды. Арнаулы орта білім беріуші техникумдар, курстар шөлкестірілді. Бастауыш және толық емес орта білім беретугын мектептердің саны көбейді. Оларда интеллигенцияның жаңа буындары іс істей бастады. Бұл іс істердің және қарақалпақ әдебиетінің тарихын үйрениуде оны белгілі бір системаға салыуда үлкен үлесін қосты.

Қарақалпақ әдебиетін ізертлеу ісін ең бірінші мәртебе қолға алған, жаңа ғана оқып киятырған қарақалпақ совет интеллигенциясы еді. Олардың ішінде белсені қатнасқанлары Н. Дәуқараев, Қ. Айымбетов, О. Қожуров, А. Бегимов, И. Сагітов, Н. Жапақов және тағы басқалар болды. Әсіресе, Қаллы Айымбетовтың «Қарақалпақ әдебиеті және искусствосы» журналында жәрияланған «Қарақалпақ әдебиетінен естеліктер» деген мақаласы қарақалпақ әдебиетін ізертлеу мәселелеріне бағдарланған еді.

Соңынан бұл жұмысқа Нәжим Дәуқараев және Исмайыл Сагітовлар актив араласты. Н. Дәуқараевтың «Бердақ шайыр» (1950-жыл), И. Т. Сагітовтың «Бердақ—уллы гуманист шайыр», (1943-жыл), С. Б. Бассиннің «Бердақ шайыр—великий патриот», (1943-жыл) мийнеттері қарақалпақ әдебиетін ізертлеуге бағдарланған бірінші ілімді кітаптар еді.

Бұлардан тысқары қарақалпақ әдебиетін ізертлеу және үйрениуге бағышланған «Совет Қарақалпақстаны», «Советская каракалпакия», «Жас ленинші» газеталарының бетлерінде бір қанша мақалалар жәрияланды.

1946-жылы Нәжим Дәуқараев «Революцияға шекемгі қарақалпақ әдебиеті тарихының очерктері» деген темада табыссы диссертация жақлады. Соңынан бұл темада докторлық жұмысын жақлады. 50-жылдарда Исмайыл Сагітовтың «Бердақтың өмірі және творчествосы» деген темада кандидатлық жұмысы жарық көрді.

1950—1960-жылдарда қарақалпақ әдебиетін ізертлеу жұмыстары бір қанша алға кетті. Әдебиет майданына Бабаш Исмайлов, С. Ахметов, Артық Қаримовлар келіп қосылды. Б. Ис-

майловтың «Күнхожаның өмири хәм творчествосы», А. Каримовтың «Жийен жыраўдың өмири хәм творчествосы» монографиялары революциядан бұрынғы қарақалпақ классиклериниң шығармаларын кеңнен изертлеўге бағдарланды.

Қарақалпақ әдебияты тарийхы бойынша алпысыншы жыллардың ақырында К. Мәмбетовтың «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында шығыс классиклери традициялары», А. Муртазасығың Бердақтың «Ахмақ патша» дәстаны, жетпіншинши жыллардың басында А. Пирназаровтың «Омар шайырдың өмири хәм творчествосы» деген темаларда кандидатлық жұмыслар жақланды.

Хәзирги дәўир—қарақалпақ әдебияты тарийхының оғада терен изертленип атырған бир дәўири. Академик Марат Нурмухамедов өзиниң 1972-жылғы Парижда болып өткен конгресте жасаған докладын «Орта Азия, Қазақстанның көшпели хәм ярым көшпели халықларының әдебияты тарийхынан» деп атаған еди. Буннан кейинги ЮНЕСКО ның Ашхабадтағы болып өткен конгресинде де ол өз докладын қарақалпақ әдебияты тарийхы мәселелерине бағышлады.

Соңғы жыллары Өзбекстан ССР илимлер Академиясының хабаршы ағзасы И. Сағитовтың «Саҳра бұлбили», филология илимлериниң докторы Наўрыз Жапақовтың «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселелери», К. Худайбергеновтың «ХІХ әсир хәм ХХәсирдиң басындағы қарақалпақ ойшылларының философиялық ойлары», К. Мәмбетовтың «Әйемги қарақалпақ әдебияты» мийнетлери жарық көрди. Тил тарийхының белгили изертлеўшиси Хуснатдийин Хамидов тәрәпинен Октябрь революциясынан бұрынғы айырым қарақалпақ шайырларының қолжазбалары табылды.

Революциядан бұрынғы қарақалпақ шайырларының шығармаларын жыйнаў хәм оларды баспаға таярлаў жұмыслары даўам етпекте. Бул тараўда әссресе Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының тарийх, тил хәм әдебият институты қапталындағы революциядан бұрынғы қарақалпақ әдебияты тарийхы бөлиминиң жұмыслары дыққатқа ылайық. Сектор хызметкерлериниң жемисли мийнетлери нәтийжесинде Бердақ, Әжинияз, Күнхожа, Жийен жыраў, Өтеш, Омар хәм Әбдиқәдир сыяқлы революциядан бұрынғы жасаған шайырлардың топламлары басылып шықты. Хәзирги дәўирде Октябрь революциясына шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхын изертлеў хәм үйренкў үстинде Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының Нәжим Дәўқараев атындағы тарийх, хәм тил әдебият институтының революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты бөлими, Нәкис Мәмлекетлик университетиниң қарақалпақ әдебияты кафедрасы, сондай-ақ филология факультетиниң студентлери, әдебиятымызды изертлеў исине актив қатнаспақта.

Қарақалпақ әдебияты тарийхы пәни хәзирги ўақытта респуб-

ликамыз территориясындағы орта мектептерде, орта хәм арнаўлы билим бериў орынлары техникум хәм училищлерде, сондай-ақ жоқары оқыў орынларында Қарақалпақстан территориясынан сырттағы университетлерде «СССР халықлары әдебияты тарийхы», «Қазақстан хәм Орта Азия халықларының әдебияты» деген арнаўлы курсларда пән сыпатында оқытылады. Минс, усындай жоллар менен қарақалпақ әдебияты тарийхын үйрениў әмелге асырылмақта.

Орта Азияда араблар хәкимшилиги XI әсирге шекем дауам етти. Кейинги дәуірдеги әдебият хәм мәдениәт көбирек парсы тили хәм мәдениәтының үстемлиги менен белгиленеди.

Махмуд Қашғарий хәм оның «түрк сөзлер топламы» шығармасы. Махмуд ибн—үл—Хусайн ибн Мухаммедадил Қашғарий XI әсирдин басларында Баласағун қаласында тууылған. Оның бабасы қашғарлық болып, соңынан Баласағунға көшип келип, сол жерде отырықшы болып қалған.

Ол жаслығынан-ақ илимге қызыққан болып, Қашғардан Сибирь жерине шекемги жайласқан түрки халықларының әдет үрип хәм аўызекли әдебият естеликлерин жыйнаўға қызыққан еди.

X әсирдин басларында Қарлуқ қәўимлериниң аўқамы күшейип, Орта Азиядағы ең ири мәмлекет Қараханийлер, мәмлекети пайда болған еди. Қараханийлердин пайтахты тез арада Қашғардан Баласағунға көширилип, бирқанша ўақытлардың өтиўи менен ол Сырдарья бассейнидеги айрым қәўимлерин хәм Саманийлердин қараўында болған Бухара хәм Самарқанд жерлерин өзине бойсындырды. Қараханийлер Орта Азиядағы жоқары мәдениәтлы еки халықты—Шығыста уйғырларды, батыста түрки Иран қәўимлерин бағындырып алыўы, сол дәуірдеги Орта Азияда пайда болған әдебий тилдин сәўлелениўине себепши болды. Бул әдебий тил сол дәуірдеги Қараханийлер мәмлекетинде еки бағдарда раўажландырылып, еки орайға ийе болды. Булардан бири Қашқар, Қарлуғ—уйғыр диалекти тийкарында, екіншиси Баласағун оғуз—қыпшақ диалекти тийкарында әдебий тилди қәлиплестирди. Махмуд Қашғарий усы дәуірде шыққан Қараханийлер мәмлекетиниң белгили илимпазы болып, Қарлуғ—уйғыр хәмде Оғуз—қыпшақ диалектлерине айрықша итибар берип изертлеген илимпазлардың бири.

Махмуд Қашғарий сол дәуірдин өзинде-ақ пүткил түрки қалаларының арасын гезип шыққан.

Алты мыннан ибарат түрки сөзлерин арабшаға аўдарып, өзиниң «Девану лугатит түрк» (Түрк сөзлери топламы) деген шығармасын жазған. Бул ҳаққында автор төмендегише жазады.

«Мен түрклер, түркменлер, огузлар, чигиллер, яғмалар, қырғызлардың қалаларын, аўыл хәм жайлаўларын көп жыллар бойы гезип шықтым, сөзлерин топладым. Хәр қыйлы сөзлердин қолланыўларын үйренип, анықлап шықтым. Мен бул ислерди тил билмегенлигим ушын емес, бәлки бул тиллердин хәр қандай парқын анықлаў ушын иследим».

Махмуд Қашғарий буннан тысқары «Жавахир—ун-навх фи лугатит түрк (Түрк тиллериниң синтаксистлик қағыйдалары) деген шығармасын жазған. Бирақ, бул шығарма елеге шекем табылмай атыр. Екинши шығармасы «Түрк сөзлери топламы» XX әсирдин басында Истамбулда табылды. Бул қол жазбаны көширген кәтип Мухаммед бини Әбу Дамашқыйдың мағлыўматына қарағанда, бул нусқа Махмуд Қашғарийдин өз қол жазбасынан алынған. Бул шығарма 1915-жылы үш томлық китап болып

Стамбулда басылған. Шығысты изертлеуші Броккельман тәрепинен 1928-жылы немец тилине, 1939-жылы Басим Аталай тәрепинен оспанлы түрк тилине, кейинирек С. Муталлибов тәрепинен өзбек тилине аударылған. «Түрк сөзлер топламы» тили жағынан дерлик барлық түрк тиллес халықлар менен ортақласады.

Мысалы:

Кече турып иорыр эрдим,
Қара, қызыл бери кордум,
Қатығ ианы қура кордум,
Қайа көрун баку ағды.

(Кеште аң аўлап жүрген Қызыл қара бери көрдим. Дәрқал сары жайға оқ салдым. Бери ҳәрекетимди сезип, тастың арасына жасырынды).

Махмуд Қашғарий бул қосықларды түрли түрк қәўимлерин аралап жүрип жазып алған. Соның ушын да бул қосықлар әй-йемги түрк тиллес халықлардың мийрасы менен тутасады. Гейпара қосықлардың стили, қурылысы, қарақалпақ поэзиясына оғада жақын.

Ышқы дәрти қоймайды,
Сағыныш және қыйнайды,
Кеўлим сирә тоймайды,
Жүзим мениң сарғааяр.¹

деп жазылған болса, ал пейзаж ҳаққындағы жазылған қосықларда:

Күлди бәхәрдин жүзи,
Ақты сел ерип музы,
Шықты жарық жулдызы,
Тыңла сөзим күлкисиз

Буннан тысқары урыс картиналарын сүүретлеуши, халықтың қаҳарманлығын сыпатлайтуғын бир қанша қосық қатарлары ушырайды. Мысалы:

Хан шатыры қурылды,
Саўашқа дабыл урылды.
Жаўлар желдей үйрилди,
Қашқан менен қутылмас.

«Түрк сөзлери топламында» сиясий темаға байланыслы да бир неше қосықлар бар. Бул қосықларда жақсылық ҳәм жаманлық, ҳақыйқатлық ҳәм әдалатлық ҳаққында пикирлер бар.

Мысалы:

Бузылды бул заманлар,
Жыйналды көп адамлар,

¹ Қосық текстлери К. Мәмбетов тәрепинен аударылған.

Кемейип билимданлар,
Илим-хикмет жоғалды.—

деп айтылған болса, екінші бір қосықта кәммағал дийханлардың сууықтан қыйналғанлығы хақында сөз болады:

Ылай-балшық дизилер,
Кәммағаллар езилер,
Сууық қатты сезилер,
Бармағларын үплесер.

Буннан тысқары «Түрк сөзлери топламы» ындағы бир қанша нақыл-мақаллар қарақалпақ нақыл-мақаллары менен үнлес. Мәселен, «Қарға қазға утқынға бути синур» деген нақыл қарақалпақларда «Ғарғаның ғазға жарысаман деп шаты айрылды», «Икки бугра ишашур, утра кукачун ангилур» деген нақыл қарақалпақтың «Еки айғыр төбелесе, ортасында тай өледі» деген нақылына туура келеді. Бундағы нақыл-мақаллардың көпшілігі қарақалпақ нақыл-мақаллары менен оғада сәйкес келеді. Мәселен:

1. Киши аласы ичтин,
Иылқы аласы таштин.
(Адам аласы ишинде,
Жылқы аласы тысында.)
2. Алплар бирла урушма,
Бәкләр бирла турушма.
(Күшлилер менен урыспа,
Беглер менен тырыспа.)

деген нақыл сөзлер жыйынтығын көрсетиу мүмкин. «Түрк сөзлер топламы» ески түрки тилин пайда етиу менен бир қатарда, сол группаға жақын болған қарақалпақ әлебий тили хәм басқада халықлардың тил, әдебият тарийхын изертлеуде үлкен хызмет атқарады. Онда Қашғардан баслап Волга бойларына шекем орналасқан түрк тиллес халықлардың үш жүзден аслам қосықлары хәм соның менен бирге жүдә көп сандағы нақыл мақаллары киргизилген.

ЮСУП ХАС ХӘЖИП ХӘМ ОНЫҢ «БАХЫТҚА БАСЛАҰШЫ БИЛИМ» ШЫҒАРМАСЫ

X—XII әсирде Орта Азияда парсы тили хәм әдебиятының оғада үстем болып турыуына қарамастан түрки тилинде бир қанша көрнекли шығармалар пайда болды. Бұл шығармалар арасында Юсуп хас Хажибтин «Кутатғу билк» (Бахытқа баслаушы билим) Ахмед Югнакийдин («Хибат—ул—Хакайик») хақықатлар сыйлығы сыяқлы шығармаларын көрсетиу мүмкин. Бұл шығармалар түрки халықларының ерте дәуиринде пайда болған. Соның ушында бұл шайырларды да анау я мынау халықтың үәкили деп қорғау қыйын. Себеби, Махмуд Қашғарийдин берген

мағлыұматына қарағанда Киши Азиядан баслап Қытайға шекем түркі халықтарының ең ири қәуімлеринен жигирмадан аслам қәуім жасаған.

Тарийхта әдил түрде көрсетилгендей-ақ «Қарақалпақ халқы ерте дәуірлерден баслап, ески түркі халықтарынын алыста, ажыралған ҳалда жасаған емес, керисинше олар менен тығыз байланыста болды, нәгийжеде бул халықлардың тиллериде өз-ара тығыз байланыста болды. XI әсирдеги Қараханийлар мәмлекетине қараслы болған Сырдәрьяның төмен жағында пайда болған әдебий естеликлерден Юсиф Хас Хажиптиң «Кутатғу билик» хәм Ахмед Югнакийдиң «Хибат—ул—хақайық» атлы шығармаларын көрсетиўге болады. Шығармалар оғуз—қыпшақ диалектинде жазылған болып бунда көбинше Хорезмдеги түркі әдебий тилдиң нормалары сәўлеленеди. Юсип Хас Хажиб XI әсирдин 20-жылларында Баласағун қаласында туўылған. Араб, парсы тиллерин жақсы ийелеп, түркі тилинде дәстан жазыўды ойлаған. Бул ҳаққында ол өз дәстанының кирис бөлиминде төмендегише жазады:

Арабша, тажикше китаблар уқиш,
Бизиң тилимизге бул юмғи уқуш.

(Арабша, тәжикше китаплар жүдә көп болып, бизиң тилимиздеги бул данышпанлықтың биринши китабы).

Юсуп Хас Хажиб китапты жазып атамалап Қараханкйлардың хұкимдары Тавғш Буғраханға сыйлыққа береди. Буғралана шайырға Хас Хажиб (есик ағасы) деген атақ берген.

«Қудатыў билик» тиң үш қолжазба нусқасы болып, бул нусқалар «Вена», «Қахира», «Наманган» нусқалары деп айтылады. Поэманың биринши нусқасы XIX әсирдиң 20 жылларында австрия алымы Хәммер Пургштал тәрәпинен Стамбулдан табылып, Венадағы корольлик китапханаға тапсырылған. Екинши нусқасы 1797-жылы Кайрда табылған. Ал, үшінши нусқасы 1914-жылы Наманган қаласынан табылды.

«Қудатғу билик» ҳаққында француз алымы Амадей Жобер, Венгер алымы Герман Вамбери, рус алымы В. В. Радловлар бир қанша изертлеў жумысларын алып барды.

Кейинги дәуірде белгили совет илимпазлары Е. Э. Бертельс, С. Е. Малов, Ғ. Абдурахманов, Н. М. Маллаев А. А. Валитова, С. Муталибов, Р. Каримов хәм тағы басқалар олардың исин даўам етти.

Китап 73 бапқа бөлинип, төрт саўалға жуўап бередиди.

Китаптың тийкарын төрт нәрсе қурайды, бириншиси эдалат, екиншиси мәмлекет, үшіншиси ақыл, төртиншиси қанаат, хәр бирине өз алдына түркше ат қойылған, Эдалатқа Кунтуғды деген ат қойып оны патша орнына қояды. Мәмлекетке Айтолды деген ат қойып, оны ўәзир орнына қояды. Ақылға Угдулмыш (ақыл дана) деген ат берип, ўәзирдиң улы сыпатында, қанаатқа Уғырсыш деген ат берип ўәзирдиң туўысқаны сыпатында бери-

леди. Шығарманың мазмұнында: «Кунтуғды деген әдил патша болып, оның даңқы пүткіл дүньяға жайылады. Айтолды деген бір дана адам Кунтуғдының пайтахтына келип, оның ұәзірлерінің бири менен танысып қалады. Айтолдының даналығын сезіп қалған Кунтуғды оны өзінс ұәзір етип тайынлайды. Ел абад болады. Бірақ, Айтолды өзіннің тууылған жерін сағынып ауылына қайтып кетеді хәм қайтыс болады. Айтолдының Уғдулмыш деген ұлы атасының ұәсиятлары бойынша Кунтуғдының сарайына келип хызмет етеді. Уғдулмыш атасының даналық саясатын қоллап, ел жұртты абаданластырады. Даналық адамға бахыт келтиретуғынын жақсы түсінген Кунтуғды сарайға Уғдулмыштің тууысқанларының бири Көсемишти мәсләхәтши етип тайынлайды».

Солай етип китапта даналық пенен ел басқарыуы хәққында сөз барады. Мәселен:

Билик бирле бәғлар будун башлади;
Укуш бирле әл—күн ишини ишледи,
Бәғ аты билип бирле бағлығ турур.
Биликке кәтсә, бәғ аты қалур.

(Беглер билим менен халықты баслайды) басқарады (Ақыл менен халықтың исин орынлайды. Бектің аты билимине байланыс-лы. Бек билим менен ис алып барса, оның аты мәңги жасайды).

Буннан тысқары ел басқарыушы адамның жаман қылықлардан қашық болыуы, ишкилик ишпеуі хәққында сөз барады. Яғный:

Бор ичмәс керәк бәғ, фасад қылмаса,
Буу икки қылықдың қаңар кут болса.

Бәк (мырза) ишкилик ишпеуі, жаман әдетлер менен шуғыл-ланбауы керек. Себеби, бул еки әдеттен хәмме ұақыт бахыт қашады.

Неча килғу ишләр бор ичсе қалур,
Нече қылмағу иш әсурса қалур.

(Ишкилик ишилсе қанша-қанша уллы ислер қалып қояды. Оның орнына орынсыз ислер пайда болады).

Юсип Хас Хажиб ел басқарыуы ушын ақыллы, данышпан адамлардың зәрүр екенлигин әрман етеди. Яғный «бир адам пүткіл елди желкесине көтеріуі қыйын, оған қол ушын бериу-ши данышпанлар керек»—деген пикирлерди айтқан.

Шайыр хәмме ұақыт халық тәрәпинде турып сөйлейди. Халықтың бир ұәкили сылатында патшадан үш өтиништи қабыл етиуди сорады. «Әй ел ийеси, халықтың сизден үш өтиниши бар. Сны орынлау парыз. Бириншиси, пулдың қәдирин көбейт. Екиншиси, халық ушын зәрүр болған тууры канунлар шығар. Үшиншиси: жолларды қарақшылардан қорға. Адамлар еркин өмир сүретуғын болсын.

Әй елдің сәрдары. Усы үш талапты орынлағаннан кейін, халқыңнан да үш нәрсені талап қыл.

Бириншиси: шығарған бұйрығыңды халқың бұлжытпай орынлауы керек. Екиншиси: мәмлекетке тапсырылуы керек салықтар уақытында тапсырылып тұрылсын. Үшіншиси: пүткіл халық достына дос, душпанына душпан болуы керек».

Юсип Хас Хажиб өз шығармасында буннан тысқары дидактикалық мәселелерди де сөз етеди. Мәселен: «Адам еки түрлі болады. Биреуі үйретиуіши, екиншиси үйрениуіши. Бул еки сыпаттан бос қалған адам хәйуан қатарында болады. Соның ушында я онысын, я бунысын таңлап ал».

Шайыр тил халқыңда оғада бақалы сөзлерди ортаға салады. Оның хәр бири даналық философиялық мәниде берилген.

— «Тил ақыл менен билимнің аударушысы. Тил адамды иззетли, хұрметли етеди, адам оның менен бахытлы болады. Соның менен бирге тил адамды хор зар етеди, тили себепли адамның басы да кесилиуі мүмкин, әй үй хожасы, есинде сақла, егер тилиңе артықша еркинлик берсең, ойламастан сөйлесең, бир күни емес бир күни ол басыңды жейди. Тили себепли азап шеккен адам сондай деп айтқан. Сөзинди ойлап сөйле, басың кетпесин! Тилиңди тый, тисиң сынбасын! Көп сөйлегеннен пайда көрмедим. Бир сөзди қайта-қайта айта бергеннен де пайда жоқ. Оның сөз түйинин бир сөз бенен шеш. Еки нәрсе менен адам қартаймайды. Бириншиси, оның жақсы хұлқы, екиншиси сөзи. Адам баласы тууылады, өледі. Бирақ, оның сөзи мәңги қалады. Соның ушын да адам мәңги жасамақшы болса өлместей сөз тауып қалдыруы керек».

Шайыр илимди ардақлай отырып, дүньяпарасларды үлкен сынға алады. Билимди алтыннан да жоқары қояды:

«Егер сеннен алтын-гүмис мийрас болып қалса, оған қуғанба, гүмисти жумсасаң тез уақытта тамам болады. Ал, сөзин мәңги қалады. Алтын хәм гүмис алып келеди».

Юсип Хас Хажиб адамларды киши пейил болуыға шақырады. Хәр қандай талантлы адам да өз үстинде ислеуі керек деген,—пикирге келеди.

«Бахытлы адам! Бахтыца қуғанба, излен. Салмалар орнынан дәрья пайда болғаны сыяқлы, өмирде де өзгерис болады. Соның ушын да талантыңды өсир. Талант тоқтап қалса, бахыт қашады».

Соның менен бирликте «Кутадгу билик» те ауыз еки халық творчествосы традициялары оғада күшли. Мәселен:

Уқуш көрки тил, ул бу, тил көрки сөз,
Киши көрки юз, ул бу, юз көрки көз.

деген қатарлар, қарақалпақ нақыл-мақалларындағы «Ақыл көрки тил, тилдің көрки сөз, адам көрки жүз, жүздің көрки көз» деген нақыллар менен байланысады. Яки «уқушсиз киши — ол емишсиз игач» деген қатарлар «Ақылсыз киши — мийуесиз дарақ».

Қарында турумыш қылынж угратик,
Ялғыз ар кәтінде кетер әй тетик».

Қарақалпақлар арасында «Ананың қарнында пайда болған қылық, өлгеннен соң жоғалады»,—деген мақаллар менен байланысады.

Сондай-ақ:

Уқушлуғ кишийге әши тәб уқуш,
Биликсиз кишийге аты таб сөкуш.
Билимли киси озар,
Билимсиз киси тозар деген мақал.

менен байланысады. Улыұма алғанда. «Бахытқа баслаушы билим» ата-бабаларымыздың ески мийрасы сыпатында бизди билимли хәм әдепли болыуға шақыратуғын әжайып шығармалардың бири.

АХМЕД ЮГНАКИЙ ХӘМ ОНЫҢ «ХАҚЫЙҚАТЛАР СЫЙЛЫҒЫ» ШЫҒАРМАСЫ

XII әсирдин екинши ярымында түрк тиллес халықлар әдебиятында және бир үлкен шығарма пайда болды. Бул шығарма Ахмед Югнакийдин «Хибат—ул—хақайық» («Хақыйқатлар сыйлығы») деген китабы еди.

Бул шығарма менен биринши шуғылланған илимпаз, түрк алымы Нажиб Асым. Ол бул китапты 1914-жылы Стамбулдағы Ая—София китапханасынан тапқан хәм 1916-жылы османлы түрк тилине аударған. Кейинирек совет илимпазлары Е. Э. Бертельс, С. Е. Малов бул хәкқинде изертлеу жұмысларын алып барды. Бул шығарма тийкарынан 470 қатардан ибарат болып, 14 бапты өз ишине алады. 1480-жылы Стамбулда Абдуразақ Бахший тәрәпинен көширилген.

Ахмед Югнакий өз заманында оғада көп қыйыншылықларды бастан кеширген данышпанлардың бири еди. Соның ушында ол дүньяның теңсизлигинен налыды. Мысалы:

Бу агун эргә көрумлук ташы,
Ва ләкин ичинде хазар нахуши.

(Бул дүнья сырттан қараған адамға жүдә көркем, бирақ ишки таманы жағымсыз нәрселерден ибарат),

Ачун килгирар баз әлин қаш гәтер,
Бир әркин тутуб шахд бири ахр қатаар.

(Бул дүнья биринши қолы менен бал тутса, екинши қолы менен зәхәр тутады).

Булардан тысқары автор қанаатлы болыуға шақырады:

Бу дуня нәңитиң йәгу көзгулук,
Ул артуқ тиләмә вабал йутгулук.

(Бул дүньяның байлығынан ишиүге кийиүге жеткендей ғана жыйна, басқасы ауырлық етеди)

Қамуғ—қағаныңды ағун малыны,
Мәйумәди барды көруң халыны.

дүньяны көп топлаған адам оны жей алмай өлип кетеди. Оның не қызығы бар).

Тавар асығ нәмиш барурсааң йалық,
Қалур мунда киссең сабат сандуғың.

Бәрибир өлгенде жалаңаш кетесең қалтаң дорбаң себет сандығың қалып кетеди»).

— Булардан тысқары автордың төмендеги үәсиятларын оқыймыз. «Ұикиметли сөз хәм нәсият китабын жаздым. Оны ким оқыған болса, пал татқандай болды. Мен, шайыр Ахмед панду—нәсият сөзлерин айтады, өзим өлип кетемен, сөзим қалады. Жаз өтеди, гүз келеди. Өмир өтип баратыр. Бул жаз хәм гүзлер өмириниң бир бөлегин алып баратыр. Соның ушын бул түркше китапты жаздым, қалесең оны мақулла, қәлемесең жамапла. Өзиниң еркиң. Өзим өлип кеткенде атым естелик болып қалсын, деп бул таңсық сөзлерди естелик ушын жаздым».¹

Китапта билим хәққында сөз болады. Билимниң уллылығын жырлайды. Адамларды билим менен шуғылланыуға шақырады. Билим хәққында айтпақшыман. Сөзимди жақсы тыңла, билимли адамлар менен жолдас бол. Билим менен бахыт—саадат жоллары ашылады. Билим ийелеп, бахыт жолын тап. Билимли мыңды, билеги күшли бирди жығады—деп соның ушын айтқан. Сүйекке жилик май (К. М.) ер жигитке билим керек. Жигиттиң көрки ақыл, сүйектиң көрки (ет).

Буннан тысқары шығармада әдеп икрамлылық, дослық хәққында сөзлер барады. Яғный: Ким саған жапа қылса, сен оған опа қыл. Себеби, қанды қан менен жууып тазалап болмайды»,—деп айтылса, екінши бир пикиринде «Бул дүнья бир қонып кетуғын кәрұан сарайға усайды»—деген даналық сөзлер айтылған.

«КОДЕКУС-КУМАНИКУС» XIII әсирдин жазба естеликлериниң арасында әййемги қыпшақ сөзлиги «Кодекус-куманикус» айрықша орынды ийелейди. Қыпшақлар қарақалпақ халқының тийкарын құраған болғаны ушын ба, бул жазба естелик қарақалпақ тилине оғада жақын болып, 1880-жылы Будапештте Гота шрифти бойынша басылған. «Кодекус-куманикус» тийкарышан әййемги қыпшақлардың жумбақларынан ибарат. Хәзирги қара-әййемги қыпшақлары менен сабақлас. Мәселен:

¹ Аударма автордики.

1. Аузын ачсаң өкпеси коринур
«Есик ашқанда көринген (әтештандағы От).

2. Бу барады, изи йоқ. (Кеме)
3. Аккой мәйна, абзу йоқ. (Мәйек)
4. Ишер, йер инине кирер (Пышық)
5. Сенде, менде йоқ.
Сенгир таңда йоқ,
Утлу тоңда йоқ,
Нышчаққа йоқ (Қустың сүти)

6 Узун ағаш басында,
Улуў битис битирдим. (Кесеў)
7. Иазда йаўлы токмақ йатыр (Кирпитикен)
8. Иазда йаўлы қайыш йатыр. (Жылан)

Бул жумбақлардың айырымлары ҳазирги ўақытта халқымыз арасында да актив қолланылады.

* * *

XIV әсирге келип, Орта Азияның түрк тиллес халықлары бир неше халықларға бөлинип кетти. Усы тийкарда олардың әдебиятыда, искусствосы да бөлинеди. Бирақ, сол жери характерли, гейпара миллетлерде жазба әдебиат үлгилери кең тарқалып, ал гейпараларында ауыз еки әдебиаттың үлгиси басым болып кетти. Мәселен өзбек әдебиятында жазба әдебиат үлгиси кең тарқалған болса, қазақ, қарақалпақ хәм қырғызларда ауыз еки әдебиаттың традициясы күшли болды. Буньң тийкарғы себеби, өзбеклердин бир жерде орайласқан отырықшы халық болыуы, араб хәм парсы тилин жақыннап ийелеуи, жазба әдебиаттың нусқаларын беккем сақлауға жәрдемлести. Сонлықтанда олар жазба характердеги әдебиатын бир қанша дәрежеде избеизлик пенен даўам ете алады. Атаи, Саккакий, Лутфий, Наўайы, Бабур сыяқлы данышпан шайырларды өсирип шығарды.

Өзбек халқы бир жерге орайласқанлығы себепли, сол ўақыттағы Орта Азиядағы әдебий тил, ески түрк тили (чагатай) тилин бирден қабымлады. Ал, қазақлар, қырғызлар, қарақалпақлар ярым көшпели болғанлықтан улыўмалық әдебий тилден бир қанша қашықласып барды. Бул халықлардың тек билимдан дегек бөлеги ғана әдебий тилди өзлестире отырып, халық арасында Наўайы хәм Бабур ғәзеллерин оқып баслайды.

Өзбеклердин көп ўақытлар араб, парсы халықлары менен жақыннап қатнасықта болыуы, олардың шайырларының творчествосында араб-парсы әлсментлериниң көбирек сақланыуына араб-парсы поэзиясының жанрларын кең қолланып ғәзеллер, мухаммеслер жазыуына алып келеди. Көшпели халық: қырғызлар хәм қарақалпақлар ушын бул араб, парсы тили тәсиринде жазылған ғәзеллерди оқыў қыйынлау еди. Сонлықтаанда ол ўақытларындағы көшпели халықлар ғәзелди қоя берип, тиккелей ауыз еки халық поэзиясының үлгилерине қарай кетти. Хәзирги күндеги қарақалпақ, қазақ, қырғыз әдебиятының сағасы толғаудан басланып жүргениниң мәниси усы.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНЫҢ ӘЙЙЕМГИ ДЕРЕКЛЕРИ

Қайсы халықтың мәдени тарихын алып қарасақта сол халықтың өтмиштегі тарихый турмысы менен тығыз байланысты болып келеди. Сонлықтанда қарақалпақ әдебиятының тарихы хақында сөз қозғағанымызда, қарақалпақ халқының тарихы менен байланыстырмай, оған тийкарланбай сөз ете алмаймыз.

Хәзирги дәуірде қарақалпақлардың тарихын изертлеуші илимпазлар қарақалпақ халқының тарихый шығысын әййемги массагитлер, сақлар, пшшенеглер, қыпшақлар хәм да ноғайлы бирлеспеси менен тутастырады.

Бул шын мәнісінде де нызамлы қубылыс Қарақалпақларда әййемги материархат заманының естеликлери «хаяллардың ел бийлеуи хақында ертек»лердин сақланыуи оның өтмишинин оғада узақ дәуірлерди өз ишине алауғышылығын көрсетеди.

«Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» бизиң эрамыздан бурынғы VI әсир уақыяларын көз алдымызға келтириуи, бирден бир қушы шығармалардың бири»—деп жазған еди тарих илимлеринин докторы Т. А. Жданко.

Қарақалпақлардың әййемги дәуірлерин сәулендириуи шунан басқа да бир қанша материаллар сақланып қалған.

Қарақалпақлардың әййемги Хорезм менен қарым-қатнаста болуи оның мәдениатына әдеуир тәсир тийгизди.

Хорезм халқының VI—VIII әсирлерде Арал жағаларындағы «батпақтықтағы қалалар» турғыншылары менен мәдени қатнасықлары Әмиудәрьяның аяғындағы «Күйик қала», «Төк-қала» усаған археологиялық естеликлерде көринеди. Бул қалалардан табылған археологиялық қазымаларда ылайдан исленген кишкене скульптуралар, тастан, мыстан соғылған хәр түрли безениу затлары, ыдыслар сол дәуірдеги мәдениаттың төркининен дерек берип турады.

Топырақ қала сарайының гейбир залларында хәр түрли жергиликли бояулар менен дийуалға салынған декоративлик нағыслар болған. Әсиресе адам денеси хәм олардың жүз қурылыслары, адамлар сезими хәм хайуанлар характерин бериуге хәрекетленгенлигине қарағанда художниклер бурыннан киятырған жетилискен традицияға ийе болғанлығын көрсетеди.

Тахтакөпир районының территориясында табылған Барақтамда Хорезм архитектурасы менен көшпелилердин қара үй традициясы араласқан. Археологлардың болжауынша жайдың екінши этажының төбеси кийиз бенен жабылып турған. Булардан тысқары Қарақалпақлардың әййемги материаллық мәдениатының гүуасы болған көп ғана аңыз-легендаларға ийемиз. Олардың көпшилиги бизиң эрамыздан бурынғы дәуірлерде пайда болса да, ауыздан ауызға көшип бизиң заманымызға шекем келип жеткен. Академик М. К. Нурмухамедов: «Қарақалпақ поэзиясының дереклери оғада ерте заманлардан, әййемги уақытлардан

басланады. Халық поэтикасыз сөзсиз жасамайды. Поэзия қайсы халықтың болмасын рухый өмириниң ең биринши хәм ең тийкаргы дөретпелеринен биреуи болады. Сонлықтан қарақалпақ поэзиясының дөреуин қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиуи менен байланыстырыу, ал бул поэзияның сағаларын әдеуир ерте уақытлардан, қарақалпақ халқы келип шыққан әйемги Массагетлердиң, черноклобуки—печенег қәуимлериниң, қыпшақ, Ноғай аўқамларының рухый өмиринен излеу керек. Қарақалпақ аўыз еки халық творчествосының (Қыялый ертеклер, аңыз сөзлер, тарийхый хәм дәстүр қосықлары, қахарманлық эпослардағы әйемги мотивлер) бул характерли пикирлерди айқын тастыйықлайды» деп жазған еди. Бул мәселеге тоқтаған Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының Хабаршы ағзасы, профессор И. Т. Саитов: «Тарийхқа нәзер салсақ, қарақалпақ халқы ең әйемги халықлардың бири екенлигин, оның тарийхы көп әсирлерден арыға кететуғынлығын көремиз. «Қарақалпақ» деген миллет атағын алмастан көп бурын, әйемги түрк тайпаларының бири болып, солар менен бирликте көп мәдений, әдебий мийрасларды дөретуиши болған»,—дейди.

Қарақалпақлар шығыстың әйемги халықларының бири болып, тарийх бетлеринде көп әсирлик мәдений мийрасларын сақлап қалған халықлардың бири. Қарақалпақ халқының өтмиштеги патриархаллығы оның көп әсирлик мәдений естеликлерин бизге сол түринде жеткизе алмады, бирақта халық аўзында сақланған әйемги аңызлар, легендалар буннан бир неше мың жыллардағы мәдений төркинимиздиң сырын шертип, бизди антик дүнья мийрасларына қарай жетеклейди.

Әйемги Грек миф хәм легендалары сол халықтың тарийхын ашып көрсетиу ушын үлкен факт болып есапланғанлығы сыяқлы, қарақалпақ халқының мәдений төркиниде усы миф хәм легендалар арқалы ашылады.

Орта Азия халықларының миф хәм легендаларында жақсылық хәм жаманлық ортасындағы гүрес Митра, Анахита, Каюмарс, Жамшид, Гершасп образлары тийкарында сәулеленеди. Сол аңызлардың өзінде ақ дүньяда тиришиликтиң раўажланыуы ҳаққында сөз барады. Әйемги шығыс халықларының түсинигинше Каюмарс бир жағы адамға, екинши тәрәпи өгизге усаған махлуқ болып, оның денесиниң өгизге усаған бөлегинен 55 түрли дән, 12 түрли өсимлик, сыйыр хәм өгиз, буннан тысқары 272 түрли хайуанлар пайда болған. Ал адамға усаған бөлегинен адамзаттың еркек хәм хаял жынысы пайда болған деседи.

Шығыс аңызларында буған усаған раўиятлар көп.

Ал Қарақалпақ халқы арасына тарқалған аңызлар хәм оның тарийхый шынлығы антик дәуирге сәйкес. Оның үстине археологлармыздың берген мағлыұматларына қарағанда, бизиң территориямызда, хәтте, бизиң эрамыздан бурынғы дәуирде пайда болған антик мәдениатымыздың үлгисин көрсетиуиши өли қалалар көп. Усы жағынан қарағанда көрнекли илимпаз С. П. Тол-

стовтың «Әйемги Хорезм мәдениятын излеп» деген мийнети дыққатқа ылайық. Бир неше тарийхый дәўирлерди өз ишине алатуғын «Аяз қала», «Бурлы қала», «Қой қырылған қала», «Қырық қыз қала», «Дәў кескен қала» материаллары буның айқын дәлили болып табылады.

Қарақалпақ мәдениятының антик дәўири ҳаққында белгили муғдарда китаплар жазылып қалды деп дәлиллеў қыйын. Бирақта сол дәўирдин характерин сүүретлеўши мифологиялық легендалар ҳәм де заман тарийхы менен байланысатуғын дәстанларға ийемиз. Булардың ҳәммеси де сол дәўир мәдениятын еске түсиретуғын шығармалар сыпатында көзге тасланады.

Әйемги қарақалпақ ҳәм Хорезм мифологиясында сақланған «Хуу» деп аталған суў құдайының образы бар. Қарақалпақлар оны «хап» деп те атайды. Халқымыз бурьнда суўы бар салмалардан атлағанда, дәрьяда жүзгенде сол суў құдайының хурметине «хап» деп атлайтуғын болған. Бул сөзди жасы қайтқан ғаррылар көбирек қайталайды.

«Әйемги заманларда Фаридун ҳәм Жамшит заманынан бурьн Әмиўдәрьяда «Хубби» деген бир жигит болған екен. Ол бир қолы менен балық тутып, екинши қолы менен оны қуяшқа тутып писирип жейди екен. Хубби усы аўхалда Әмиўдәрьяда 700 жыл жасап, дәрьяны қорықлапты. Халық суўға мүтәж болмастан абаданлықта жасапты. Бирақ Жәмшид заманына келип, Хубби Әмиўдәрьяда жоқ болып кетипти. Адамлар оны суў периси урлап кеткен—деп ойлаған. Кейнинен Әмиўдәрьяға Хуббининиң анасы келипти. Ол адамларға қайық жасап берип, суўда жүзиўди үйреткен. Бир күнлери Хуббининиң анасы да көзден ғайып болған. Адамлар оны жоқлап, қайығының басына оның сүүретин ойып салған».

Бул легендалар қарақалпақ халық турмысы менен оғада жақынласады. Себеби, Әмиўдәрья бойында жасаўшы халықлар бурьннан-ақ балықты күнге писириўди, қақлаўды үйренген. Әсиресе кеме жасаўшы усталар кемениң басы, адам стагуясына мегзес нышлы болып шықпаса, «сәтсиз соғылған кеме» деп нальйды. Оның үстине қарақалпақларда әйемги дәўирден баслап-ақ, балық аўлаў, дийқаншылық, шарўашылық нәтийжели қолланған. Соның ушын да халық аўзында сақланған:

Үш ай қаўыным
Үш ай саўыным,
Үш ай қабағым,
Үш ай шабағым—

деген сөзлер оғада ерте дәўирдин мийрасы болыўы итимал.

Профессор С. П. Толстовтың «Әйемги Хорезм мәдениятын излеп»—деген көлемли мийнетинде де әйемги қарақалпақ мәдениятына тийисли болған бир қанша легендалар бериледи. Мәселен қарақалпақлардың ҳәзирги Тахтакөпир районының территориясынан табылған «Барақ там» легендасы бул ҳаққында дыққатқа ылайық.

«Бул естеликтің ең жақсы сақланып қалған өжирелерінің бирінде III—IV әсірлерде Барақ деген патша, басқа бір өжиреде оның аұшы қусы айбатлы бүркіт жасаған. Патша оғада реімсіз хәм қайсар адам болған екен. Күнлерден бір күні патшаның бүркіті алдына оның анасы «Анқа» деген легендарлық қус хал аұхал сораұға келипти. Сол уақытта хәкисине Барақ аңға шығыуға таярланып атырған екен. Патшаның жақын адамлары бүркіттің ашыуын келтирмеу үшін, аұды басқа күнге көшириуге мәсләхәт берипти, бірақ реҳимсіз патша буған көнбеген. Буған ғазабы келген Бүркіт патшаны аты менен бирге пәнжесине көтерип узақ аспаннан жерге таслап жиберген. Барақтың денесін өз өжиресине көмип, ол этирапта адам қалмастан қашып кеткен деседи».

Мише усы аңыз буннан бир неше әсір алдын пайда болыуына қарамастан әсірлерден-әсірлерге көшип жүрипти. Бунда адамлар арасында болған хәдден тыс зулымлықтың излери көринеди. Тарийхый документлерде Барақ хан түрк қағанатының ең шәукетли патшаларының бири болған. Бірақ, хәдден зыят залым болған деседи. Соның ушын да халқымыз арасында, биреу болмайтуғын иске мәжбүрлесе:—Барақ ханың шыға бермесін— деген сөзди айтады.

Қарақалпақлардың ең әйемги легендаларының арасында залым хаптар менен бирликте сол зулымлыққа қарсы гүресіуши әпиұайы мийнеткеш халық образын дөретиуши аңызларда сақланып қалған. «Аяз қала» хәққындағы аңыз бул хәққында көбирек мағлыұмат береді. Аяз образы бир аңызда қул, екіншинде, Арал теңизин пайда езиуши мифологиялық қаҳарман, ал айырымларында «Қырық қыз» қаланың көрнекли қаҳарманы сыпатында көзге тасланады. Және бир аңызда Байсын елинің бахадыр сәрдары сыпатында берілген. Қулласы Аяз образында еркинлик ушын гүресіуши бир мифологиялық күштің символы берілген.

Көрнекли тарийхшы С. П. Толстовтың пикириншеде Аяз образы «Қырық қыз қалада» өзіннің қырық қызы менен жасаушы Мәлийкениң дийдарын көриу үшін гүрескен Аяз қул аңызларына барып тақалады.

Аяз қул хәққында тарийхый дереклерде де бирқанша мағлыұматлар ушырайды. Мәселен XI әсірдің белгили филологларынан Махмуд Кашғарий өзіннің «Девону луғатит түрк» шығармасында: «Аяз—бул, қулдың аты»—деп жазады. XVII әсірдеги Абулғазының «Шажрай таркима»сында да Аяз қул Хорезмнің пайда болыуы хәққындағы аңызлар менен байланыстырылады.

Қарақалпақстанның Төрткүл районының территориясынан жазып алынған аңызларға қарағанда ең әйемги мәдениатымыздың мийрасы болған «Аяз қала» қорғанын ханның қызына ашық болған Аяз деген қул салған деген рәуиятлар бар. Ханның қызына ашық болған Аяз өзи пикирин ханға айтыпты-мыш. Буған ғәзепленген хан:

Аяғыңда шарығың,
Баққа сейил етесең,
Қалтаңда бир пулың жоқ,
Қой гөшинен дәме етесең,—

— деп айтыпты хәм оны өлимге буйырыпты. Бирақта хан Аяздың шойыннан қуйып қойғандай беккем денесин көрип бирден өлтиргенимше, буннан азмаз пайда түсирейин деген мақсетте тау үстине қала салыуды буйырыпты. Аяз қаланы тау үстине салып питирген уақытта хан өлипти. Халықтың ұйғарыуы бойынша ханның қызына неке қыйдырып, өзи хан болыпты. Аяз хан болғанда да, жарлылық күнлеримди умытып кетпейин—деген нийетте сарайдың кирер жерине шарығын (жыртқы аяқ кийимин) қыстырып қойған екен,—деген аңызлар бар. Аяз образы бул жағынан қарағанда таудак дәрья қазған Фархад образына жүдә жақын турады.

Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының революциядан бұрынғы тарийх секторының хызметкерлери Арал теңизиниң астында қалған қала ҳаққындағы аңызды жазып алған.

Бир уақытлары Арал теңизиниң орнында Фасыл хан деген рейимиз патша жасаған. Фасыл хан адамгершиликтиң нормаларына сыймайтуғын ҳәрекетлеринен кейин, оның сорамағындағы елатын суу басқан. Яғный Аштархан (Каспий) теңизине қуйып турған еки дәрья усы жерде тоқтап, Арал теңизин пайда еткен. Буннан кейин Байсун халқы Хорезмге көшип келип, Ургенч деп аталған патшалықты пайда еткен»—деген айырым аңызлар бар. Шынында да Арал теңизиниң асты бұрын «Адақлар» мәмлекети болғанлығын тарийх мойынлайды. «Хәзирги уақытта Адақлар мәмлекетиниң ески қалдықларын Арал теңизиниң түбинен көриу мүмкин».

Қарақалпақлардың әйемги дәуир мәдениатының қәлипле-сиуине Хорезм цивилизациясы баслы орынды атқарғаны анық. Себеби, Қарақалпақлардың ата-бабалары сақ хәм массагетлик дәуирлерден баслап Хорезм халықлары менен бирге жасаған. Буннан көп кейин, печенеглик бирлеспе дәуиринде қарақалпақлар Едил хәм Жайық дәрьяларының бойына хәм Қырым жағаларына шығысып кеткен.

Бул мәселеге оғада әдил түрде пикир айтқан профессор С. П. Толстов: «Мениң әйемги Хорезм мәдениаты менен қызығыуымның және бир тийкарғы себеби бар. Студентлик жылларымда Волга бойы еллериниң этнографиясы менен қызыққанман. Сол уақытларда-ақ бул жердеги мәдениаттың көпшилик бөлеги Орта Азия менен байланыслы екенлиги белгили болды хәм әйемги Хорезм мәдениатының сырларын изертлеуге қызығыушылық оятты»,—деп жазған еди.

Кейинги дәуирдеги илимий изертлеулерде Арал бойы Скифлериниң мәдениатының рауажланыуы хәмде бизиң эрамыздан бұрынғы дәуирдеги қәуимлердин хат жазыу өнери ушын талапланғанлығы, хәрип пенен жазыуды билмегенликтен «Сөзсиз хат»

усылын ойлап тапқанлығы хақында сөз барады. Сөзсиз хат пенен хабар бериуде: көбинше алып жүриуге қайым жеңил затларды қолланып, қосымша хәрекетлерден пайдаланған.

Хат жазыудың бул сыяқты формасы бизиң эрамыздан бир чеше жыллар бурын жасаған, хәзирги қарақалмақ халқының ертедеги әуладларына қатнасы бар—деп саналып киятырған Скиф қәуимлериниң арасында да көп қолланған. «Сөзсиз хат» Скифлердиң даңқлы Иран патшасы Дараға жазған хатларының бири болып есапланады. Хат өзине тән айырықша жекке затлардан құралған құс, тышқан, құрбақа хәм бес дана оқ. Бул сөзсиз хаттың мәнисинде: «Иранлылар, сизлер қуста ушқыр, тышқандай, жер астына кириуге уқыплы, құрбақадай батпақта секире алатуғын болмасаңлар, бизлерге қарсы урысыуға тәуекел етпең, себеби биз сизлерди оқ пенен қырып таслаймыз» деген мәнисти аңлатады. Бул хәрекетлер тийкарынан пихтография жазыулары менен үнлес болып келеди. Пихтографиялық жазыуларда да хәр бир сөз ушын оның мәнисин билдириуши сүүретлер салынады.

Қарақалпақлар тарийхында «Сөзсиз хат» жазыу өнериниң басқада түри бар.—Ол ойлау, даналық пенен пикир жүргизиу. Сонлықтанда бундай пикирлер, жумбақ түринде болып ол, кейинги дәстанларға да енип кеткен.

Булардан айырымлары түс сыпатында берилип, сол заманның белгили ойшылары тәрeпинен жорытылады. Мәселен «Едиге» (дәслепки) дәстанында Тохтамыс түс көрип, түсин хожаға баян етеди.

Есиктиң алды нуу қамыс,
Бул не болар Хожамжан?
Есиктиң арты шоқ қамыс,
Бул не болар Хожамжан?
Есиктиң алды байтерек,
Бул не болар Хожамжан?

Уллы байрам той бердим,
Мал семизин сойдырдым
Әл ортаға қойдырдым,
Аспаннан келди бир суңқар,
Алып кетти геллеғар,
Бул не болар Хожамжан?

деп көрген түсиниң жағдайын баян етеди. Сонда Томан хожа тап «сөзсиз хат» түсиндиргендей жумбақ хәдийселерди шешип береди.

Мысалы:

Есиктиң алды нуу қамыс,
Аттың жалы болмасын,
Есиктиң арты шоқ қамыс,
Ат құйрығы болмасын,
Есиктиң алды Байтерек,
Едиге батыр болмасын...

хәм тағы басқалар.

Халқымыздың сөзді бундай астарлы мәністе қолланыуы оғада көп жыллық традицияға ийе болған.

Сонын ушында қарақалпақ мәдениатының төркинлери оғада узақ дәуірлерди өз ишине алады. Оның әдебиятының қәлипле-сиу дәуірлери оғада тереңде.

Тарийхый документлерде массагетлердиң күнге табынуулары: «Атар таңға жүрсең де, Батар күнге жүрме»,—деген нақылы,—сондай-ақ, ерте күн шыққан мәхәлде массагет әскерлериниң хор менен:

Абырай берсең—улыстан,
Әжел берсең қылыштан.
Оттан-суудан асыра—

дпе күннен мәдет сораулары сақланып қалған. Булардан тысқары қарақалпақлар арасында ерте дәуірлерде пайда болған қосықлар ушырайды. Мысалы:

Балам мениң балдайды,
Белине садақ байлайды,
Ел артына жау келсе,
Дүркинлетип айдайды.

Бул қосықлар сөзсиз орта әсирден қалған мәдений естеликлер. Себеби «садақ» сөзи ҳәзирги уақытта архаизмге кирип қалған.

АУЫЗ ЕКИ ХАЛЫҚ ТВОРЧЕСТВОСЫ ЕСТЕЛИКЛЕРИ

Хәзирги күнлерде баспадан жарық көрип атырған отыздан аслам дәстанлар, оғада көп сандағы нақыл-мақаллар хәм халық қосықлары халқымыздың мәдений соқпақлары менен байланысады. Қайсы дәуірде болмасын халық әдебиятсыз жасаған емес. Халқымыздың басынан кеширген көшпелилик хәм жаугершилик қанша-қанша мәдений естеликлердиң жоқ болып кетиуине алып келди. Бирақ бул естеликлер халық ауызынан ауызға өтип хәзирги дәуірге келип жетти. Сонлықтан да қарақалпақ ауыз еки халық творчествосын тарийхый шынлық пенен байланыстырып үйрениу оғада мақсетке мууапық келеди. Себеби қарақалпақ эпослары халық жасаған дәуірлер менен оғада байланыслы болып, сол дәуір картиналарын сүүретлеуши әдебий шығармалардың бирден-бир галереясын береді. Матриархат дәуирин еске түсириуши «Қырық қыз», әйемги дәуір эпосы «Шарияр», Қыпшақлар дәуиринен «Қоблан», Маңғыт дәуиринен «Едиге» дәстанлары ҳаққында оғада характерли материаллар береді.

Фольклордағы тарийхый шынлық әдебият тарийхын толықтырып барады. Бул да бирнеше дәуірлерге бөлинеди.

1. Ең ески дәуір. Шығармаларда көбинесе сыйқырлы уақыялар сөз етиледі. Буған «Шәрьяр» дәстаны киреди. Шәрьяр дәстанында диний исенимлерден гөре, сыйқырлы хәдийселер көбирек сүүретленеди.

2. Печенег-қыпшақ дәуири—XI—XII әсирлерге тууры келеди. Бул дәуірдеги дөретилген шығармаларда диний исенимлер-ба-

сым болып келеді. Халық қақарманларының ерлиги сүүретленеді. «Қоблан» дәстаны буның айқын мысалы болады.

3. Алтын Орда дәуірі. Бул дәуір XIII—XV әсирлердің аралығын өз ишине алады. Көпшилик дәстанлар пери хәм басқада сыйқырлы уақыяларға қурылады. Адамлардың жеке қара басының иси артықмаш қойылады. Әзазуллик қараланады, батырлық хұрметленеди, жәмийетлик тұрмыстың күн-көрис тәжирийбеси сүүретленеди. Усы дәуірдің ең жақсы фольклорлық шығармалары сыпатында «Едиге», «Ер шора» дәстанларын атауға болады.

4. Қоңырат-Байсын дәуірі. Ол XV—XVIII әсирге шекемги аралықты өз ишине алады. Усы дәуірлердеги шығармаларға тән қубылыс соннан ибарат, онда бурынғыдай сыйқырлы хәдийселер, диний исенимлер айырықша бөрттирилип көрсетилместен, ал боып атырған турмыстан келип шыққан мийнеткешлер ушыи әхмийетли мәселелер ортаға қойылды. Мысалы усы дәуірдің ең көрнекли мийраслары болған «Алпамыс», «Мәспатша» дәстанларында урыуларды бирлестириу хәққындағы ири мәселелер ортаға қойылады.

5. Бухара-Булынғыр дәуірі. Бул XI—VIII әсирге шекемги аралықты алады. Бул дәуірдеги дөретилген шығармалардың сыпатлы белгиси соннан ибарат—бирлескен халықты сыртқы басып алыушылардан аман сақлап қалыу уазыйпасын қояды. Бундай етип халқымыздың турмысының үлкен эпикалық шығармаларда из қалдырыуы тосыннан болған қубылыс емес, онда белгили бир дәуірдің турмысы, күн-көрис жағдайы сүүретленген. «Ер Зийуар» тағы басқада шығармалар усы дәуірлерге тийисли болып табылады.

6. Хорезм дәуірі. Бул дәуір қарақалпақ жырау-бақсыларының творчествосының рауажланыуына айырықша шараят таярланған дәуір болып есапланады. Бул дәуірлерде «Гөруғлы», «Ғарип ашық», «Саятхан Хамра» сыяқлы көп ғана ашықлық дәстанлардың қарақалпақлар арасына тарқалыуына алып келеді.

Булардан тысқары қарақалпақлар тарийхы менен беккем байланыслы болған айырым тарийхий қосықлар бар.

МАССАГЕТЛЕР ДӘУИРИНИҢ ӘДЕБИЙ ЕСТЕЛИКЛЕРИ

Дәстанлар арасындағы ең әйемги дәуірди өз ишине алатуғын шығарма «Қырық қыз» дәстаны болып есапланады. Бунда хәтте амазонкашылықты пайда ететуғын дәуір системалары толық сақланып қалған. Буннан басқа да қарақалпақлар арасында хаяллар әйемги уақытларында үлкен орынды ийелейтуғынлығы хәққында мағлыұматлар көп.

Мәселен қарақалпақлардың белгили урыуларынан есалланған Мүйтен хәм Қыят урыуының ураны Ақшолпан, Арыухан деген хаял атлары болған. Бул тууралы Бердақ Ғарғабай улы өзичиң шежиресинде:

«Қыят ураны Арыұхан,
Мүйтен ураны Аңшолпан.
...Хаял уран болған екен»—

деп жазады.

Усының менен бирликте Н. Қаразин Шымбай қаласында тұрыушы бір кемпирден «Хаяллар патшалығы хаққында ертекті» жазып алған. Бұл ертектің мазмұнына қарағанда: «Әйіем заманлардың бирінде хаяллар патшалығы деген мәмлекет болыпты. Ол елдің ханы, ләшкер басшысы, жасауылы, ләшкери мұптысы менен қазысы, хәммеси хаяллардан екен. Хаяллар урысқа қатнасып, садақ алып, құс аулап, ал еркеклер үйде қазан-табақ хәм бала бағыу менен шуғылланады екен. Күнлердің күнінде хаяллар патшалығының ханы Занай ханның бойында хәмле пайда болып халық 37 күн мәсләхәт етип, ул бала тууылса не ыламыз—деп үлкен қайғыға түсіпти. Соңынан: ул бала тууылса өлтириу керек,—деген келесимге келипти хәм бақлап тұрыу, ушын еки хаял жасауыл қойыпти. Хан толғақ алдынан: Сиздердің не тилегениңизди орындайман, хәтте өзлериңиздің қәлеген жигитлерди тауып алыуыңызға жәрдемлесемен»—деген үәде берипти. Бұл өтиништи еситкен хаяллар Занайдың тууған улын «қыз тууды» деп жасырып, халыққа дағазалап жиберипти. Ал улы Искендер деген ат пенен өсе берипти. Бала ер жетип өзін хан деп дағазалап, хаяллар патшалығына қарсы шығыпти. Урыста еркеклер жеңилип, Искендерди хаяллар шылбырға байлап, Занай ханның алдына алып барыпти. Сонда Занай хан перзентин қолынан өлтиргеннен көре патшалықты бергенди абзал көрипти «бұл өзимнің перзентим, баяғыда қыз туудым,—деп алдаған едим», деп өз жүрегине өзи пышақ урып өледі. Усыннан баслап, хаяллар патшалығының үстие ғам бултлары қаплады»—деп жазылған ертекте.

Бұл ертектің сюжети жағынан амазонкашыларға жүдә жақын. Хәтте «Қырық қыз» дәстанындағы ұақыяларды сөзсиз кәз алдына келтиреді. Гейпара сюжетлери болса греклердің амазонкалар хаққындағы шығармаларына қарай жетеклейди. Улыұма қарақалпақ мәдениатының әйіемги дәуири амазонкалар менен көбирек байланысады. Хәтте қарақалпақлар арасында «Қырық қыз» эпосының оригинал сақланып қалыуына қарағанда, Массaget дәуиринин мәдениет естелиги есапланған «Қырық қыз» қаланың қарақалпақ тарийхы ушын үлкен объект болуы да мүмкин. Мәселен Мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты, көрнекли тарийхшы В. И. Авдиев өзиниң «Әйіемги шығыс тарийхы» деген мийнетинде: «Орта Азиядағы әйіемги халықлар эпосын үйрениу мәселелери жүдә үлкен әхмийетке ийе. Бұл әйіемги халықлардың гейпара эпикалық қыссаларынан грек жазыушылары пайдаланған. Мәселен, Қайхисраудың массagetлер сулыуы Томарис пенен қылған урысы хаққындағы қыссаны көрсетиу мүмкин. Бұл шығарма материархат заманындағы халық қыссаларынан бири болып, қарақалпақлардың эпосында көп заманлардан бери сақланып келмекте»—деп жазады.

Буннан қарақалпақ әдебиятының ертедеги дәуірін «Томарис» хәм «Шырақ» хакқындағы эпосларында излеуге туўра келеди.

Томарис хакқында эпос VI әсирдеги Ахманийлар династиясының патшасы Кирдиң Орта Азияға жасаған атланыслары тийкарында пайда болған. Бул эпоста қахарман хаял Томарис басшылығындағы массагет қәуімлериниң гүреси айқын көринеди. Бул эпос дәуиримизге шекем жетип келместен, оның мазмуны грек-тарийхшысы Геродоттың (487—425) «Тарийх» китабында қысқаша берилген.

«Томарис массагет қәуімінің баслығы—хүкимран хаял болып, ел журтының тынышлығын, абаданлығын көзиниң қарашығындай қорғаған. Бирақ Ахманийлар патшасы Кир массагетлердиң тынышлығын бузып хужим жасаған. Ол Томариске үйлениў жолы менен массагетлерди бағындырмақшы еди. Бирақ Томарис буған қарсылық көрсетти. Томарис урыстың алдын алыўға қаншама хәркет етсе де, Кир урыс баслаўға шынтлап кирискен еди. Бул ўақыядан кейин Томарис саўашқа атланып «Бизлер билемиз, сен тынышлықты қәлемейсең, сол себепли шәртлеримизге көнбей урысқа атланған болсақ көпир жасайман деп аўара болма. Бизлер саған кесент берместен, дәрьядан үш күнлик жолға көшип кетемиз. Қәуетерсиз дәрьядан өтесең, соңынан урысамыз. Егерде биз бенен дәрьяның өзиң турған жағасында урыспақшы болсаң оны айт. Буғанда биз разы, тек нәмәртлик етпе»—деп айтады. Солай етип Томарис майданға атланды. Кир бир жерге мал сойдырып меслерге шарап толтырып қашып кетеди. Буның үстинен Сапарганез әскерлери шығып, шараптан ишип мәс болып қалады. Кир хәр қыйлы хийлелик пенен Томаристин улы Сапарганез басшылығындағы массагетлерди мәс болып қалған халында тутқынға алады. Томарис фәзеп пенен... Ой қанхор, Кир, жәлладлық исиң менен мақтан ба! Сен мениң улымды бетле-бет саўашта жеңгениң жоқ, оны шарап берип хийлекерлик пенен қолға түсирдиң. Енди мениң нәсийхатымды алсаң, улымды өзиме қайтарып берип, елиңе аман саў қайт. Егер айтқаныма көнбесең, массагетлердиң тәңри қуяш атынан ант ишемен, мен сендей ашкөз қанхорды қан менен суўғараман»—дейди. Кир бул сөзди тыңламайды. Урыс даўам етеди. Томарис басшылығындағы массагетлер уллы саўашқа кирип, Кир ләшкерин жеңеди. Томарис бул урысқа жуўмақ жасап Кирдиң басын қан толтырылған меске салады: «Өй нәмәрт, сен мени—урыста әдиллик пенен жеңип шыққан бир хаялды—мәккарлық пенен улынан айырып, перзент дағында күйдирдиң. Сен өмир бойынша қанға тоймадың. Мен өз антыма әмел етип, сени қан менен суўғардым. Биреўдиң журтына зорлық пенен бастырып киргенлердиң жазасы сол»—дейди.

«Қырық қыз» да тап усындай узақ дәуірлерди өз ишине алатуғын шығармалардың бири. Дәстан еки бөлимнен ибарат болып, оның екінши бөлими сөзсиз кейинги дәуірге—яғный XVIII әсирден кейинги дәуір қосылған. Себеби Иран патшасы Нәдир

Шахтың урыслары сөз етиледі. Ал дәстанның биринши бөлімі болса сөзсіз Матриархат заманының естелигі болып есапланады.

С. П. Толстов, Т. А. Жданко, Л. С. Толстова, О. Кожуровлар «Қырық қыз» дәстанының шығысын матриархат заманларынан ізлеуінде үлкен шынлық бар. «Қырық қыз», «Томарис» хәм де «Хаяллар патшалығы хаққында ертеқ» те бир-биринен кескин парық қылмайтуғын жақынлықлар көринип турады.

Массагет заманында хаял-қызлар образын еслетиуши Томарис, Зарина, Арыухан, Айшолпан, Ақсулыұ хәм Дәрбийке сыяқлы қахарман хаял образлары ушырайды.

Сырдарьяның Аралға қуятуғын жеринде сәл-пәл батыста оғуз-түрк хәкимлериниң пайтахты Жаңакеткент қаласы бар. Соған жақын арада Хувара хәм Жанд қалалары жайласқан. Академик В. В. Струве: «Иран басқыншылары Кир хәм Дараға қарсылық көрсеткен кейинирек Қушанлардың Уллы Орта Азия-Хинд империясын дүзиуға үлкен роль ойнаған сақ хәм массагетлер жайласқан жердиң орайы болған»,—деп көрсетеди.

Соның ушын да «Томарис» хәм «Шырақ» хаққындағы аңызларда тап усы жерлер пайда болыуы итимал.

ҚЫПШАҚ ДӘУИРИНИҢ ӘДЕБИЙ ЕСТЕЛИКЛЕРИ

Тарийхшылардың берген мағлыұматларына қарағанда Қарақалпақлар XII әсирден баслап Қыпшақлар бирлеспесинде көрине баслайды. Олар өзлерин «Қара қыпшақлар» деп атай баслаған

Тарийхий документлерде монғол султанлары түрк тайпалас урыұлар арасында көбирек талас-тартысларды пайда еткен. Бул жағдайлар қыпшақ даласында монғоллардың оғада аз санда болыуына қарамастан, оларды жылаулап турыуына мүмкиншиликти туұдырған. Монғол султанлары қазақтың арғын урыуы менен қара қыпшақларды жауластырған. Усындай түсинбеушликтиң себебинен қара қыпшақтың батыры Қобланның арғын урыуы-урыұлар арасында көбирек талас-тартысларды пайда еткен. Бул жағдай сол дәуирдеги арғын урыуынан шыққан белгили шайыр-жырау Қотан творчествосында үлкен из қалдырған:

Қара қыпшақ Қобланлыда нең бар еди қулыным,
Сексен асы таялғанда тоқсанға.
Тура алмастай үзилдима жулыным?
Адасқанын жолға салдың бул ноғайлы улының,
Бул ордада жанған шам, пилигиң сонип қурыдың.
Қара қыпшақ Қобланлыда нең бар еди қулыным!

Буннан тысқары қарақалпақ әдебиятындағы айтыс дәстүрлері сол дәуирдеги жыраулар творчествосында сақланған. Мәселен, В. В. Радловтың жыйнаған материалларының арасында да арғынның жырауы Қазтуұғанның айтысы хаққында мағлыұматлар бар. Усы айтысларда да урыұлардың тең хуқықлығы сақланады. Мәселен, Қотан жырау:

Алун—Арғын урыуы,
Қыпшақ пенен қатар жаралған,—

деген сөзди айтады.

Сол ұақыттағы жыраулардың творчествосына нәзер салып қарағанда да қыпшақтардың сақ хәм массагет қәуімлеринен таралғанлығы сезилип турады. Мәселен, Қазтуұған жыраудың творчествосына бир нәзер салып көрейик:

Алаңда алаң, алаң бар,
Бата алмай жауы алаңлар,
Сақтан шыққан кейсақ бар,
Кейсақ, қайсақ—қыпшақ боп,
Он еки атаға таралар.

Бирақта қыпшақ деген терминди тек қарақалпақтарға тиіс ели деп атау қыйын. Себеби Қыпшақтар мәмлекетинин өзи де бир неше ири урыуларға бөлинип кетеди. Мәселен, сол ұақыттың өзінде-ақ үйсін, қаңлы, қыпшақ, қара қыпшақ, найман, қоңырат маңғыт, жалайыр, арғын, керей хәм тағы басқалар. Қыпшақ даласының ертеклериндеги қәуімлерини хәққындағы мағлыұмат Араб тарийхшысы Ан Нувсерийдини энциклопедиясындағы «Түрк хәққындағы мағлыұматлар» деген бабында ушыратамыз.

Бул қарақалпақтарға қыпшақ бирлеспесинини белгилли муғдарда үлес қосқанлығын көрсетеди. Оның үстине қыпшақ сөзлиги болған «Кодекс-Куманикус» тил жағынан қарақалпақ тилине оғада жақын.

Усылардың хәммесин есапқа алып илимпаз П. П. Ивановта «Қарақалпақтардың негизин Қыпшақтар құрады» деген пикир билдиреди.

Ал қарақалпақтардың қыпшақтар дәуириндеги мәдений мийрасы «Қоблан» дәстанын көрсетиуге болады. Академик Мухтар Әуезовтың пикиринше дәстан XII—XIV әсир аралығында дөреген. Қыпшақтар менен Иранлар арасындағы урыстың нәтижелерин сөз етеди.

Дәстанның тарийхий ұақыяларға құралғаплығы мәселелерин додалаған профессор Исмайыл Сағитов: «Қарақалпақша «Қоблан»ның қазақша «Қобланды» жыры менен бир-биринен бир қатар айырмашылық болуына қарамастан, әуелги ұақытта екеуи де бир улыұмалық деректен шыққанына гүман тууғызбайды. Өйткени дәстанның қарақалпақшасы менен қазақшасында да улыұмалық бир-бирине жақын жерлери көп. «Қоблан» дәстаны менен «Қобланды батыр» жырын изертлеген илимпазлардың барлығы да бул дәстанлар ерте заманларда тарийхий анық ұақыяларға құрылғанлығын айтады.

Бул пикир де тарийхий ұақыяларға оғада сәйкес келеди. Себеби, белгилли тарийхшы И. И. Георгийдини берген мағлыұматларына қарағанда «Хәтте XVIII әсирдини басында Сырдарья бойында жасаған қарақалпақтар өзлерин «қара қыпшақтар» деп атаған. Буннан тысқары дәстанда:

Қобланның қаслын сорасаң,
Рустемнің нәсли еди.
Тийкаргы атын сорасаң,
Дәшти Қыпшақ дер еди.
Қара қыпшақ урыуы,
Ол айрылған ел еди.
Алты үйлі қыпшақтың,
Елди гезген саяғы,
Қоблан атлы батырдың,
Кімге тиймес таяғы.

деген атамалардың қолланыуына қарағанда дәстанның қарақалпақтар составында болған қыпшақ қәуиминен шыққанлығы анықласып барады.

XIII—XIV әсир жазба естеликлерінде де қыпшақтар менен басқа урыулардың талас-тартыстары көптеп ушырайды. Дәстанның тарихый уақыяларға сәйкеслігін есапқа алғанда, бұндағы уақыялар тек қыпшақтар менен Иран ханларының урыстары болмастан, басқа уақыялардың да араласқан болыуы итимал. Себеби Украина тарихында көрсетілгендей-ақ қыпшақтардың батыры Абдул торктің Кобякты тутып бериуі дәстандағы Қоблан менен Гөбиклинің айқасына сәйкес келеді.

Қарақалпақтардың XIII әсирден бастап Қыпшақ даласын жайлағанын есапқа алғанда дәстанның бір-бирине сыбайлас отырған, тили жақын қазақ халқының арасында таралмай қалыуы мүмкін емес. Соның ушын да дәстан екі халық ушында теңдей хызмет атқарады.

XIII—XIV әсир әдебий естеликтері бізде оғада аз санда сақланып қалған. «Гүлдирсин хакқындағы аңыз» бұл хакқында сғада характерли материаллар береди. Гүлдирсин естелигі Төрткүл районының территориясында жайласқан. С. П. Толстов басшылығындағы экспедиция бұл қаланың тарихын анықлады хәм қарақалпақ фольклористи Орынбек Кожуровтан «Гүлдирсин хакқында эпсана»ны жазып алды. Фаррылардың сөзине қарағанда «Гүлдирсин» бір заманлары «Гүлистан» деген абат жер болған екен. Бұл жер сууы мол, гөззал қала болып, қаланы бір фарры патша сорап турған. Оның Гүлдирсин атлы гөззал қызы, бар екен. Күнлерден бір күни ел басына үлкеп мүсібет түсіпти. Қалмақ басқыншылары өз жолында ушыраған хәмме нәрселерди жер менен жексен қылып, қалаға жақынласыпты хәм қаланы қамал қылыпты. Қала халқы өз елин жауға бермеслик ушын түресип, көп уақытларға шекем қорғап турыпты. Усы ортада айлар өтип, азық-ауқат запаслары тамамлашып, адамлар көшелерде өлип қала бастапты. Бұл хәдийселерден кейин, патша әмелдарларын шақырып кеңес қурыпты.

Кеңесте бір адам патшаға сондай мәсләхәт берипти. «Гүлистанлықтардан қалған бір Өгизди бағып, патшалықтың гәллеси менен тойдырып, дәрузадан сыртқа шығарып жиберейик. Сонда қаланың сыртында аштан өлейин деп турған қалмақтар бұл хәдийселен кейин, еле малына шекем усындай болса бұл қаланы алыу қыйын деп кетип қалыуы тийис»—деп айтады. Бұл

ұақыядан кейін қалмақлардың әскер басшылары да усы пикирге келип, кейинге қайтпақшы болады. Бірақ патшаның қызы Гүлдирсин қалмақтың ләшкер басшысына ғайбана ашық болып, сары жайдың оғына хат салып сыртқа қарай атады. Буны қалмақлар алып оқыйды. Және бир күн күтсеңиз қала өзинен өзи тәслим болады деп жазылған еди хатта. Усылайынша қалмақлар және бир күн күтеди. Ертеңине қала тәслим болады. Халықтың көпшилиги қырып тасланып, қала өртелипти. Сонда ләшкербасы: «Өз атасына, өз ұатанына опа қыла алмаған қатын маған опадар бола алармеди—деп Гүлдирсинди аттың қуйрығына сүйретип өлтирипти. Усыннан баслап, бул жер «Гүлдирсин» деп атала баслаған.

«XI—XIV әсирде,—деп жазады Т. А. Жданко—қарақалпақ халқының қәлиплесиўиниң тийкаргы басқышына Қыпшақ этникалық элементлериниң тәсири басым болады. Солай етип, XI—XIV әсирлер қарақалпақ халқының қәлиплесиўиниң тийкаргы басқышы болады ҳәм бул қәлиплесиў тийкарынан XV әсирде ноғай аўқамының составында тамамланады.

III. XIV—XV ӘСИРДЕГИ ӘДЕБИЙ ЕСТЕЛИКЛЕР

Ноғайлы заманының сиясий экономикалық жағдайлары. XIV әсирден кейинги Қыпшақ даласы шымшытырық ұақыяларға ийе. Бул дәўир тийкарынан түрк тиллес халықлардың өз алдына халық сыпатында бөлиниў дәўири еди. Орта Азияда жасаўшы түрк тиллес халықлар XIV әсирден баслап-ақ Ноғайлы сиясий аўқамына биригип болып, усы аўқам арқалы өзбек, қазақ, қырғыз атамалары менен бөлинип шыққан. Қарақалпақлардың бул аўқамнан бөлинип шығыўы басқа халықларға қарағанда анағурлым соңырақ пайда болады.

Шыңғыс хан басып алмастан бурынғы дәўирде де қыпшақлар бирлеспесиниң составында үйсинлер, арғынлар, маңғытлар, қоңыратлар деген ири-ири қәўимлердиң жасағаны белгили. Солардың ең ириси деп есапланған маңғытлар бир неше қәўимлерди бирлестирип, хәтте халық дәрежесине ерискен. Егерде усы дәўирди оғада кеңирек изертлеген илимпазлар Б. Д. Греков ҳәм А. Ю. Якубовскийлердиң пикирине сүйенсек «Ордада маңғытлар менен қоңыратлардың роли күшли болады. Хәтте маңғытлар өзлериниң урыўлық бирликлерин жоғалтпастан өз алдына әдеўир үлкен халықты пайда еткен «Орта Азия ҳәм Қазақстанның көрнекли илимпазларының бири Чоқан Уәлийханов XIV әсирлердеги тарийхшы Абдулғазының пикирлерине тийкарлана отырып, «Орданың қулаўы» деген мийнетинде Шыңғыс хан басып алғаннан кейин, өзбеклер, ноғайлар деген көшпелилер пайда болды. Ал Шыңғыс хан басып алмастан бурынғырақ қырғызлар, маңғытлар (яки болмаса қарақалпақлар Ч. У.) ҳәм Уруянхай деген ири қәўимлар бар ели» деп жазады. Маңғытлар Шыңғыс әўладларының тусында да Ордада жүдә абырайлы болған.

Әмір дәрежесіне ерсіп, Ақ Орданың пүткіл әскеріне командирлік еткен. XIV ғасырдың ақырында жасаған маңғыт сардарларының биі Ноғай мырза (1260—1300) Монғол халықтарының қызының биріне үйленген. Алтын Ордада хәкімлік қылған. Буннан кейінгі қарақалпақ халқының тәғдири усы Ноғай аты менен тәғдірлес.

Тарихый документлерге қарағанда да Ноғай мырза хан тұхымы менен араласқаннан кейін, бұрынғы «маңғытлар» деген этногенезди қоя беріп, өз атына мәмлкет дүзиүди ойлаған. Себеби Жәнібек үйсін, арғын, пайман, керей урыуларын изине ертип қазақ ханлығын тиклесе, Ноғай маңғыт пенен қоңыратты изине ертип, өз алдына ноғай ханлығын құраған. Ата-бабаларымыз болып есапланған Орыс бий хәм Ормамбет бийлер усы ноғайлының әуладлары еди. Тарихый дереклерде Ақ орданың басқа ханлары да усы Ноғай ханлығынан сиясий ғәрезли болғанлығы сезиледи. Бул орданың тийкарын маңғытлар құраған менен оның составында қазақ хәм өзбеклерде болған. Сол дәуірдеги мәдениетқа өз үлесін қосқан. Бул дәуірдеги әдебий естеликлерге ноғай, қазақ, хәм қарақалпақ халықтарының да теңдей араласыуы усынан. Ноғай өзи этирапына қазақты, қарақалпақты бириктиргеннен кейін, оның пухарасының хәммеси ноғайлы болып атанып кетти. Кейинирек қазақ ханлығы бөлинип шыққаннан кейін де ноғай өз атына Ноғай ханлығы болып кетти. Ноғай хан өлгеннен кейін маңғыт пенен қоңырат арысы арасындағы тартыс урыуды-урыуға қарсы қойып, ноғайлының тийкарынан құраған қоңыратлар менен маңғытлар азайыңқырап барып қарақалпақ халқын құрады. Қарақалпақ халқын усы белгили еки қәуимнен құралғанлығы хәққында Қарақалпақ классикалық әдебиятының белгили үәкили Бердақ Ғарғабай улы да өз «Шежиресин» де сөз етеди. Мысалы:

Қоңырат тапты бир арысын,
Маңғыт тапты бир арысын,
Өзге ағаштың бәрисин,
Басқаларға салған екен.
Қаңлысы епли болыпты,
Жақсылап арба қылыпты,
Жуи шүйин шүйит салыпты,
Соннан шүйит болған екен.

Қарақалпақлардың бұрынғы дәстүр традицияларын есапқа алғанда не ушын еки арысты белгили урыулар Қоңырат пенен Маңғытқа жондырғанын түсиниү қыйын емес. Бул традициялар қонаққа мал сойылғанда да адамлардың жасы, тутқап орны, абырайына қарап мүше бөлистириүде де сақланған. Арба халық символында берилип, сол халықты тутастырыушы еки уллы мүше Қоңырат пенен Маңғыт болып, оның рауажланыуы ушын теңдей хызмет еткен.

XV ғасырге келгенде қарақалпақлар ноғайлы болып кетти, себеби XIV ғасырдың ақырына келип, Алтын Орда пүткіллей ыдырады. Оның орнына Өзбек, Қазақ, Ноғай, Қазан, Астрахань

ханлығы деген майда ханлықтарға бөлиніп кетти. Егер тарихқа бір нәзер салып қарасаң, сол уақыттағы елдің аты көбірек ханның атлары менен аталған. Мәселен, Өзбек ханының пуқарасы өзбеклер, Ноғай ханының пуқарасы ноғайлар. Ал қазақ ханлығы хакқындағы мағлыұматтарға келетуғын болсақ, тарихый дәреклерде көбірек Жәнибек тилге алынады.

Қарақалпақтардың буннан кейинги тәғдири усы Ноғай хан менен байланысly.

...Аз ноғайлы елинде,
Қарақалпақ халқында...
(«Қырық қыз» 5-бет).

...Көп ноғайдың ишинде,
Уллы ноғай журтында...
(«Шарьяр», 11-бет),

...Ноғайлар атқан қарап топ,
Тасларды қақ жарады...
«...Геўирлерди ноғайлар,
Кейнине қуўып барады
...Ноғайлыдан жеңилип,
Төмен салып мойынын...»

(Ер Зийяр)

деген қатарларды оқыймыз. Қарақалпақ дәстанларында «Ноғайлы» атамасының усыница көп ушырасыў халқымыздың белгили дәрежеде усы аўқам менен сабақлас екенлигин билдиреди.

Қарақалпақтардың аўыз әдебиятында «Ноғайлы» атамасынан соншелли қайта-қайта тәкирарлана бериўине қарағанда қарақалпақлар усы сиясий бирлеспеде үлкен орын ийелеген. Хәтте, сол дәўирдің тарихшыларының пикирлери бойышша, ноғайлының тийкарын орта әсирде-ақ халық дәрежесине ерисип қалған маңғыт пенен қоңырат қәўими құраған.

Ноғайлылардың Едил менен Жайық бойындағы бөлеги Ноғай аты менен қалған, ал Хорезмге қарай көшкени—«Алты улы» деген бөлеги хәзирги қарақалпақ халқын пайда еткен. Қарақалпақ халқының усы баслы алты урыўдан туратуғынлығын нәзерде тутып классик шайыр Бердақ улыўма бағдарда:

«Қоңырат, мүйтен, қытай, қыпшақ,
Кенегес, маңғыт, ақпышақ,
Бәри алты урыў қарақалпақ,
Ургеничти жайлаған екен».

деп жазады. Шайыр қарақалпақлар ири баслы қоңырат, мүйтен, қытай, қыпшақ, кенегес, маңғыт урыўларының жыйнағынан турады. «Ақпышақ» деген урыў емес, ал маңғытлардың ураны сыпатында еслетиледи. Хәзирги этнография жағдайларын есапқа алғанда да жаўынгер менен шүллик бөлимлерин бириктириўши қоңырат бир арыс, он төрт урыўды жәмлестириўши Қытай, Қыпшақ, Кенегес, Маңғыт бир арыс жәми еки арыс болып есапланады. Қарақалпақтардың Орта әсирлик тарихын ноғайлылардан ажыратып қараўға болмайды. Және бир ха-

рактерли факт, белгили тарийхшы хэм тюрколог Вамбери 1863-жылы Хийўада болғанларда «Бурынғы ўақытлары ноғайлылардың султанлары қарақалпақлардан болған екен» деген әңгимени еситеди. СССР Илимлер Академиясының хабаршы ағзасы С. Е. Малов «Қарақалпақ тили ноғай тилине ең бир жақын тил» деп есаплайды. Яғный бул илимпаздың көрсетиўинше, қарақалпақ тилиниң ноғай тилине усынша жақынлығы ноғайлы аўқамы менен тәғдирлес. Ноғайлы заманының көркем сөз шеберлеринен есапланған Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан қайғы, Жийренше шешен, Доспамбет жыраў, қарақалпақ әдебияты тарийхынан да әурметли орын ийелейди. ХІХ әсирдеги қарақалпақ әдебиятының классик ўәкили Алшынбай улы өзиниң «Өтти дүньядан» деген қобығында:

«Озы Оғеш шежиреден көрмишлер,
Соның аз-кем жерин айтып бермишлер,
Ол Ноғайлы қарақалпақ демишлер,
Бұлгиншилик пенен жүрген дүньяда.

деп өз халқының бурын ноғайлы деген ат пенен аталғанлығын жазады. «Орта әсирдеги ноғайларды ҳеш қандай қарақалпақлардан ажыратып қараўға болмайды» деген пикирлер айтылады. Дирақта түп тийкарын алып қарағанда, бул дәўир мәдениатында қазақтың да, қырғыздың да үлеси бар екенлиги анық Себеби көрнекли тарийхшы В. В. Вельяминов—Зерновтың көрсетиўинше «Ноғайлар менен қазақлар аралас-қоралас отыра берген, гейпарара аўыллар бирге көшип-қонып жүрген» деп жазады.

Соңлықтан бул дәўирде «ноғай» аталған қарақалпақтың шайырлары да бирге араласып кетти. Олар өзлерин қарақалпақ, я қазақ деп атамастан, «ноғайлы» деп атай баслады. Бул дәўир өзиниң белгили ойшылларын бизге мийрас етип қалдырды. Оның үстине қобыз бенен атқарылатуғын толғаў хэм тарийхий жырлар дәслепки дәўирдеги қарақалпақ поэзиясының улыўмаласқан дәўиринен дерск береді. Соның ушып болса керек, ноғайлы дәўирипен бери киятырған жыраўлар традициясы да қарақалпақ әдебияты тарийхында терең из қалдырған.

Қарақалпақ әдебияты менен қазақ әдебияты тарийхында бул дәўирлерге тийисли болған Соппаслы Сыпыра жыраў, Доспамбет, Асан қайғы, Жийренше шешен усаған шайырлардың аты аталады. Бирақ, бул шайырларды анаў яки мынаў халықтың ўәкили деп атаў қыйын. Бул дәўирдеги баҳалы әдебий естеликлерди жыйнаўда үлкен хызмет атқарған Ғайбулла Муштақтың «Шайыр яки қазақ ақышларының басты жырлары» деп аталған мийнетиндеги қарақалпақша «шайыр» сөзи менен қазақша «ақын» сөзин параллель қолланыўдың да мағанасы усы. «Бунның түп тийкары сол ноғайлы аўқамы» деп ғаға дәлиллеў мүмкин. Ақыры, «ноғайлар» деп атаған қарақалпақлар тап ХVІ әсирге шекем қазақ ханлығы менен оғада жақын сиясий-экономикалық байланыста жасады. Себеби, сол ўақытта қазақ ханлығы ноғай ханлығына сиясий жағынан ғәрезли болған. Оның үстине

мәденияты, әдебияты, үрип-әдеті бір-бирине жақын болғанлықтан араласып кеткен.

Улыұма қарақалпақ әдебиятының тарихы ұзақ дәуірді өзінен алады. Бұл дәуірлерде жасаған шайырлар өздерін ескі этникалық атамасы, «Ноғайлы» деп атайды. Булардың көпшілігі ұсы ұақытқа шекем қарақалпақ аңыз әдебиятында сақланып келген хәм халық өзіннің сүйікли сөз ұсталары сыпатында таныған. Соңлықтан булардың дәретпелері де бизнің әдебиятымыздан өздерінің ылайықлы орынларын алады.

Сол дәуірдегі ескі түрк (шағатай) тилинде жазылғанлықтан бираз әдебий естеліклер араласып кеткен, яғни өзбек, түркмен, қарақалпақлар ұшын теңдей хызмет еткен.

НОҒАЙЛЫ ЗАМАНЫНЫҢ ШАЙЫР-ЖЫРАҰЛАРЫ

1. Соппаслы Сыпыра жырау. Соппаслы Сыпыра жырау қарақалпақ әдебияты тарихында көптен бери таныс жыраулардан бири. Филология илимлерінің докторы Нәжим Дәуқараев 1946-жылғы жақлаған кандидатлық диссертациясында «қарақалпақ әдебиятының сағасы ноғайлы заманындағы көркем сөз шеберлері соппаслы Сыпыра жырау, Асан қайғы, Жийренше шешенлерден басланады»—деген пикирлерді айтқан еди. Ол ұақытларда бул шайырлар ұлыұма Орта Азия әдебияты ұшын белгисіз еди. Нәжим Дәуқараев кейингі илимий жұмысларында да бул пикирді тағы қуұатлаған. Бирақ ол ұақытларда қол жазбасы жетип келмеген шығармалардың хәммесін аңыз еки әдебиет үлгісі деп қарау тенденциясы болғаны ұшын ба, Нәжим Дәуқараев буларды аңыз еки әдебий мийрас сыпатында қарады.

Кейингі дәуірдегі шөлкемлестірилген әдебий экспедициялар Соппаслы Сыпыра жыраудың көп ғана қосықларын халық аұзынан жыйнап алып, оның XIV әсирде жасаған көрнекли шайыр екенлігін танытты.

Соппаслы Сыпыра жырау академик Әлкей Марғұланның көрсетуінше, қыпшақ урыұынан шыққан, көпти көрген қәрия сыпатында бериледи. Халық аұзындағы аңызларға қарағанда, ол 180 жас жасаған, ал өзіннің толғаұларында болса 360 жасаған болып көринеди. Мәселен: «Едиге» дәстанында:

Жасар жасым жасадым,
Үш жүз алтмыш жасымды,
Ширкеұли деген шәхәрде,
Тоққыз ханның сарқытын,
Бир мәйлисте асадым—

деген қатарлар бар.

Бирақта адамның 360 жасаұы шынлыққа туұра келе бермейди. Соңлықтан да бул қатарлар Сыпыра жырау творчествосына кейингі дәуірде қосылған болыұы итимал.

Сыпыра жырау хәққында биринши пикир жүргизген Чоқан Уәлийханов болып, ол: «Сыпыра жырау Тоқтамыс ханның ең

абыройлы кеңесшілерінің бири болды. Ол ноғайлы дәуірінің көп ғана эпикалық жырларының атқарушысы», дейді. Бул хақында Мухтар Әуезов, Сәбит Муханов, Нәжим Дәуқараев, Марат Нурмухамедов, Еспағамбет Исмайлов, Бийсенбай Кенжебаев, Исмайыл Сағыйтов, Қабыл Мақсетов, Ханғалий Сүйіншәлиев хәм Мухтар Мағауиннің бақалы шкирлери бар. Оларда Сыпыра жырау XIV әсирде жасаган ноғайлы заманының көркем сөз шеберлерінің бири сыпатында сөз етиледі.

Соппаслы Сыпыра жыраудан бизге шкем жетип келген мийрас оның айырым толғаулары менен «Едиге» дәстаны болып есапланады. Профессор Қабыл Мақсетов «Еле көп түрк қәуимлери Ноғайлы ямаса Алтын Орда ханлығы қарамағында жасап турған бир дәуірінде өмир сүрген қазақ, башқыр, татар, ноғай фольклорында аты кеңен сақланған, қарақалпақ жырауларының сағасында турған XIV әсирдің көркем сөз шебери Соппаслы Сыпыра жырау болды»—деп жазған еді.

Соппаслы Сыпыра жыраудың «Едиге» дәстанының бир қанша вариантларының жазып алыныуы, «Едигениң» Ерполат жырау, Есемурат жырау, Қыяс жырау, Өтенияз жырау, Кәрим жырау вариантларының пайда болыуы, 1937-жылы бул дәстанның баспадан шығыуы, илимий экспедицияларда Сыпыра жырау толғауларының жазып алыныуы, қарақалпақлар арасында Едигениң XVIII—XIX әсирдеги коллиграфлар тәрәпіннен көширилген қол жазба нұсқаларының пайда болыуы Соппаслы Сыпыра жыраудың қарақалпақлар арасындағы орнын белгилеп береді. Соның ушында бул дәуірди оғада кеңирек изертлеуши Мухтар Мағауин: «Сыпыра—қарақалпақ әдебиятындағы ең үлкен эпосын, жыраулар мектебінің негизин салыушы болып саналады» деп бийкарга айтпаған.

Соппаслы Сыпыра жыраудан қалған әдебий мийрас оның «Бабацман», «Ауыз айғақ тил тайғақ», «Төрелер», «Қырымның кырық батыры», «Бир дегенде не жаман» хәм тағы басқалар.

Сыпыра жырау «Бабацман» деген толғауында көпти көрген қәрия хәм данышпан жырау сыпатында көзге тасланады. Мәселен:

Әкей хан билаан Жәкей хан,
Муны көрген бабацман.
Шына қыздан туған ул,
Сениң бабац Шынғыс хан,
Муңы көрген бабацман...
Жасар жасым жасадым,
Ширкеули деген шәхәрде,
Тоққыз ханның сарқытын,
Бир мәйлисте асадым.
Буларда өтип кеткен соң,
Хан Шынғыстың ұағында,
Жалғаншының жүзинде.
Он бир патша бар еди,
Едилдің қубла жағында,
Ханның алтын сарайында,
Он бир патша жәм болды.

Он бир патша алдында,
Қобыз алып сөз сөйлеп,
Толғау айтқан бабаңман.

Соппаслы Сыпыра жырау, хан алдында толғау айтқанда тек оның салтанатын ғана жырлаушы жырау емес, халықтың қыйын аўхалына жаны қайғырып, ханға қарсы пікір айта алған реаль жырау сыпатында көзге тасланды Мәселен:

Өзинің журтын бүлдирген,
Қозғалаң салған журтына
Жесир қатын жетим ул,
Тыңламай дадын, жылатқан,
Шайтан жолдан шығарған.
Ақыбетін сорасаң,
Сизлерди көрген бабаңман.

Соппаслы Сыпыра жыраудың толғауларының көпшиликке унайтуғышлығының баслы себеби, онда философиялық ой, тапқырлық күшли болып келеди. Жыраудың жүректі тербеткен дәрти халық муцы менен араласып барады. Мысалы:

Қаршыға қустың баласы,
Қайында болар уясы,
Қайыңның түбин суу алса,
Қайғырар екен анасы.

Ийтелги қустың баласы,
Еменде болар уясы,
Еменнің түбин суу алса,
Еңирейди екен небасы.

Жапалақ қустың баласы,
Жапанда болар уясы,
Жапанның түбин суу алса,
Жылайды екен анасы.

Бунда ананың өз перзентине болған меҳри ҳаққында сөз баратыр. Бул муңлы қатарлар палапанлары апатқа ушыраған қустың қайғы ҳәсирети арқалы душпанлар тәрәпинен шаңарағы шытнап, жалын астында қалған перзенти ушын, қабырғасы қайысып, шашларын жайып, зар жылаған ананың ҳәсиретин бермей ме? Қулласы бул жүрек дәрти. Соның ушын да поэзия!

Буннан тысқары жыраудың ҳәр бир куплетти «хәриплер ойыны» тийкарында бир хәрипке дүзиуи оғада характерли. Бул үш куплет толғау. к. е. ж хәрибиннің сес сәйкесслигинен пайда болған. Яғный хәрбир куплет бир теклес хәриплерден басланатуғын сөз тийкарында қуралған

Сыпыра жыраудың екинши бир толғауында сапарға кеткен аталы-балалы ски батырдың келиуин асығыушылық пенен күтиушилик сезиледи:

Едилдің қара суулары,
Көпир салмай сай болмас.

Қара нар келмей халқына,
Қаралы кеулим жай болмас.

Оң жақта құрған шымылдық,
Толқынлар мекен тынықта,
Ботасын ерткен қара нар,
Айланарма екен жууықта.

Философиялық толғау—Соппаслы Сыпыра жырау творчествосының баслы темасы. Жыраудың тәпхә өзине тийісін болған «Не жаман» деген толғау, оны шәкірттері арқалы әсирден әсирге өтіп, бизің заманымызға шекем келип жеткен. Бұл толғау хәзирги уақытта да бизің халқымыздың ең сүйіп тыңлайтуғын жыры. Мысалы:

Бир дегенде не жаман?
Билимсіз өскен қыз жаман,
Екиленши не жаман?
Елеусіз келген жау жаман
Үш дегенде не жаман?
Үшкілсіз пішкен тон жаман...
Төрт дегенде не жаман?
Төрсин бузса бий жаман.

Алтыншы не жаман?
Атлап-атлап дегенде,
Атланарға аты жоқ.
Кийеринс заты жоқ,
Еки көзи жаутаңлап,
Жолларда қалған сол жаман.

Соппаслы Сыпыра жыраудың гейпара толғаулары жумбақ түрінде де жазылған болып, булар балалардың ой-өрісін кеңейтүү ушын оғада характерли орынды ийелейди.

Шынында да, Соппаслы Сыпыра жырау, қарақалпақ әдебияты тарихындағы ири фигура. Олай дегенимиздің мәніси, жырау бир-еки толғау менен шекленбеген. Хәтте ири-ири дәстанларды да мийрас етип қалдырған. Соппаслы Сыпыра жыраудың толғау жазуы усылы, сөзиниң ширелилиги халықшыллығы, философиялық пикир аңлата алыуы жағынан басқа жыраулардан көре әдеуір алдында турады. Өзи тәрәпинен жазылған «Едиге», дәстанында баслы қахарман сыпатында қатнасады. Болған уақыяларды бастан аяқ көзден кеширеди. Жыраудың өз шығармасының характерли қахарманының бири сыпатында қатнасыуына қарағанда, ол тап «Игорь Полки хәққында жыр» дың баслы қахарманы Баянға усап кетеди.

2. Асан қайғы. Асан қайғы хәққында толып атырған аңыз хәм легендаларға иймиз. Егерде бир нәрсені орышлау ушын қаттырақ қыйланыңқырасаң, халық «Асан қайғың шықпасың»— деген сөзди бирлен-ақ айтып салады. Оның толғаулары қарақалпақлар арасында көп санда таралған болса да, аңыз еки халық творчествосының фәзнийнеси сыпатында қаралып келди.

Кейинги дәуірдегі изертлеулер Асанның ноғайлы заманының көрнекті сөз шеберлерінің бірі болғандығын көрсетеді. Чохан Уәлихановтың изерттеулерінде «Асан ноғайлы заманының белгілі философы». Г. П. Потаниннің изерттеулерінде, Ол

Жәнібек ханның дәуірі XV ғасырда жасаған, ханның ең ақылгөй ағамы болған.

Революциядан бұрынғы қазақ әдебиетшісі Қурманғали Халитов өзінің «Тауарах хамса»сында:

Тегінде ноғай, қазақ түбіміз бір,
Едил менен Ертісті қылған дүбір,
Ортамбет хан ордадан шыққан гезде,
Асан ата қайғырып айтыпты жыр.

—деп жазған:

Асан қайғышың қайғысы, оның тек жеке басының қайғысы емес, сол дәуірдегі халықтың басынан өткеріп атырған қайғылы өмірі менен тәдирлес. Шайырдың төмендегіше жазылған, толғаулары бұл ишкірге айқын жууап береді.

Құйрығы жоқ, жалы жоқ,
Қулан қайтып күн көрер?
Аяғы жоқ, қолы жоқ,
Жылан қайтып күн көрер?

Шыбын шықса жаз болып,
Тазлар қайтып күн көрер,
Жалаң аяқ мүсәпір,
Газлар қайтып күн көрер?

Хан менен бийлер қысқанда,
Халық қайтып күн көрер.

Асан қайғы термелері терең ой менен берілген болып, үлкен философиялық мәніні аңлатады. Оның хәр бір сөзі ширелі болып, ғасырлар дауамында өз бағасын жойытпаған. Мысалы:

Таза минсиз қасыл тас,
Суу түбінде жатады.
Таза минсиз қасыл сөз,
Ой түбінде жатады.

Суу түбінде жатқан тас,
Жел толқытса шығады.
Ой түбінде жатқан сөз,
Шер толқытса шығады.

Асан қайғы толғауларында сол уақыттағы «Алтын Орда» ның сияси ағалы анық сезіліп турады. Оның Жәнібек ханға берілген нәсіяттарына қарағанда ханның ақылгөй болғандығы аттан анық сезіледі. Гейде ол Жәнібекке мәмлкетінің қәуіп астында болғандығын да жасырмайды. Соның үшін да ғапылда қалмауы үшін қайғырып бір қанша нәсіяттар береді. Мысалы:

Құләдин—қустың қулы еди,
Тышқан жеп жүни түледі,
Ақ қуу қустың төреси,
Шарықлап көлде жүр еди.

Аңлыш жүрген көп душпан,
Елге жау боп келеді,
Құләдин қууды өлтирсе,
Өз басына келеді!

Әй Жәнибек ойласаң,
Қыйлы-қыйлы заман болмайма,
Сууда жүрген ақ шортан,
Қарағай басын шалмайма?
Бұны неге билмейсең?!
Хош аман бол Жәнибек,
Енди мени кормейсең.

Асан қайғы шын мәнісінде де адасқанды жолға салатуғын, дақыйқый ақыл иіyesi сыпатында көринеді. Оның нақыл нәсият-лары ханларды дүнья мал арттырыуға емес, халық үстинен әдил хүким шығарыуға, инсаплы болыуға хәм жақсы менен жаманды айырып биліуге бағдарланған.

Асан қайғы сарайда отырып, үстем класс ўәкиллериниң жырын жырлаушы шайыр емес. Оның хәр бир толғауында реаль өмир шынлығы айқынласып барады. Ол өзи жасаған зманға тереңрек пикир билдирсди.

Көлде жүрген қоңыр ғаз,
Қыр қәдирин не билсин,
Қырда жүрген туғалақ,
Суу қәдирин не билсин.
Ауылдағы жаманлар,
Ер қәдирин не билсин!
Көшин қоңыз жүрмеген,
Жер қәдирин не билсин.
Көссе қона билмеген,
Ақылына көнбеген,
Жұрт қәдирин не билсин!

Шайыр өз халқы арасында урыс хәм жәнжеллердин болы-уын хеш қандай қәлемейди. Илажы болғанынша—келісімге ке-ліудің тәрелдары болады.

Әдил менен Жайық бол,
Хеш ким менен урыспа,
Ел шетине жау тийсе,
Жаныңды аяп турыспа,
Адам қуны болса да,
Қол қаусырын барған соң,
Бәршесин кеште қоя бер,
Бурынғыны қуыспа.

Ал екінши бир толғауында форма менен мазмунның бирлигин сақлауға хәрекет жасайды. Мысалы:

Пуштық мурнын пуштаңлап,
Әрийбек тақпақ не пайда,
Ақ билегің болмаса,
Билезик салмақ не пайда.
Аршан төсің болмаса,
Хәйкел тақпақ не пайда,
Қуу мойының болмаса,
Моншақ тақпақ не пайда.

хәм тағы басқалар.

Улыұма алғанда Асан қайғы өз дәуири ҳаққында характерли шығармалар дөрете алған шайыр сыпатында көзге тасланады.

Жийренше шешен. Жийренше шешен қарақалпақ хәм қазақ ауыз әдебиятынада көп тарқалып кеткен сөз шеберлериниң бири. Оның творчестволық жолы көбияше сөзден жеңиу. Соның ушында қарақалпақлар арасында, егер даналық сөзден басым келсен, «Жийренше болә» деген сөз бар. Аяпберген Муусасв.

Мир Әлийшер, Жийреншеге тақаббыл,
Атақлы шайырлар қарақалпақта

деп жазыуының да мәниси сонда.

— Тарийхый дереклерде де, халық аузынан жазып алынған материалларда да Жийренше қосық жазған емес. Ол хәмме уақытларда өз пикирлерин қара сөз бенен айтқан. Әдебият изертлеушилерде оның көбирек пикирлерин ауыз әдебиятында жатқызады.

Бирақта кейинги дәуирдеги изертлеулерде Жийренше шешениң творчествосының жазба әдебиятлық характерин белгилеуши фактлер көплеп ушыраспақта. Қарақалпақлардың Ноғайы заманында жасаған дәуирлеринде Жийреншениң Алтын Орда ханларынан бири болған Жәнибектиң сарайында ислеуи, бирқанша шығармалар жазыуы, олардың тарийхта сақланыуы усаған фактлерге ийсмиз.

Соңғы дәуирлердеги изертлеулер Жийренше шешенди Жәнибек ханның заманында жасаған тарийхта белгили адам сыпатында көрсетеди. Жийреншени қарақалпақлардың оқымыслы адамы сыпатында таныйды. Бул пикирлер тек ғана төменги қарақалпақлар тәрәпинен ғана тастыйықланып қалмастан, Өзбекстанның Бухара хәм Ферғана, Андижан областьларында жасаушы жоқары қарақалпақлар тәрәпиненде мақулланады. Мысалы, Наманган областы Задәрья районының «Правда» колхозында тұрыушы Қәлендер Оспанов «Жийренше Жәнибек ханның ең бир ақылгөй адамы болған. Ол өзиниң даналық сөзлери менен ханды жеңип, қарақалпақларды Едилдиң бойына орналастырған екен» деген мағлыұматты береди.

Жийреншениң ҳикаятлары 1962-жылы Қарақалпақтағ баспасынан шыққан «Қарақалпақ халық легендалары хәм анекдотлары» деген топламда басылған. Булардан Жәнибек, хан, Жийренше хәм ски байыұлы ҳикаятын алып қарайық:

«Бир күни Жәнибек хан менен Жийренше шешен аңға шы-

гып құс салып киятырғашында гөне тамның басында еки байыұлының сөйлесип отырғанын көреді. Сонда Жәнібек хан:

— «Байыұлылар не десип атырған екен? Сөйлесип кел, деп Жийренше шешенге буйырыпты. Жийренше ханның зулымлығын әшкаралау үшін, байыұлылардың қасына барады да, қайтып келип:

— Аға тақсыр, сөйлестим—дейді.

— Байыұлылар не десип атыр. Саған не деди?—дейді Жәнібек хан. Сонда Жийренше:

— Байыұлылар куда түсип, қалың мал айтысып атыр екен—дейді.

— Қалың малына не береді екен?—деп сорапты хан. Сонда Жийренше:

— Гилкий гөне там береді екен. Биреуі қызының малына 300 гөне там сорап отыр екен. Екиншиси 300 гөне емес 200 гөне там берейін дейді. Оған ортасында отырған кәтқудасы: «Сен қыйпалма, Жәнібек хан болып жұрт сорап турса, 300 гөне там емес, 500 гөне там аұысып қалады. Қызыңды бере ғой деп отыр—дейді.

Және тап усыған усас хикаят XVI әсирдегі Хажа исимли шайырдың «Гүлзар» топламында да берілген. Мысалы: «Султан Махмуд Газнавий залым патша болып, оның ұезири Хожа Хасан дана хәм әдил адам екен. Бир күнлери ұезир қаланың шетіндегі гөне тамда шақырып турған еки байыұлыны көрип ах урыпты, жылапты. Буған хайран болған Султан Махмуд:

— Бунша неге қапа болдың,—деп сорағанда.

Байыұлылар бир-бири менен куда түсисип атыр екен. Биринши байыұлы сеп қызыңды мениң балама бер. Қанша қалың сорапаңда берейін дейді. Екинши байыұлы мениң қызымның қалыңы үшін он мың гөне там берсең—дейді. Буған биринши байыұлы:

Егер Султан Махмуд тири болса, бир жылдан кейін әлбетте он мың гөне там тауып бермен—деді. Соған жылап атырмап дейді. Сонда Султан Махмуд:

— Мен сондай залым екенмен. Мениң зулымлығымнан хәр жылы он мың үй қарабақанаға айланар екен. Енди не қылыұым керек, — дейді.

— Әдил болмағың керек,—деп жууап қайтарады ұезир.

Жийреншениң дерлик барлық хикаятлары ханның әдилсизлигін әшкаралауға қаратылған. Екинши бир хикаятта Жийреншениң хаялыңда ақыллы, дана сыпатында бериледи:

Бир күнлери хан Жийреншени шақырып алып:

— Илим хәм сөз дұньясында сизден дана адам жоқ. Сиз хәр қандай сөзди де балалатыуға шеберсиз. Бирақ мен сизден қырық қошқарды балалатып беріуді сораيمان. Буның үшін 40 күн мәулет бермен депти.

Жийренше 40 қошқарды алып, үйине қапа болып қайтыпты. Хаялы менен ойласыпты. Сонда хаялы:

Соған да қыйналып жүрсең бе. Хәр күни биреуден сойып жеймиз. Қалғанына өзим жууап бермен,—депти.

Арадан қырық күн өткеннен кейін хаялы Жийреншени көрпеге орап таслапты. Ханнан жасауыл келгенде, өзи хан алдына барыпты:

Жийренше қайда? — депти хан.

— Тақсыр, Жийренше туғып атыр.

— Ол қалай, еркек адамда тууама екен?

— Қошқарлар туғып атырған бұл қалада, еркек адамның туғыуыда хеш гәп емес — депти, Жийреншеннің хаялы.

Шынында да, Жийреншеннің қарақалпақ әдебияты тарихында тұтқан үлесі үлкен.

Ол XV әсирдегі Ноғайлы заманның белгилі сөз шеберлерінің бири сыпатында танылады.

Доспамбет жырау. Доспамбет жырау — тарихый дереклерге қарағанда XV әсирдің ахыры XVI әсирдің бас гезлерінде жасаған. Оның туғылған жери Азов қаласының дөгериги. Аристократлар арасынан шыққан болып, Орданың ханы Ормамбет бийдің ең әдиули әскер басыларының бири болған.

Ол негизинен «Он сән ноғай»дың «алты улы» тийресинен болып, халықты бөліуге талаптанған хәм усы идеясын әмелге асыруу үшін Ордадан бөлек шығып кетеди. Тосаттан Жуңгарлар топылысына ушырап қайтыс болған. Тарихый документлерге қарағанда ноғай ордасының кейинги дәуирдегі тәғдири Ормамбет, Доспамбет, Темир бий хәм Шалкийиз қусаған батырлардың қолында болған.

Доспамбет батыр болыуы менен бирликте, талапты жырау да болған. Бұл қаққында Мухаммед Оспанов тәрәпинен 1883-жылы Санкт-Петербургта шығарған «Ноғай ұә кумық шығармалары» китабы оғада бағалы мағлыұматлар береді.

Усы китапта Доспамбет Едил бойына бастырып келип қалған қалмақ феодалларына қарсы хұжимге атланады. Усы ұақыға байланысly оның «Ұатанымнан айрылдымау» атлы шығармасы сақланған:

Айланып аңқан Ақ Жайық,
Ат салмай өтер күн қайда?
Есиги бийик Боз орда,
Еңкеймей кирер күн қайда?
Қара булан терисин,
Етик қылар күн қайда?
Гүдарыдан бау тағып,
Гиреуке кийер күн қайда?
Гүлдир-гүлдир киснетип,
Гүренди минер күн қайда?
Алты қулаш ақ найза,
Шөкелеп шаппар күн қайда?
Садақ толы сангиз оң,
Сабағынан өткерип,
Басын қолға жеткерип
Созып тартар күн қайда?

Айырым мағлыұматларда Доспамбет Ормамбеттің ағасы.

Ормамбет пенен бийлікке таласқанлардың бири. Ормамбет халықты бөліуге қарсылық көрсеткеннен кейін, Доспамбет инпсине өкпелеп, аз санлы халық пенен көшіп кетіп, Аймедет деген батыр екеуі өз алдына қала салдырған бұл хаққыша:

Айлана булақ, басы тең,
Азыұлының Стамбулдан неси кем,
Аймедет пенен Доспамбет,
Хан улынан неси кем?
Бий улынан неси кем?

—деп толғанады.

Соңынан қалмақ феодаллары бұл қалаға топылыс жасап, Аймедетті өлтиреді де, Доспамбетті аұыр жарадар етеді. Бұл картиналар жыраудың соңғы толғауларында сақланған. Мысалы:

Арғымаққа оқ тийди,
Қыл мойынның түбинен,
Аймедетке оқ тийди,
Отыз еки омыртқаның буынынан,
Зуұлап аққан қара қан,
Тыйылмайды жонның оң тамырынан
Сақ етер тийди саныма,
Қонышым толды қаныма.
Жарадар болдым жан татлы,

Шайыр халық азатлығы жолында өлімнен де қорықпайды. Соның үшін өзіне душпан менен айқас жолындағы өлім, хеш-нәрсе де болып көрінбейді. Ол өлімді өз халқы алдындағы хадаллығы менен жеңбекши болады:

Қоғалы коллер кем суұлар,
Қоныслар басқан өкинбес,
Арысандай омыраулы,
Арғымақ минген өкинбес.
Жау қуұсырса жан-жақтан,
Ол қалғандай шаншылса,
Қан жуұсандай себилсе,
Аққан суұдай төгилсе,
Арқаның қыйыр дүзінде,
Алысып өлген өкинбес.

Доспамбет ұсылайынша қалмақлар менен болған саұашта қаза табады. Оның толғаулары Едил бойын жайлаған халықтардың ядында қалған.

XVI—XVII ӘСІРДЕГІ ӘДЕБИЙ ЕСТЕЛИКЛЕР.

XVI әсир Қарақалпақтардың бұрынғы «Ноғайлы» атамасын қоя беріп, өз алдына «қарақалпақ» деген халықтық атамаға ийе болғанынан дәрек береді.

Бұл дәуір өз алдына пайда болған халықтық әдебиет пенен характерленеді.

XVI эсирдің орталарында Орданың ханы Ормамбет қайтыс болады. Ноғайлылар бөлек-бөлек болып көшеді. Усы уақыяға тийісін «Ормамбет бий өлген күн» деген толғау мәлім.

«Ормамбет бий олген күн,
Он сан ноғай бүлген күн,
Жез қарғылы құба арлан,
Жетип, түлкі ала алмай,
Қарашыл көпек болған күн,
Оң қанатын теріс қағып,
Лашын құс қууға кете алмай,
Жапалақ құсқа аўған күн,
Оразалының он улы,
Жайырлының жалғызы,
Атқан оғын таба алмай,
Жер сабалап қалған күн,

Бұл толғауды биринши рет рус әдебият изертлсұшилері XIX— эсирдің биринши ярымында жазып алып, Петербургта бастырып шығарған.

Ормамбет бий ҳаққында бизге шекем келип жеткен мийрас халықтың «Ормамбет бий» толғауы болып ссапланады. Мысалы:

Едил елдің бесиги,
Едилде де турмадың,
Жайық жердің бесиги,
Жайықта да турмадың,
Жайықтан арман өткенде,
Жайылып енес құрмадың—

деген қатарларда Ормамбет өлиминен соң халқының Едил бойынан көшиўине болған наразылығы сезилип турады. Бұл наразылықлар Ормамбет өлгеннен кейинги оның сұладларының пикиринде де сезилерли дәрежеде көринеди:

Хә ноғайлым, ноғайлым,
Кетти сеңиң оңайың,
Нашар деп көзге илмедің,
Уәлийлигимди билмедің,
Едилден былай өткенде,
Ел болып кеңес құрмадың,
Жайықтан былай өткенде,
Жайылып кеңес құрмадың,
Бұл кеткеннен кетерсең,
Ақ дәрьяға жетерсең,
Есиктиң алды Ақ дәрья,
Енкейип суўлар ишерсең,
Тоңқайып тезек терерсең,
Жар басында жарты ылашық,
Қуў мола болар үйиңиз,
Қоғадан болар шийиңиз—

Бұл толғауды сыртқы жаўлардың қысымына шыдамай, елдің бүлгинишликке ушырағанлығы ҳаққында сөз болып, пешше эсирлер даўамында халық аўзында сақланып киятыр. Ол оғада муңлы толғау болып, жыраўлар оны қобыздың жәрдеминде жырлай-

дл — деп айтылатуғын болса, қарақалпақ халқының классик Ұәкили
мл Бердақ өзиниң «Болған емес» атлы қосығында:

В:
л:
т:
сі

Қарақалпақ қалпақ болғалы,
Халық атағын алғалы,
Ұақталаға жол салғалы,
Бир теңликти алған емес.
Ұырылған ел қалпақ болды,
Ұырылса да урпақ болды,
Бердимурат Бердақ болды,
Дағын Ұеш ким билген емес —

— деп жазады.

* * *

XVI әсир, тарийхта қарақалпақлардың өз алдына халық сыпатында толық қәлиплескенлигинен дәрек береді. Бул факт Бухар ханы Абдулланың 1598 жылы Сыгнақтағы қараматлы Зияуаддинниң мазарына жазған жарлығында тастыйықланған. Жарлықта Абдулла Орта Азияның басқа да халықлары сыяқлы қарақалпақ халқында тилге алған.

XVI—XVII әсирлерде Қарақалпақлардың тийкарғы бөлими Сырдарьяның орта хәм төменги ағысының бассейнинде, Хорезм халық традициясы бойынша «Туркистан» деп аталып жүрген жерде жасады.

XVII әсирдеги документлерге қарағанда, қарақалпақлардың бир бөлеги Бухара ханының қол астында, екінши бөлеги Хорезм ойпатында, үшінши бөлеги қазақ ханынан ғәрезли, ал төртінши бөлеги болса жайық дәрьяларын бойлап көшеди. Соның ичинде бизиң этногенезимизди сақлап киятырған қарақалпақлар Туркстанда жасаған бөлеги. Ал қалғанлары өзлериниң аз санлы болыуына байланыслы, көп санлы халыққа араласқанлығы себепли ассимиляцияласқан.

Қарақалпақлардың Туркстандағы бөлеги қалмақлардың хәм қазақ феодалларының жууан жудырығына шыдай отырып, өзлериниң миллий ғәрезлилигин сақлап қалады.

Усы дәуірлерде қарақалпақ әдебиятында бир қанша шайырлар жасады. Қарақалпақ шайырлары да ауыз еки әдебият үлгисинде толғаулар жазып, оны қобыздың жәрдеминде жең халық массасына жеткизиуге урыныушылық күшли болды. Усы тийкардан қарағанда XVI—XVII әсирдеги қарақалпақ әдебияты қоңсылас көшпели халықлар қырғызлар, қазақлар поэзиясына оғада жақын. Бул традиция терме толғау үлгилериндеги әдебият болып, қарақалпақ әдебиятын да XIX әсирдеги Күнхожа творчествосына шексиз сақланған. Жайық бойындағы қарақалпақлар арасында Доспамбет жырау, Қазтуған жырау, Жаңа дәрья бойында Мүйтеп жырауларды көрсетиуге болады. Қарақалпақларда жыраушы-

лық өнері, бақсы, қыссахан хәм шайырларға қарағанда да бұрынырақ пайда болып, халық пенен бирге әсирлер боны өмір сүрген. Соның ушында XIV әсирден берли киятырған қарақалпақ жыраулар традициясын тереңірек изертлеп, өз дәуіринің белгилі ойшыллары болған жырауларға әдебиат тарихымыздан белгилі орын беріуіміз зәрүр. Қарақалпақтың усы дәуірдегі жырау шайырларының бири Мүйтен жырау.

Биз мүйтен жырау хакқында 1965-жылғы илимий экспедиция дәуірінде Мойнақ районы территориясынан жазып алынған еки ғана толғауға ийеміз. Бұның биринши толғауы тийғарынап қарақалпақлардың «жийдели байсын»ға көшиуін зәрүр екенлиги хакқында айтылған. Мысалы:

Сырдарьяның суынаи,
Көлденең кесип өтиңиз,
Жийдели Байсын ұллы журт.
Ұллы журтқа жетиңиз.
Бәлент болар таулары,
Малға жайлы өрис бар.
Шөби малға қунарлы.
Тауда өскен жемис бар.
Қапталында теңизи,
Ишинде балық ойнаған,
Бекрелери ылақтай
Жеген ауыс тоймаған.
Бир жағында дәрьясы,
Саға алған батылдан,
Даласында кийги,
Өр қояндай атылған.

— деп басланғанға қарағанда жырау қарақалпақларды Хорезм сазисине көшириудің баслы тәрептарларынан болған. Ал Мүйтен жыраудың екінши бир толғауында жаугершиликтен қыйналған халықтың аянышлы өмири хәм басқыншылыққа қарсы гүресте автордың ерлиги сүўретленеди.

Қаракерим мәрт болды,
Қарындастан айрылдым,
Жүрегиме дөрт болды,
Сақ егер дийди сынама,
Қатты батты жаныма.
Таласып емшек емискен.
Тай гунандай тебискен
Айрылдымау қарындас,
Көзден ағар селли жас.
Қызылдың қара кебирин,
Қанға бояп жатырман.

Бул толғаулардың мазмунына қарағанда да Мүйтен Доспамбет хәм Шалкийиз сыяқлы батыр жырау болған. Себеби толғауда жырау-шайыр қалмақлардың басқыншылық сиясатына қарсы гүрескен.

XVIII ҒСРДЕГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ

XVIII ҒСРДЕ ХАЛЫҚТЫҢ СИЯСИЙ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ. ГУМАНИСТЛИК БАҒЫТТАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНЫҢ ҚӘЛИПЕСИУИ ӘДЕБИЙ БАЙЛАНЫСЛАР ХӘМ АУДАРМА ӘДЕБИЯТЛАР¹

Халқымыздың XVIII ғсрдеги сиясий-экономикалық турмысы Бағыста хәм Шығыста азатлық ушын болған гүрестің күшейип баратырған, адамлардың ғсрлер бойы әрман еткен азатлыққа шығыу ушын алып барылған гүреслериниң, адамға болған гуманистлик көзқараслардың айқын көриниуи менен белгиленеди. XVIII ғсрден баслап жәмийетлик турмысты үйрениудің келешек жолларың белгилеудің хәр қыйлы жоллары пайда болды.

Азатлық хәм гәрезсизлик ушын болған улыўма халықлық гүреске бизиң халқымызда өзиниң үлесин қосып келди. Халқымыздың бул гүреслери тек Октябрь революциясының жеңислериниң нәтийжесинде, туўысқан халықлардың жәрдеми арқалы ғана өзиниң хәқыйқат жеңисин тапты.

Қарақалпақлар XVI ғсрдиң ақырында Сырдәрьяның төменги жағалауларына келип орналасты, бул жерде XVII ғсрдиң ақырына шекем хәм XVIII ғсрдиң биринши ярымына шекем қоныланды. Усындай дәўирде халқымыздың сиясий экономикалық турмысында үлкен-үлкен ўақыялар пайда болды. Сырдәрьяның аяғы бир неше тармақларға бөлинди. Ол түркстан территориясындағы, Арал теңизиниң жағалауларындағы ойпатларды, қалаларды суў менен тәмийип етер еди. Бул жердеги халықлар әйсмги дәўирден баслап, дийханшылық хәм шарўашылық пенен шугылапған, бундай касиплерди раўажландыруў ушын жери де, суўы да қолайласқан еди. Солай етип, қарақалпақлар Жаңадәрья менен Қуўандәрьяның бойларын жағалап мәкан еткен, ол ўақытта сол дәрьялар жүдә суўлы болған. Бул дәрьялардың Арал теңизине қуяр жерлери бир неше өзеклерге бөлинип, олар өзиниң этирапында көп муғдардағы майданлық, батпақларды пайда еткен, оларда қамыслар көгерген, айырым кишкене келлер пайда болған, майда-майда атаўларға бөлинип, бул атаўларды белгили атама менен атаған. Әлбетте, усындай жерлерди дийханшылыққа айландыруў оғада қолайсыз болған. Тарийхшы С. Камаловтың «XIX ғсрдеги қарақалпақлардың Хийўа ханлығына қарсы алып барған халық азатлық гүреслери» деген мийпетинде: «Сырдәрьяның төменинде жасаған қарақалпақлар турмыс кешириў ушын көп ғана батпақлық жерлерди, қумларды өзлестириўге, каналлар қазыўға туўра келди» деп жазады. Қандай қыйыншылығы болыўына қарамас-

1. Усы теманы жазыўда мархум Н. Дәўқараевтың «қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклерин» хәм тарийхшы С. Камаловтың мийнетлеринен пайдаландық. — Автор.

тан халқымыз ел жерлерди өзлестирген, хәм өзлериңиң турмысы ушын пайдаланған.

Белгили тарийхшы С. П. Толстовтың «Әййемги Хорезм мәдениатын излеп...» деген мийнетинде қарақалпақ халқының алып барған гүреслери жөнинде мынадай пикирлерди жазады. «Қарақалпақлар суў бармай атырған тақыр жерлерди егислик жерлерге айлаңдырыў ушын каналлар қазған, айрым каналларға сексеўилден плотиналар салған». Әлбетте, ол ўақыттағы өндирис қураллары жүдә төмен болған.

Феодаллар арасындағы жер ушын, байлық ушын, үстемлик ушын алып барылған гүреслер қарақалпақлардың турмысына үлкен тәсир жасады. Тийкаргы өндириснен айырды. Өндирис қуралларын түп-тийкарынан ойран етті. Мийнеткешлер массасының көпшилиги мал-қалынан, турмыс кеширетуғын өндирис қуралларынан айрылды. Сонлықтан көпшилик адамлардың дийқаншылық пенен шуғылланыўға ҳеш қандай мүмкиншилиги болмады. Олар аңшылық хәм балықшылық пенен айланысты. Усы—тарийхий ҳәдийселердиң негизинде, халқымыз қанша партаў жерлерди өзлестирсе де, қабы дәнге толып, иргесинде турмаған. Бирин тапса, бирин таппай күн кеширген, Усындай турмысқа алып келиўши, себепкер эмсдарлар, феодаллар, дин ийслери болған. Оның үстине сыртқы басып алыўшы феодаллардың көтерилиси қосылды. Мийнеткеш халық мине усы езиўшиликке қарсы аянбай гүрес алып барады, бул гүресте олардың ақыл-ойын бир нур рухландыратуғын еди, бул нур халықлардың эсирлер бойынша әрман еткен теңлик, әдиллик, гәрезсизлик идеялары еди.

XVIII эсирдеги саяхатшы-изертлеўшилер Гладышев, Муравин хәм Рычковлардың берген мағлыўматларына қарағанда Сырдарьяның төменги жағасында жайласқан қарақалпақлар қалаларға крепостьларға ийе болған, хәр қыйлы қазылма байлықлар шығарған, оқ-дәри ислеген, оны қоңсылас халықларға сатқан. Усындай саўда-сатлық, өперментшиликтиң раўажланыўына жәпе бир себепши болған ҳәдийсе Сибирь менен Орта Азия арасындағы кәрўан жолының салыныўы еди. Бул қарақалпақлардың арасынан өткен. Мине усындай мүмкиншилик пәтийжесинде, қарақалпақлар Бухара, Хийўа, Россияның саўдагерлери менен бирге саўдалар ислеп турған. Сол изертлеўшилердиң бири Гладышевтың айтыўына қарағанда қарақалпақлар Россия менен саўда жақсқу ушын 1722-жылы 1000, түйедей кәрўаннан ибарат зат жибереди хәм Россия менен тиккелей саўда қатнасықларын орнатыў ушын келисим дүзиледи. Россияға барған қарақалпақ саўдагерлерине иркинишсиз саўда ислеў ушын ҳуқық бретуғын келисим дүзиледи.

Саўданың раўажланыўы өперментшиликтиң раўажланыўын талап етті. Саўда, базар арқалы халқымыз көп ғана қоңсы отырған халықлар менен байланыс жасады.

XVII—XVIII эсирдеги халықлардың ең жаўыз душпаны му-дамы топылыс жасап турған жунғар феодаллары болды. Эсиресе. 1723-жылғы жунғарлардың топылысы қарақалпақларға хәм оларға сыбайлас отырған халықларға үлкен зыян берди. Жун-

ғарлар Ташкент, Сыгнақ, Сайрам усаған ири қалаларды басып алды. Усы шабуылдан қарақалпақлар еки бөлинип көшти, бир бөлими Зарепшан ойпатына, олар «жоқарғы қарақалпақлар» деп, екиншилери Арал теңизиниң жагаларына қарай, олар «төменги қарақалпақлар» болып бөлинеди. Төменги қарақалпақлар өзбек халықлары менен әдеуір тығыз байланыста болды.

Феодаллар арасындағы гүрес, тартыс, мудамамы болып туратуғын шабуыллары—бул халықларды әдеуір күйзелиске ушыратты, олардың татыу-бирге жасасыуына ҳеш қандай мүмкиншилик бермеди. Сондай күшли шабуыллар болып турса да қарақалпақ халқы өзиниң халықлық дүзимин, мәдениятын, тилин сақлауға еристи. Бул—үлкен ҳәдийсе еди.

XVIII әсирдиң 40 жылларында өзлерин қазақ феодалларының қысқысынан сақлау ушын Россиядан жәрдем алыу мақсетинде еки рет ҳәрекет етти. 1742-жылы Оренбургке, 1743-жылы Петербургке қарақалпақлар ўәкиллерин жибереди Сол ўақыттағы Россияның патшасы Елизавета Петровнаһың ҳүкимети қарақалпақлардың Россиядан узақта турууын түсинсе де, бәрибир қарақалпақлардың Россияға қосылатуғынлығын салтанатлы түрде дағазалайды. Усындай ҳәдийселер болып ағырған ўақытта 1743-жылы Абулхайыр ханның қарақалпақларға жасаған шабыуылы ауыр болды, соның нәтийжесинде, халқымыздың бир топары «жоқарғы қарақалпақ» ға, екиншилери Арал теңизиниң Хийўа ханлығы менен шегаралас территорияға қарай көшип кетиўге мәжбүр болды. Бул жерде де қарақалпақлар өзлериниң ғәрезсизлигин ҳәм азатлығын сақлау ушын кескин гүрес алып барды. Бул гүрес усы дәуирдиң әдебий процессинде өзиниң жаңа қәдемин баслады.

Қарақалпақ әдебияты тарийхы өзиниң ишине халқымыздың турмысындағы көп ғана ўақыяларды алып жатады. Халық әдебий шығармасыз, көркем әдебиятсыз жасаған емес. Соның ушын ол өзиниң әййемги дәуирлеринен баслап әдебий шығармаларға ийе болған. Бирақ ҳәр қыйлы тарийхый—сиясий ҳәдийселердиң себебинен көпшилик шығармалардың авторлары умытылып кеткен, шығармалардың текстлери де жоқ болған. Себеби жоқарыда көрип өткенимиздей Орта Азия халықлары өзиниң өмиринде көп ғана ауыр жылларды басынан кеширген. Екиншиден, ҳәзирги дәуирде қарақалпақ фольклоры да жүдә бай. Бул ҳаққында жазылған изертлеу жұмыслары да сондай көп. Бул байлық тосыннан пайда болмаған, әлбетте. Дәстанлардың бир халықтың өзинде бир неше вариантлары бар, ал ертеклер сондай дәрежеде көп, халық қосықлары, қыссалар да көллеп ушырасады. Егер қарақалпақ әдебияты соңғы бир-еки жүз жыл ишинде пайда болды дегенимизде, онда өзиниң мазмунында үлкен халықлық мәселе қозғалған, оны белгили бир тарийхый дәуирдин сәўлеси деп атауға болатуғын шығармаларды әлбетте белгили адамлар дәреткен. Фольклорлық шығармаларға айналған дәстан, ертеқ, халық қосықлары, аңыз—әңгиме, салт дәстүр жырлары ең алды менен коллективлик шығармалар емес, ал жеке адамлардың дәреткен индивидуаль шығармалары. Сонлықтан қарақалпақ әдебиятының бас-

ланып, XVII—XVIII әсирлерге келгенде ол өзиниң күшли раўажланыў жолына түсти. Бул XVIII әсирдеги қарақалпақ әдебияты тарийхынан анық көринип турады. Демек қарақалпақ әдебиятының раўажланыўында фольклорлық шығармалар актив хызмет атқарған. Соның ушын қарақалпақ әдебияты фольклорлық шығармалардан басланады. Мине усы жерде еки моментти айрықша белгилеп өтиў керек, бири жазыў мәдениаты екншиси фольклор менен жазба әдебиятының қарым-қатнасы.

Республикамыздың мәдений турмысында пайда болып атырған мийнетлердиң көпшилигинде Октябрь революциясына шекемги қарақалпақлардың экономикалық сиясий турмысын изертлеўге қаратылған әдебиятларда қарақалпақлардың өзине тән жазыў-сызыўы болмаған деп көрсетиледи. Екиншилериңде мектептер болған, оларда әдебий шығармалардың айрым элементарь материаллары өтилген деп мағлыўматлар береди. Бул мийнетлердеги пикирлердиң көлемин мазмунын бир неше пикирлер арасындағы байланысларды алып қарасақ оларда бир-бирине қарама-қарсы келетуғын пикирлердиң бар екенин көриў қыйын емес. Солардың көпшилиги жазыў сызыўдың болғанлығын оларда қарақалпақ классик шайырларының барлығының да оқып сауатын ашқанлығын, шығармаларын қағазға жазып халық арасына таратқанлығын бийкарлап жиберетуғын пикирлер жоқ. Усының өзи қарақалпақлар арасында жазыў-сызыўдың бар екенлигин тастыйықлайды.

Жазыў—қандай шрифтеги жазыўлар болыўына қарамастан, ол қурал болып есапланады. Ал оны пайдаланыў ҳәр бир адамның өзиниң уқыбына байланысly. Соның менен бир қатарда, жәмийетлик турмыстың раўажланыўына байланысly болады. Егер сиясий турмыста теңсизлик үстемлик етип турғанда, әлбетте, жазыў-сызыў соның қолында болады. Мектептердеги оқытыў системасы да соның ыңғайына бағынады. Мысалы революцияға шекемги мектептерде динге садық болған адамларды тәрбиялап шығарыў ушын гүрес алып барды. Оған қарама-қарсы халық массасының мәгин қорғаған шайырлар пайда болды. Демек жазыў-сызыў жәмийетлик мәп тийкарында пайда болады, олар адамлардың мийнетин жеңилестиреди.

Фольклор менен жазба әдебияттың байланысы қарақалпақ әдебиятының раўажланыўында үлкен тарийхый әҳмийети бар қубылыс. Ол узақ дәуірлерден басланған тарийхына да әдебиятының өзине тән белгилерин билиў ушын да үлкен әҳмийети бар. Себеби қарақалпақ әдебияты—фольклорлық шығармалардың базасында пайда болған әдебият.

Қарақалпақ әдебиятының жаңа басқышқа көтерилиўине жағдай таярлаған, XVII—XVIII әсирдеги адамлар арасындағы қарама-қарсылықлардың сонындай шийеленискен класслық теңсизликлердиң адамлар арасында жүдә анық көринген дәуири болды. Үстем класслар менен езилген класслар арасындағы теңсизлик, сиясий турмыстағы ҳәр қыйлы басып адыўшылардың сиясаты,

олардың мәңлериниң ишки байлар мәплери менен бир екенлиги, диний идеологияның ҳәр қыйлы формаларына түсинип жеткен адамлардың жарыққа шығыуы менен белгиленеди. Мысалы Жиһен жыраўдың «Тюсқан ел» поэмасында сырт ел басқыншылары қаралаһып қалмастан, ал елдиң ишиндеги байлар менен моллайишанлардың да зулымлығының аз болмағанлығын ескертеди. Солай етип, қарақалпақ халқы өзиниң азатлығын, ғәрезсизлигин қорғау ушы, үстем класс ўакилтери менен үлкен шайқасқа түсти. Бул шайқаста бир пикирлес, бир тилеклес адамлардың тәрбияланыуына негиз таярланды. Жаңа мазмундағы қарақалпақ әдебияты мене усындай шараятта жүзеге келди. Шайыр менен бақсы-жыраўлар арасындағы өзгешеликтерди белгилеуге туўры келди, оның себепсиси болды. Сондай-ақ қарақалпақ әдебиятының раўажланыуына қарақалпақлардың бай аўыз-еки дәретпеси үлкен тәсир көрсетти. Себеби көрнекли илимпаз Н. Дәўқараев, айтқандай, «Аўызеки поэтикалық творчествоның, әсиресе, батырлық эпосынын булжымас дәреклери бизди әлле қандай бир жолаўшы узақ жолда шаршаўды билмейтуғын ақыллы және шын ертекши регионде ертип жүреди. Тек бул жолаўшыны сөйлесте билеу керек, сонда ол әсирлер бойына кеткен әлле қашанғы заманлар хәм ўақыялар усы ўақытқа шекем тарийхшыларға белгиле болмаған ҳәдийсселер ҳаққында өз гүррициң баслайды». Дурысында да фольклор хәм бир әдәбиятшы, шайыр жазыушы ушың жол көрсетиуши. Ол мудамы әдебий шығармаларды үйрениуге де, жаңадан шығарма дәретиуге де, илимпазға да кең жоллар ашып береди. Соның ушың фольклор қарақалпақ әдебиятының қәлиплесиуине хәм раўажланыуына үлкен тәсирин тийгизди. Себеби М. Горький фольклорлық шығармаларда адамлардың турмысында ушырасқан теңсизликтерди, портреттерди, жаманлықты, әдилликти, наданлықты, тапқырлықты, батырлықты дурыс сүўрестлейтуғын не бир шығармалар бар. деген еди. Бундай шығармалар қарақалпақ әдебиятын қәлиплестириуе тәсирин тийгизеди.

Қарақалпақ әдебиятының раўажланыуына қоңсылас халықлардың әдебияты үлкен тәсир көрсетти. Қарақалпақлар XVIII әсирдиң орталарынан баслап қоңсы отырған халықлары менен жақыннан байланысқа түсти. Мысалы, Науайы, Мақтумқулының шығармалары, сол өзлери жасаған заманлардан баслап-ақ көп-леп таралған. Ең көрнекли Шығыстың шайырлары Низамий, Фердаўсий, Бедилдиң шығармалары қарақалпақлар арасына таралған. Булар бир жағынан қарақалпақ әдебиятының раўажланыуына түртки берсе, екиншиден, шайырлардың творчествосында социаллық теңсизликтин өткир сүўрегленеуине жағдай таярлады. Фердаўсийдиң «Шахнама» сы қарақалпақлар арасында жақын ўақытларда пайда болған емес, олар бир неше жүз жыллар бурын пайда болған. Усындай жоллар менен қарақалпақ әдебияты өзиниң бойына үлкен творчестволық күшти жәмлестирип алыуға себепши болды.

Улыўмаластырып айтқанда, қарақалпақ әдебиятының қәлиплесиўше ҳәм раўажланыўына негиз таярлады. Бурынғы фольклорлық шығармалардың традицияларын даўам етип, енди жаңадан, жәмийетлик турмыстың мазмунунан келип шығып, жаңа шығармалар, жаңа авторлардың исимлери пайда бола баслады. Жийен жыраў сыяқлы шайырлар пайда болды. Ол қарақалпақ әдебиятының дәстүрлерин өзиниң творчествосын да жәмлестирип, халықтың турмысында болып атырған ҳәдийселердин социаллық мазмунын мийкеткеш массаға таратыўшы болды.

Қарақалпақ әдебиятының раўажланыўы ҳәм қәлиплесиўи усындай тарийхий жағдайлардың базасында жүзеге келди.

ЖИЙЕН ЖЫРАҰ

Октябрь революциясына шекемги қарақалпақ әдебиятының белгилі шайырларының бири—Жийен жырау. Әлбетте, Жийен жыраудан басқа да бул дәуірлерде көп ғана шайырлар жасаған болыуы мүмкин. Бирақ олардың шығармалары Жийен жыраудың шығармаларындай болып халық арасында сақланып қалмаған. Сонлықтан ол шайырлар тууралы экспедицияның материаллары толық жыйналмағанша, анық бир устамлы пикирди айтыуға болмайды.

Жийен жыраудың өмирине байланыслы материаллардың ең биришиши оның творчествосы арқалы белгилі болады. Оның «Посқан ел», «Уллы тау» поэмалары хәм «Хош болын, дослар» «Жигитлер», «Ханымыз» шығармаларында Жийен жыраудың Түркстанда тууылған шайыр екенлиги анықланады. Тарийхшы, әдебиятшы илимпазлардың айтыуына қарағанда, Жийен жырау қарақалпақлардың Түркстаннан посыл көшкен дәуірінде 30—55 жасларында болыуы керек деп болжайды. Буны улыуа дурыс пикир деп қабыл ете берсе болады. Және де Жийен жыраудың қайсы жылы қайтыс болғанлығы жөнинде мағлыұматлар аз.

Жийен жыраудың атасы жөнинде де бир қатар тартыслы гәплер бар. Мысалы хәзирге шекем бир қатар әдебиятларда Жийен Тағай улы деп жүритилер еди. Ал «Жийен жыраудың өмири хәм творчествосы» деген Артық Қаримовтың мийнетинде Жийен Аманлық улы деп жүритиледи.

Шығармаларының мазмунына қарағанда Жийен жырау оғанда жарлы семьядан шыққан, жас ұақытларында киши есигинде жүрип хызмет ислеген қой-ешки баққан.

Жийен жырау қарақалпақ халқының турмысындағы хәдийселер менен тиккелей байланыслы өмир сүреди, турмыстағы болып атырған ұақыялардың социаллық, сиясий мазмунын мийнеткеш массаға түсиндириуши, өзиинц жасаған дәуириниң ең алдышғы қатар адамы болды. Ол жәмийетлик ислерге актив қатнасты. Қарақалпақлар хәзирги территорияға келип жайласқаннан кейин, Жийен жырау бул жерде көп турақлай алмай жоқары қарақалпақларға кетеди.

Жийен халқымыздың ең сүйикли шайыры болыуы менен бирге, ол белгилі жырау болып табылады. Жыраушылық халқымыздың әйемги саз хәм сөз искусствосының бири. Қарақалпақ шайырларының бир өзгешелиги бар, ол қайсы шайырды алып

қарасаңызда я бақы, я жырау болады. Бул жағдай искусство менен әдебиеттің бирлікте, араласып рауажланып киятырғанын көрсетеді.

Жыраудың бул тараудағы хызметі айырықша уллы. Әдебиетші Н. Дәуқараев айтқанындай, Жийен жыраулықты қарақалпақ искусствосы тарауында үлкен бир мектепти баслаушылардың бири болды. Себеби әсирлер бойына халық арасынан орын алып келген «Қырық қыз», «Алпамыс», «Ер Зийұар» тағы басқада дәстанларды Жийен жыраудың йош пенен айтып жүргенлигин дәлиллейтуғын мағлыұматлар бар. Сонылықтан «Қырық қыз» дәстаны жөнинде Қурбанбай Тәжнбаев былай дейди:

«Жийен деген жыраудан,
нұсқа болып досларым,
Қалды бүгин бул дәстан,
Халыққа қылып ықтыят,
Халықтың кеуилин қылып шад,
Жийен жыраудың шәкирти,
Жырауда болған Халмурат,
Алпыс жыл айтқан бул сөзди —

Октябрь революциясынан кейинги дәуир Жийен шығармаларын сондай ақ қарақалпақ әдебиаты тарийхын шығ мәнисинде үйреніуге жол ашқан дәуир болды. 30-жыллардан баслап Жийен жыраудың шығармаларын жыйнау хәм баспа да жәриялау иси басланды. 1940-жылы Жийен жырау ҳаққында қысқаша алғы сөз бенен оның «Посқан ел» поэмасы «Қарақалпақ халық творчествосы» деген тошламда басылып шықты. Сол жыллардан баслап Жийен жыраудың шығармаларын жыйнау хәм баспада жәриялау ислери айырықша қолға алынды, мектеп программаларында киритилди, жоқары оқыу орындарында оқытыла баслады, ол жөнинде илимий изертлеу жумыслары алып барылды. Жийен жыраудың айырым халық арасынан жазып алынған қосықлары «Совет қарақалпақстаны» хәм «Әмиүдәрья» журналында жәриялана баслады, 1959 хәм 1981-жыллары шайырдың қосықлар топламы «Посқан ел» деген ат пенен баспада жәрияланды. Оның шығармаларын жыйнау хәм баспада жәриялау иси дауам етпекте.

Жийеннің шығармалары жөнинде илимий жумысларды алып барыудың ең дәслепкилери Қ. Айымбетов, О. Кожуров хәм Н. Дәуқараевларға тийисли. Олар қарақалпақ әдебиаты тарийхы бойынша ең дәслепки жумысларды баслаған адамлар. Н. Дәуқараевтың «Октябрь революциясына шекемги қарақалпақ әдебиаты тарийхының очерклери» (1959) деген мийнетинде Жийен жырау шығармаларының өзине тән белгилери көрсетилип берилген. Бунған кейинги дәуирде А. Каримовтың «Жийен жыраудың өмири хәм творчествосы» (1963) деген мийнети баспа да жәрияланды. Шайырдың шығармалары тек әдебиетшілардың изертлеу объекти болып қалмастан, ал көрнекли тарийхшылардың да мийнетлеринде дурыс бақалар берилмекте. Мысалы, С. П.

Толстов. Т. А. Жданколар Жийенниң шығармаларына жоқары бағалар берген. Қарақалпақ тарийхшысы С. Камалов та Жийен жыраўдың шығармаларынан халқымыздың тарийхындағы XVIII әсирге тийисли тарийхый материалларды анықлау ушын пайдаланады. Жийен жыраўдың шығармалары ҳам өзиниң жәмийетлик сиясий турмыстан алған орны ҳаққында көрнекли әдебиятшы ҳам тарийхшылар мынадай бағалар берген. Н Дәўқараев: Ол шайыр болыу менен бирге, көрнекли жыраў да болған, оның аты менен ҳазирге шекем көп ғана қарақалпақ қахарманлық эпослары сақланып келген». Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының академиги тарийхшы С. Камалов «қарақалпақлардың белгилі ўәкили, атақлы шайыр-жыраў Жийен болып табылады»—деп бағалайды. Ал әдебиятшы, профессор Қ. Айымбетов. «Бул китапта қарақалпақ халқының сүйикли улларының, халықты басқарған басшыларының, сөз сөйлеген шешенлердиң сөз маржанлары бар. Халық посқан зарлы заманда халықтың зарына қобызын қунақлап, халық шеккен азапты бирге шегин, әрманын, азабын көркем сөз бенен тарийхта қалдырған Жийен жыраўдай халықтың сүйикли улының ҳасыл сөзи бар» деп бағалайды. Әдебиятшы А. Қаримов: «Күтә аўыр турмысты басынан кеширген, ҳәр кийли жаўгершилкти, үстем класслардың езиўин көрген, қуўдалаўларға ушыраған. Сонда да үстем класслардан тилин тартпаған шайыр. Жийен жыраў жарлы халық массасының шайыры ҳам жыршысы болды»,—деп баға береді.

Жийен жыраў шығармаларының идеялық-тематикалық бағдары. Шайырдың шығармаларының көлеми, мазмуны, сүүретлеу усулларына тийкарланып, оны екиге бөлиўге болады. Бириншиси: терме-толғаўлары; «Эй, жигитлер, жигитлер...», «Бер түйемди», «Ҳа ханымыз, ханымыз», «Хош болың дослар» тағы басқалар. Қарақалпақ поэзиясындағы терме толғаўлардың өзине тән сыпатлы белгилери бар, ол мынада көринеди, бириншиден, терме-толғаўлардың сүүретлеу усулларына қарай отырып, онда белгилі дәўирдиң алға қойған мәселеси анық көринип турады, ўақыяларды бирим-бирим санап, олардың избе-излиги сақланады. Екиншиден, терме-толғаўларда көбирек нәсият берий, дидактикалық пикир, яғный ақыл айтыу басым болып келеди.

Әдебиятымызда терме-толғаў түриндеги шығармалар өзлериниң көркемлиги, саз инструментлерине ийкемлескенлиги менен, ал оның тарийхының жүдә ары ўақытлардан басланатуғынлығын көрийге болады. Н. Дәўқараев өзиниң «Октябрь революциясына шекеми дәўирдеги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклері» деген мийнетинде Жийен жыраўдың шығармаларының формасына мынадай баға бериледи: «Жийен ески әдебий форма болған «толғаў» менен жазған. Ондағы уйқас ҳам ырғақлар дерлик тұрақсыз». Бул пикир шайыр творчествосының түрин ондағы уйқас ҳам ырғақлардың өзгермели қубылысларын, сондай-ақ оның өзине тән бөлеклерин, анықлап бере алады. Буны төмендеги қатарлар арқалы да тастыйықлау мүмкин.

Ғызыл-жасыл доланып,
Күн шықпады уядан,
Алмадай болып қызарып.

Туұысқан қалды, далада,
Туұған қалды, далада,
Аналар қалды, далада,
Аталар қалды, даладе.

Қолымдағы қобызым,
Шалсам, нама салады
Қайғылы сеси шыққанда,
Қол-аяғым талады

Әй, жигитлер, жигитлер,
Заманымыз тар екен,
Көмекейде тұрғанды,
Айта алмастай күн екен.

Айтажақты айттырмай,
Бас қууысырылып жақ болар.

Келтирилген мысаллардың басынан ақырына шекем хеш бир турақлы ұйқас хәм ырғақлардың бар екенін көрмеймиз. Терме-толғау түріндегі шығармалар сөз искусствосының әйемги дәуірдегі үлгілерінен болса керек, себеби бул шығармаларды нақыл-мақаллардың да, ертеклерди айтып беріудің де айрым элементлерін, сондай-ақ ұақыяларды сүўретлеу ұсылларының да айрым үлгілерін көрнуге болады. Мысалы «Қырық қыз» дәстанындағы:

1. Алкысса, сөзди еситиң,
Суртайшадай зұлымнан.

(21)

2. Усындай болып Гүлайым,
Толысып әбден ержегті.
Тереңнен шыққан құндыздай,
Ерте турып, кеш батқан.
Өмирзая жұлдыздай.

(20).

3. Аллиярдай әдил бай (23).

дегенге усаған хәр бир қахарманға алдын-ала характеристика бернұ мәселесі Жийеннің терме-толғауларында да, эпикалық шығармаларында ушырасады. Бул жағынан шайырдың халықтың аўыз еки поэтикалық дөретпесін терең билгенлігі сезиледи.

Мысалы:

Саратанда суўықтан,
Сары ала сыйырдың,
Мүйизи қақ жарылды,
Сары тал болған бийдайдың,
Дәни астына төгилди.

Сары уўайым сарғайтып,
Жиликтің майын шағады.

Жәмнйетлик дәуірдің барлық келбетін көрсетиу мақсетінде шайыр усындай гиперболадан орынлы пайдаланады. XVIII әсир-

диң басларында талай мәртебе қарақалпақтардың рус қсластына әтиу ушын талаплаганы белгиле. Бул биригиу сонындай пи-сип жетилискен дәуир де ишки хәм сыртқы жаулап алыушылардың опасызлығынан үзилске түсти. Соның себебинен Жийен жырау сыяқлы халықтың алдыңғы қатар уллары менен қызлары айтайын деп турған көмекейиндеги сөзлерди, пикирлерди айта алмай, оны астарлы мәнисе бар сөзлер менен айтты, бул рус хәм қарақалпақ халықлары арасындағы дослық хәм бирге ислесиу хәрекетлериниң талай мәртебе үзилске түскенлигин көрсететуғын сүүретлеудиң жаңа усылы болып табылады. Текстте қолланып отырған «қара сүуық» сөзлериде жаулап алыушылардың парахат жасап атырған халыққа қаратылған хужимди көрсетип турады Шығарманы усындай мазмунда қурғанлығына қарағанда, Жийен жыраудың изине көп ғана қууғыншылар түскен болыуы керек, ҳақыйқатында да солай болған.

Жийенниң терме-толғау түриндеги шығармаларының тийкарғы темасы—жарлы халықтың турмысын сүүретлеу, олардың азатлық ушын алып барған гүреслериниң барлық формаларын қууатлау, барлық шығармаларын халық ғамы ушын гүресиушилерди тәрбиялап шығарыуға арнады. Халық сондай аш-әптадалықта езиушилерге қарсы ғәзеп сезимлери менен жасап турған заманда, халықтың ыслыққа оранып жүрген турмысын көрсетиу арқалы езиушилерге қарсы өшпенлилик отын тутандырыу—Жийен жыраудың терме-толғауларының идеялық мазмунын ашып бериуе жәрдем етеди. Әйемги дәуирден-ақ қарақалпақ шайырлары турмыстағы хәдийселерди сүүретлеудиң лирикалық хәм эпикалық түрине айрықша итибар берген, фольклорлық шығармалардың усылларына сүйенген. Әдебий образ дөретиуде фольклорлық усыллары тек Жийен шығармаларында ғана емес, Күнхожа, Әжибияз, шығармаларында да бар.

Жийенниң терме-толғауларында мийнеткеш халықтың турмысындағы ўақыяларды сүүретлеудиң жоллары, усыллары бар, бул усыллар я фольклорлық шығармалардың, я басқа шайырлардың образ жасау жолларын қайталау арқалы пайда болған емес, ал турмыстағы хәдийселерди сүүретлеу арқалы, өзиниң дәуириндеги ўақыяларға қатнасын билдириу арқалы пайда болған. Оның «Әй, жигитлер, жигитлер», «Хош болың, достар», «Ҳа ханымыз, ханымыз», «Жүрегимде көп дағым», «Көргенде болар кеуилим хош» деген терме-толғауларында мийнеткеш халықтың ауыр турмысын сүүретлеуде гә тарийхый ўақыялардың хронологиялық тәртиби сақланады, гә шайырдың кеулиндеги қайғы-ғамлардан басланады, кейин жәмийетлик әхмийетке ийе болған мәселени ортаға қойып, халықтың тенсизликте жасап атырған ауҳалының бетин ашады. Мысалы оның дәслепки шығармасы «Ылағым» деген терме-толғауында еле дүньяның ғалма-ғалын, ашшы-душшыны сезбеген, көрмеген адамның өзи байдың үстем екенлигин анлайды, сәзеди. Бул тек класслық жиклениушиликти түсинген, түсинип атырған адам сыпатында ғана болып қалмастан, ал оның қанына үстем класс ўәкиллерине жек көриушилик сиңип

қалғанлығын көрсетеді. Бул шайырдың жаңа творчестволық табысы. Шайыр өзінің турмысындағы ұақыяларды улыўма халықтың турмысындағы ұақыялар менен, халықтың басындағы ұақыяларды өзінің басындағы ұақыялар менен байланыслы алып қарайды. Мысалы: өзінің заманласларына арналған шығарма-сында:

Көмекейде турғанды,
Айта алмастай күн екен

деп жазады. Бул айтайын деп турған гәпти айта алмаўшылық писиўге жақынласқан бийдайдың дәни астына төгилиўи де тосын-нан, тәбияттың апатынан болып турған қубылыс смес, олардың үлкен сиясий жәмийетлик мәниси бар себеби үстем класс ўәкиллери жарлы мийнеткешлердің айтайын деген сөзин айттырмады, ислейтуғын исин ислеттирмеді, оларды мудама қуўғынға, дәрде-серге салды. Сонлықтан шайыр:

Жүрегимде көп дағым,
Қәўендерсиз қостарсыз,
Ығылып өскен елатым,
Жоқ белгили ел мөканым,—деп жазды.

Заманның бирде басып алыўшылық урыслар менен, бирде таләўшылық пенен, бирде тәбияттың стихиялы апаты менен, бирде үстем класс ўәкиллериннің мудама қуўғыншылыққа ушыратқанын көрсетиў — Жийен жыраў шығармаларының тийкаргы идеялық — тематикалық өзгешелиги болады.

Жийен шығармаларында айырықша дыққат беретуғын бир хәдийсе— бул оның киши көлеміндегі шығармаларында қолланылған турмыстағы киши-тирим ұақыялардан кем-кем үлкеширек ұақыяларға халықтың турмысындағы ұақыялардың социаллық мазмунын ашыўға қарай бағыт алғанлығында. «Хош болың, дослар». «Хан қасында төрелер» деген шығармаларында ири ұақыяларды сүўретлеўге бет алады. Тарийхый ұақыялардың избе-излигине көбирек итибар бериледи.

Мысалы Хийўа ханлығына:

Хийўада өтти Айдар хан,
Елиме өткен азабы,
Сеннен зыят болған жоқ.
Өтти патша Искендер,
Ол да сендей болған жоқ.
Қазақта өтти Ералы,
Ол да сендей болған жоқ.
Самарқандта өтипти,
Әмир Темир көреген.

Ханым сендей болған жоқ.
Қарақалпақтың баласын
Гүўенлеп қойдай қырған жоқ.

Мише усындай тарийхый, адамлардың атлары избе-из қайтала-нады. Бул көп нәрселерди аңлатады, себеби Жийен тек жырау хәм шайыр болып қалмастан, ал халықтың өткендеги турмысына халықтық көз-қарас менен қарайтуғын, тарийхты жақсы билетуғын адам болған. Оның шығармаларында тарийхый адамлардың атлары класслық теңсизликти ашығырақ беріу ушын қолланылады. Тарийхый ҳәдйиселердің және бири—халықтың по-сыўшылығына байланысты болған ўақыялар менен бериледи. Және де «Көргенде болар кеўилім хош» деген шығармасында:

Он төртинде туўған айдай,
Көзлеринен нур шашқан,
Туғырға қонған суңқардай,
Беллерине қарасам,
Алтыннан қуймалы жайдай.
Қызлар елден айрылды, —

деп туўылған жерден айрылыу ўақыясы сўўретленеди.

Жийен жырау өзиниң творчествосында фольклорлық сўўретлеу усылларына сүйенеди, оны жаңа турмыс ўақыялары менен раўажландырды, байытты, терме, толғау түрінде шығармалар жазды. Оның шығармалары класслық теңсизликти сўўретлеген, халықтың мәпин қорғаған, халықлар арасындағы дослықты сўўретлеуге қаратылған шығармалар болып табылады.

Өнип-өскен меканым,
Бүгинги күн сен қалдың.
Жайлап өткен жерлерим,
Бийорын жерде сен қалдың.
Қайғыға түсти басларым,
Кейинимде қалдыңлар.
Тайғаннан соң бахытым.
Бұлбил ушты гүлимнен.
Ғазлар ушты көлимнен.
Қуты қашты жеримнің.
Қайсы бирин айтайын.
Күйик болып бул қалды.—

деп жазады Шайырдың шығармаларында кишкене ўақыялардан басланған усындай сўўретлеу раўажланып жәмийетлик турмыстың ең тийкаргы мәселесин ортаға қойған адамның тәғдири, бул тәғдирге феодаллық пытыраңқылықтың алып келип атырған ҳәр қыйлы апатлары өзиниң сәўлесин табады. Шайыр барлық ўақытта сзиўшиликтиң келип шығыуы я аспаннан, яки жерден келтирип шығармайды, адамлардың турмысынан, сол турмысты келтирип шығарып атырған қатнаслардан, үстем класстың ўәкиллериниң себебинен деп түсинеди. Бул шайырдың шығармаларына жаңадан-жаңа творчестволық мүмкиншилликтерди ашып береді, ол енди киши көлемдеги терме-толғау түріндеги шығармалардан кең көлемли, турмыста өзиниң қоспалылығы менен сўўретлейтуғын шығармаларды дәретиуге тийкар салды. Жийен шығармаларындағы турмыстағы ўақыяларды сўўретлеудің тийкаргы мазмуну усындай.

Жийеннің эпикалық шығармалары. Жийеннің бір неше эпикалық шығармалары болған. Бірақ қазіргі белгилі болып жүргені ғана, биреуі, «Уллы тау» екиншиси «Посқан ел» поэмасы. Ең алды бұрын усы уллы тау жөнінде пикир жүритеміз. Поэма толығы менен халық арасынан жазып алынған, А. Қаримов өзинин «Жийен жыраудың өмири хэм творчествосы» деген мийпетинде бул поэмаға кең көлемде анализ жасайды.

Қарақалпақ поэзиясындағы эпикалық шығармалардың бир өзгешелиги бар. Бул сол шығарманың басланыуы айырықша ойланып отырыуды талап етпейтуғын, китап оқыушылардың дыққатын аударыушы қаратпа сөзлерден басланады. Китап оқыушының дыққатын қаратыу— Октябрь революциясына шекемги барлық шайырлардың шығармаларына тән қәсийет болған. Жийен жыраудың қайсы шығармасын алып оқысақ та усы белгини көре-миз. Мысалы «Қулақ салың досларым» (Жийен) «Яранлар бир сөзди айтайын сизге» (Эжинияз) тағы басқалар.

Екиншиден поэмаларда барлық ұақытта турмыстағы ұақыялардың үлкен бөлеги, үлкен ұақыясы алынады. Мысалы, усы сөз етип отырған «Уллы тау» поэмасында қарақалпақлардың XVIII әсирлердин басларындағы Уллы тау хэм Буудыршаның таулары етегинде қонысланған жеринде феодаллардың басып алыушылық урысларына шыдамай Қуған хэм Жапа дәрья бойларына қарай көшкенлиги сөз етиледі. Дәслеп басып алыушылық урыслардың басланыуы, елдиң ишиндеги адамларға берген азап-ақыретлери, халықтың душпанға қарсы турыуы, жеңилиуи соның нәтийжесинде посыл көшнүи жолдағы тамақтан қысылууы, посқан елдиң келбети, зорға дегенде белгилі қоныс тауып жайтасыуы усаған хәдийселер сүүретленеди. Бул ұақыялар биринс бири тиркесип бир үлкен ұақыяны пайда етеди. Солай етип поэманың ишинде сүүретленген ұақыя жүзеге келеди.

Жийен жыраудың «Уллы тау» шығармасы өзинин мазмұны бойынша феодаллық талас-тартыстардың, урыулық қарым-қатнас сондай шегиле жеткен, жер ийелери—феодаллар арасындағы гүрестин сондай кескилскен, ел басқарыуы, үстемлик елетуғын жерди кеңейтиу үшін болған гүреслердин жоқары басқышқа көтерилген дәуирин сөз етеди. Майдаланып бөлінген халықлардың ауыр тәғдирин сүүретлеу—шығарманың тийкаргы ұақыясы.

Поспай олар не қылсын,
Ним көринген асылып,
Пүтин болмай жағасы.
Хан, султанлар күн бермей,
Елимди қойдай жалмады.
Қутыла алмай насақтан,
Жабылып жала нахақтан,
Зорлық көрип султаннан,
Бүлинбей елим қалмады¹.

¹ Әдебиятшы А. Каримовтың жазып алған қол жазбасы. Машинопись. 1-бет. Келесі алынған мысаллар усы қол жазбадан алынады.

Бир жағынан жарлы мийнеткешлерди талау, екінши жағынан нахақтап жабылған жала. үшіншиден, жер ушын, байлық ушын алып барылған гүрес, төртіншиден, урыулар арасындағы бир-бирейин кемситиүшилик—булардың хэммесин келтирилген мысалдан анық көриүге болады. Булардың ишинен еки нәрсеге итибар берийү керек, бириншиси «ким көринген асылып», екіншиси «жабылып жала нахақтап» деген қатарлар.

Көрнекли тарийхшы С. Камаловтың «XVIII әсирдеги қарақалпақ-рус қатнасықлары» деген мийнетинде усы еки мәселеге байланыслы мынадай пикирлер бар: «XVIII әсирдің биринши шерегинде хәр жақта жайласқан қарақалпақ топарларын бириктирийү талабы пайда болады. Тийкаргы топар болған Сырдәрья қарақалпақларының Зеравшан ойпатындағы Хорезм хәм басқа жерлердеги қарақалпақлар менен байланысы күшейеди. Усы топарлар кем-кемнен «Түркстан қарақалпақлары» деп аталған топардың дөгерегине топлана баслайды. Халық аңызы бойынша сол дәуирде Сырдәрья қарақалпақларын «Түркстанлылар» деп, ал, Түркстанды олардың «ата журты» деп атаған —деп жазады. Келтирилген әдебий шығармадағы пикир менен сол дәуирдің тарийхий турмысы жөинде айтылған пикир бир-бирине жүдә сәйкес келеди, егер оларды тереңирек таллау жасасақ, қарақалпақлар бирлесип, Сырдәрьяның еки бойына өзиниң үстемлигин орнатпақшы деген пикир де келип шығады. Тарийхшы С. Камаловтың ертеректе шыққан және бир мийнетинде: «Қазақ султанларынан Тәукехан (1680—1718) қарақалпақларға Уллы тау деген жерди жайлауға рухсат еткен, бул жер Сырдәрьяның орта тәрепинде болса керек, усы жерден Ташкентке, Қытайға, Қазанға хәм Москваға жол өтетугын болған. Қарақалпақлар кәрүанлардан бажы алып турған. Бажының бир бөлегі қарақалпақлардың басшыларына тийисли болса, қалғанының хэммесин қазақ ханлары хәм феодал байлары алатугын болған. Қарақалпақлар қазақ ханларынан, султанларынан удайы гәрезли болыуды қәлемейди,—деген пикири жоқарыдағы хәдийселерди тастыйықлайды. Шығармада сүүретленген ўақыялар усындай тарийхий хәдийселердің сәулесі болып есапланады.

«Уллы тау» шығармасының бир өзгешелиги—сыртқы басып алыушыларға қарсы тайда таяқ қалмай, жапа-тармақай қарақалпақ халқының гүресинен ибарат. Уллы тауда алып барылған қасарысқан шайқаспа, лирик қахарманның кеширмелери арқалы берилип, ол адамда патриотлық сезимлерди оятады.

Арыз айтқан халықты,
Ериксиз дарға асады.
Қарақалпақ бийлери,
Қара қанлар қусады.
Жети жақтан қамалап,
Сонар киби аұлады.
Адамзаттың зарынан,
Мезгилсиз қар борады.
Не бир батыр қошшақты,
Жоңышқадай баұлады.

Жесир қатын, жетим ул.
Шықты сонда ұйраны.
Қарсыласып үш күн удайы,
Залымға шақ келе алмады.
Қарақалпақ елинде,
Ақырзаман болады.
Соңғыларға жыр қылып,
Жийен жырау жырлады.

Халықтың тарийхында буннан артық трагедиялық ауқал болыуы мүмкин емес! Сонлықтан қарақалпақ халқы өрдегиси, ықтағысы биригиу үшін гүрес алып барады, олар, қарақалпақ халқы бир неше мәртебе рус пухарашылығына өтиу үшін умтылады. Мәселен Елизавета Петровнаың «Жарлығында» мынандай сөзлер бар: «Жайық қазақлары сизден йесир алды дебсиз ұә ол Жайық қазақлары сизниң биз улуг патшахға табы болуб баш салғаныш биймәйууб сизден йесир алублар. Эмди ол йесирләр ушун мәзкур бизиң тайный советник Неплуйуфға айтдуруб ол сизиң йесирләриңизди сораб изләб ұә тапуб сизга қайтарур ұә күн илгәри Жайық қазақларына андақ иш қылмақ ушун тәң қылур». Мейли бундай ислерди Неплюев орынламаған болсын, ал оның сол дәуирде қағаз бетине түсип жазылуы айрықша қызықтырады. Себеби өзиниң гәрезсизлиги үшін гүрес жүргизип атырған халық ондай үлкен елден жарлықлар алып келиуи, пухарашылығына өтиуи сол дәуир үшін үлкен ұақыялар еди.

Қарақалпақ халқы бундай қырғыншылық топылысларға тойтарыс бериу үшін барлық күш-жигерин жәмлестиреди. Бир неше күнлерге созылған қазақ феодалларының шабыуылы елди қанша бүлдирсе де, күн айланбай және де өш алыу үшін қызғын гүрес басланып кете береди. Мысалы:

Ата менен аналар,
Бауырынан айрылғанлар,
Пышақ алып қолына,
Қайтпай қарсыласады.
Бүлинген елдің қатынлары,
Салды ғайратты-күшти.
Қолы пәтли жас жанлар,
Ййни келген жеринде
Аянбай тартты қылышты.

Бирақ қанша күш жумсаса да, қуралланған душпанның топылысына қарақалпақлар төтепки бере алмайды. Олар үлкен қырғыншылық пенен жеңилiske ушырайды. Лирик қахарман арқалы сүүретленген бул трагедиялық картиналар адамда езиушилерге деген күшли гәзепленуишлик сезим оятады.

Ким атадан айрылды,
Ким ботадан айрылды.
Өрман менен гүли солған,
Жолға рауан болады.
Жесир-жетим көп адам,
Көкиреклерин басады.

Ултаў¹ дан қашып посады.
Барар белли мекан жоқ,
Посқыншы болған елимди,
Ҳайранлық зили басады.

Халықтың басына түскен бундай үлкен қысыўмет оларды ҳәр тәрпелеме дағдарысқа ушыратады. Бундай дағдарыслар халқымыздың турмысында мудамы қайталанып турған. Бул—феодалистлик дәуир турмысының халқымыздың тарийхындағы ең жаман көринислери еди. Соның ушын тарийхый материаллар да мынадай жүдә анық усы дәуирге тийисли болған характеристикалар бар: «Сыр-дәрьяның төменги жағынан қырғызлар (қазақлар—С. Камалов) қысып шығарған қарақалпақлар ен ақырында өзлериниң егислик жерлерин таслап Жаңадәрьяның бойына өтиўге мәжбүр болады». «Уллы таў» поэмасындағы сөз етилген ўақыялар жөнинде, олардың халық турмысындағы ўақыялар менен сәйкес келиўи туўралы да айтылған пикирлер бар. Сондай-ақ поэмада ушырасатуғын жексурын феодаллардың атлары да (Шорбан кәл, Асан мырза) XVIII ғасырдың 40-жылларындағы ўақыяларды еске түсиреди. Соның ушын әдебиятшы А. Қаримов «поэмадың мазмунындағы қазақ султанларының хәм феодал байларының қарақалпақ халқын шабыўы, қырғынға ушыратыўы, оларды постырыўы хәм қарақалпақлардың Жаңадәрья, Қуўандәрья бойларына келип жайласыўы— Әбилхайырдың 1743-жылғы шабыўылына сәйкес келеди, усы ўақыяның сәўлеси болып көринеди» деп тастыйықлайды. Бул, әлбетте, дурыслыққа келеди. Жер ушын, суў ушын, байлық арттырыў ушын болған гүреслер халықтың, жарлы мийнеткешлердің тәғдирине усындай из қалдырмаўы мүмкин емес.

Поэмадың және бир сыпатлы белгилеринен бири аўыр қырғыншылықтан кейин гүйзелiske хәм посқыншылыққа ушыраған халықтың аянышлы тәғдирин сүүретлеў тийкарғы орынды алады.

Зар еңреген жас баласы,
Айра түскен ата-анасы.
Улы-шуў болған даўысқа
Гүңренди шолы-даласы,
Тилек тилеп гарры-жасы,
Жаңлатады шөллерди,
Нәрестелердің наласы.
Ҳеш бенде нөзер салмайды,
Бир-биринен қалмайды,
Өлип атыр биразы.
Күшиктей қәдири болмайды.
Бирнешелер аҳ урып,
Қулыным деп зарлайды.
Бир жутымның гармы ушын,
Тумлы-тусты қармайды.

Егер саз-намалары қандай болса, турмысы соңдай, егер әдебияты қандай болса, өмири оннанда бетерирек болған қарақалпақ,

1. Ултаў—Уллы таў мәнисинде—автор.

халқының XVIII ғасырдың орталарындағы турмысында бір жерден екінші жерге көшіуі-оның турмысының тийкарғы сыпатлы белгилеринен болған, феодаллық пытырацқылық, феодаллар арасындағы жәнжеллер басқа халықтардың турмысында қанша дәрежеде ауыр болса, ал қарақалпақлар арасында сол дәуірлерде ошанда бетерирек болған. Халық қанша қыйыншылықларды басынан кеширсе де жарлы мийнеткешлер арасындағы дослық ҳеш қашан бузылмаған, қайта олар күн-күннен нығайып барады. Сонлықтан тарийхшы С. Қамалов «...Жаңа дәрья қарақалпақлары өз ғарезсизлиги ушын қазақ феодаллары менен Лийуа ҳәкимлерине қарсы гүрес жүритеди. Бирақ бул қазақ, өзбек, қарақалпақ мийнеткешлери дослығының тарийхий—экономикалық байланысларын буза алмайды. Әлбетте, бул дослық қарақалпақ мийнеткешлериниң феодаллық урысларға шыдап, өз ғарезсизликлерин сақлап қалыуға алып келди» -деп жазады. Бул әлбетте, жүдә дурыс айтылған пикир. Жарлы мийнеткешлер ҳеш қашан бир-бирине ала көз биеен қараған емес, себеби олардың турмысы да, тәғдирин де бирдей. Не түрли ҳәдийсселерди жүзеге келтиретуғын үстем класс ўәкиллери. Сонлықтан поэмада үстем класслардың ўәкиллери сыпатында Асан мырза, Шорбан кәл дегенлерди халықтың жауыз душпаны сыпатында сүүретлейди.

Асан мырза бас болып,
Қарақалпақты жаулады.

Қәҳәрленип Арысланбек,
Жауған булттай қурсанды.

Шорбан кәл деген залымы,
Еки ийнин жалмады.

Лирик қахарман өзинин барлық кеширмелеринде үстем класс ўәкиллеринек болып атырған қубылыс екенлигин, халықты постырыуға себепши болғанда усы ҳәдийсе екенлигин ашық етип көрсетеди. Бул шайырдың жәмийетлик турмыстағы жиклениу-шиликти дурыс сүүретлегенин көрсетеди. Усы жерде мына бир жағдайға итибар бермей кетнуге болмайды. Мәселен Жийен жыраўдың өзи 1730-жыллары туўылған болса, ал бул сүүретлеп отырған ўақыялары 1743-жыллардағы ўақын. Сонда Жийен жыраў 13-14 жасларында болады екен. Сол дәуірде қалай етип бундай шығармаларды дәретеди?

Әдебият тарийхында бундай сораўлар тек бүгинги күнниң әдебияттануў илиминиң алдына қойылып отырған жоқ, ол талай мәртеб қойылған, талай мәртебе дурыс жуўабында тапқан. Мәселен 1812-жыллары Л. Н. Толстойдың туўылмаған жыллары еди, бирақ сол дәуірдин турмысын «Урыс ҳәм паракхатшылық» шығармасында сүүретледди, ал не бир тарийхшылар бар, олар экспедиция материалларына тийкарланып бизиң эрамызға шекемги болған тарийхий ўақыяларды анықлайды, пикир жүритеди. Әлбетте, Жийен жыраў ол дәуірлерде 13-14 жасларында. Бул жастағы адамлар сол дәуірде болып атырған ўақыялардан тә-

үйр-ақ хабардар болады. Сонлықтан бұл шығарманы шайырдың өзі кейинирек жазған болыуы итимал.

Поэма да айрықша орын берілген моментлердің бири—жол хәм ашлық азабына ушыраған адамлардың картинасын сүүретлеу болып табылады. Шайыр сүүретленген хәр бир детальға айрықша әхмийет береді, онда адамның өткендеги дәуири жаугершиликтен азап шегиу хәм келешегі қосып алынады. Мысалы:

Бүлинген бұл елимиң,
Неден болды жазығы?
Жулынып туңға қазығы,
Табылағойса, досларым,
Көсик пенен сүтлимек
Көбинесе азығы.
Бары-жоқты умытып,
Тириликті ойлайды.

Және де мынадай аұхаллар да ушырасады:

Нешеси жутпай бир жутым,
Жүрекleri сазады.
Ақылын алып бұл ашлық
Ақылдан ашыу озады.
Табылса көсик хәм геүрек,
Палдан бегер мазалы,
Найманасы толмады.
Қызыл жүзи солмады.
Сегбир тартып неше күн,
Етпеген көри қалмады.

Бир ұақытлары Дмитрий Пожарский баслаған халық қозғалысына қатнасқан неше мәртебе рус қол астына өтиу ушын үәкилликлер жиберген қарақалпақлардың XVIII әсирдің орталарындағы турмысы усиндай аұыр жағдайда өтип атыр еди. Минс усиндай «душпаннан жазалы» болыуы оларды неше күн, неше айлар жол жүргизип, Қазалы, Қызыл Ордаға шекем, ақырында Қууандарья менен Жацадарьяның қуяр жерине шекем барып жетеди. Бұл дағдарыс, әлбетте, үстем класс үәкиллериниң себеплеринен болып отырғанлығын шайыр мудамаы ескертип отырады.

Қарақалпақ әулады,
Болды душпаннан жазалы,
Нимлер муңлы, ким азады,
Қабыл болмай көз-жасы.
Тиймей ерлердің нәзери,
Бара берсин барлығы,
Шыбын жан екен мазалы.
Нан әулады сирә жоқ,
Жармаға түспей нәзери.
Геүйл менен геүрек жеп,
Қыйынлыққа жетти халы,
Тамағынан өтсе есап,
Өзине хадал-харамы.
Жолларда қалды неше жан,
Буйырмай кепин мазары.
Еки ай жүрип жетеди.

Кыргыз бенен Қазалы.
Еки айдың жүзи толғанда,
Қуған дәрья сайына,
Басқан екен қазаны.

Жетпис күнде қулапты,
Жаңадәрья бойына.

Келтирилген мысаллар поэманың ең кейинги қатарынан алынды. Феодалларға қарсы Уллы таудағы шайқастан кейинги отырған жери Қуғандәрьяның бойлары, ал оннанда өтиңкиреп Жаңадәрьяның бойына еки ярым айда қоныс басады. Бундай феодаллық-пытыраңқылық урыу баслықтарының хәм сыртқы басып алыушылардың салдарынан болған еди

Хәзирги дәуирге шекем халық арасынан жыйналып алынған «Уллы тау» поэмасының көлеми 348 қатар қосықтан ибарат. Шығарманы атқарыушылар тәрепинен айрым бөлеклери түсип қалған болыуы, қысқартылған болыуы мүмкин. Және бир буның мысалы, дәлили болатуғын хәдийселерден бири—шығармада үстем класс үәкиллери—қарақалпақ халқының өзиниң ишинен шыққан езиушилер хаққында хеш нәрсе айтылмайды. Қайта олардың да шет ел басып алыушылары тәрепинен езилгенлиги хаққында пикир жүритиледи. Буған қарағанда, қарақалпақтардың хәр жерде таралып жүрген урыуларын бирместииру мақсетинде жазылған болыуы керек. Бул жағынан шығармада бахалы эпизодлардың сүүретленгенлигин көремиз.

«Уллы тау» шығармасы терме-толғау түринде жазылған. Себеби шығарманың бул түри қобыз инструментине жүдә ийкемлескен. Бундағы ырғақлар, оның өзгермелилиги, бууын санлары, хәр бир қатар арасындағы байланыслар, жәмийетлик турмыстағы уақыяларды сүүретлеуге ийкемлилиги—булардың хәммеси дәуирге тийисли болған хәдийселерге байланыслы келип шыққанлығын еслетип турады. Шығарма тарийхий уақыяға байланысты дәретилген.

✓«Посқан ел» толғауы. Бул шығарма қарақалпақ халқының басынан кеширген бир тарийхий уақыяға бағышланғанлығынан хәм оны идеялық-көркемлик жақтан дурыс сүүретлегенлигинен, класслық көз-қарастың айқын көриниуи менен әдебиятымыздан көрнекли орын алады. Бул шығарма толық түринде 1940-жылғы «Қарақалпақ халық творчествосы» деген топламда, 1957 жылы «Қарақалпақ поэзиясының антологиясында, 1959 хәм 1981-жыллары «Посқан ел» деген ат пенен бир неше термелери қосылып топлам болып, баспада жәрияланды. Хәзирги дәуирге шекем бул шығарма жөнинде баспа сөзде бахалы пикирлер айтылып киятыр.

«Посқан ел» шығармасының тийкарғы өзешеликлериниң бири оның толғау формасында жазылғанлығында көринеди. Бунғы усы шығарма жөнинде ең биринши пикирлерди айтқан көрнекли әдебиятшы Н. Дәуқараевтың, Қ. Айымбетовтың мийнетлеринен көриу мүмкин. Сондай-ақ бул форма фольклор менен жазба әдебиятты бир-бирине байланыстырушы болып хызмет еткен.

Мысалы бұл шығармада хәдийсенің болған уақтың анық билиуі мүмкіншілігіне ийеміз. Ал фольклорлық шығармаларда бұндай тарихый шындық шамаланады, болжау арқалы белгили болады.

«Посқан ел» шығармасының идеялық мазмунында бір неше мәселелер, туып өскен жерге сүйиушілік пенен бір қатарда бұлгіншілікті келтирип шығарушыларға қарсы гүресте, ел бірлігін сақтау урыулар арасындағы ала-ауыздықтарды сап-ластыруда, «бір шөректі бөліп жеуге шекемги гуманистлик қатнастар сүретленеди. Шығарманың ең тийкары идеялық мазмуны халықты бұлгіншілікке ушыратқан үстем класс уәкилдеріне қарсы халықтың наразылығын арттырудан, солай етип урыулық қатламларға, бөлинип, пыт-шыт болған қарақалпақтарды бірлестіруі мәселесін ортаға қояды. Бұл шығармада сүретленген уақыяларды бір-бири менен салыстыру арқалы келип шығады. Соның ушын белгили әдебиатшылар, тарихшылар төмендеги пикирлерди айтқан. Н. Дәуқараев: «Посқан ел» поэмасы шайыр тәрәпинен анық тарихый уақыялардың негизінде дәретилген хәм халықтың ауыр ауқалға ушыраған трагедиялық картинасын сүретлейди. С. Камалов: «Жийен жырау залым ханлардың үзиликсиз топылыстарын, гүнасыз адамлардың хәлек болуларын, каналлардың уайраны шыққанын, егинлердин жоқ етилгенін көрсетеди», А. Қаримов: «Посқан ел» поэмасындағы уақыя 1760-жыллардағы (қарақалпақтар отырған жерлерди Ералы ханның шабыуы) уақыяға тууры келеди... Сонлықтан «Посқан ел» поэмасы қарақалпақтардың Жаңадәрья бойынан Әмиудәрья бойына яғный Хорезмге көшип келиуін сүретлейтуғын шығарма». Келтирилген мысаллардың хәммеси шайырдың жәийетлик турмыстан алатуғын орнын, мийнеткеш халықтың мәпин қорғау тилеклерин, халық ушын әхмийетли болған мәселелерди ортаға қойуын хәм оны көркемлик пенен суүретлеп бериу талантын да көрсетип турады.

Шығармада халық ушын әхмийетли болған мәселе халықтың басына түскен трагедиялық ауқалды көрсету арқалы елди бірлестіруди, бірлестіру арқалы азатлыққа шығуды әмелге асырудан ибарат.

Жаўгершилик көп болды,
Сансыз адам қырылып,
Ғарға жеген өликке.
Жылға-сайлар топ болды.
Зулымға дады жетпеди,
Адам өлди, қан төгилди,
Бийгүна гелле кесилди...
Атаға бала қарамай,
Балаға ата қарамай.
Кийерине кийим жоқ.
Ишерине тамақ жоқ.
Жол жүриуге жарамай,
Жасы қайтқан ғаррылар,
Бүгилген бели аналар.
Көшкен көшке ереалмай,
Жолда қалды биразы,

Далада қалды көмиўсиз.
Қызыл қумды аса алмай,
Дәрманы кетти ашлықтан,
Аяғын қыя баса алмай —

деп шайыр өзиниң дәуириндеги халықтың басына түскен аўыр жағдайды сүүретлеп берди. Булар усы поэманың идеялық-тематикалық тийкарын қурайды. Шайыр усы турмысқа, усы трагедияға халықтың наразылығын оятады, усы турмыстың келип шығыў себебин анықлайды, бул наразылық шайырдың, өзиниң тәғдирин халықтың тәғдири менен бирге қосқан адам екенлигин дәлиллейди. Шығармада сүүретленген ўақыялар арқалы жүзеге келген әҳмийетли мәселеде сондай. Жаўгершилик. Жап-салмалардың қазылмаўы, суў тамтарлығы, үстем класс ўәкиллериниң зулымлығы халықтың ядынан шықпастай ўақыя еди. Усындай ўақыяны Жийен жыраў да сондай етип сүүретлеп береди. Бул, әлбетте, шайырдың идеялық жақтан күшли екенлигин дәлиллейди. Шығарманың идеялық-тематикалық өзгешелиги трагедияға ушыраған халық турмысының барлық ўақыяларды өзиниң ишине қамтып алады. Олар сондай бир-бири менен байланысып кеткен. Сондай-ақ тарийхий ҳақыйқатлық конкрет алып сүүретленеди, мысалы балаға ата қарамай, қара басқа аўырманлық түскен заманның тийкаргы белгилерин анық етип сүүретлейди.

Поэманың композициялық қурылысы да жүдә пухта исленген. Мысалы халықтың Түркстаннан посып кәшип киятырған жағдайлары, Хорезмге келиўи, Минайым ўақыясы, оның бай қолынан азат етилиўи сыяқлы ҳәдийселерден ибарат. Бул ўақыялар усы поэманың сюжетлик желиси болып есапланады. Усындай сюжетлик желислер, қаҳарманлардың образын дәретиў ушын, оған тийисли болған мәселелердин ҳәмме тәрәпин ашыў ушын қолланылады. Мине усындай ўақыялардың избе-из сүүретлениўи, яғный ўақыяның қурылысы «Посқан ел» шығармасының композициялық қурылысын жүзеге шығарады. Бул шығарманың композициялық қурылысының өзгешелиги посып киятырған халықтың басындағы трагедиялық аўхалды бирме-бир көрсетиўден ибарат. Ол, әлбетте, шайырдың айтқанындай:

Базыбиреўдин қолында,
Қундақлаўлы баласы.
Анасынан сүт шықпай,
Тамшылайды көз-жасы,
Оны көрип оксийди,
Неғылсын ғәрип анасы.
Оған берер нәрсе жоқ,
Тек шырағым панасы, —

деген сыяқлы қатарлар конкрет ўақыя, тек шайырдың көрген ўақыялары еди. Оны жүдә тапқырлық пенен сүүретлеп береди.

Шығарманың сюжетлик қурылысында азап-ақырет көрип, өзине қарағанда күшли болған урыўлардың, оның баслықларының, жергиликли феодаллардың қысқысының астында туўылып өскен

Түркстанды таслап кетиуге мәжбүр болған адамлардың турмысын сүүретлеу жатады. Жол азабынан, ашлық азабынан шөл азабынан көп ғана адамлар жолда қалады. Мине усы трагедиялық аўхалдан шайыр лирик қақарман образын, сондай-ақ, Минайым образларын дөретиуге кириседи. Минайым жетим қыз. Ол феодаллық дүзимнің не түрли зулымлылықтарын өзинің басынан кеширеди.

Халық сол посиуы менен Хорезмге—Әмиүдәрьяның қуяр жерине-Муцайтпас, Тербенбес деген атауларға келип жайласады. Жайласқанда да социаллық теңсизликтің епкиши, ишки бай-феодаллардың, Хийұа ханлығының езиушилиги, оған қарсы халықтың наразылығының күшейиуі—поэманың мазмунынан, оның сюжетинен көришип турады. Мысалы шығармада Арал теңизи әтирапына қонысланғаннан кейин абадан турмыс басланып кетти деп сүүретленген жери жоқ. Тек Минайымның Еркебайдың қолынан азат болыуы өзинің тууысқанлары жарлы мийнеткешлерге қосылатуғынлығы менен тамамланады. Себеби Жийен жырау сол дәуирдеги Сыр хәм Әму бойындағы халықлардың турмысы менен тереңнен таныс болған. Егер шайыр сол дәуирдеги қарақалпақ халқының алдында турған езиушиликти сезбегенде, шығарманы басқаша етип құрған болар еди. Сонлықтан шайырдың:

Барарыма жерим жоқ,
Батарыма көлим жоқ,
Кетпейин десем күним жоқ,
Шығарарға үним жоқ, —

деп келтириуі шығарманың идеялық мазмунын буннанда бетер тереңлестириуге себепши болған. Соның менен бир қатарда, посқыншылық турмыстан кейин, сергизданлық, күнликшилик турмыстың күтип турғанлығын билдиреди, бул қайсы жағынан алып қарасақта тарийхый қақыйқатлық екенлигин көриуге болады. «XVIII әсирдің 70-жылларында қарақалпақлардың өз ғәрезсизлиги ушын гүреси қыйынласа баслайды»—деп жазды тарийхшы. С. Камалов өйткени, бул ұақытта Хийұа феодаллары оларды бағындырыу ушын актив ҳәрекетке кириседи.¹

«Посқан ел» толғауында тийкарынан халық массасының турмысы кең планда сүүретленеди.

Жеке адам образы көпшилик халық массасының тәғдири менен бирдей, ал гейпара жеринде оннанда бетерирек болып сүүретленеди.

Оған берер нәрсе жоқ,
Тек «шырағым» панасы.
Қазан-табақ арқалап,
Киятыр байғус атасы.

¹. С. Камалов. XVIII әсирдеги қарақалпақ—рус қатнасықлары. Нөміс—1966. 42-бет.

Усы қатарлар арқалы биз улыұма посқыншылар емес, ал олардың ишинде бирге киятырған, сол сыяқлы неше адамлардың бар екенлигин көрсетип туратуғын конкрет адам образы дөретилген. Демек, шайыр халықтың турмысындағы хәдийселерди конкрет, анық етип сүүретлеген. Халықтың басына түскен трагедиялық аўхал жеке адамның да, жеке адам басына түскен трагедиялық аўхал, көпшилик халық ушын да тийисли екенлигин уқтырып өтеди. Минайым усы халық басына түскен бахытсызлықтың қурбаны сыпатында сүүретленеди.

Шығармада халықтың посып көшиўиниң себеби—адамның тәғдиринен яки басқа бир күштиң себебинен, яки тәбийғый байлықтың жетиспеўшилигинен деп емес, ал халықтың турмысынан, сол турмыстағы социаллық теңсизликтен деп есаплайды. Мына бир үзиндини анализлеп қарайық.

Алды менен басшысы,
Еки ийнин жалмады.
Бузық болды ийшаны,
Әдилсиз болды қазысы,
Гүнасыздан биразды,
Гүналы деп қыйнады
Еки жақлап, үш жақлап,
Күнниң жүзин көрсетпей,
Кеўилге қайғы жамады.

Бунда хәммә пәрсе жүдә анық сүүретленген. «Күн»—сөзи азатлық, еркинлик мәнисинде алынған, күнниң жүзин көрсетпеген, гүнасыз адамлардың гүналы болыўының, ең ақырында еки жақлап, үш жақлап езиўшилердин кимлер екенлигин шайыр көрсетип берип отыр, сонлықтан олардың Түркстаннан көшиўиниң себебин де төмендеги үзинди арқалы билиўге болады.

Байлардың посып көшиўи,
Жери жетпей көшкен жоқ,
Бүяққа кеткен ашларға,
Жер берместің хийлеси.
Толтырып көзди жасларға,
Оннанда етпек өлеси.

Бунда адамлар арасындағы социаллық теңсизликти жүдә анық етип сүүретлейди, шайырдың өзи халықтың мәпин қорғаў позициясында турып, езиўшиликтиң жигин ашады.

«Посқан ел» шығармасында усындай социаллық теңсизликлерди китап оқыўшы хәм тыңлаўшылардың түсиниўине аңсат жетип баратуғын еки турмысты, еки класстың өмирин, турмысын бир-бири менен салыстырып сүүретлейди.

Соның ушын ол байлар,
Ерте көшти ашлардан.
Хорезмниң жерине,
Олардың неси кетеди.

Саўарына саўын бар,
Ишерине тамақ бар.
Кийерине кийим бар. —

деп сүўретленсе, усыларға өзи усаған жарлы мийнеткешлердин турмысын қарама-қарсы қояды. Мысалы:

Жайқалып егин егерге,
Сенде бир жер болмады,
Җазында қатық ишерге,
Сенде саўын болмады.
Алыс жолға минерге,
Сенде жорға болмады.
Көсилеп еркин жатарға,
Сенде ақ үй болмады.
Емин-еркин ишерге,
Сенде тамақ болмады.
Жайнап бир күн кийерге,
Сенде кийим болмады.
Жыл, он еки ай жүргенде,
Қабы дәнге толмады
Бул күниң де көп болып.
Постырды бизди зулымлар,
Өскен жерде қоймады.

Бир-бирине қарама-қарсы болған еки турмыс, усы еки турмыстан келип шығатуғын еки көз-қарас көринип турады. Езилиўши мийнеткеш халықтың езиўшилерге болған наразылығы күшли пафос менен бериледи. Бул жерде болған ўақыяны дизиң көрсетиў ғана емес, ал «сенде болмады» деген сөзди қайталаў арқалы сол дәўирдеги турмыстың усындай теңсизликке қурылғанлығын сезиўге, түсиниўге жол ашады.

Өз халқын шексиз сүйип хәм халқы менен бирге адам шыдамаслық аўыр-азапларды басынан кеширген, өз халқының алдыңғы қатар перзентлериниң бири Жийен жыраў халықтың басынан кеширген трагедиялық аўхалды кескин контрастар арқалы, параллелизмлерди бериў арқалы сүўретлейди, халықтың муңы менен муңлас, тәғдири менен тәғдирлес болды. Ол езиўшиликти барлық тәбияты менен әшкаралайды, Еркебайды қаралайды. Бирақ сондай болыўына қарамастан ол пессимизмге берилмейди, аўыр қайғыға берилиў де шайырға жат. Ол мийнеткешлердин келешегине үлкей исеним менен қарайды. Ол барлық мийнеткешлерге қарата:

Коздин жасын буламаң,
Тәўекел етип хәр иске.
Қарсы келген жаўлардан.
Аттың басын тартпастай, —

деп үндеў етеди. Жийен жыраўдың өзи барлық ўақытта халыққа жәрдем көрсетиўге таяр турған шайырлардың бири. Ол ~~бүгін~~ ғанға жәрдем береді, халдан кеткенди ийнипен услап ~~сүйи~~, ол барлық ўақытта адамға пәрмана, тилек-мақсетлерди ~~бир~~, даялық татқан ашшы турмысты бирге татады. Жийен жыраўдың

әдебиятымыздан алатуғын орнын белгілеуде шығармалары анық мысал болады. Онда халық турмысының анық картинасы, идеялылығы, халықтық мәпти көздің қарашығындай сақлауы, халықты саясий жақтан тәрбиялауына қарап анықлаймыз. Жийен жырау С. П. Толстов айтқанындай XVIII ғасырдағы халқымыздың көрнекті идеологлары болған.

Қарақалпақ әдебий тилинің рауажланыуына, сол дәуірдегі үстем класс ұәкиллериниң қарсылықтарына шыдам берип, шығармаларын халық арасына таратыуға себепши болған Жийен жыраудың қосқан үлеслерин ядтан шығарыуға болмайды. Себеби М. Горький айтқанындай: «Тил халық тәрәпинен дәрәстиледи. Тилди әдебий хәм халықтық деп бөлиу, былайынша айтқанда бул «шийки» хәм тил ұсталары тәрәпинен исленген тил ғана»¹—деп ескерткениндей, әдебий тилди рауажландырыуға қосқан сөз шеберлериниң үлесин бийкарлауға болмайды. Халық тәрәпинен дәрәстилген тилге өзиниң үлесин қосқан, байытқан улыуға қарақалпақ халқының пайдаланыуына ийкемлестирген шайырлардың биреуи Жийен жырау болып есапланады.

Жазыушы хәм шайыр тәрәпинен дәрәстилген шығарманың бахалылығы—оның тил материалына қалай қатнас жасауынан, өз халқының тилинің байлықтарынан қалай пайдаланыуынан, шығармада сүүретленген турмыстың қандай екенлигинен, қандай мақсет пенен сүүретлеуине, уақыяға халық, жарлы мийнеткешлер тәрәпинде турып баха бере ме,—мине усыларға тиккелей байланысly.

«Посқан сл» поэмасында XVIII ғасырдың екінши ярымындағы Түркстаннан (бул шәртли түрде усылай алынады) Арал теңизиниң бойларына, Әмиүдәрьяның жағаларына қарай бүлгиншиликке ушырап посып көшиүди, посқыншылардың ауыр турмыслары, олардың арзыу-әрманлары, бүлгиншиликке себепши болған езиүшилерге халықтың көз-қарасы сүүретленеди. Усыған байланысly Жийен жырау сол уақытларда халық арасына кешен таралған, халықтың ойы, әрманлары, тилеклерини сүүретлейтуғын халықтық дәстанлардың стилине сәйкес етип усы поэманы жазады. Буған ең биринши рет толғаудың жети-сегиз бууынлы өзгермели ритм менен жазылғанлығы себепши бола алады.

Ониан соңғы күнлерде,
Беллериңиз бүгилп,
Қабырғаңыз согилп,
Көзиңиздиң жаслары,
Тас буршақтай төгилп,
Қалдың қула далада.

Жийен жыраудың шығармалары халықтың жай сөйлеу формасында жазылған. Бул дәуірлерде халықтың тилинде хәр қыйлы тиллердиң элементлери, элементлери ғана емес, ал араб, фарсы тиллериниң айырым белгилери үстем болып турыуы мүмкин. Би-

¹ М. Горький. О литературе. М. 1953. 428-бет.

Бірақ соған қарамастан Жийен жырау халықтың сөйлеу тилинің байлықтарын не барынша пайдаланады. Бул нәрсе шығарманың сөзлик составынан, тилдеги сөзлердің грамматикалық құрылысынан, ұақыяларды сүүретлеуде тилдің ишкі раўажланыу законларына сүйене отырып, өз ойын халыққа, мийнеткешлерге түсиникли хәм тыңлауға сүйсинерли етип бере билиуинен ибарат.

Поэмада қолланылған сөзлер халқымыздың сөйлеу тилинен алынған. Бірақ Жийен жырау жасаған дәуірде халқымыздың сиясий экономикалық турмысына байланысly қарақалпақ, сондай-ақ Орта Азиядағы басқа да халықлардың тилине араб-фарсы тилинің тәсирин күшли болыуына қарамастан, шығармаларының сөзлик составында булардың тәсирлери жоқ дерлик, солай болса да, мынадай құбылысты көриуге болады.

Бийгүна телье кесилди,
Ақ депели арыудың,
Бурымлары есилди.
Раҳимин салмастан,
Кеткен екен зулымлар,
Жетим қызды шырлатып.

Бундағы «бийгүна», «раҳим» деген сөзлер қарақалпақ тилине араб-парсы тиллеринен аўысқан, бірақ халықтың сөйлеу тилинде актив қолланылған, улыума халықлық лексикадан өз орнын алған сөзлер болып табылады, яғный халықтың өзиниң сөзине айланып кеткен сөзлер болып табылады. Шайырдың бул сөзлерди пайдаланыуында хеш қандай орынсыз болып турған хеш нәрсе жоқ. Қайта көпшиликке түсиникли сөзлер сыпатында, белгили сезимди оятыу ушын үлкен хызмет атқарып тур.

Поэма тилинің тазалығы, шайырдың бай халықтың тилинен пайдалана билиушилиги, адамның ойлау хәм сезимине хәдийсени образлы түрде түсиндириуи—халық тилине жақын екенлигин дәлиллейди. Сондай-ақ поэмада халықтың турмысына сәйкес болған дизбеклер, халық даналығының көриниси болған нақыл-мақаллар жүдә көп.

Мысалы:

Бар тамақты бөлип жеп,
Базар етип барына.
Аз да болса, көп көрип,
Саўбасынды саўдаға,
Усылай етип салыпты.

Шайыр жол азабында, хан азабында, үстем класс ўәкиллериниң азабында, ашлық азабында жай сөзлер менен, ал мәнилик жақтан сондай өткир, мазмунлы етип ғана түсиндиреди. Және де жарлы мийнеткешлер қанша аш болса да, қанша өлеси болса да, олар бир-бирине қарамай кетип баратырған жоқ, олардың аўзы бир еди, ол бирлик барлық жерде көринеди. Поэма тилинің халықлығы жоқарыдағы нақыл-мақалларды, ушқыр сөзлерди қолланылыуынан да анық болады.

Жийен жыраудың шайырлық шеберлигинің айрықша бир сезилетуғын жери—ол керекли жерде образлы сөзлерди таңлай биледи, мысалы үстем класстың жарлылардың турмысына көз-қарасын:

Ұай, досларым, досларым,
Байға бир пул өлинің.
Ғарауытып, қан жутып,
Көздің жасын ишкениң,
Досларым бир пул оларға,
Оттай сонип ошкениң, —

деп оқыушыны хәдийсеге ериксиз араластырады. Бунда¹ шайыр оқыушы менен муңласып отырғандай көринеди. Адамгершилик кегің қайнап, мийнеткеш халықгың душпанларына нәлет айтқаныңды билмей қаласаң. Буның ишинде артық, я кем көринип турған сөзлер жоқ. Соның менен бирге хәр бир бәнтте бир тарийхый дәуірдің картинасы—байлардың зулымлығын түп-тамырынан қаралау жатыр.

«Посқан ел» толғауының лексикалық составындағы өзгешеліклер усылардан ибарат болса, оның көркемлеу құралларында да; эпитет, теңеу, метафора, гиперболо тағы басқа да сөзлерди дурыс қолланғанлығын көреміз. Хәдийсени образлы етип жеткеріуде булардың орны үлкен. Шайыр буларды қолланғанда, хәдийсе яки ұақыяға анықлама бериуден бас тартады, ал оқыушы ойлашып түсинетуғын мәнини топлайды. Мәселен «қуұраған қуу қобыз», «жаудыр қара көз», «күн шықпады уядан, алмадай болып қызарып» деген қатарлардағы эпитетлерге дыққат берип қарасаң, олардың тийкарғы өзгешелигин байқауға болады.

Шайыр шығармаларындағы көркемлеу құралларына хәмме ұақыт класстық көз-қарасты түсиндириу ұазыйпасын жүклейди. Мысалы бай баласының хақықат портретин жасау ушып қолланған «быдым-быдым бет аўзы» деген қатардағы эпитетлер сатиралық мәнисти өзиниң ишине алып, бай баласына китап оқыушының жек көриушилигин болдырып тур. Бундай мысалларды Жийен жыраудың шығармаларынан көплек келтириуге болады.

Жуумақластырып айтқанда, Жийен жырау халықтың сөйлеу тилинен өзиниң шығармаларын дөретиуде не барынша пайдаланған, қарақалпақ әдебий тилин қәлиплестириу ушын бар күшин жумсаған, халқымыздың XVIII әсирдеги турмысының ең алдыңғы қатар идеологи болған.

ХІХ ӘСІРДЕГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ

ХІХ әсир қарақалпақ халқының мәдениатының әдеуір өркенлеп өскен дәуиринен дерек береді. Хорезмге көшип келгеннен кейин, қарақалпақлар отырықшы елге айланып, өзлериниң миллий мәдениатын белгили дәрежеде рауажландырған еди. Бул дәуірде Ургенч арқалы дүньяның ең белгили қалалары менен

сауда-сатық жоллары рауажланды. Дийханшылық, балықшылық хәм шаруашылық өнімлеринен кең пайдаланды. Тарих аренасында қарақалпақтардың Қоңырат, Шымбай хәм Хожели сыяқлы белгили қалалары пайда болды. Халықтың бұрыннан жетиліскен традицияға ие болған Хорезм мәдениаты менен жақынласуы, ел арасында өнерментшилер, усталар сондай-ақ зергерлердің көбейуине себепши болды. Қарақалпақ жаслары сол уақыттағы шығыстың белгили қалалары Хийуа, Бухара сыяқлы қалаларда оқып тәлим алды. Сауатлы адамлардың саны көбейди. Олар араб хәм парсы тиллерин өзлестириу менен бирге ел арасына шығыс халықтарының прогрессив шығармаларында тарқата баслаған еди. Қарақалпақ халқы Арал теңизинин жағалары хәм Әмиўдәрьяның қуяр жерлерине келип орналасқаннан кейин, сыртқы душпанлардан бийгәрез жасауы ушын гүрес алып барады. Бирақ сонша көшип қоныулар, жауға таланыулар менен әзилеп қалған халық бирден өзинин сиясий жақтан гәрезсизлигине, экономикалық хәм мәдени жақтан өзинин рауажланыу жолына ие бола алмады. Ол қоңсылас халықтардың жәрдемин талап етти. Суусыз жатқан жерлерге суу алып баруу ушын каналлар қазуу, көп гана бапалық жерлерди егисликке айландыруу ушын гүрес жүргизди. Бул нәрсе бұрын көшип-қонып жүрген халықтарды отырықшылыққа айландыруу ушын тийкар салды. егислик жерлердің майданлары көбейди, өндирилген шийки зат өнімлерин артты, қара маллардың, жылқылардың бас санының көбейуине алып келди.

Өзинин гәрезсизлигин сақлау идеясы менен жасап келген халықты 1811-жылы Хийуанын ханы Мухаммед Рахим толығы менен өзине бағындырып алуға еристи. Усы хәдийсе қарақалпақтар арасындағы феодаллар менен оның алдыңғы қатарлы адамлары арасында қарама-қарсылықты пайда етти. Н. Дәуқараевтың дұрыс ескерткениндей қайтадан Түркстанға қайтыуда, жоқары қарақалпақтар болған Бухараға кетиуде мүмкин емес еди. Солай етип, Әмиўдәрьяның қуяр жеринде отырған оның үйли қарақалпақтар толығы менен Хийуа ханлығының қол астына өтуге мәжбүр болды.

Қарақалпақ халқы Хийуа ханлығының қоластына өткеннен кейин, жаңа гана умытылып киятырған жоқшылық, ашлық, турмыстың қысқысы қайтадан басланды. Халықтың күн-көрис тиришилигин айландырып отырған бирден-бир азық аўқат балықшылық болды. Халық турмысында балықшылық өзинин әхмийетин сақлай отырып, кейин шетке шығаратуғын шийки зат характерине айналды. Халқымыздың мийнет сүйгишлиги жерден, суудан тоғайдан өнимли пайдаланыудың жолларын ислеп шықты. Бирақ басында Хийуа ханлығы тұрған ел арасындағы бай-феодаллар жәрдемши болған езиушилер халықтың турмысын күннен-күнге жарыландырууға себепши болды.

Хийуа ханлығы қарақалпақтарды басқаруу ушын ел арасындағы атқа минерлерди, байларды, феодалларды толығы менен

қоллап-қууатлады. Бий, аталық, беглербеги хәмеллерине қойылатуғын адамлар тек ханның өзи тәрәпинен сайланып қойылатуғын еди. Сол арқалы Хийуа ханы урыулық қатнастардың қалдықларын бекемлеуге, урыулық ала өзликти қоздыруға, бир урыуды екнши урыуға қарсы қойуға шараят таярлады. Булардың хәммеси мийнеткешлерди езиудиң қуралына айналды. Жалланба мийнет, күнликшилик дийқан жүриу пайда болды. Хожели, Қоңырат, Шымбайларда күнликшилерди тацлап алатуғын базарлар болған.

Сабыр-тақаты таусылған халық бир неше мәртебе Хийуа ханлығына қарсы көтерилис шығарған. Мысалы 1827—1828-жыллардағы, 1855—1856-жыллардағы сондай-ақ 1858—1859-жыллардағы көтерилислер Хийуа ханлығына қарсы жүргизилген, өзлериниң фәрезсизлигин сақлау ушын алып барылған гүреслери болып табылады.

XIX әсирдеги қарақалпақ халқының мәдениі турмысынын рауажланыуы ең алдын бурын сиясий-экономикалық турмыстың рауажланыуы менен, усындай уақыяларды өзлериниң шығармаларында сәулелендирген Күнхожа, Әжинияз, Бердақ хәм Өтешлердиң шығармалары менен белгиленеди. Бул дәуирдиң әдебияты бурынғыға салыстырып қарағанда айрықша пәт пенен рауажлаңғанын көремиз. Күнхожа, Әжинияз, Бердақлар көп ғана халықларға творчествосы арқалы хәм сиясий жәмийетлик иси арқалы мәлим болған. Олардың шығармалары класслық тенсизликлердиң сырларын әшкаралауы менен, мийнеткешлерге болған гуманистлик идеялары менен, азатлық ушын алып барылған гүрестиң идеологлары болыуы менен ажыралып турады. Адам шыдап болмайтуғын ауыр турмыс, барып турған жыртықшылық харектерге ийе болған эксплуатация, жәмийеттиң алдыңғы қатарлы уәкиллериниң санасын оятты, оларды мийнеткешлер массасының жушышылық турмысы ҳаққында ойланыуға, халықтың мәпин қорғау исине көтерилюге мәжбүр етти. Олар халық көтерилислериниң тиккелей қатнасыушысы болды. Езиушиликти қаралады, барлық шығармаларында ханларды, бийлерди, молла-ийнанларды әшкаралады. Мине усындай идеялар болғаны менен, езиушилерди қыйратып, барлық мийнеткешлердиң еркинлиги хәм теңлигине тийкарланған жаңа әдил жәмийетлик қурылысты дүзиуден ибарат болған саналы мақсеттиң баянланыуы емес еди. Патриархаллық-урыулық қатнастардың себебинен ондай шараятларға келиуге тийкар болмады. Шайырлардағы алдыңғы қатар идеялардың жүзеге келиуи мийнеткешлердиң ауыр турмысына шыдамағанлықтан келип шыққан тилеклер менен сезимлердиң стихиялық баян етилиуи еди. Сонлықтан олардың шығармаларында халықтың турмысы кең хәм дурыс сүүретленди.

Әдебий байланыслар. Қарақалпақлар Хорезмде жасап турған уақытларында да сиясий жағынан Хийуа ханларына фәрезли болып қалды. Соған қарамастан бул дәуирде қарақалпақлардың сиясий экономикалық жағдайлары тәуир-ақ күшейди. **Қарақалпақ**

оқыушылары сол уақыттағы шығыс мәдениетінің көрнекли орайлары болған Хийұа. Бухара сыяқлы қалаларда, Шерғазы, Мирараб сыяқлы медреселерде оқыуға мүмкіншілік алды. Усындай медреселерде сабақ алған қарақалпақ мәдениетінің іскерлерінің бірі ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы қарақалпақ классикалық әдебиетінің уәкілі Әжинияз Қосыбай ұлы еді. Бул медреселерден сабақ алып шыққан оқыушылардың көпшілігі, қарақалпақтар арасына күншығыс поэзиясының әжайып традицияларын алып келді. Қарақалпақ мектептерінде шығыс поэзиясының ұллы уәкілдері Науайы, Хафыз, Саадий, Физулий, Бедил сыяқлы көркем сөз усталарының шығармалары оқытыла бастады. Бул әжайып шығармалардан тәсірленген қарақалпақ классиктерінің шығармаларында дүньяға көз қарас және реал мотивтер өткірлесе бастады. Эксплуататор классларға қарсы наразылық элементтер күшейіп барды. Классиктерде үстем классларға қарсы күрес мотивтері пайда болды. Демократиялық тенденция айқынласты.

Хийұа ханлары тәрәпинен хәдден зыят салынған салықтар қарақалпақ халқын оғада қыйын жағдайға салып қойған еді. Узақ дауам еткен қосқынышылықтар және соның салдарынан пайда болған ашлықтар, қарақалпақ халқын жүдә есеңкіретіп таслаған еді. Халықты бундай жағдайларға григтар еткен хийұа ханлығының зулымлығы еді. Сол себепті қарақалпақтар хийұа ханының диспотизм бұғауынан шығыу үшін милли азатлық күреслерін алып барған.

Усындай тарихий дәуірлерді өз басынан кешіріп атырған қарақалпақ шайырлары, халық пенен бір сапта тұрып, халықтың арзыу-әрманларын жырлады, күрес жолдарында өсті және шынықты. Көрнекли классик шайырлар пайда болды. Булардан Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омар поэзиясын көрсетіуіміз мүмкін. Бул поэзия орта ғасырдегі қарақалпақ поэзиясына қарағанда әдеуір алдыңға кеткен күресшең поэзия еді. Бірінші себеп, елдің социал экономикалық жақтан рауажланыуы болса, екінші бір жағдай өзіннен алдыңғы шебер әдебиетінің традициялық үлгілерін үйрениуі және пайдалана алыуы еді. Өзінің тарихында көп ғана мәдениет естеликтерге ие болған хорезмшлер менен болған әдебий қатнасықтар қарақалпақ поэзиясының хәр тәрәп-леме рауажланыуына үлкен жағдай жаратты. Хорезмшлер шайырлар қарақалпақ әдебиетінің рауажланыуына үлкен тәсірін тийгизгеніндей ақ, қарақалпақ әдебиетінің көрнекли уәкілдері де хорезм ханлығының саясий уақыяларына өзлерінің тәсірін тийгизіп отырды. Мәселен айрым мағлыұматларда Жийен жыраудың Бухара қарақалпақтарының арасында болыуы, Хорезмде болыуы, ханға қарсы сөйлеуі хәққындағы айрым терме толғаулары дыққатқа ылайық.

Жәнеде қарақалпақ классик әдебиетінің көрнекли уәкілі Күнхожаның Хийұаға шақыртылыуы, хан: «Менің салтанатымды мақтап қосық айт»—дегенінде, Күнхожаның ханның саясатына, қарсы болған қосықты айтыуы, буннан ғазапланған ханның Күн-

хожаға соқыр түйе байраққа бериўи, усы темаға тийкарланып шайырдың «Умытпаспан», «Түйе екенсең» деген қосықларын жазыўы қарақалпақ классиклериниң прогрессив шығыс демократ шайырлары менен үлес болғанлығын көрсетеди. Хийўа, ўақыяларын өз көзи менен көрген шайыр гунасыздан қыйналып атырған жанларды көрип рейими келеди. Әжел дарын қурып адамларды өлимге дуўшакерлестирип атырған залым ханды хәм оның рейимсиз жаллатларын әшкаралайды. Мысалы:

Үш ағаш тур кең майданда,
Орналасып қызыл қаңға,
Қыйылып хәм шыбын жанда,
Турғанларын умытпаспан.
Адам өлген жайып қушақ,
Көздиң жасы моншақ-моншақ,
Қолларында өткир пышақ,
Жаллатларды умытпаспан,

—деген қатарларынан Күнхожаның хийўа ханының сиясатына қарсы реал пикирлерди айтқанлығын көриўге болады. Айрым мағлыўматларға қарағанда Күнхожаның қазақ далаларын аралағанлығы, хәм қазақ шайырларынан Шернияз, Қудери хәм Улбийкелер менен айтысқанлығы анықланды. Айрым мағлыўматларға қарағанда: «Күнхожа бабамыз Қазақ кеге Шернияз деген ақын менен күтә дос болған. Ұақты-ўақты Шернияз жаққа Қызыл Ордаға барып келип турады. Сол барып-келип жүргенде екеўиниң айтысқан айтысы да бар еди. Бул айтысты бизлер бала күнимizde қазақ Жумабай деген жыраў бизиң аўылғаа келип «Кете Шернияз бенен Күнхожаның айтысы» деп жырлап жүриўши еди—деп тастыйықлайды.

Әжинияз. Бердақ поэзиясы ҳаққында да усындай пикирлерге ийемиз. Әжинияз қарақалпақ жазба поэзиясының поваторлық тәреплерин байытыў менен бир қатарда, оны қоңсылас халықларға танытты.

Ол Хийўа, Бухара қалаларында оқып сауатын ашыўы менен бирге бул мәдениетли орай этирапына жәмленген прогрессив шайырлар менен жақсы қатнасықта болды. Өзбекстан, Түркменстан хәм Қазақстанға саяхат жасады. Қоңсылас халықлардың турмыслары менен жақынан таныс болды. Әжинияз гейпара Шығыс халықлары тиллерин жақсы билетуғын болған. Соның ушын болса керек, Әжинияздың шығармалары тек қарақалпақлар арасында ғана емес, Орта Азия халықлары арасында да белгили болған. Түркистан қаласында турыўшы Мәжит Ашрафовтың берген мағлыўматларына қарағанда «Бурын қарақалпақлардың күшли шайырлары көп еди. Солардың ишинде есимде қалғаны Әжинияз деген шайыры. Ол киси қазақлардың ишинде көп болған. Көбинше усы Түркстандағы қарақалпақларға келип турған хәм шайыршылық еткен. Ол өзи жүдә билимли молла адам болған. Әжинияздың майыршылығын қазақларда таңлайы түсип мақтайды. Ол қарақалпақ шайыры болғаны менен қазақша өлеңди қазақ

ақынларынан өтирип айтқан. Әжиниязды бул жақтағы қарақалпақтар хәм қазақтар Хәкимнияз ахун, Молла Хәжинияз, Хәжи ахун деп атаған».

Көрнекли классик шайыр Бердақта тек өз этирапындағы ұақыялар менен шекленип қалған емес. Наўайы, Физулы усаған шығыстың көрнекли ўәкиллерин өзиниң ұстазы деп есаплаған:

Көрдим Хорезм, Бухарды,
Даңқы шыққан көп шәхәрди,
Күйик пенен шаш ағарды,
Өттиң бе бастан омирим—

деп жазыўына қарағанда, шығыстың көрнекли қалаларында саяхатта болған.

Бул фактлердин хәммеси қарақалпақ әдебиятының раўажлануы жолы қонсылас халықтар әдебияты менен беккем байланыста раўажланғанлығын хәм хәрқандай шайырдың творчестволы жолы елдин социал-экономикалық жағдайлары менен сыбайлас болғанлығын, және де бул жолда хәрбир шайырдың өз ҳаўазы менен шыққанлығын көрсетеди. Қарақалпақ шайырларының шығыстың көрнекли қалаларында оқып билим алыўы, араб, парсы тиллерин билиўи, Низамий, Саадий, Хәфыз, Омар Хәйям, Бедил шығармаларын оқыўы, өз этирапындағы халықтардың мәдениетіне қызығыўшылығы, әдәбиятта жаңа жанрлардың пайда болыўы, мотивлердин өткирлеўи, қарақалпақтарда кем-кемнен экономиканың өсип барыўын, әдәбий байланыстың күшейгенлигин көрсетеди.

Қарақалпақтардың шығыс халықтары менен беккем мәдени байланыслары нәтийжесинде Кутубтың «Қысраў хәм Шийрин», Дурбектин «Юсуп хәм Злийха»сы, Фердаўсийдин «Шахнамасы», Низамийдин «Сырлар фәзийнеси», Наўайының «Хәмса»сы, Физулидин «Ләйли Мажнун», Омар Хәйямның рубаятлары сондай-ақ Хәфыз, Саадий, Бедил фәззеллери, «Фарип ашық», «Юсуп Ахмет», «Зухра-Тайыр», «Гөрүғлы», «Саятхан Хәмра» сыяқлы халық дәстанлары көплек тарқалды.

Қарақалпақтар күн шығыстағы көп халықтардың әдәбияты менен ертеден-ақ хабардар деп жазады шайыр Ибрайым Юсупов — эжайып «Мың бир түн» ертеклерин, Хинд халқының «Тотынама»сын, парсы классиклеринен Фердаўсий менен Хәфызды қарақалпақтар ерте заманлардан берли биледи. Ал Хиндлердин «Қалила хәм Димна» ертек китабын, Абуль Фараждың ҳикметли сөзлерин оқыған қарақалпақ оқыўшысы, олардан өзине жаслай таныс көп нәрсени табады. Көп ғана қарақалпақ ертеклериниң жаппакеш қаҳарманлары сизге Мысырды, Бағдат хәм Балх ўалаятларын аралатады.

Қарақалпақтар арасында XVI әсирдин ақырындағы шайырлардың Мухаммед Салықтың «Шайбанынама» дәстанының аўызша вариантлары, Мәжилисийдин «Қыссасий Сайфулмулик» дәстанының вариантлары, көплек ушырайды. Булардан гейпаралары хәтте халық китаптарына өтип кеткен. Соның менен бирликте қарақалпақтар

лар арасында шығыс сюжетлеріне тән болған белгилі социаллық хәм мәдений раўалжаныў жағдайларынан келип шыққан тарийхый типологиялық уқсаслықлар, бир-бирине уқсас келетуғын бирқатар темалар, мотивлер, сюжетлер, ўақыялар гезлесип отырады.

Қарақалпақларға шығыс дәстанларының көпшилиги дерлик ертек түрінде келип жеткен. Буған тийкарғы себеп қыссаханлардың көпшилиги шығыс классиклериниң шығармаларын қара сөз түрінде көширип алып, көпшилик адамлардың жыйналған жерлеринде оқыйтуғын болған. Бул дәстанларды сситкен екинши бир қаты қулақ адамлар екинши бир жерде өзлериниң досларына ертек түрінде айтып берген. Сол себепли қарақалпақ халқы арасында «Маликай Диларам», «Баҳрам Гүландам», «Еки ийнинен еки айдарға шыққан патша» «Рустем», «Шақлы Искендер» деп аталған қысса хәм ертеклер пайда болған. Булардың ишинде «Маликай Диларам» «Баҳрам Гүландам» Наўайының «Хамса» сының «Жети жулдыз» деген бөлиминен алынған. Ал «Шақлы Искендер», болса, Наўайының «Хамсасының» белгилі «Искендернама» бөлими. «Еки ийнинен еки жылан шыққан патша», «Рустем» деп аталған бөлимлери Фирдаўсийдиң «Шахнама» сынап алынғаны өзинен-өзи белгилі болып тур. Мысалы, Қарақалпақлар арасына көбирек таралған «Баҳрам Гүландам» қыссасы менен Наўайының «Жети жулдыз» дәстанын салыстырып-ақ көрейик екеўиниң де сюжети бир қыйлы... Ертеректе Баҳрам аң аўлап жүрген болады хәм бир сүүретшиден Диларамның сүүретин көрип қалады. Диларамға ашық бийқарар болып Шынмашын шәхәрине жол алады. Қыссадағы буннан басқа эпизодлардың хәммесиде Наўайының жазғаны бойынша... Бирақта ертектеги айрым өзгерислер соннан ибарат, Баҳрамды жер жутқанлығы ҳаққында хеш гәп болмайды «Рустем» хәм «Еки ийнинен еки жылан шыққан патша» ҳаққындағы қыссаның сюжетлери де салыстырып қарағанда да сюжетлик мазмұны жағынан Фирдаўсийдиң «Шахнама»сы менен бирдей. Фирдаўсийдиң бул әжайып шығармасы менен тапыс болған адамға, еки ийнинен еки жылан шыққан патша Зоҳдақ екенлиги, баласын өлтирген батыр болса, Сухрабты өлтирген Рустем екенлиги көз алдына келеди. Бундағы сюжетлер де өзгериссиз. Себеби еки ийнинен еки жылан шыққан патша ҳәр күни еки адамды өлтирип, оның мийи менен ийининен шыққан жыланды аўқатландырады. Ал баласын өлтирген батыр болса, өз перзентин танымастан басқа журттың батыры деп өлтирип қояды.

1945-1946-жылларда Ибрайым Юсупов тәрәпинен жазып алынған «Искендер Зулхарнайн» ҳаққындағы аңыздың курылысы да Наўайының «Хамса» сындағы «Саддий Искендарий» дәстанын көз алдына алып келеди. «Бунда Искендердиң шақы бар болып, оны хешқандай адам мақлуқ жеңе алмайды. Және де оның ақылгөй адамлары сыпатында Аплатун (Платун), «Аластун (Аристотел) сыяқлы билимпазлардың аты сақланады. Солай етип шығыс классиклериниң сюжетлик формалары кем-кемпен қарақалпақ әдебиятында да көринис баслайды. Наўайы пүткил түрик тиллес

халықлар шайырларының құрметли ұстазы. Соның ушында әдебиетші А. Хайтматов: «Әдебиет тарихында Науайы алдын сондай бір зор мектеп жаратты, оннан кейинги бәрше түрик тиллес халықлар әдебиатындағы лириканың өсиу жолын, бул мектепсиз дәлимен болмайды» деп жазған еди. Науайы өзиниң поэзиясының түрки тиллес халықлар арасында кең тарағаны тууралы:

Кеуил бөлди сөзиме түрклерде,
Тек түрк емес бәлки түркменде...

деп жазды.

Қарақалпақ классиклери Науайының өзиниң құрметли ұстазы сыпатында таныды хәм мүмкин болғанынша оннан үйренди. Науайының дидактикалық шығармаларындағы Уатанды сүйиушилик, халық ушын хызмет етиу хәрқандай азаматтың әдиули ұазыйпасы екенлиги ҳаққында пикирлер хәм уллы шайыр тәрәпинен ислетилген жаңашыл усыллар қарақалпақ поэзиясында көрине баслады. Мысалы Науайының «Мажалисун нафойсиндеги»:

Ийт олыми менен өлсин дууаймет,
Ер атанып душпанына жалынса...

деген қатарлар, Бердақ творчествосында:

Ким шаппаса тууған елдиң арына,
Найза суғыу керек жүрек бауырына,
Қосылмай ақ қойсын адам санына,
Олардың барынан жоғы, яранлар.

Науайы өз дәуириндеги катиплердиң айрымларының ҳақиқатлықты хатқа тууры түсіндирмегенлигине қатты налып:

Бурмаласа қәтип халық тилегин.
Қәлем киби кесиу керек билегин.

деп жазса. Бердақ:

Шайырлар қәлем алғалы,
Хатқа тууры салған емес деп жазды.

Бирақта Бердақ Науайының стилин, творчестволық өзгешеликлерин толық өзлестире алған емес. Себеби Науайы творчествосының жанрлық формалары Шығыс поэзиясында кең таралған ғәззел, Мухаммас, Маснауий, мусмман, мустазат, рубайы усаган жанрлар еди. Ал Бердақ «Науайыдан үйрендим» деп айтқаны менен жанр тил хәм стил жағынан Науайыға тән болған өзгешеликлерди өзінде толық сәулелендире алмайды. Деген менен Бердақты Науайы шығармаларын түсинип оқыған шайыр деп баҳалауға болады. Науайы образларын халыққа түсиникли хәм әпиуайы түрде сүрлетлеп, халыққа оғада жақыпластырып жиберди. Бул мәселелер, әсиресе Бердақтың тематикасында хәм образ жасау системасында

айқыи сезиледи. Наўайы өмирдеп көп гана қыйыншылықлар шеккенлигин айта келип:

Гейде гурмыстан зарландым,
Жолымды таппай қыйналдым.

деп жазған болса, Бердақ:

Сыбызғы болдым саз болдым,
Үним шығады аз болдым,
Шалапан емес ғаз болдым,
Қонарға көл болған емес

— деп жазады.

Әдалат орнына мал дүнья үстемлик етип турған сол бир қайғылы заманда Наўайы:

Беглерде қалмады опа,
Теңсизликтен шектим жапа.

— деп жазған болса, Бердақ:

Бұл дүнья-дүнья болғалы,
Патша әдил болған емес,—деп жазды.

Солай етип, Бердақ өзиниң тематикасында Наўайы гәззеллерине үйлес болған қосықлар жазып, өзиниң образ жасау системасында ол дәреткен образлардан пайдаланып ҳәр бир шығармаларында Наўайыны өзиниң устазы сыпатында таныйды. Бұған ең тийкарғы себеп революциядан алдыңғы дәуірдеги қарақалпақ мектептеринде Наўайы, Физули, Ғафыз хәм Бедил шығармаларының оқытылыуы тийкарғы себеп болған. Сол уақыттағы диний мектептерде оқыған адамлардың еске түсириуи бойынша «Ауыллық мектептерде» Суўпы Аллиярды өтип болғаннап кейин оқыу тамамланатуғын еди. Ал оқыуды дауам етиўшилерге қосыла «Шар китап» оқытылатуғын еди, Медреселерде болса, Наўайы 2-класс, Физули 3-класс, Бедил 4-класс, Ғафыз 5-класс» деп ежелеп оқылынатуғын еди. Ал оқыуды дауам етиўшилерге қосыла «Шар китаптағы түсиниксиз, мийди айландыратуғын рәуиятлардан көре Наўайы хәм Физули гәззеллерини оқыу анағурлым түсиникли хәм қызықлы еди. Әсиресе бул жағдайлар ауыллық жерлерде оқып сауатын ашқан Бердаққа тәсийрин тийгизбей қалмады Наўайы хәм Физули шығармалары қарақалпақ оқыушыларының ой пикирлерин әдеўир раўажландырған. Бундай жағдайлар дин ийелерине унамаған Соцлықтанда олар бул китапларға, әсиресе Наўайы китабы туўралы «Наўайы, Наўайыны оқысаң боларсаң ҳаўайы» деген сөзлерди таратқан. Мине усындай жағдайларда Наўайының творчествосына меҳри асқан, шығыс классиклериниң шығармаларын оқыуға ынтыққаплардың бири Бердақ еди. Бердақ ауыллық мектептерде сауат ашыуы себепли Наўайының творчестволық өзгешеликлерин толығы менен өзлестире алмады. Ал шығыс классиклери-

ның творчестволық жолын толығы менен өзлестіре алған шайыр XIX ғасырдың бірінші ярымындағы қарақалпақ әдебиатының көрнекті ұәкилі Әжинияз Қосыбай улы болды.

Әжинияз шығармаларында поэзиясына тән болған лирик ойлар, жүрек сезімлерін қытықлайтуғын нәзіклик, Низамий, Науайы, Физули шығармаларынан нәр алған романтика ушырасады. Бұл поэзия—Жийен, Күпхожа, Бердақ поэзиясына қарағанда да әдеуір өзгешеліктерге иіе хәм шығыс классиклерінің традицияларын өзине толық өзлестірген поэзия. Бұның тийкары неде? Себеби, Әжинияз XIX ғасырдың 60—70 жылларында жасаған қарақалпақтардың еңбір оқымыслы адамы болғанлығы, оның Хийұадағы Шергазы ханның, Бухарадағы Мирараб сыяқлы медреселерде оқып саұат ашқанлығы еді. Соның ушын да ол шығыс классиклерінің традициясын шеберлік пенен үйренді. Әжинияздың араб, парсы тиллерін жақсы өзлестіріуі, әсіресе бұл мәселеге үлкен жәрдемін тийгизді. Ол қарақалпақ поэзиясында бірінші болып шығыстың «Зулли сонайын» традициясын даұам еттирді хәм «еки тил ийеси» деген ат пенен танылды қарақалпақ поэзиясының шеберлік шеңберін байытты. И. Г. Непокоеваның «...Өз елінің әдебиатының раұажланыуына пайдасы болған басқа халықтың көркем сөз майданындағы жеңіслеріне болған қызығыушылық усы жазыушының ой өрісінің көлемінің кеңлігінен дәрек береді»- деп айтқанындай ақ, Әжинияз өзінің шеберлігін қоңсылас халықтар мәдениатының әжайып ғәзійнелерін үйреніу жолы менен байытты. «Хәр бир қәлемкеш деп жазады әдебиатшы Якубжан Исаков, өзінің «Алишер Науайының дәслепки лирикалары» деген мийнетінде,—өзіне шекем топланған традициялардан пайдаланады. Бирақ хәммеси де бир дәрежеде емес: бири әдебий традициялар тийкарында тәрбияланып, оннан творчестволық түрде пайдаланып, оны раұажландырып, жоқарғы басқышқа алып шықса, ал басқа биреулері сол традицияның қулы болып қалады. Оны даұам еттире алмайды. Соның ушын да әдебиат тарихында хәрбір жазыушының орны, оның әдебий традицияларға болған көз қарасы хәм оның өз дәуірі талабы тийкарында қайсы дәрежеде раұажландыра алғанлығы менен белгіленеді».

Әжинияз өзінен алдыңғы традицияларды үйреніу менен бірлікте, оны раұажландырған да шайыр еді. Мәселен құрылысы жағынан күн-шығыс шайырларының муашшақларына уқсап кететуғын Әжинияз мухаллеслерін алып қарайық. Шығарма қарақалпақ әдебиатында бұрын болмаған музаммас радифинде жазыуы менен бірлікте араб хәриплерінің тәртібинде дизилип жазылған. Мысалы:

Ре-рәуаж етти мени, көксіндеги зийба хәйкел,
Сын-сыях зулпың тутарға қалмады хеш мәнде хал,
Шын-шараблы ләблеріңди, мен ишерге биймәләл,
Сат-сабыр әйлегін ышқында еттим ақлы лал,
Зат зайығ болма пәрийұаш, набалентке мудамий.
(Ай әлип).

Зехи—зейним кетип, келмекте болдым қашыңа,
 Сын сыядек қашларың, ҳинжу тизилмиш шашыңа,
 Шын шәккердек ләблериң баллар қошылмыш ашыңа,
 Сал-сапа сүрмек ушын, пәрўанадурман башыңа,
 Зар-зар ийглап келдим, пәрўана баққан бери кел.
 (Бери кел).

Әжинияз шығыс классиклериниң традицияларын өзинде өзлестиріу менен бирликте, өзиниң алдыңғы шайырлар поэзиясының қулы болып қалаалмайды. Сол себепли Әжинияз өзінше форма, мазмун, хәм шеберлик жолларын излейди. Бул элементлер жоқарыда көрсетилген мушшақта айқын көршеди.

Қоқан әдебий бирлеспесиндеги өзбек әдебиятының ўәкилдериниң бири Мухаммед Шариф Узлатта араб алфавитине дизип муашшақлар жазған шайырлардың бири. Әжинияздың муашшақ жазыўдағы дәслепки тәжирийбелеринде Узлаттың тәсийри сезилерлик дәрежеде болса да, екеўиндеги форма еки түрли. Узлат муашшақ жазыў формасын мустазат түринде жазса, Әжинияз мухаммас түринде жазады. Және де Узлат альфавит тәртин хәр бир куплетке берген болса, Әжинияз хәрбир қатар арқалы береди.

Әй—әлифдек коматиң сарви чаман яр-яр.
 Хол лобинг кунжида мушки хутан яр-яр.
 Кулглиму аро кирпигинг тикан яр-яр
 Хажринг аро тортаман дарду михан яр-яр
 Хай—хай улан, хон улан, хурмат аро яр-яр.
 Мунча мени қўимагил фурқат аро, яр-яр.

Қарақалпақ классикалық әдебиятында, әсиресе Мақтумқулының тәсийри сезилерлик дәрежеде көзге тасланады. Буған тийкарғы себеп, қарақалпақ халқының түркмен халқы менен бир сыбайлас отырғанлығы болса керек. Соның ушында әдебиятшы Бабаш Исмайлов: «Мақтумқулы шығармаларының қарақалпақ халқы арасына таралмаған жери жоқ. Қарақалпақстанның қайсы жерине барсаңда Мақтумқулыны билмейтуғын адамды гезлестиріу қыйын. Оның аты хәм шығармалары қарақалпақ халқына өзиниң классикалық шайырлары Бердақ, Күнхожа, Әжинияз хәм тағы басқалар дәрежесинде таныс деп жазады. Ал шайыр Ибрайым Юсупов болса «...Түркмен классиги Мақтумқулы илгериректе-ақ қарақалпақстаннан өзиниң екінши шайырлық ўатанын тапты» деп бақалайды. Мақтумқулы шығармаларының қарақалпақ халқы арасына араласыўы соншелли, хәтте оның сөзлери халық арасында нақыл-мақалға айланып кеткен. Қарақалпақлар Мақтумқулы шығармаларын хұрмет еткен хәм дана адам сыпатында таныған. Оны Бердақ, Күнхожа, Әжиниязлар өзиниң хұрметли устазы сыпатында таныйды. Мысалы, Бердақ:

Мақтымқулыны оқығанда,
 Айтар едим хәр заманда,
 Кемис барма, беглер, онда,
 Созин таўап қылар едим,—

деп Мақтумқулыны хұрмет пенен еске алады.

Қарақалпақ классиги Күнхожа Мақтумқулының турмысындағы қыйыншылықтарды еске алып:

Мақтымқулы шайыр еди,
Дос яранды мақтар еди,
Олда мендей сорлы еди,
Келгей ақыры ақыбет,—

деп жазады. Күнхожа Мақтумқулыны алдан болжаушы шайыр сыпатында таныйды. Мысалы:

Мақтымқулы мағриптей алдыңды болжа,
Өлген соң аларсаң тилиңнен олжа,
Қысқарт сөзди сорқайнаған Күнхожа,
Өлгениңше қошласып кет ел менен.

Күнхожаның Мақтумқулыны устаз сыпатында таңығанлығы, оның шығармаларын айрықша хұрмет еткенлиги хәрбір қосық қатарларында көринеді. Мысалы:

Мақтымқулы мағрип өтти дүньядан,
Әрман менен жоллар салып қиядан,

(«Ел менен»)

Мақтымқулы алдың болжа,
Әўере болған Күнхожа,

(«Түйе екенсең»).

Мақтумқулыны қарақалпақ халқына көбірек танытқан, оның шығармаларын қарақалпақ тилине аударған, Мақтумқулыға нәзийрелер жазған шайырдың бири Әжинияз еди.

Әжинияз Мақтумқулының аударыушысы болғаны себепли, қурылысы хәм идеясы жағынан Мақтумқулыға ұқсас болған қосық қатарлары көбірек ушырайды. Булардың айрымлары Мақтумқулыға еликленип жазылған қосықлар болса, айрымлары устаз қосықларына арналып жазылған нәзийрелер болып есапланады. Мысалы Мақтумқулы өзиниң «Боларма» қосығында:

Дәли коқлум, бир несихат әйлейин,
Жан диймегил, бейла жанан болармы?
Бир сөзун орнунда сөйлей билмеен,—
Адам диен бейле ынсан болармы....?

-деп жазған болса, Әжинияз да «Булармы» қосығында:

Уәли көңлим хәр жақларға долана,
Хәр жай. демек билан имқан боларма,
Сөйлегенде сөз парқына түспеген,
Адам демек билан инсан боларма,—

деп жазады. Мақтымқулы:

Оба дашындақы депе,
Зерленен ата меңзер,
Ярамаз әрлер зер билен,
Язылан бет ата меңзер.

Бурч билен туз тәзе яра,
Авыгатар разгера,
Яман хатын ягшы эре,—
Түкенсиз төхмете мегзер—

деп жазса Әжинияз:

Қиял етсем мениң кеўлим,
Ертлеўли атқа мегзер.
Бир достыңнан кеўлиң қалса,
Гәлет жазған хатқа мегзер.
Ишиң толса әрман шерге,
Кеўлиң мегзер қара жерге,
Жаман қатын жақсы ерге,
Таўсылмас доҳметке мегзер.

Бирақта Әжинияз бундай еликлеўлер менен шекленбейди. Ол Мақтымқулының шеберлик жолын өзлестиріу менен бирликте, өзінше оригинал қатарлар ізлейди. Мәселен «Мегзер» қосығын алып қарайық. Әжинияз қосықтың дәслемки қатарларын Мақтымқулыға сиклеп жазғанлығы менен, соңғы куплетлерінде өзінше оригинал жаңалықлар қосқан. Мысалы:

Абадандур оның солың,
Жетеди хәр жерге қолың,
Болса жеделли мәрт улың,
Кеўлиң бәлент таўға мегзер.

Халайықлар қулақ салың,
Буйырғаны мүлкің, малың,
Кеўлиңнен шықса хаялың,
Бейиш қулманына мегзер.

Ийемен деп уллы атаққа,
Аты белгили елатқа,
Жайылмаса сози халыққа,
Шайыр гөне тамға мегзер.

Бул жағдайлардың хәммесин есапқа ала отырып «Әжинияздың,— деп жазады Түркмен әдебиетшісі С. А. Карриев—Мақтымқулыға; оның шығармаларына жууап ретінде қосықлар жазғанлығы дыққатты өзине аўдарады. Өйткени күншығыс халықларының поэзиясында устаз шайырлардың шығармаларына жууап ретінде қосықлар жазыу дәстүр болған. Олар белгили ғәзеллердің стили, редифи, өлшеми «вазин»и сақланған болып, уқсатпалар нәзийрелер жазған. Устаз шайырлардың ғәзеллериниң бириши қатарын, өзиниң бириши қатары етип алып, «Мухам-

маслар «бесликлер» жазатуғын болған. Бундай жағдайларда сол ғазелдің мазмуны, өлшеми, радиф, рифмасы сақланып, қалған қатарларын авторлар өзлеринен қосып, мухаммаслар жазған. Биздің пикиримизше Мақтымқулының қосықтарына Әжинияздың да тап сондай қатнасы болуы мүмкін. Сонлықтанда Мақтымқулының Әжиниязға болған тәсийри шайыр творчествосының ҳәрбир қәдеминде сезилип турады. Мәселен Мақтымқулының дидактикалық қосықтарын алып қарайық:

«Менем»диен гоч йигидке,
Бирминасып яр керектур,
Арап ат, евлы йигиде,
Алмаз зулукар геракдур.

Беш күн қонул хош этмаэге,
Сачақ языл, нан дөкмеге,
Абрай алып, ат эчмеге.
Голда бенди—бар герекдур

Бул қатарлар Әжинияздың поэзиясында:

Баҳадыр ғошшақ жигитке,
Халыққа мәлим батыр мәртке,
Бардаш берер қайғы дәртке
Жанажан ғардашы керек.

— деген қатарларда көринеди.

Қосықтың бір куплеті Мақтымқулыдан алынады да қалған куплетлер Әжинияз тәрәпинен оригинал түрінде бериледи. Сонлықтанда да буны ҳешқандай аударма түрінде қарап болмайды. Себеби, Әжинияздың мийнети басым. Бул мәселеге әдил жаптасқан Түркмен әдебиятшысы С. А. Қаррыев: «Әжинияздың «Болмаса» қосығы, Мақтымқулының «Белли болмаса» деген шығармасының тиккелей тәспринде жазылған. Ол Мақтымқулының бул қосығын қарақалпақ тилине аударып, оның көпшилиқ жерлерин жаңалықлар менен байытқан. Қосықтың биринши ҳәм екинши қатарлары өзлестирилип, оған жаңа мазмун жәмийет ҳаққында пикирлер айтылған. Және буннан басқада оригинал куплетлер бар» деп жазады. Сонлықтанда Мақтымқулы менен Әжинияз творчествосы арасындағы айрым уқсаслықлар күншығыс поэзиясындағы ең жайған нәзийрегөйликтең басқа ҳешнәрсе емес. Себеби шығарманың алдында Мақтымқулының бир куплеті аударылып жазылады да, соңынан Әжинияздың оригинал пикирлери бериледи. Мәселен Мақтымқулының «Болмаса» қосығына жазылған нәзийреңнің соңғы қатарларын алып қарайық:

Моллалар хун чекип хатларын язар,
Бойнында потасы дәруиш ел гезер,
Баш-башына болып пухара тозар,
Ғәр йуртның патшасы әдил болмаса.

Аўам яхшы мундағ молла хожадан,
Қәлем йонып язар хаты болмаса.

деп айтылған пикирлер өз алдына үлкен оригиналлыққа ийе. Себеби бул қатарлардың Мақтымқулының пикирлерине қарағанда да айрым өзгешелікleri бар. Сонлықтанда бул қосық аўдарма болыўдан, яки Мақтымқулының айтқан пикирлерин қайталаўдан аўлақ.

Қарақалпақ классиклери Наўайы ҳәм Мақтымқулының шығармаларынан айрықша тәсирлениўи менен бирликте сол ўақытларда қарақалпақлар арасына кеңнен таралған Низамий, Фирдаўси, Ҳафыз, Омар Ҳайям, Бедил, Физулы шығармалары мененде таныс еди. Бул мәселениң төркинин Бердақтың «Физулидан дүрлер шаштым» деп айтыўынан, Ҳафыз ҳәм Бедил ғазеллериниң сабақлық сыпатында оқытылыўынан дәлиллеўге болады. Соның ушында бундай белгили шығармалардың қарақалпақлар арасына таралыўы, қарақалпақ классиклерине тәсийрин тийгизбестен қалмады. XIX әсирдеги қарақалпақ халқының мәдениятының өркинлеп өсиўи, қонсылас халықлар менен байланысты беккемлеўге үлкен тийкар салды. Бул дәўир Орта Азияда демократиялық әдебияттың қәлиплескен дәўири болып, ҳәрбир шайыр өзиниң жаңа заманға болған жаңашылық идеяларын билдирип атырған бир ўақытлар еди. Соның ушы да қарақалпақ классиклериде бул заманға өзиниң оригинал ҳаўазлары менен кире баслады. Қарақалпақ классиклери бул ҳаўазды таратыўда да Орта Азия әдебиятының көрнекли искерлери менен бир жолда болды. Қарақалпақлардың Хорезм әдебий бирлеспеси менен жақыннан байланысыўы нәтийжесинде өзбек әдебиятының тәсийри сезилерли дәрежеде көрине баслады. Мәселен Күнхожаның «Қазының ийти» қосығын алып қарайық. Қосық тиккелей өзбек поэзиясының тәсийринде жазылған. Қосықтың жазылыў тарийхи Қазының Күнхожадан.

— Мусырманшылық пеше ис пенен дурыс болады—деп сораўынан басланған. Буған Күнхожа:

•— Үш ис пенен тақсыр,—деп жуўап қайтарады. Қазының ашыўы келип Күнхожаны жазаламақшы болғанда: Күнхожа:

— Тақсыр, шариат бойынша бес ис пенен болыўы керек. Соның төртиншиси «Малдан бастан закат бериў. Бул маған тийисли емес. Камбағалман, малым жоқ. Ал бесиншиси болса кабаға барыў. Бул да маған тийисли емес. Мен кабаға барыў тўе үйиме зордан барып жүрмен. Сонлықтанда жарлы адамлар үш ис пененде мусылман бола бериўи мүмкин,—дейди. Сол себепли Күнхожа 30 дүрре жазаға буйырылады. Қазының қасындағы муриди «бул шайыр екен, биреўимизди сыпатлап берсин»,—дейди. Қазы ийтин тәрийплеп бериўди соранады. Усы себепли Күнхожа қазының ийтин қосық пенен тәрийплейди.

Қазым ҳақ сақласын көз бенен тилдеп,
Тажин шул ийтиң алты аяғы бар,

Неше қулағы бар, бир шаң дойнағы бар,
Мисли адам киби кезде яшы бар,
Ҳаслын сорасаң иран, Туранның сағы,
Рузмда, Қайсарда йоқ буның ҳеш теңи,
Сенде қоймас журттың инақыў—беги,
Садап данданы бар, хуб додағы бар,
Қазым бул ийтинди ийтдек көрмеңиз,
Баҳасына жүз бер, елиў бермеңиз,
Күнхожа айтар ҳешбир ғапыл жүрмеңиз,
Буннан артық қайсы ийттиң шахы бар.

Хан тәрәпинен салынатуғын аўыр салғыртлар, тек қарақалпақ халқын емес, өзбек, түркмен, қазақ халықларында қыйын жағдайларға салатуғын еди. Бердақ өзиниң «Салық» қосығында:

Былырғыдан быйыл жаман,
Қалай-қалай болды заман,
Ғәрип қасер қалмай аман,
Он тилладан келди салық.
Буны салған Нурымбетжан,
Буйырды деп аталық хан,
Халық носсын деп нешше сан,
Он тилладан келди салық —

деп жазған болса, өзбек демократик әдебиятының көрнекли ўәкиллериниң бири Мухаммед Аминхожа Мухимий өзиниң «Хафалақ қышлағынан ханға арыз» деген қосығында.

Халқы көшер арқалап ески шобыт тонларын,
Жеткизип көкке қайғыдан шерге толы үнлерин,
Бәлки душманның басына салмағай бул күнлерин,
Еситип кеше жаңадан түскен салғырт пулларын,
Хафалак қан жылады жер гүңрептип зарына.

Патшамыз рәхим етсе, таңланарлық неси бар,
Пухараның халы белли, хан аларлық неси бар,
«Мухимийди ырза қыл» деп берсе жарлық неси бар,
Өтсе хан Махмури ушын пулды барлық, неси бар,
Пул алсаң, Хафаланттиң рәхим етиң зарына.

деп жазады.

Бул дәўирде жасаған Өзбек шайырларының қәлеминде де қарақалпақ турмысының сәўлелениўи дыққатқа ылайық. Хорезмли белгили шайыр ҳәм тарийхшыларынан Мунис ҳәм Огахийдин «Фиртовсул иқбол», «Риезуд давла», «Гулшани давлат» деп аталған шығармаларында қарақалпақлардың турмысына да айрықша итибар береди.

Белгили тарийхшы П. Ф. Иванов «Қарақалпақ тарийхынан материаллар» деп аталған мийнестинде, сол ўақыттағы қарақалпақлардың 14 урыўға бөлингенлигин, Мухаммед ишанның жекке өзи турып қарақалпақ қәўимлерине басшылық еткенлигин, қарақалпақ ханы Ешиммухаммедтин Россия менен байланысларын, жаңа каңаллар қазыўдағы қарақалпақ халқының тилеклерин билдириў ҳаққындағы мәселени додалаўда Мунис ҳәм Огахийдин

«Фирдаўсл ықбал» хроникасын көзде тұтады. Хан тәрәпинен салынған салыққа қарсы қытай урыўының көтерілис баслаўы хәм бул көтерилисти Айдос бий басшылығындағы қоңыратлылардың қуўатлаўы ҳаққындағы мәселеде Агаҳийдин «Риёзуд давла» сын, Сейидмухаммед ханға Ерназар кенгестин сатқышылығы ҳаққындағы хәм қоңыратлылар қозғалаңының бастырылыўы, Ерназар алакөздин жаўызлық пенен өлтирилиўи ҳаққындағы мәселеде Агаҳийдин «Гулшани давлат» шығармаларын көзде тұтады.

Агаҳий Айдос бий басшылығындағы қарақалпақ халық көтерилисине жуўмақ жасап, төмендегише баян етеди.

Егерде бир жерге жәмленсе ушқын,
Тезден жалын болып шапшыйды үстин.

Шығарманың соңғы қатарларында ол көтериликтин бастырылыўын мәснаўий жаңрында сүүретлейди:

Салмада сүү емес мисли қан ағып,
Көп батыр жигитлер кетти ылағып,
Асир түсти қылыш тийип санынан,
Бир нешелер жүдә болды жанынан.

XIX әсирде қарақалпақ классиклеринин туўысқан қазақ, әдебияты менен дослық байланыслары күшейди.

Әдебиятшы Бабаш Исмайлов қазақлар арасындағы миллий азатлық гүрестин киши жүзге аўысқан дәуиринде, бул азатлық гүрестин актив қатнасыўшыларының бири Шернияздында болыўы мүмкин. Себеби көтериликтин жеңилске ушыраған дәуири XIX әсирдин 40-жыллары. Күнхожаның Шернияз бенен ушырасқан дәуири де усы ўақытларға туўра келеди»,—деп жазады. Соның ушын болса керек, Күнхожада Шернияз өлеңлерине уқсас болған мотивлер ушырайды. Мысалы, Қазақстан ССР илимлер Академиясының орайлық китапханасында сақланылған Шернияз тәрәпинен жазылған қосық Күнхожаның «Түйе екенсең» қосығына оғада үнлес болып келеди.

— Е, ассалаўмааликум: түйемисиң,
Мен жүрсем жетегиме жүремисиң,
Түйседей көп жасаған көринесиң,
Қаратай, Шуман ханды билемисиң,

Түйе болып тағы өзи жуўап береди:

— Сен жүрсең жетегине жүремин аў,
Жете алмай орта жолда өлемин аў,
Қаратай, Шуман ханды айтасыңба,
Нуралы ханды да билемин аў.

Қосықтың жазылыў тарийхына карағанда Шернияз хаялы өлип Ханнан жәрдем сорап барғанда, хан оған аўзында бир тисин жок фарры түйе береди. Соның ушын Шернияз ханға жуўап ретинде жазған болыўы итимал.

Ал Күнхожаның «Түйе екенсең» қосығы да тап ұсындай жағдайда жазылған. Күнхожа қазақ арасында көп болғаны ушында оның гейпара қосықтарында қазақ поэзиясының стили сезилерлік чережеде көзге тасланып тұрады:

Аллияр тақсыр ханымыз,
Алдыңа келди қарашаң,
Бизиң елде Нурбай бар,
Нурбайдың жүрген жерінде,
Жылау менен ойбай бар,
Телеген деген жорға бар,
Шоңмурын деген молла бар,
Атына жем салыуға,
Алтыннан қылған дорба бар.
Кели түби деп алады,
Кеусеним деп алады

Профессор Қ. Жумалнев өзінің «Қазақ әдебияты сабақлығы» кітабында усы қосыққа оғада ұқсас болған Қоқан ханына қарата айтқан Жанкисиниң бир куплет қосығын келтиреді. Мысалы:

Өзиңиз қосқан зекетши,
Бизиң елде Жүзбай бар,
Жүзбайдың жүрген жерінде,
Жылау менен ойбай бар.

Қазақтың белгилі шайыры Шернияз бепен Әжинияз арасында дослық қатнас болған. Әжинияз қазақ тилинде де өлең жазған. Мысалы Әжинияздың қазақтың шайыр қызы Мецеш пенен айттысында:

Жегени майлы палау, ишкени шай,
Шай ишип палау жесе кеуили жай,
Қолында шыны кесе, шыны шайнек,
Ишеди қантлы шайды қара суұдай,
Қызлары бизиң елдиң мине сондай,
Қызлары бизиң елдиң ана қуұдай,
Қазаққа былтыр келдим, быйыл келдим.
Мен еле көргеним жоқ қызды ондай,—

деп жазады. Бул жағдайлардың хәммеси қарақалпақ классиклериниң қонсылас халықлар менен бирликте беккем әдебий байланыста болғанлығын, әдебий рағажланыудың ұсындай законлы кубылыслары тийкарында өзиниң творчестволық шеберликлерин арттырғанлығын билдиреди.

Бул дәуірде Өзбек демократ шайырлары Мукымий, Фуркат сыяқлы қарақалпақ классикалық шайырларыда, соның ишинде Өтеш Алшынбай улы өзиниң шығармаларында рус тематикасына үлкен кейил бөлди. Қарақалпақ классикалық поэзиясында Өтеш биринши болып руслардың даналығына баға береді. Мысалы:

Биреу дана, биреу сыншы,
Биреу торшы, биреу қусшы,
Оныс бул халыққа сыншы,
Жиберди, Хийуада, көрдим.

Тиллери бар лалаўласқан,
Сонда киси парқын шешкен—деп жазады.

Соның менен бирге шайыр руслардың қоңсылас халықларға көрсеткен жолдаслық жәрдемін жоқары бағалайды. Мәселен қазақ халқының рус пухарашылығына өтиўи, Хийўа ханлығына болған миллий ғәрезиликтен қутқарыўы Өтеш шығармаларында ап-анық сезиледи:

Мысалы:

Хийўа хан көп қысым етти,
Қазақ халқын ойран етти,
Алашлар орысқа кетти,
Әламет—бәламетны көрдим.
Хийўалы елине қайтып,
Дуньяны келди молайтып,
Жағдайын орысқа айтып,
Қазақтың жүргенин көрдим.

Өтеш өз қосықларында өз халқының Россия пухарашылығын қосылыўы менен бирликте, қарақалпақ халқы арасында рус техникасының таралғанлығын сүўретлейди.

Көлге барсам ықпа сал жоқ,
Орыс қайығыны көрдим...
Ескексиз-таяўсыз өзи жүрген,
Көлде хәдийсе қайық көрдим...
Асқан билим өнери көп,
Озиники езине жөп,
Бул не деген хәдийсе деп,
Аларның хәдийсесин көрдим.

деп жазыўына қарағанда, қарақалпақлардың жеке салышын орнына рус қайығының пайда болғанлығын, «ескексиз таяўсыз қайық» деп айтыўына қарағанда, моторлы қайықты, «асқан илим өнери көп» деп айтыўына қарағанда, рус халқының илимин аңлаўға болады. Булардың хәммеси қарақалпақлардың рус мәдениетіне болған үлкен қызығыўшылығын билдиреди.

Солай стип XIX-әсирдин екинши ярымындағы қарақалпақ әдебиятында қоңсылас халықлар әдебияты менен тереқ байланысыўы, рус әдебияты менен жақынласыўы, елдиң социал экономикалық жағдайларының раўажланыўы нәтийжесинде әдебиятта жаңашыллық хәм демократиялық тенденциялар пайда бола бастады.]

КҮНХОЖА ИБРАЙЫМ УЛЫ

(1799-1880)

Октябрь революциясына шекемги дәуірдеги әдебиятымыздың көрнекли ұәкиллериниң бири—Күнхожа. Творчествосының көлемі, халқымыздың турмысы менен пите қайнасқан байланыслылығы, өз дәуіріндеги мәселелерге ҳәзир жууаплығы ҳәм шығармаларының идеялық-көркемлик жақтан жоқары дәрежели болғанлығынан Күнхожа шығармалары Жийен, Әжинияз, Бердақ шығармалары қатарынан орын алады. Соның ушы оның шығармаларына Союзымыздағы көрнекли илимпазлар жүдә жоқары баға берди. Тарийхшы С. П. Толстов «Қарақалпақ халқының Хийуа ханларының зулымлық езиушилигине қарсы XVIII әсирдиң ақыры ҳәм XIX әсирдиң биринши ярымындағы табанлы гүреси әжайып халық шайырлары Жийен жырау, Күнхожа, Бердақ сыяқлы бул гүрестин көрнекли идеологларын жетистирди» деген еди. Ал Орта Азия халықларының мәдениаты ҳәм әдебияты бойынша көп жұмыс ислеген Е. Э. Бертельс былай дейди: «Бурын күтә санаулы адамлар ғана билстуғын қарақалпақ халқы адамзат мәдениатына күтә үлкен үлес қосты». Ал Л. Климович «Қарақалпақлар арасында өз халқы поэзиясының горизонтын кеңейткен, оған жаңа мотивлер қосқан Күнхожа, Әжинияз, Өтеш шайыр ҳәм басқалардың творчествосы кеңнен мәлим». Азербайжан илимпазы Г. Араслы «Талантлы қарақалпақ халқы терең мазмунға бай, қаҳарманлық ҳәм ашықлық эпосын дәретти... XVIII әсирде қәлиплескен қарақалпақ жазба әдебияты XIX ҳәм XX әсирлерде табыслы рауажланды. Оның биринши көрнекли ұәкили Күнхожа Ибрайым улы болды» Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының академиги М. Т. Айбек «Қарақалпақ халқы әдебий мийрасқа ийе Ол Күнхожа, Бердақ Әжинияз сыяқлы даңқлы классиклерди жетистирди». Қазақстанлы илимпаз Б. Қенжебаев «Күнхожа халық қайғысының жыршысы болды. Шайыр өз шығармаларында ҳуқықсыз мийнеткешлер массасының ауыр турмысын сүүретлейди, ҳәм езиушилер болған ханлар байлар, моллалар ҳәм басқаларды әшкаралайды. Сонлықтанда оның тек қарақалпақлар арасында ал Арал бойлары ҳәм Қызыл қум қазақларының арасында үлкен абырайға ҳәм тәсирге ийе болғанлығы тосынап болған нәрсе емес. Профессор А. Каюмов «Күнхожа поэзиясында қарақалпақ халқы өмир сүрген конкрет—тарийхий жағдайлар реалистик сүүретлеуин тапты. Шайырдың қосықлары реал шынлық-

тың реалы картиналарын жасады. Шайыр бәрхәмә өмир шынлығын сүүретледи хәм жырлады. Оның творчествосының халықлық, демократиялық характери де мине усында».¹ Ал Күнхожа шығармалары бойынша көп жұмыс ислеген Б. Исмайлов: «Өзи жасаған қараңғы әсирде қуўдалаўлардан хәм қадағалаўлардан тартынбай заман шынлығын сүүретлеген, халықтың аўыр турмысы менен шексиз қайғысына қабырғасы қайысып өзиниң пүткил өмири хәм творчествосын халық жырын жырлаўға арналған, халықтың езиўшилерге деген жек көриўшилиги менен гәзебин баянлаған, халық ушын бахытлы хәм жақтылы өмирди зарыгып күткен хәм арман еткен, халыққа деген жақсы тилеклериниң иске асыўын көзи менен көре алмай налышған, бирақ хеш қашан келешектен үмит үзбеген—Күнхожа² деп бақалайды.

Күнхожа усындай бақаға ийе шайыр, соның ушын оның шығармалары жәмийетлик турмысымызды дурыс билюў хәм үйрениў ушын үлкен әҳмийетке ийе болады.

Басқа шайырлар сыяқлы Күнхожаның өмири туўралы жазып қалдырылған материаллар жоқ, бундай материаллар тек оның шығармаларында ғана бар, сондай-ақ Күнхожаның өмири жөнинде басқа шайырлардың берген бақасы оның өмирин анықлаў ушын бақалы материал болып табылады. Булардан басқа экспедиция—дәуиринде информаторлардан жазып алынған материаллар да шайырдың өмирин анықлаўға жәрдем етеди.

Күнхожаның өмири Хийўа ханлығының жаўызлық пенен қарақалпақларды бағындырып алған жыллары менен, бул бағындырылған халықтың араллы өзбеклер менен биригип бир неше рет ханлық властықа қарсы алып барған гүреслер менен байланыс-лы болды. Бундай турмыста жасаған адамның сөзлери де соған ылайық болады. Оның творчествосы Хийўа ханлығына қарсы наразылық хәм өшпенлилик пенен толы.

Күнхожа хәзирги анықлаўлар бойынша 1799-жылы туўылып, 1880-жылы 81 жасында қайтыс болған. Усы даталар бойынша 1960-жылы қайтыс болғанына 80 жыл, 1975-жылы туўылғанына 175 жыл толыў юбилейлери өткерилди. Республикалық газета-журналлар да мақалалар жәрияланды. Шайырдың туўылған хәм қайтыс болған жылларындағы бул мағлыўматты оның творчествосындағы айырым адам атлары да тастыйықлайды.

Бул әсирде бәзим болды,
Хийўа шәхәри әзим болды,
Аллақулы Хорезм болды.
Ол шығып инсаптан бүгин.

* * *

Шынғыс ханнан беррегирек,
Мәдаминнен аррағырақ,
Кийип өткен зер-зер барақ,
Мәдидейм ханды билермисең.

¹ Берилген бақалардың хәммеси «Совет Қарақалпақстаны» газетасы 13-февраль, 1975-жыл № 31—11735.

² «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 13-май, 1975-жыл, №94—1175.

Тарихый мағлыұматлар бойынша Аллақулы хан 1835—1842-жыллар арасында, Мәдамин Мухаммад Амин 1845—1855-жыллар арасында, Мәдирейм Мухаммад Рахим болса 1810—1825-жыллар арасында Хийұаның ханы болып турған.

Шайырлардың қосықларында ушырасатуғын гейпара қатарлар Күнхожаның жасаған жылларын анықлау үшін бақалы материал болады. Мысалы Бердақтың «Өмирим» деген шығармасындағы:

Ұйғирма бес, жигирма алты,
Аға беглер дүнья қалды...
Белгили халыққа нышаны,
Ядымда тур ҳәр қашаны
Қартайғанда Күнхожаны,
Көрген күнлерим-күнлерим...
Келли енди жигирма сегиз...

Бұған қарағанда Бердақ Күнхожаны жигирма жеті жасында көрген болуы керек. Сонда Күнхожа бул жыллары елиу бес жаста болады екен. Әдетте, бундай жастағы адамлар қартайған адамлар деп аталған. Бул еки шайыр арасында айрықша бир сезилетуғын нәрсе, жасы үлкен ҳәм жасы киши арасындағы қатнастар болған. Күнхожа Бердаққа көп ғана творчестволық жәрдемлер берген.

Әдебиятшы Қ. Айымбетов ҳәм О. Қожуровлардың 1937-жылы Қоңырат районы территориясындағы жүргизген экспедициясы уақтында информатор Абдиұайт Абдуллаев деген ғарры Күнхожаның перзентсизлиги, қартайғанда көзли болғанлығы ҳақындағы анық пикирлерди айта келип: «...Әжинияздан бир-еки мүше бурып өткен»,—деген. Бул жағынан да Күнхожаның 1799-жылы тууылғанына ҳеш қандай гүманлашуға болмайды.

Екиншиден, шайырдың аты жөнинде, усы уақытқа шекемги пайда болып атырған әдебиятларда Күнхожаның шын аты Жийемурат, Күнхожа әдебий лақабы деп жүргизилип келген еди. Әдебиятшы Б. Исмайлов өзиниң «Күнхожаның өмири ҳәм творчествосы» деген мийнетинде «Күнхожа шайырдың әдебий лақабы емес, шын аты» деп көрсетеди. Дәрегинде усы пикир анық. Себеби халқымыздың тилинде бурыннан традиция болып киятырған адам атлары қысқартуы пызамына Жийемураттың Күнхожа болып өзгериуи сыйыспайды. Әдетте, адам атларын қысқартуыдың да тийисли нормалары бар, сол нормаларға сәйкес адамлардың атлары да Жийемурат—Жәке. Хожамурат—Хожеке сыяқлы болып өзгереді. Ал белгили түркмен шайыры Мақтымқулының—Пырақ, Әжинияздың—Зийұар, Аяпбергениниң—Ғәрип болып өзгергени бул олардың творчествосының тийкаргы өзгешелигин көрсетип, әдебий лақабы олардың шығармаларының идеялық-көркемлик белгилери менен тиккелей байланысly.

Күнхожаның семьясы да қамбағал болған, әкеси ертерек қайтыс болады, балаларына тек жоқшылықтан басқа нәрсени мирас етип қалдырмайды, сонлықтан шайыр:

Анадан жетим қалыппан,
Қаңғырған жетим болыппан,

деп айтыуының да лийкниі усында.

Шайырдың творчествосында автобиографиялық характерге хәм өмириниң жаслық жылларында жазған шығармалары да айрықша көринип турады. Ол көп жыллар дауамында Хийуа тәрепте, қырда—қазақ халқының арасында болған.

Күнхожаның күнликшилик хәм жарлышылық турмысы оның өмири бойына дауам етти. Ол тууып-өскен жеринде де басқа тууысқан халықлар арасында да сол турмысты көрди. Усы турмыс оны шайыр да етти, усы турмыс оны сазенде, бақсы етип шығарды.

* * *

Шайырдың жасаған дәуириниң сиясий-экономикалық турмысы, оның творчествосында көрсетилген хәдийселер шайыр жасаған дәуирдиң социаллық-экономикалық жағдайы менен тиккелей байланысly екенлигин көриуге болады. Себеби Н. А. Добролюбовтың айтқанындай «Әдебият турмыстың сорауларына турмыстан алып жууап береді». Сондай-ақ Күнхожаның «Ел менен» шығармасындағы:

Ғазийне толысы алтын ақшаның,
Хәули-хәрем және бағы-бағшаның,
Халықты сорап турған хан хәм патшаның,
Шалқығаны ғәрип-ғәсер қул менен.

деген пикириниң өзи де дәуирдиң социаллық теңсизликке қурьланған сырын ашып берип тур. Бундағы халық ушын үлкен әхмийетке ийе болған мәселе, бул мәселениң азатлық ушын болған гүреспенен тиккелей байланысly екенлиги, оны шешиудеги тийкарғы күш—мийнеткешлер массасы, жәмийеттеги барлық материаллық байлықларды өндирюуши ғәрип-ғәсер мийнеткешлер екенлигин көрсетиу арқалы турмыстың сорауларына турмыстан алып жууап берип отыр, бул өзиниң жасаған дәуири ушын үлкен хәдийсе еди. Ислам дини идеологиясы үстемлик етип турған дәуирде бундай пикирлерди айтыу—оның көзқарасының жоқары дәрежелі болғанлығын дәлиллейди. Бундай хәдийсе шайырдың өзинен шамалы бұрынырақ жасаған, аты жер жүзине белгили Мақтымқулының шығармасы менен салыстырғанда жүдә анық көринеди. Мысалы:

Нелер көрежақтур бул сум кеуиллер,
Қазан урса, солар ашылған гүллер,
Бағ ишинде сайраған шайда бұлбиллер,
Торғайша жоқ қонар гүли болмаса.

деген қатарлары менен бир үнлес болып келеди. Және де бул еки шайырдың шығармаларында уақыяны баянлау жағынан бир-бирине жақынлық, ол жақынлық улыума Шығыс поэзиясында традиция болып қалған философиялық тәриплеуди еске түсиреди.

Күнхожа жасаған дәуірдің көрнекли шайырларының бири М. Ю. Лермонтовтың «Толқындар хәм адамлар» деген шығармасындағы:

Толқындар ыссы қуяштан гөре,
Сууықтың, еркисизлик бийбаха көркем,
Адамлар кеуил излер... Тәәжиби не?
Оның кеуили сууық, теңизлерден хәм.

Итибар берип қаралса, үш шайырдың үшеуі де турмыстың со-
рауларына турмыстың өзіннен жууап алып берген, Себеби гәрип-
ләсердің мийнети арқалы шалқыған патшаның, қазан урып со-
лып атырған кеуиллердің, адамлар жүрегиниң толқындардан да
сууық болып атырған турмыс—сол дәуірдеги қарақалпақлардың
да, түркменлердің де, руслардың да шегип атырған азаплы тур-
мысы еди. Мине усы эдалатсызлықты хәр бир шайыр хәр түрли
творчестволық жол менен сүүретледи. Тап жоқарыдағы қатарлар-
дың авторларын алып таслап, олардың текстлерин салыстырған-
ның өзінде де хәр бир текст хәр түрли творчестволық жол менен
сүүретленеди. Тап жоқарыдағы қатарлардың авторларын алып тас-
лап, олардың текстлерин салыстырғанның өзінде де, бир текст
хәр түрли шайырға тән екенлигин билиўге болады. Сондай-ақ
бул қатарлардың қайсы дәуірге тийисли екенлигин, ұлыўма бол-
са да билиў мүмкин. Сонлықтан да В. Г. Белинский айтқанындай
«Әдебият халық тарийхының әхмийетли тараўы».

Хәр бир шайырдың творчествосын дурьс түсиниў, билиў хәм
дурьс бақалаўдың шәрти—шайыр жасаған дәуірдің материал-
лық турмысы менен яғный халық не менен, несиң жәрдеми менен
күн кеширип атыр, сиясий-экономикалық басқарыў, ишки-сыртқы
сиясат, адамлар арасындағы қатнас сыяқлы жағдайлар менен
байланыслы изертлеў, бирликте қараў керек. Себеби М. Ю. Лер-
монтовтың айтқанындай:

Турмыс пенен туўылар булақ,
Турмыс тынса, ол хәм тынады.

Анаў я мынаў жазыўшының творчестволық жақтан қәлиплесиўи-
не өзи жасаған дәуірдің сиясий-экономикалық турмысы үлкен
тәсир жасайды, адамлардың материаллық турмысы қандай бол-
са, олардың санасы да, пикири де, ақылы да, ойы да, қыялы да,
идеясы да сондай болады. Күнхожа жасаған дәуірдің материал-
лық, сиясий-экономикалық турмысы да сондай қарама-қарсы қу-
рылған еди. Бул қатнастар не жүзінде еки идеологияның, еки
мәденияттың, еки көзқарастың болыўына алып келди. Күнхожа
өзиўшилерге өшпенлилик сезими менен қуралланған жарлы мий-
неткешлердің көз қарасын, идеясын жақлады, бул оны хәқыйқат
халық шайыры етип шығарды.

Күнхожа шығармаларының баспада жәрияланыўы. Күн-
хожа шығармаларының баспа сөзде жәрияланыўы Октябрь
революциясынан соңғы дәуірде орын алады. Себеби адамзат-

тың ақыл-ойының, талантының, мәдениатының рауажланыуына тек Октябрь революциясы ғана үлкен гүзар жол салды.

Күнхожа творчествосы соңғы жыллары ғана изертлеу, илимий жұмыстардың объектіне айланды. Творчествосын жыйнау отызыншы жыллардың басларынан-ақ қолға алынды. Бұнда тикелей рус илимпазларының көрсеткен жәрдемин айрықша атап өтуіміз керек, бириини жазып алыу хәм жыйнау Қарақалпақстан комплекси илим-изертлеу институтының ашылыуы менен байланыслы. Сәдирбай Мәуленов хәм Шәмшет Хожаниязовлар Мойнақ, Тахтакөпир районлары территориясынан шайырдың шығармаларын жазып алды. Демек, бул мағлыұматларға қарағанда, Күнхожа творчествосы тек Октябрь революциясынан соңғы дәуірде емес, ал оннан бұрын да халқымыз арасына қол жазба-дәптер түрінде, бақсы жыраулардың репертуарларында айтылып, таралып жүрген.

1939-жылы шөлкемлестірилген экспедиция уақтында Күнхожаның «Кел, кел, Хожа, өзиңе кел...», «Сен Хожамсан, мен қулыңман...» деген сыяқлы бир неше қосықлары хәр биреуіне түсиник сөзлери менен бирге жазып алынған. Бул түсиник сөзлердің, сондай-ақ қосықлардың тексти хәр түрли жердеги адамлардың берген мағлыұматлары менен салыстырып қарағанда олар бир-бири менен толық сәйкес келеди. 1956-жылы шөлкемлестірилген экспедицияда Күнхожаның Шернияз бенен ушырасқаны жөниндеги қосықлары жыйналды. Шайырдың творчествосы елс жыйпалып атыр.

Күнхожаның шығармаларын изертлеу хәм үйреніуінің екінши бөлеги оның шығармаларын баспадан шығарыу иси болып табылады. Бириини мәртебе жәрияланған Күнхожаның белгили «Күн қайда» шығармасы 1938-жылы Төрткүлден шыққан «Әдебий альманах» та басып шығарылады. Оннан кейин усы журналда шайырдың «Түйе екенсең» қосығы басылып шығады. Кейин 1940-жылы «Қарақалпақ халық творчествосы» деген топламда Күнхожаның «Жайлауым», «Умытпаспан», «Түйс екенсең», «Орақшылар», «Шопанлар», «Бай баласы», «Не болдым», «Ел менен» деген шығармалары басылады. Усы жылы «Умытпаспан», «Шопанлар», «Орақшылар» деген қосықлары бириини мәртебе рус тилине аударылады. Уатандарлық урыс жылларында шайырдың «Ел менен» деген шығармалары «Халық батырлары» деген топламда жәрияланады.

Шайырдың шығармалары бириини мәртебе 1949-жылы Қарақалпақ Мәмлекет баспасы тәрешинен «Таңлаулы қосықлар» топламы өз алдына китап болып баспада жәрияланады. Бул топламға бұрын жәрияланбаған шығармалары менен бирге, 30 ға жақын шығармалары киритиледи.

Күнхожаның бұрын жәрияланған хәм жәрияланбаған шығармалары (1960-жылы) топламы баспада жәрияланды. Соның менен бирге, оның шығармалары текстологиялық жақтан анағурақым

дәрежеде анық хәм белгили тәртипке салынды. Бул жерде Күнхожа творчествосы бойынша көп ислеген әдебиятшы Б. Исмайловтың «Күнхожаның өмири хәм творчествосы» деген мийнетин айрықша атап көрсетиўге туўра келеди. Онда Бердақ хәм Күнхожаның шығармаларындағы гейпара қарым қатнас хәм шатасықлар туўралы дәлилленген баҳалы пикирлер айтқан. Күнхожаның творчествосын изертлеў елде даўам етип атыр. Шайырдың шығармалары жоқары оқыў орнының программаларына киритилген.

Күнхожа шығармаларының түрлери. Күнхожа шығармаларының түрлери хәм жанрлары ҳақында еле баспа бетинде айтылған пикирлер оғада аз. Оларда Күнхожаның шығармаларының тек идеялық мазмуны, көркемлик өзгешеликлерин, өмири жөниндеги гейпара мағлыўматлардан ибарат.

Шайыр өзи жасаған дәўирдеги турмыстың картиналарын хәр түрли формада сүүретледі. Бул сүүретлеўде ол халқымыздың бай фольклорлық шығармаларынан творчестволық түрде, өзине басқа адам қайталамайтуғын етип, шеберлик пенен пайдаланды. Оның шығармалары формасы бойынша хәр қыйлы. Мысалы «Күн қайда», «Жайлаўым», «Қызыл кум» сыяқлы шығармалары поэзиямызда кеңнен таралған хәм лирикалық форма сыпатында қәлиплесип келген, XIV—XV әсирлердеги Шығыс поэзиясының, сондай-ақ шығармалары қарақалпақлар арасына тараған Науайының шығармаларында да усындай арнаў, тәрийип деп аталып жүрген шығармаларға мазмун жағынан да, түри жағынан да усас.

Поэзияның тәриплеў түри Мақтымқулының шығармасында баслаўшы түр дәрежесине көтерилген. Оның философиялық, ышқы—романтик, дидактикалық шығармаларыда, нәсият қосықлары да тәриплеў түринде жазылған.

Күнхожа өзиниң творчествосында, сондай ақ шығармаларының формалары бойынша да Фердаўсий, Науайы, Мақтымқулылардың шығармаларындағы бар тәжирийбеге сүйенди, қарақалпақ халқының ишки турмысына байланыслы жаңа лирикалық шығармалардың формаларын дәретти. «Мақтымқулы магриптей алдыңды болжа», «Мақтымқулыдай алдың болжа» деп бир емес бир неше мәртебе айтыўының да ликини оның Мақтымқулыны сонындай дәрежедеги устаз деп қарағанлығының гүүасы болады. Мине усындай шайырлардан Күнхожа лирикалық формаларды да үйренди, жанрларын да үйренди, сүүретлеўдин усылларын да үйренди. Усындай үйрениў оны халықтың хәр күнги сиясий-жәмийетлик турмысына актив араласыўшы шайыр етип шығарды.

Күнхожаның шығармаларындағы барлық қосықларды түри жағынан таллаў жасап қарғанымызда тәрип, төртлик, терме сыяқлы лириканың түрлериниң бар екенин көремиз.♦

Лирикалық шығармалардың ишинде ода, тәрип, арнаў—булар жержүзиллик әдебиятта бири-бирине жақын болып келеди. Әййемги дәўирлердеги әдебиятта хәр қандай шығармаларды да ода деп атап келген. Уақыт өтиўи менен бул терминниң мәниси де өзгерген. Тарийхий жағдайға байланыслы жанр өзгереді. Ол

соцын ала биреуді мақтау, адамның турмысындағы улты ұақыяларды сүүретлеу, адамлардың қақарманлық ислерин көрсету, тәбияттың айрықша гөззаллығын сездиріу менен белгиленген. Ломоносов пенен Державин рус поэзиясында оданы соныңдай дәрежеге көтеріушілер болды. Олардың одаларының тийкарғы белгиси—ұатан хәм ұатанға хызмет стиу менен белгиленеди. Усындай белгилер Күнхожа творчествосындағы тәриплердинде тийкары болады. Бул дәуирдин талабынан келип шыққан. Демек, буған карағанда ода, тәрип, қасыйда сыяқлы лирикалық шығармалардың түрлеринде усаслық та бар, сондай-ақ оларды бир-биринен айырып туратуғын өзіншелік, айырмашылық та бар.

Күнхожаның шығармаларындағы тәриплер де сондай. Олардың мазмуны хәм формасын алып карағанымызда бул белгилер анық көринеди. Хәммеге белгилі «Жайлауым» шығармасында:

Хакыйкат жайлауым болмады мениң,
Өлгенше әрманың боларман сениң,
Әрманда болар ма жүргениң сениң,
Әрман менен гузар еткен жайлауым.

— деп жазады. Хәр бир қатарды оқып отырып, оннан пызамлы түрде сауаллар тууылады. Не ушын хакыйкат жайлауы болмады? Не ушын сол жайлаудың өлгенше әрманы болады? Неге барлық жүрген жолы дәрт пенен толы болды? Дәрсинде, бул сораулардың тууылыуы Күнхожаның үсы шығармасындағы мазмунға ғана тийисли. Ол шығармаларында турмыстағы болған ұақыяларды улыұмаластырып жуұмақ шығаралы. Ол тек бир күннің, я бир айдың, яки бир жылдың жуұмақлары емес, ал белгилі бир дәуирдин талабынан келип шыққан жуұмақ болып табылады. Сол жуұмақ лирикалық шығармалардың бир түри тәрип пенен берілген. Тәриптин тийкарғы белгилериннің бири—турмыстағы хәдийселердин баянын береді.

Екиншиден, Күнхожа шығармаларындағы тәриплесудің белгилериннің бири—турмыстағы хәдийселерди өзиннің бақлауы бойыншы тууылған ата меканы, оның тәбийғый байлықлары, географиялық жағдайын баянлау менен бирге, өзиннің өмиринде болған айрым эпизодларды қосып жибереди. Мысалы, мал шаруашылыққа байланыслы, балықшылыққа байланыслы эпизодлар қосылған. Көп планлы жазылады. Төмендеги қатарларды анализ жасап қарайық:

Көл бойына байыр етип турақлы,
Мен кетермен әрман менен жырақлы,
Қамыс орып, алтау-жетеу орақлы,
Терис тебе, Узын қайыр жайлауым...

Балық аулап Тоқтас, Мантық бойынан,
Балық шаншып жазда жүрген ойынан...

Дәртим қозғалады айтқанда сени,
Арзыу-әрман менен күйдирдің мени,
Сау болса, ақыры адамның дени,
Саубет құрар бірге өскен жайлауым.

Тәриптердің тийкарғы мазмұны етип социаллық теңсізліктерді алыуының да себеби бар, хәр бір шайыр өзи жасаған дәуірдегі хәдийселерді тууылған жерге, мийнеткеш халықтың турмысына байланыссы көрсетеді. Бундай хәдийсени қайсы шайырдың шығармаларын оқысақ та көреміз. Сонлықтан шайырдың «Дәртим қозғалады айтқанда сени» деп айтыуы да орынлы, себеби тууылған жерді расиуалап жүрген үстемлик етиушілерге қарсы наразылықтың сондай сезимлери бериледи.

Үшіншідем. тәриптерде Пушкин, Науайы шығармаларындағыдай белгили бир хәдийсеге, бир уақытта адамда пайда болған сезимлерді ғана көрсетип қоймайды, онда бир неше уақыяларды, бир неше кәсіптерді көрсетеді. Гейде бир адамның жаслық дәуірінен баслап, тап өмириниң ақырына шекем болған биографиясын көрсетеді. Қулласы әдебиятымызда сондай-ақ халқымыздың тилинде тәрийшин айт», «тәрипин жеткер» деген сыяқлы сөзлер қолланылады. Минен, усы сөзлердің өзи де әдебиятымыздың рауажланыуы менен халқымыздың турмысы, дәстүри тағы басқа сол сыяқлы хәдийселер менен байланыссы дәрегенин көреміз. Булардың өзи де әдебиятымыздағы тәриплеудің пайда болуына хәм бул форманың қәлиплесиуине себепши болған, улыума ойлау, сөз құрастыруу искерлигиниң избес-излигине, түсини жетиудің мүмкиншилигине байланыссы қәлиплескен. Әдебиятта пайда болған хәр қандай форма, алдын бурын халқымыздың турмысында, түсинигинде, тилинде дәрейді, көркем шығарма усылардың сәулесі болып табылады. Бул жерде соны есте тутуу керек, белгили дәуірдегі сиясий-жәмийетлик турмыс, дәстүр өз тезегинде әдебият майданында жаңалықтың жүзеге келиуине алып келеди. Хәр қандай әдебияттағы жаңалық өзинен бурынғы дәреген халықлық традицияларды хәм турмыста пайда болып атырған хәдийселерді жаңаша түсиниу хәм иешиу менен белгиленеди. Шайырдың жоқарыдағы келтирилген «Хәқыйқат жайлауым болмады мениң» дегени хәқыйқатлық хәм сол дәуірдің белгиси еди. Тил тууралы, әсиресе, көркем әдебияттың тили тууралы көп мийнетлер жазған Ефимовтың пикири бойынша «Орынлы қолланылған сөздің өзи образлы» деп көресетеді Күнхожаның «Қызыл қум» шығармасында да турмыстағы хәдийселерді тәриплеудің ең жақсы усыллары бар, және бир нәрсе, сол қызыл қумды сүүретлеу арқалы шайыр сол дәуірдегі теңсізлик, ирониялы салыстыруу, турмысты анық беруу принциптери толығы менен сақланған.

Қаратаудан кейин смес келбетің,
Думан менен толыш турады шетің,
Урғиң урың, оған бурылса бетің,
Ағысты бөгейди пәтиң Қызыл қум.

Бул жерде шайырдың симпатиясының сондай бир бурқасынды, дауылды, ағысты бөгөу сыяқлы хәдйиселерге кумар болууы-азатлық хәм гәрезсизлик ушын болған гүреске кумар болғанлығын дәлилләйди.

Күнхожа творчествосының түри хәм жанрына байланыслы әдебиятымыздың теориялық мәселелери менен байланыстырып қарағанымызда төртлик яки рубайи деп аталған терминлерге итибар бермей кетиуге болмайды. Себеби Күнхожаның шығармаларында:

Шағалалы көлдей шалқымай,
Хожам саған не болды?
Қорғасындай балқымай,
Хожам саған не болды?

деген сыяқлы бир қатар шығармалары бар. Және шайырдың «Ел менен» шығармасындағы айрым кунлестерде, сондай-ақ «Мениң күним» деген шығармасындағы:

Қар ушқыны үрип аспан-жерлерге,
Зыянын тийгизди ашық еллерге.
Қараңғылық, қара думан, және тун,
Ашық нурын түсирмейди бизлерге.

деген қатарларда да рубайи хәм төртликтің айрым белгилериниң бар екенін көрсеміз.

Рубайи хәм төртлик терминлериниң келип шығуына нәзер салып қарағанымызда Орта Азия халықларының әдебий мийрасларында көп уақытлардан бери бар екенлиги көрипеди. Мысалы Орта Азияда сельжуклардың урысы басланған жылларында хәм оның үстемлик еткен дәуірлеринде парсы-тәжик әдебиятының ең ири ўәкиллериниң бири Омар Хайямның хәзирги дәуірге келип жеткен рубайилары пайда болған. Ал өзбек классикалық әдебиятының ең ири ўәкиллериниң бири болған XIV әсирдиң ақырларында өмир сүрген Лүтфийдин, сондай-ақ өзбек әдебиятының XV әсирдеги көрнекли шайыры Науайының шығармаларында рубайи хәм төртликлердиң бар екенлиги, олар бул жанрларға сондай творчестволық үлеслер қосқанлығын көреміз.

Омар Хайямның рубайилары өзиниң гуманистлик, патриотлық хәм хошкеўиллик белгилери менен пүткил дүнья әдебиятына белгили орын алады. Оның мына қатарларындағы ликирлериниң тереңлигине қарайық:

Дөгерек жаҳанды жүзик деп билсек,
Шексиз оның қасы-гәўхарларымыз.

(О. Хайям, Т. 1958, 31-бетте).

Усындай философиялық мазмун Лүтфийдин шығармасында:

Сеннен басқа кеуіл-хошым қалмады,
Жылағаннан көзде нурым қалмады,
Ол қуяш жүзиңнен айрылғаным ушын,
Қайғыдан зәрре тақатым қалмады.

(Лутфий, Т. 1960, 105-бетте).

Жоқарыдағы куплеттерде белгилі бір философиялық ой жуу-мағының бар екенін көрсеміз. Біріншисінде, адам—жердің гүлі, екіншисінде, айралықтың кейні—тақатсызлық» деген мәніні келтіріп шығарады. Бұл жерде екі шайырдың да соныңдай сөз шебери олар бірін-бірі қайталамаған шайыр екенлігінен гүялық береді.

Екіншіден, рубайиларда адам өміріндегі ең көп уақыт жүз берген, ең терсең хәм кескін моменттерди сүүрстлеуі характерли болады. Үшіншіден, рубайидағы сюжетлик сызық хәм оның жетекшилiгi өзiнен өзі көрініп турады. Бунда жазыушы бір пикирди көркем сөзлер арқалы, хәқыйқат дәлиллер менен ашық етип тастыйықлайды, яки бийкарлау талап етиледі. Былайынша айтқанда, рубайи жәмийетшилiктiң санасына бір елеули мәселениң ақырына жеткен точкасын көрсетиуі, ямаса оған мунасибти билдириуі болып табылады. Рубайилардың әдебиятымыздағы тийкаргы белгилери усындай. Бұл жанр хәр бир шайырда хәр түрли сүүретлеуі усыллары менен, хәр түрли темада болыуы жағынан айрылып турады. Рубайи—дегенде бір куплет лирикалық шығарманы түсiнемiз. Онда мазмунның терсеңлиги, идеялық жақтаан философиялық, дидактикалық характерге ийе болыуы, айтылған пикирге басқа пикирди қосып яки алыуға мүмкин болмайтуғын шығармалар болады. Усының белгилери бар шығармалар Күнхожада да бар. Бирақ Күнхожа шығармаларында мазмун я бир сулыу образы арқалы, я бир дидактикалық ой жуумақлары менен берилмейди, онда мұдамы өзі жасаған дәуірдің теңсизлигін «қараңғы түн», «күнсизлердің зарлары» сыяқлы метафоралар хәм теңеулер арқалы бериледи. Мысалы:

Менин күним жақтылығын көширди,
Жылап сорып сау денемди исирди,
Жаныш отқа, денем мениң дағланып,
Қайнатып, жайратып хәр уақ писирди.

Усы куплетте биз жоқарыдағы көрсетип өткен рубайилардың тийкаргы белгилери, тамамлапған ой жуумағын көрсетиуі, философиялық-дидактикалық мазмун, белгилі хәдийсени баянлау усаған моменттер сақлапған. Сонлықтан Күнхожаның творчествосында рубайилар типіндегі көп ғана шығармалар бар екенін көреміз.

Күнхожаның төртликтерге тәкабил шығармаларында өзі жасаған дәуірдегі турмыс хәдийселерінен сондай жуумақ шығарғанлығын хәм ол жуумақларда азатлық, еркинлик заманға ин-

карлық, сүүретленген хәдийселерге турмыстың байланыслылығы, теңsizликтің алып келип атырған мийнеткеш массаға апатлары, қулласы ,бәри-бәри сол шығармалардың идеялық мазмунында азатлық ушын алып барылған гүрес екенлигин дәлиллейди. Адамлардың ақыл-ойының раўажланыўына актив тәсир еткен қатарлар болады.

Мерўерттен салынған сарай жайлардың,
Аспандағы жақты жарық айлардың,
Малы көп дүньяда муңсыз байлардың,
Шалқыўына себеп сорлы қул билән.
Халқымның халық болып халық болыўы,
Қараңғы түнектің жарық болыўы.
Қокиреклердің шадлықларға толыўы,
Талап етсе, хұжим етсе, ел менен.

Күнхожа шығармаларында рубайилық характерге ийе тәрептердің сондай көп екенлигине есте сақлаў керек, бул қубылыс нызамлы да. Себеби қоңсылас отырған халықлардың экономикасы, мәдениаты, әдебияты менен бизиң халқымыздың экономикасы, мәдениаты, әдебияты арасында әйіемнен киятырған байланыслар бар.

Күнхожа творчествосында бұрыннан қәлиплесип келген терме тек ғана белгили Жийен сыяқлы шайырлардың творчествосында емес, ал фольклорлық шығармаларда да бар, терме түріндеги жанрдың бар екенін есте сақлаў керек. Н. Дәўқараевтың пикири бойынша терме түріндеги лирикалық шығармаларда ырғақтың сондай турақсыз болатуғынлығы көрсетиледи. Мысалы:

Сақыў билән Қабасан.
Гүлли ашамайлыға ағасан.
Бұл сөзимнің мәнисине.
Биреўиң ат мингизип,
Биреўиң тән жабасаң.

Күнхожа творчествосында термелер онша көп емес, жоқарыдағы келтирилген ски-үш шығармасы ғана бар. Ол шығармаларында хәзил аралас, турмыстың айрым моментлери сүүретледи. Сондай-ақ Күнхожа өзнен бұрынғы әдәбий мийрасты қунт пенеп үйренип, оннан тийисли жуўмақлар шығарып, ол лирикалық шығармаларды байытыўға себепши болды.

Улыўма алғанда, Күнхожаның лирикалық шығармаларының түри хәм жанрлық өзгешеликлери усылардан ибарат.

Күнхожа шығармаларының идеялық-тематикалық бағдары. Шайырлар, әсиресе, халық ушын хызмет еткен Күнхожа сияқты шайырлар өз халқының алдыңғы қатарлы адамлары сыпатында жеке мәп пенен халықлық мәп арасындағы байланысты тереңнен түсинген адамлар болады. Күнхожа творчествосында жеке мәптен улыўма халықлық, жәмийетлик мәп артықмаш турады. Мысалы, Күнхожа жасаған дәўирдеги байларды, молла-ийшанларды алып қарайық: олар барлық ўақытта өзнен семьясы хәм ағайинлери, қара басының ғамын ойлағанлығын көресиз. Оның:

Арқасы болса да бүкир,
Халың билип, егпес шүкир,
Иши қара, толған пикир,

деген сөзінне қарағанда, қара пикирлерге иши толы адамлардың нени мақсет ететұғынлығы, не ушын умтылатұғынлығы, мийнеткен халыққа жәбир көрсетиўшиликтен басқа иси аз екенлиги көринеди. Жеке мәпти халық мәпинен артық көриўшилер майда саўдагершилик пенен, сөз қуыўшылық пенен, бир жерде турақлы ислеі аймаўшылық пенен белгиленеди. Булардың бәри де жеке мәптиң «мәртебессине» айрықша қызыққан адамлардың тиши көрсетеди. Халық жеке мәп пенен жәмийетлик мәп арасындағы шегараны, жәмийетлик мәптиң артықмашылығын көп ұқытлардан бери биледи. Жасларды дурис тәрбиялаў ушын ҳәр шығармалардың текстлерин дүзип берди.

«Билгениңди көпке ойлас».
«Көп пенен көрген той—қызық»
«Адам болсаң, жаманлама елатты»
«Өзге елдің бағы менен бағшасы,
Өз елимнің шеңгелиндей көринбес»

деген сыяқлы көп ғана қосықларды, нақыл-мақалларды дөретти. Усы жәмийетлик мәптиң артықмашылығы Күнхожа творчествосының тийкаргы идеяларының бири болды. Ол усы идеяны қуғаглаўы, усы идеяны халық арасында пропагандалаўы арқалы анаў ямынаў бир урыўдың мәпин, сол урыўдың шеңберинде қалмай, ұлыўма халықлық мәпти қорғап, оның ұллылығын көрсетип бериўн оны халық шайыры дәрежесине алып келеди. Және бир мысал Күнхожа жасаған дәўирде феодаллық-урыўлық қатнастар сондай күшейип турған ҳәм урыўлық алаўызлықлардың адам өмирине сондай трагедиялы аўхалларды алып келиўине қарамастан, бул жәмийетлик мәпти қорғаў ушын гүрес алып барыўы — Күнхожа творчествосының сол дәўирдеги жасаўшы адамлардың ақыл-ойың раўажландырыў ушын алып барған гүреслери еди. Бул белги қарақалпақ әдбиятының үлкен бир традициясы еди, усы традиция Күнхожа творчествосында жаңа әдебий образлар менен байыды.

Жерди, көкти қайғы-хәсирет қаплады,
Бул думаннан мениң елим көринбес.
Мен етермен, күни-түни аху-зар.
Қайғылығтан ата мекән көринбес...
Ескен шамал сени қозғап.
Қайыстырды белиңди...
Шарықтан шырмалып еки аяғы.
Аўыр болып талдан кескен таяғы.

Жәмийетлик мәпти қорғаў, хұрметлеў сезимлери шайырдың социаллық теңсизликлерди көрсетиў, азатлық теңлик идеялары менен ушласып жатады. Усы жолда тек шайыр халықтың турмысын

көрсетті, жәмийетшілік үшін әхмийетли болған мәселе азатлық үшін болған гүреске дыққатты аударды. «Реализм,—М. Горкийдің сөзи менен айтқанда, хақыйқатлықтың объектив суўретлениўи, бунда турмыс мәселелерине адамлардың қатнастарын, сезимлерин, олардың ишинен ең әхмийетлисин сайлап алады хәм солардан турмыстың картинасын, адамлардың типлерин дөретеди.» Бул жерде Күнхожаның турмыстан сайлап алған адамларының типлери —бай баласы, патша, аталық бийлер. Екиншиден, оларға туўылыўдан өшпенлилик сезимлери оянған хақ нийетли шопанлар, күнликшилер, орақшылар еди. Күнхожа жарлылардың турмысын суўретлей отырып, олардың турмыс қысқысына ушырап, бойларының шарға болыўы, жүрегин жарған таршылық заманның дәртлеринс шыдамаған адамның хаўазына өзиниң хаўазын қосты. Бул хаўазда адамгершиликтиң ең жоқарғы принципери болған жәмийетлик мәпти қорғаў, сзиўшилерге өшпенлилик, жарлы мийнеткешлерге, бир-биреўге иззет-хұрмет, дослық усаған лозунглери бар еди, бул лозунглер сол дәўирдиң естен шықпайтуғын естеликлери болып табылады. Себеби В. И. Ленин өзиниң Л. Толстой туўралы жазған мақаласында Некрасовтың:

Сен қудиретлисең де,
Сен жарлысаң да,
Сен өзизсең де,

— Апамыз Русь!

деген қатарларын келтирип, Л. Толстой шығармаларындағы хәлсизликте, қудиретлиликте дурис көрсеткен еди. Л. Толстой шығармасындағы хәлсизлик хәм қудиретлилик сол дәўирдеги рус халқының турмысынан келип шықты, бундай хәдийселерди Күнхожа шығармаларынан да көриўге болады. Күнликшилик, жарлышылық, гезенделик турмыста жасаса да олардың кеўили, нийети, олардың ең жоқарғы дәрежедеги адамгершилик намыслары бар еди, бул хәдийселер сол дәўирде жасаған адамлардың ядтап шықпайтуғын идеялық қураллары еди. Булар Күнхожа творчествосында хәм өзиниң турмысында Хийўа ханлығының сарайында бетпе бет идеологиялық гүрес дәўиринде де көринди, «ақыл-ойының хәммелерден артық» скенлиги көрсетилди. Бирақ азатлықты алыўға қандай жол менен барыў кереклигин көрсете алмады, тарийхий турмыс буған мүмкиншиликти ашып бере алмады.

Күнхожаның хәзирги бар материалларға қарағанда 3000 қатардан аслам 70 ке жақын шығармалары бар. Бул оның шығармаларының барлығы емес, әлбетте. Буны Күнхожаның шайырлық даңқы хәм творчестволық өмири менен салыстырып қарағанда жүдә аз көринели. Сонлықтан оның шығармаларын идеялық жақтан таллаў жасағанда әдеўир дәрежеде қыйыншылықларға дуўшакерлестиреди.

Күнхожа шығармаларының және бир сыпатлы белгилеринен бири туўылған елге сүйиўшилик, халыққа хызмет етиў, үстем классларға өшпенлилик рухы менен толы скенлигинде көринеди

«Толық хәм саў жүректе Ұатан тәғдири зил болып жатады» деген еди В.Г. Белинский. Күнхожа шығармаларында Ұатан темасы мұдамы азатлық ушын алып барылған күреслер менен тиккелей байланысly. Шайырдың өзи де елин сүйген патриот. Халықты аўыр күнге ушыратқан барлық езиўшилерди эшкаралаўында, ҳәр қандай қуўғын хәм жаўызлық жазалаўдан тартыпбастан, мийнеткеш халықтың сөзин айтып жарлы-дийханларға бахытлы, шадлы заманға шығыў тилеклери менен бериледи. Буның өзи Күнхожа шығармаларының идеялық-тематикалық бағдарын тағыда анық көрсегип турады.

Күнхожа шығармаларында қаҳарман образының жасалыўы жәмийетлик турмыстағы ўақыяларды ашып берийў принципи менен тиккелей байланысly. Ол мұдамы жарлы халықтың алдыңғы қатарлы ўәкиллериниң образлары шығарманың дәретийў үстинде ислегенлигин көремиз.

Әдебиятшы Б. Исмайлов өзиниң «Күнхожаның өмири хәм творчествосы» деген мийпегинде: «Күнхожа творчествосындағы баслы қаҳарманлар — орақшылар, шопанлар, балықшылар, дийқашлар» екенлигин көрсетеди. Бул күнликшилердиң шопанлардың, орақшылардың турмысы — шайырдың турмысы менен салыстырылады. Мысалы олар орақ орады, отын шабады, жап қазады, ийишлерине қап салып, масақ тереди, күни-түни нишен, салы орады, тары жыйпайды, жас өмири гүлдей солады, не биреўлер усы жолда өлип, не биреўлер тул қалады, бундай ўақыя, бундай ҳәдийсе тек Күнхожа жасаған дәўирдеги турмыстың ең характерли белгилери еди. Шайыр шығармаларында қаҳарманның жасалыўында бир өзгеше эволюцияның бар екенин көремиз. Мысалы оның дәслепки дәўирдеги жазған шығармаларында:

«Ҳақыйқат жайлаўым болмады мениң»

деп халық турмысындағы тарийхий ҳақыйқатлықты көрсетсе, енди усы ҳақыйқатлық сыртқы жаўлап алыўшы басқыншылар менен бир қатарда:

«Мен озим алланың қас бендесимен»

деген реакция хәм социаллық теңсизликлерди конкретлестиретуғын пикирге келеди. «Алла»ның қас бендеси болыўының тийкаргы себебин жәмийеттеги үстемлик етип турған теңсизлик хәм ислам дини идеологиясының шайырдың санасына сиңип қалған тәсирилер. Булар хәмме тәрәптен изин қалдырмай қалыўы мүмкин емес. Усы теңсизлик сол дәўирге наразылық билдирген қас бенделердиң талай буўынларын жетистирип шығарды. Күнхожа шығармаларындағы қаҳарман образларының тийкаргы дәреги сол дәўирдеги халық турмысындағы адамлар. Олар бир ойлап табылған пери, дәў тағы басқалар емес, ал сол дәўирде шайырдың өзи менен бирге, зәңгилес болып жасап атырған адамлар еди. Олардың хәммеси де:

Заман тарылып тур, аспан тутылып,
Таба алмадым, жолды бәрха умтылып,—деп

жүрген адамлар еди. Булар неше күнлер «алла» ға налыды, неше күнлер заманына налыды, ақыры тек кеуилинде шоқ жұлдыздың жақтысы менен өлип кетти. Шоқ жұлдыздың жарығы менен құралған бул шопанлар, орақшылар, күнликшилер үстемлик етип турған жәмийеттин басқарыушыларына кескин қарсылық билдириу менен кетти. Сонлықтан Күнхожаның творчествосындағы:

Мен сорлыға-ғәриплерге жарық жоқ,
Қараңғы думанда қалдым яранлар...

Жүрмен өзим жақтылықты көре алмай...
Жадырап жазы болмаса...

Күндей күлип жайнамаса,
Күу өмирлер неге керек?

деген қатарларда қақарман образының тийкарғы мақсети анық көринип тур. Жарық, жаз, күндей күлип жайнау қақарманның тийкарғы идеаллары еди.

Хәр қандай әдебий шығармалардың ол шығармаларды халықтың қууатлап бақалағанлығында көринеди. Халық қууатламаған шығарма—бул халықтың бағытына қарсы шығарма болып есапланады. Усы пикирдиң қақыйқатлығын Октябрь революциясына шекемги әдебиятымыздың тарийхынан жүдә анық көриуге болады. Мысалы, сууы Аллиярдың шығармаларын моллалар саққа жүгинип отырып, қаншама халықтың арасына таратса да, халық оның шығармаларын қууатламады, бақаламады, ал усыған қарама қарсы Күнхожа сыяқлы шайырлардың творчествосын жазыу-сызыудың сондай дәрежеде болыуына қарамастан, ауыздан-ауызға, атадан-балаға мийрас етип қалдырды. Бул әлбетте, халықтың алтын ізлеуши екенлигин, алтын дөретуиши де, оны бақалаушы хәм сақлаушы екенлигин көрсетеди.

Күнхожа творчествосындағы қақарман образының мақсетин көрсететуғын жарық, бәхәр, күн жаз сөзлери традициялық образ болып табылады, бундай образларды дөретуиде шайыр оны конкрет түсиндириу ушын прототип етип, «думан» хәм «қараңғы» сөзлерин алады. Антонимлик қәсийетке ийе болған бул сөзлер шайыр турмысының, ол сыяқлы адамлардың турмысы менен салыстырып қарағанда анық көринеди. Турмысты сүуретлеуде, қақарман образының конкрет типин көрсетуиде жоқарыда келтирилген мысаллар айрықша хызмет атқарып тур.

Дәрбедрлик турмыс-қақарман образының тийкарғы жолдасы. Буны шайырдың «Күн қайда?», «Орақшылар», «Ойда» деген шығармаларынан көриу мүмкин. Сондай-ақ оның барлық шығармаларында усы дәрбедрлик турмыстың бир көрниси, яки бир элементи бериледи,

Мен кеткелі жети жыл жетті,
Азап-ақырет пенен өмірім отті.
Елимді сағындым дәрманым кетті,
Хәр түрлі қыял бар ойласам ойда.

Киршиткен киби меннен жыйырылып,
Мынау жүрмен бүкірсисип, ийрилип,
Арқам жауыр болды қаптан жыйырылып,
Сөзімнен болмаса, күшим жоқ бойда.

Минің ұсындай ауыр-азапта мийнет етіп жүрген адамды бір нәрсе ғамлап келе ме деген үміт пенеп үйи-иши күтіп отырады. Бірақ жеті-сегіз жыл кишинің есигинде жұмыс іслеп жүрсе де, ол үйине ешейін, босқа барады. Шайыр творчествосының ұнамлы тәрепін де, қақарман образын жасаудағы шеберлік те ұсылардап ибарат.

Күнхожа шығармаларындағы қақарман образының және бір белгілерінен бири— онда айралықтың сүүретленіуі болып табылады. Мысалы «Қайтып кел» деген шығармасында еркінсіз жау қолына түскен адамның образы шебер сүүретленеді.

Түстің залымның қолына,
Құрды дузақты жолыңа...
Жөнін тауып, хәр бир истиң,
Барын жумсап хөмме күштиң.

Бұл жерде көркем болып тұрған хәр бір қатардағы турмыс хәқыйқатылығы хәм шайырдың идеалының апықлығы, белгілі бір картинаға биригип, тутас ой жуумағын берген. Хошласыу менеп исти бәржай етіп қайтып келиу— тапсырмасы ұсы шығарманың детальлары болады. Және олар ізбе-излілік пенен бериледі.

Күнхожа жасаған дәуірде халық басына не деген жағгершілік ұақыялар түсті. Бұл жағы менеп салыстырғанда «Қайтып кел» бір адамның басындағы ұақыя смес, бір неше адамлардың басындағы ұақыя.

Шайыр қақарман образының тәғдирип құдайға, сол сыяқлы белгісіз күшке байланыстырмайды. Ал сол жәмийетте жасаушы реал адамлардың, ұақыялардың себеби скенлігін түсіндіреді. Бұл жағы Күнхожа шығармаларының турмыс пенен, халықтың өмірі менеп байланысly екенлігін көрсетеді.

Қақарман образын жасауда шайыр хәр қыйлы көркемлеу құралларынан пайдаланды. Мысалы, қызыл құмды да, қамысты да салыстырды. Оларды сүүрстлеу арқалы сол дәуірдегі жарлы мийнеткешлердің турмысын, ойларын, пиқирлерін, сезімлерін, идеалларын көрсетті. Қақарман образы өзінің жасаған дәуіріне наразылық билдірген адамлардың образы.

Күнхожа шығармаларында Хийуа ханлығы сиясатының эшкараланыуы. Шайыр қақарман образын жасауда тек олардың турмысын көрсетіп ғана қоймай, ал, еркінлік ұшын гүреске өзі белсене қатнасыушы болды. Бұл Хийуа ханлығына барып қайтыу сапары-

нап хәм Туркстан бетте жүргенде қазақ жарлыларының арзасын айтып Аллияр ханға барғаңлығынан көринеди. Қосықтың мазмунына қарағанда Күнхожа қазақ хәм қарақалпақ халықларының ханға, бийге қарсы ислеген наразылығының басында болған, усы жұмыстар оны Хийўа ханлығы алдында да бас иймеўге алып келди.

Күнхожаның «Умытпаспан» қосығы хәммеге белгили. Талап етсе, оның мазмунында айтып бере алады. Бирақ оның өзгешелikleri қандай, не ушын Күнхожа творчествосының лейтмотиви деп аталады, оның Хийўа ханлығының жаўызлығы жөниндеги мағлыўматлар менен жарлы мийпеткешлердиң ақыл-ойын байытыўдағы әҳмийети қандай екенлиги туўралы гәп кеткенде ол жөнинде еле көп нәрсе анық емес екенлиги көринип турады.

«Умытпаспан» шығармасының темасы белгили идеялық сий позицияда турып, турмыстан таңлап алған ҳәдийселери. Теманы идеядан бөлип алып қараўға болмайды, тема жазыўшының нени сүўретлеп атырғаңлығы көрсетеди. «Умытпаспан» шығармасында алдын бурын Хийўа ханлығының сарайы хәм сарайда отырған адамлар, олардың салтанаты, пейили-афғалы ҳәрекетлери сүўретленеди. Усылардың хәммесине ортақ болған нәрсе хан сарайындағы зулымлық екенлиги көринип турады.

Уш ағаш тур кең майданда,
Орналасып қызыл қанға.
Қыйылып хәм шыбын жан да,
Турғанларын умытпаспан.

Бул дар еди коринген,
Көп адамлар илдирилген,
Табанлары тилдирилген,
Буларды ҳеш умытпаспан.

Қосықтың идеялық мазмуны шайырдың ўақыяларды қалай баҳалап атырғаңлығынан, не айтпақшы болып атырғаңлығынан көринеди. Және де соның ушын мына қатарларға әҳмийет берип қарайық.

Көз-жас тогиллип далаға,
Қарамай ата балаға,
Келдик атақлы қалаға,
Бұпы ҳеш бир умытпаспан.

Адам олген жайып қушақ,
Көздиң жасы моншақ-моншақ.
Қолларында откир пышақ,
Жаллақтарды умытпаспан.

Кирдик қалаға тез жүрип.
Анталады ийтлер үрип.
Тахт үстінде дәўран сүрип.
Турған ханды умытпаспан.

Бундағы «Көз-жас төгилип далаға», «Адам өлген жайып қушақ» «Тахт үстінде дәўран сүрип» деген қатарлар мәнилік жақтан бір белгини, баҳаны көрсетеди. Көз-жасы төгилип, қушақ жайып өлген адамдар—жарлы мийнеткешлер, тахт үстінде дәўран сүрген—хап, бий, молла-ийшанлар болып есапланады. Демек, бул жерде ұақыяны баҳалаўда кимлердиң көзқарасын, кимлердиң мәпин жақлап турғанлығы, ұақыяны шайырдың қалай баҳалап атырғанлығы ашық-айдын көриниш турады. Ол Хийўа ханлығының жаўызлығын, әделатсызлығын дурыс көрсетеди, сол арқалы мийнеткеш массаны азатлық ҳәм еркинлик ушын гүреске тәрбиялаўдан ибарат.

Турмысты үйрениўге шебер адамның сөзи де шеберлик пенен дүзиледи. Шайырдың кеўили қайнап айтқан қосықларының сыйы:

Әкелди алдыма түйе,
Жағылды бетиме күйе,
Олимптикке болдым ийе,
Буны ҳеш бир умытпаспан.

Хийўа хан келди қасыма,
Салды зәўлимди басыма,
Қарамәй аққан жасыма,
Буны ҳеш бир умытпаспан.

Олбетте, бул жерде шайырдың мийнеткеш халықтың турмысын сүўретлейтуғын шонаптар, орақшылар жаққындағы, улыўма мийнеткеш халыққа арналып жазылған шығармаларын дуўтарға қосып айтқан болыўы керек. Егер усы мазмундағы қосықларды айтпағанда, Күнхожа түрли ҳасыл затлар менен сыйлаған болар еди, оны хошеметлеп қоғыр түйе емес, басқа затлар менен сарпайлапған болар еди, Күнхожа ханның халық арасындағы сиясатын қалай әшкараласа, хан сарайындағы сиясатты да солай әшкаралаған. Сонлықтан бул қосықтың поэтикалық мазмунынан келип шығатуғын жуўмақ—Күнхожа «Ел менен», «Жарымадым» дегенге усаған классикалық шығармаларын негиз етип алған. Сонлықтан да ҳәм оның қасына келип, оған қотыр түйени сыйлыққа бериўи де усынан келип шығады.

Хийўа ханлығының сарайын ҳәм сиясатын әшкаралаўда шайыр көп ғапа поэтикалық сөз дизбеклерин пайдаланады. Ханның дарын «үш аған» деп атайды. «Көз жас төгилип далаға, қарамақ бала атаға», «Лапгөй деп шаўқым көтерди», «Мен оларға ҳеш жақпадым», «Хийўа хан келди қасыма, салды зәўлимди басыма», «Хан ақылсыз деп тахтта», «Байланды әбден еки қол» қайты Хийўаға келмеспен. сөз айтты сирә демеспен» деген қатарларда шайырдың сөзди орынлы қолланыўдағы не деген шеберлиги жатқанлығы көринеди. «Байланды әбден еки қол» дегениң өзинд пикир сондай терең ҳәм ықшам бериледи. Бул жаза тек Күнхожаның хан сарайында айтқан қосықлары ушын берилген жаз емес, бул жаза шайырдың барлық өмири ушын туўдырылған қәўип, халықтың азатлық ҳәм еркинлик ушын алып барған гүрес

лерін туншықтырыу деген сөз. Хийўа ханлығы тап солай иследи де, бирақ халық массасы ҳеш ўақыт өзиниң азатлық ушын болған гүреслерин тоқтатқан жоқ. «Умытпаспан» шығармасындағы Күнхожаның барлық пикири оның шығармаларында суўретленген ўақыялар менен байланыслы, мысалы, жоқарыда айтылған қатарларда уалық турмысының ҳақыйқатлығы скиншиден, халықтың ханға бийлерге молла ийшапларға арыз айтқан шағымларының нәтийжесиз болып қалатуғынлығын көрсетийүши факт болып табылады.

Шығарманың поэтикалық мазмунын таллап қарағанымызда көп ғана символлық сөзлердиң қолланылғанын көремиз. Шығыс халықларының поэзиясында дәстүрге айланып кеткен сөзлер бар, мысалы таң, күн, жарық сөзлеринен азатлық еркинлик сөзлери түсиниледи. Қаранғы түн, күнниң батыўы-өлимниң символы, қар, суўық—жаман сезимлердиң символы сыпатында көришип турады. «Жаз күнлер хәм болды гүзек» деген қатардағы сөзлердиң семантикалық мәнилери хәм ўақыяның усындай ишки уасалықлары хан сарайындағы, ханның қабыл алыўындағы кеўилсизликте, қарама-қарсылықты билдиреди, сондай-ақ жаз сөзи символ, сл адамның кеўилин билдиреди. Күнхожа әдебий процесстеги дәстүрлерден барынша пайдаланған, шайырдың жапа болып, ўақты жетпей гөнерийи де соннан. Күнхожаның «Умытпаспан» шығармасының идеялық-тематикалық тийкары усындай. Бул шығарманың шайыр творчествосындағы лейтмотив болыўының себеплери усынан келип шығады.

Күнхожа шығармаларының шеберлик мәселелериниң және бир тәрепи —оның қарақалпақ халқының фольклорлық, классикалық әдебиятымыздың дәстүрлеринен қалай пайдаланғанлығы менен белгиленеди. Егер шайырдың творчествосы көркемликтің талапларына толық жуўап беретугын болса, онда ол өзинен бұрыңғы әдебий мийраслардың законларына, режелерине, көркемликке қойылған талаптарға сүйенбей қалыўы мүмкин емес, оның шығармалары соның менен бирге, сол дәўирдиң талапларына толық жуўап берди. Бул жерде әдебий процесс пенен шайыр творчествосының бирден-бир байланысқа түскенлигин көремиз. Мысалы екеўи еки жерде туўылғаны менен Жийен жыраў менен Күнхожаны бөлек алып қараўға болмайды, себеби екеўинде де идеялық бирлик—жарлы мийнеткешлердиң турмысып жазнў, олардың азатлыққа шығыўын әрман еткен тилеклери, ойлары, мақсетлери болды. Оларды бир-бирине жақынластырып турған усы ҳәдийсе. Бирақ ҳәр қайсысы өзинше творчестволық жол менен мийнеткеш халықтың турмысып олардың азатлық ушын алып барған гүреслерин көрсетти. Салыстырып қарайық: Жийен жыраў өзиниң шығармаларында дәўириниң қарама-қарсылығын:

Көмекейде тұрғанды,
Айта алмастай күн екен,—

деп белгилеп берсе, Күнхожа:

Азап-ақыреттен қутылып,
Алдымызға умтылып.
Қара қайғы душпанға келип,
Жүрер күнлер болар ма екен?—

деп жазады. Бул жерде ски шайырды да бирлестирип турған идея—азатлық хәм дослық хаққындағы ойлары. Күнхожада өзинен бурынғы бай әдебий мийрастан табысты түрде пайдаланды, бул әдебий мийрас—қарақалпақ фольклоры, Шығыс халықларының поэзиясы хәм Жийен жырау творчествосы еди. Бундағы турмысты анық сүүретлеу, халықлық мөп, өз елин сүйнү усаған әдебиятымыздың тийкаргы белгилери еди. Бул белгилерди Күнхожа өзи жасаған дәўирдеги турмыстың мазмунын қосыу арқалы байытты.

Күнхожа жасаған дәўирдеги әдебиятымыздың ең тийкаргы дәстүрлеринен бири—турмысты анық сүүретлеу болып табылады, Буның үлкен сиясий мәнисы бар, себеби бул дәўирде диний—клерикал әдебияттың да үлгилери бар еди, онын да алға қойған мақсети бар, оларға қарама-қарсы Жийен жыраудың хәммегә белгили «Посқан ел» поэмасында:

Жасы қайтқан ғаррылар,
Бүгилген бели аналар,
Көшкен көшке ере алмай,
Жолда қалды биразы.
Далада қалды комиўсиз,
Қызыл қумды аса алмай,
Дәрманы кетти аштықтап,
Алғын қыя баса алмай.

дегени бул хақыйқат турмыста болған ўақыя. Көшкен көшке ере алмай кемшир-ғаррылардың қалыуы, Қызыл қумнан өте алмай дәрманы кеткен адамлардың келбети—бәри бир-бири менен байланыслы халында алып сүүретленеди Усыған қарап отырып, олардың сүүретин салыу мүмкин, Күнхожада турмысты усындай етип анық сүүретлеудің усылын өзине қабыл етти. Ол өмириниң ақырына шекем соннан тайынған жоқ. Ол мудама халықтың турмысындағы хәдийселерди анық сүүретледди, азатлық хаққындағы ойларын конкретлестирди.

Бул дүнья кейни бар ма екен,
Яки буннан да тар ма екен,
Мендей ахуў-зарма екен,
Қутылар күн болар ма екен.

Дүньяның таттым дузыны,
Душпан тыңламас сезимни
Думан қаппап жер-жүзини,
Жақтылыққа жарымадым.

сондай-ақ,

Беллери бүгилип козлери тынып,
Жата алмай, дем алып бир майдап жылып,
Топыраққа былғанып, терлери ағып,
Төсексиз далада жатқан шопанлар.

Дәуириниң сондай қарама-қарсылығын көрсетип, шайыр бахытлы турмысты барлық ықласы менен күтеди, басына түскен езиўшилик пенен ортақласады, жарымағанын айтады, шайырдың өзиниң турмысынан баслап, шопанлардың күнликшилердиң Хийўа ханлығының сарайында жазықсыз үш ағашқа илсинип атырған адамлардың турмысына шекем, сүўретленген ҳәдийселер анық турмыс ҳақыйқатлығы. Усындай аўыр турмыс халық ушын әҳмийетли болған азатлық заманға жетип бахытлы турмыста жасаў сыяқлы ойлары менен ушласты. Бул жерде Күнхожа шығармаларының халықлығы мәселеси ортаға қойылады. Демек турмысты анық сүўретлеў менен шығарманың халықлығы арасында үлкен байланыс, бирин-бири бийкарламайтуғын, қайта толықтыратуғын қубылыс бар.

Күнхожа шығармаларының халықлығы, алдын бурың, халық ушын әҳмийетли болған мәселеси ортаға қойыўы ҳәм халықтың мәпин қозғаўы көркемликке қойылған талаплары арқалы ажыралып турады. Халық ушын әҳмийетли болған мәселе—сол дәуир ушын бул бирден-бир азатлыққа шығыў, шадлы турмыста жасаў идеялары, ойлары, пикирлери, қыяллары еди.

Орақ орып, омир бойы болдық қул,
Ислесекте ала алмадық қара пул...
Бул жақтағы көрген-қорлық азапты,
Қушақласып айтатуғын күн қайда?!

Күнхожаның әрман еткен азатлық таңы сол дәуирдеги барлық халықтың әрман еткен азатлық таңы еди. Бул таң Октябрьден баслап атты, Октябрьден кейин ғана баланың атаға, атапың балаға қарайтуғын шадлы дәуири бизиң елимизде басланды. Соның ушын «алтын таң» эпитетиниң қарақалпақ әдебиятында үлкен сиясий ҳәм көркемлик әҳмийети бар.

Өмири бойы өзиниң барлық ҳәрекетлеринде, сондай-ақ шығармаларында шайыр халықтың мәпин қорғайды, сонша зулымлықты көрсетип отырған Хийўа ханлығына қарсы шайыр халық мәпин қорғаў позициясында турады.

Қайтып Хийўаға келмеспен,
Сөз айтты сирә демеспен,
Өз еркимди ҳеш бермеспен,
Қорлықларын умытпаспан.

дегени шайырдың мийнеткеш халықтың ханлыққа қарсы қаратылған сөзи еди. Бул сөз Күнхожа тәрәпинеп қатаң сақланады.

Күнхожа шығармаларында адамның адамға болған сүйиўшилигин яғни патриотизм сезимлерине толы шығармалары да

бар, ҳәр қандай белгилл шайыр сыяқлы Күнхожада жеке адамды коллективтен бөлип алып қараған жоқ, оның «Ел менен» деген шығармасындағы:

Талап етсе, ҳүжим етсе ел менен,—

деген сөзиниң өзи жеке адамнан гөре, коллективтиң күшин, қүдиретин артық бағалағанлығының дәлили. Ал «Орақшылар» деген шығармасында гуманистлик пикирлер жүдә өткир қойылады. Шайыр ҳәмме ўақыт өзин жарлы халықтың арасында көреди. Олар менен бирге жұмыс ислейди, оларға жақсы тилеклер билдиреди, олардың турмысына, келбетине аянышлы қарайды.

Қарасаң жүзлери сары,
Орғанлары пискен тары,
Бул ислерге келип ары,
Жүрген мынау орақшылар.

Аўылға аман қайтқайсыз,
Балларыңды қуўантқайсыз,
Душпанларды муңайтқайсыз,
Хош аман бол. орақшылар.

деген қатарларында шайырдың орақшыларға болған шексиз сүйиўшилиги ҳәм ғамхорлығы жатыр. Бунда шайырдың турмысты, орақшылар турмысын натуралистлик сүўретлеўи жоқ. Усы келтирилген мысалдың өзинде де орақшылар турмысының ишки мазмуну олардың мипезлери ҳәм ўақыяға шайырдың көзқарасы анық сүўретленеди.

Күнхожа шығармаларының көркемлик өзгешеликтери. Шайырдың қайсы шығармасын алып қарасақта, онда өзи менен бирге жасаған адамлардың турмысы ҳәм сол турмысқа көзқарасын билдирип, оннан тийисли дәрсжеде жуўмақ шығарады. Мысалы феийлидиң «—са, —се» аффикслери арқалы 64 қатардан ибарат «Неге керек» редибли шығармасының жуўмағында:

Ата-анасын күтпесе,
Айтқанларың ҳәм етпесе,
Ата-апам демесе,
Жаман перзент неге керек?!

Күндей күлип жайнамаса,
Бүлбил болып сайрамаса,
Қуўалысып ойнамаса,
Қуў омирлер неге керек?!

деп жазады. Бунда ели ушын жанын аямайтуғын палўан да, бәрқулла жайнап туратуғын гүл де, белгиленген мақсетлерге жететуғын қус та—бәри де шайырдың дыққатында, олардың мудары жайнап турыўы, жеңске ерисиўи ҳаққында ойлайды. Бәрқулла жайнап турған гүлди, тайсалмай гүрске түсетуғын мәрт палўан-

ларды, күндей күлип жайнаған өмирди эрман етиүи—оның бул шығармасының тийкаргы ойы-пикири. Бирақ усы пикирди шайыр бир жағынан белгили шэрт хэм талап қойып, турмыстағы хэдий-селердиң тийкаргы сиясий мазмунын түсиндиреди. Элбетте, бул түсиндиреүде шайырдың ең тийкаргы қуралы—сөз. Сөзлер белгили интонациялық, қурылыс, ритм, рифмалардың законларына бағынып, мәни шығарыу арқалы сөз дизбегин пайда етип, жыйнақланған бир ойды билдиретуғын шуўмаққа бирлестирілген. Усыны пайда етиүде шайыр сөзлерден орынлы пайдалана билген. Биринши шуўмаққа шайыр ата-ана менен бала арасындағы қатнаста баланың минез-құлқының идеал болған принципин ортаға қояды. Оны шэрт хэм талап қойыу арқалы түсиндиреди. Ол жаман перзент болмау ушын қандай талаптарды орындау керек, гэпти усынан баслайды. Ол ата-ананың қэдирын билеу, оны ардақлау, қартайганда күтиу, азатлық ушын алып барылған гүрестең жап күйери болып жетисиу усаған принциплер еди. Себеби перзенттиң ата-ана менен ұатан тэгдири ушын барлық күшин ақылын,—ойын жумсау—Күнхожа шығармаларында бөлин-бейтуғын бир қубылысқа айланады. Жақсы сөздиң, жақсы пикирдиң өмири тап усындай узақ болады, ол ўақыт өткен сайын жылтырап, ысылып, адамлардың санасын тэрибиялауда салтанатлы жүрисиң даўам етеди. Демек, жақсы сөз ўақыт пенен санаспайды, талай ўақытларды өткерсе де өзиниң дәўирин жүдэ дурыс көрсететуғын сөз болып тура береди. Шайырдың тэрибия көрген, көргенли перзент образың дэретипүн үлкеп шеберлик болып табылады. Шебер хэм талант ийеси болыу—ексүйи бир туўысқан егиз болады.

Әдепли перзент хэққындағы идеалды шайыр екнши шуўмақта халықтың турмысы менен байланыстырады. Ол —күндей күлип жайнамаған турмыс хэм оның синоними ретинде көрсетилген «қуу өмирлер» екенлиги. Бул жерде шайырдың сөзлерден орылып пайдаланғанлығы көринеди. «Күндей күлип», «қуу» сөзлериңиң семантикалық мәнисине итибар берип қарағанымызда, тэбийғыи қубылыстың өзине «күн» сөзине социаллық сиясий турмыстың ишки мазмунын жүклегенлигип көремиз. Оған «—дей» аффиксин қосыу арқалы теңсөз жасайды да, ал «күлип» сөзин қосыу арқалы еки заттың ишки уасалықларын бир-бири менен салыстырады, поэтикалық мазмунды конкретлестиреди, Күнхожа шығармаларында сөзлерди қолланыудың эпийаийлығы хэм белгиленген нышананы айтып түсиндиреу жолы усындай. «Қуу өмирлер» сөзиндеги «қуу» эпитетиниң қолланылыуы да усындай. Себеби «қуу» сөзи сол дәўир ушын характерли белги, адамларға сүйкимсиз дәўирди көрсетип отыр.

Күнхожаның шығармаларында параллелизмлер қолланылады. Ол поэтикалық сөз усылларының бири болып табылады, буның мәниси еки хэдийсени бир-бирине салыстырып сүүретлеу болады. Бундай салыстырыулар хэдийсени конкретлестиреди, оның орын хэм мәнисин анықлайды, мысалы шайырдың «Бай баласы»

деген шығармасы менен «Изимбет» деген шығармасын бір-бири менен салыстырып қарайық.

Турмыстағы теңсізлікке байланысты шайыр биреуді жек көрсе, жек көрген сезімлерін, жақсы көрсе, жақсы көрген сезімлерін билдиріп ғана қоймайды. Ал жек көріудің, жақсы көріудің себептерін де көрсетеді. Бай баласын жек көріушілікпенен сүўретлейді, шайырдың оған деген антипатиясы бір дегеннен жағымсыз сезіні көзге тасланып тұрады, оны жек көретуғынлығының себебі—ол менмен, адамлар арасындағы қатнастың парқына түсінбейді, еби жоқ, адамларды кемситкиш, басқалардың кеўили менен санаспайды, әдепсіз, тек ғана байлықтың, ақшаның қулы. Пәми ҳеш нәрсеге жетіспейтуғын, сол дәўирдің типі. Күнхожа ҳақыйқат халықтың душпаны деп соны таныйды ҳәм мийнеткешлерге де таныўды ұсынады.

Жаман болса да жақсыдай,
Атағы бар сондай-сондай,
Келген сөзлерге тартынбай,
Сөйлер еркин бай баласы.

Қол созып, ушқан құсларға,
Салқын түсирип жазларға,
Ылақ таслайды қызларға,
«Сондай сулыў» бай баласы.

Усында айтылған «Келген сөзлерге тартынбай», «Салқын түсирип жазларға» деген пикирлердің өзін алып қарағанымызда да шайырдың параллелизмдерден шесбер пайдаланғанын көресіз. Жек көриушілі бай баласының образына жарлы мийнеткеш адамның образы қарсы қояды. Мысалы «Изимбет» деген қосығында: Аяғында етиги жоқ, үйінде ҳеш жетиги жоқ» деп сүўретлейді. Бул турмыс бай баласының үстінде қамқа киіп, жорға мишип жүрген турмысына қарама-қарсы қойып салыстырылып отыр. Демек шайырдың бул сүўретлеуі ұсылының өзінде де үлкен сыр бар екен, ол сыр теңсізлікке құрылған турмысты айрып таныў мақсетіне қаратылған. Сондай-ақ Изимбеттің үстінде жалғыз ғана шапаны бар, деп айтыуының өзі де оның ақыл-ойының, адамгершілігінің өзі де бай баласына қарама-қарсы екенлігін көрсетеді.

Күнхожа шығармаларының стильлік өзгешеліктерінің бири—дидактикалық шығармаларды дөреткенлігінде көринеді. Халық өзінің турмыс тәжірибелерін, жас әуладқа айтажақ ақыл нәсиятын ұсы дидактикалық поэзияда баян еткен. Бірақ жай, құрғақ ақыл беріу—бул әдебиятта жақсы ұсыл емес. Барлық дидактикалық шығармаларда, әлбетте, ұсындай белгілер жоқ. Ғәр қандай шығарманың поэтикалық мазмұнын образ арқалы ашыу—Күнхожа жасаған дәўирде прогрессив характерге ийе болған ұсыл еди. Күнхожаның шығармаларындағы афоризмлер халықтың тилектері менен ой-пикирлерін баян етеді. Ұсы белгі оның шығармаларының жақсы белгілерінің бири екенлігін көр-

«стеди. «Ел менен», «Неге керек», «Көрөрсөң» шығармалары усындай жол менен жазылған.

Адамға қаст стип мийрими келмес,
Ким жаман, ким жақсы парқыны билмес,
Жыласаң да, көздің жасыны көрмес,
Патшаң жаман болса, күнің зар менен.

Опасыз дүньяда ашылған гүллер,
Қепестегі сайрап турған бүлбиллер,
Дүньядағы бағу-хәрем шәмеңлер.
Аның рәуиши, көркі ел менен.

Бұл әлбетте құрғақ нәсият емес, турмыс тәжірийбелеринен жуу-мақланып айтылған терең ақыл хәм қағыйдалардан ибарат. Тий-карында айтылған хәр бир пикир турмыс хәқыйқатлығына сәй-кес бериледи.

Дидактикалық усыл диний—мистикалық әдебиятта да болды. Бирақ олар адамлардың турмысын емес, бир қыялый, абстракт, адамның ойына келмеген турмыс хәққында, заманның рә-хәтинен ұаз кешиу хәққында жазды. Буған қарама-қарсы Қүн-хожаның:

Халықтың халық болып, адам болыуы,
Қараңғы түнектің жарық болыуы,
Көкирегиниң шадлықларға толыуы,
Талап етсе, хұжим етсе ел менен.

дегени үлкен сиясий-жәмийетлик пикирди билдирип хәм оның шығармаларының прогрессивлик әхмийетин белгилеп береди. Шайырдың қосықларында айрым элегиялық («Перзентсиз мөминге тил тийгизбеңлер», «Мен жылап кимлерге налыс етермен») сыяқ-лы моментлер гезлеседи. Бирақ олар баслы әхмийет тутпайды, баслы мәселе ел менен, халық пенен байланыслы болыудан ибарат.

Қүнхожа шығармаларында биографиялық моментлер де ушырасады. Бул оның барлық шығармаларына тән. Уақыяға өзінде, тыңлаушыларды да араластырады. «Қашан көрермен», «Умыт-паспан» усы форма да жазылған.

Аллегориялық сүүретлеу шайырдың шығармаларында елсүли орынды алады. Бундай усыллар «Қызыл қум», «Ақ қамыс» шығармаларында ушырасады. Бул шығармаларда шайыр тууылған елге сүйиңшилик сезимлерин баяплайды. Шайырдың шығармаларындағы қамыс та, қызыл қум да өзи ушын қәдирли, сүйикли. Бирақ сол нәрсени есте сақлау керек, Қүнхожа мейли қызыл қумды сүүретлесип, мейли қамысты, мейли қара тасты сүүретлесип—бәрибир ол үлкен хәрпип пенен айтылатуғын адам хәққында сүүретлейди, мийнеткеш халық хәққында айтады. Соллықтан оның «Азыулы», «Жау торғай» тағы басқа сол сыяқлы шығармаларына да усындай астарлап сүүретлеу усылын қолланылғанын

көрсөмүз. Бул шайырдың шығармаларының өзгөчөлүктөрүнөн бири.

Күнхожа шығармалары көркөмдөү куралларына да бай. Шайыр халықтың бай әдебий мийрасларынан пайдаланады. Соған ылайық өзи де «Шад боларсаң, шадлы болса елатың», деген сыяқлы қатарларды дөрөттө. Бул үлкен тәжірийбелерден тууылған, гуманист шайырдың философиялық пикирлери еди. Сондай-ақ хәдийсени сондай анық хәм конкретлестирип түсіндиретуғын:

Жағылды бетиме күйе («Умыспаспан»)
Жипсиз киби байлады. («Орақшылар»)
Думан қаппап жер жүзини. («Жарымадым»)
Күйик пенен шаш ағарды.
Аспандағы айға қолыңды соз ба. («Ярым, хош енди»).

Бул келтирилген мысаллар халықтың сөйлөү тилинде актив қолланылатуғын сөз дизбеклери. Олар хәдийсени сонындай ықшам етип түсіндирип тур.

Шайыр теңеулерди де, эпитетлерди де өзиниң класслық көзқарасына бағындырып қолланады. Үстем топарлардың тиһип анықлап түсіндириуу ушын, олардың зулымлығын, жауызлығын, ипласлығын ашатуғын теңеулерди табады, ал мийнеткеш халықтың ўәкиллериң сүүретлегенде, олардың аўыр турмысын, жақсы адамгершилик минезлериң, оларға деген өзиниң аяушылық сезимлериң, тилеклесслигин баянлайтуғын теңеу хәм эпитетлерди табады.

Халқыңды сораса, залым патшалар
Қассап яңлы күни кешер зар менен

Бундағы «залым» сөзи патшаның анықлаушысы—эпитет. «қассап яңлы»—теңеу. Бул жердеги турмыс хәқыйқатлығын хәм оны шайырдың түсіндириуине қаран, не деген шеберликтин бар екенлигине хайран қаласаң!

Күнхожа шығармаларында теңеу менен эпитетлердиң жеке хәм қоспалы формаларың да гезлестиремиз.

Мақтымқұлы мағриптей алдыңды болжа,
Тилсиздей телмурып телбезер болдым.
«Қус түткендей тилким-тилким етлери».

Бир нешени максетине жетирип,
Бир нешени қайғы-қапа еттирип,
Азап пенен ақыретин еттирип,
Мәжнун киби әрманда өткен жайлауым.

Қуртлар жеген қатпа бауыр,
Өзиң арық, арқаң жауыр,—деген

қатарларда эпитетлердиң хәм теңеулердиң жайлаған жерди хәм Хиңға ханлығының зулымлығын әшкаралауда үлкен әҳмийетке

ийе болып тур. Сондай-ақ тийкарғы мәнилі сөзлерге көмекші мәнидегі сөзлердің қосылыуы арқалы жасалған теңеулерді де қолланылғанлығын көреміз. Мысалы «Алмас болып хәм кесесең» деген қатарда «алмас» сөзі тыянақлы мәни шығарып ал «болып» сөзі көмекші мәниде қолланылған. Бул екеуі биригип бир мәни яки «алмастай» деген сөзді билдиреди. Күнхожа шығармаларында поэтикалық мазмунды анықлауға хәм хәр бир қатардағы бу-уын санларып бирлестиріуіге имканият берген.

Шайыр шығармаларында метафоралар да бар. Олар белги-ли бир предметі, затты, қубылысты ауыстырып қолланыу мәни-синде берілген сөзлер болады. Мысаллар келтиррп қарайық:

Мениң ишим болды, түтин,
Түтин екенін ким билер.

Бул гәпимнен жоқ хабарың,
Ишкенлерим болды ириң,
Жегеплерим болды желим.

Мениң дәргим ишке толды,
Толғанынан гүлим солды,
Бир әламант замап болды,
Бул қорлықларды ким билер.

Болсам да сорлы жолбарыс,
Арыслан екеңимди ким билер,—

дсген қатарларда шайыр өзиниң турмысындағы хәдйиселерді «түтин, ириң, гүлим солды, арыслан» деген сөзлер менен ауыс-тырады. Булар жай түрдегі ауыстырыулар емес, ал белгили анық түсиникті, пикирді, былайыпша айтқанда, поэтикалық мазмунды түсиндиріу үшін қолланылып отыр. Егерде шайыр «мен өзимди ауыр сеземен, қапаман» деп түсиндиргенде онда хәп қандай поэ-тик мазмун шықпаған болар еди. Жәнеде олар көркем шығарма болмай, ал белгили дәуірдегі тарийхый жағдайдың баяны болып қалған болар еди. Жоқарыдағы қатарларда сол тарийхый дәуір-дің образы жатыр. Оны басқа сөзлердің жәрдеми арқалы сүү-ретлейди. Бул көркем әдсбияттың өзгешеликлеринен бири болса, енди шайыр шығармаларының тилинде оның сөзлерден қалай пайдаланғанлығы, қандай сүүретлеу құралларып дүзгенлиги, поэ-тикалық синтаксисине итибар бермей кетиуіге болмайды. Сонлық-тан жоқарыдағы қатарлардың өзінде көп ғана метафоралардың бар екенлигин көреміз. Шайыр «түтин болды, ириң болды, гүлим солды, желим болды» деу арқалы мийнеткеш халық турмысының ауыр жағдайларып хәр қыйлы метафоралар менен берил тур. Бул қолланылған метафоралардың өзінде хәр қайсысы халықтың ауыр турмысының белгили бир тәрепин, яғный түтинге толыу—тенсизликтің ауыр түрлериниң бириниң изипен бири дуушакер-лесе беруі Гүли солыу—халық турмысындағы жаңа күшлердің үстем класс ұқиллери тәрепинен қарсылыққа ушырауы усаған

терең мәңгілерди билдиреди. Буннан шайырдың шығармаларында қолланылған сөзлердің соныңдай терең мазмунлы екенлігін түсінеміз. Егер ұсындай белгілері болмағанда, Күнхожаның шығармалары адамдар арасында бундай қызығушылықты туғындырмаған болар еді.

Шайыр тек ғана заманың ауыр азаптарын көріп қалған жоқ, ол сол азапты дәуірді өзгертіп, шадлы заманға жетіудің күресіне болды. Ұсы пикирді оның «Көринбес» деген шығармасындағы мына қатарлар менен дәлилдеуге болады.

Адастым дәрьяда, көрмеді көзім,
Қапалы дүньяда сарғайды жүзім...

Думанда жарықты көрермен бәрхә,
Шайыр Хожа харып, талма, бел байла

Бұл жерде «дәрья», «думан» сол дәуірдің турмысы сыпатында алынады. Екі ұақыяны ишкі ұсасылығы арқалы салыстырады, жарықты көреді, жарыққа жетіудің илажларын қарастырады. Демек, метонимия хәм метафоралар да белгилі мақсетлерге байланыссыз қолланылған сөзлер болып табылады.

Күнхожа шығармаларын үйреніудің әхмийеті. Шайырдың поэзиясын, оның идеялық-тематикалық тийкарын терең түсініуі ұшып, онда қолланылған көркемдеу құралдары билиуі де керек. Себеби хәр қандай шайыр өзінің шығармаларында хәр бір сөзді қолланылғанда оған белгилі бір дәуірдің, белгилі бір топтардың көзқарасы арқалы қатнас жасайды. Күнхожаның поэзиясы өзінің сезімдарлығы, өткір ойлылығы менен әдебиятымыз тарихынан белгилі орын алады, өткендегі турмысты билиуі ұшып, хәзіргі дәуір адамларына да көп пайда келтиреді. Себеби шайырдың барлық ойлары, сезімлері халық ұшып хызмет етіуге жұмсалды, ақыл ойды рауажландырыуға бағалы үлеслер қосты. оның барлық күші халықтың мәлім қорғау ұшып жұмсалды. Оның турмысқа дапалық пенен қарауы, дослық хәм гуманистлик идеалы, терең патриотлық сезімлері қайыспастан еркинликке талпынуы, адамдардың ақыл-ойының қара күшлер үстінде жеңіске жетіуіне исеніуі келешекке зор үмітлер менен қарауы, езілген мийнеткешлердің турмысын көріп, оған деген аянышты көзқарастары—лирикалық қахарманың сыпатты белгілері болып табылады. Оның философиялық ойлары, халық турмысындағы трагедиялық хәдйіселерді сүүретлеуі, сатирасы, жәмийетлик турмыс жөніндегі пикирлері белгилі бір киші тема бойынша бөлінген емес, ал турмыстың анық көрінісі, бірлігі, байланысшылығы халықта алып сүүретленгенлігін көріуіге болады. Мысалы «Ел менен» шығармасында перзентсіз адамға қалай қатнас жасау кереклігін ескертуі менен бирге, патшаның зулымдылығын, жөпе де мийнеткешлердің ау-халын көрсетеді, ең тийкарғысы халық пенен бирге байланыссыз болуы деп ссаплайды. Оның қайсы шығармасын алып қарасақ

та, көп планлы болып жазылғанлығын көреміз. Тап усындай болса да шайырдың хәр бир сөзи, хәр бир пикирі оқыған адамдардың хәммесине түсиникли. Шайыр өзиниң «Өлим» атлы шығармасында:

Бул заман тарылды, тартылды танап,
Әмиримниң азабын билмеспен санап,
Жүрмедим, ағалар, бир майдан шағлап,
Бул дүнья ақырет болды, яранлар.

— деп диний-феодаллық идеологияға қарсы барлық ҳақыйқаты айтады. Бундай жигерлилик, қайтпастан адамдардың дыққатын турмыстағы хәдийселерге қаратыў, жалынлы жүректің еркинликке умтылыўлары сол дәўир ушын әхмийетли болды. Келтирилген мысалларда қаратпа сөзлер де белгили сезимлерди оятыўда актив хызмет атқарып тур. Сондай-ақ «тартылды тағап» дизбени хәзирги дәўирдеги тилимизде әхмийетин жойытқан, себеби адамгершиликли, адалатлы, раўажланған социалистлик жәмийеттиң хәзирги дәўиринде жасап атырмыз, дәўир пүткиллей өзгеше. Ал Күнхожа жасаған дәўир ушын жүдә характерли болған, себеби узышлықты да, кеңсликти де өлшеў «танап» сөзине жүкленген. «Танап»—гектардың алтыдан бирине тең, бирақ бул жерде астарлы мәниде қолланылып отыр. Жоқарыдағы «ақырет болды», «танабы тартылды» деген пикирлерге қаратпа сөзлер ерқалы «яранлар», «ағалар» дыққат аўдарады. Сондай-ақ бул сөзлер фольклорлық шығармаларда да көп қолланылды. Октябрьдин халық аралық жәмийетлик әхмийети де сонда, адамлардың турмысындағы жаман хәдийселерди келмеске жиберди. Сондай-ақ адамлардың тынысын алған сөзлерди де мәңги умыттырды. Адам ушын қолайлы жағдайларды дүзип берди. Демек, жоқарыдағы мысалда көрингениндей Күнхожа шығармаларындағы қолланылған сөзлердин мәнилери, орны, атқарған хызмети шығарманың поэтикалық мазмунын анықлаў ушын, оған адамлардың дыққатын аўдарыў ушын қолланылады. Шайыр творчествосындағы қаратпа сөзлер де, гөнерген сөзлер де белгили тыянақлы хызмет атқарып тур. Шайыр қолланылған хәр бир сөзге усындай мәнилерди жүклеген.

Теориялық әдебиятларда поэтикалық синтаксистиң баслы мәселелери—риторикалық сораў, қаратпа сөзлер, үндеўлер, такрарлаў, күшейтиў, параллелизм хәм тағы басқалар болып есапланады. Хәр бир шайырдың творчествосындағы синтаксистик қурылыс өзинше болады. Бул шайырдың барлық шығармаларының характеринен оның сүўретлеген хәдийселериниң объектисинен, хәм шайырдың шығармалары кимлерге қаратылғанлығынан гәрезли болады. Жийен жыраў менен Күнхожаның шығармаларын салыстырғанда, алдын бурын олардың шығармалары бир-бирине үсас емеслигинде, формаларының хәр қыйлы екенлигинде көринеди. Биреўи посқыншылық дәўирди сүўретлесе, екиншиси Хийўа

ханлығы тусындағы халықтың турмысын көрсетти. Мине усындай гийкарғы өзгешеликлерге ийе екенлиги көринеди.

Шайыр шығармаларында лирикалық қахарманның сезимлериндеги барлық белгилерди, оның қайғысында, қууанышында, умтылыуларында, қарсылығында оның ойларының барлық тәрептерин көрсетип турады. Мысалы:

Заман тарылып тур, аспан тарылып,
Таба алмадым, жолды бәрхә умтылып,
Залым себебинен әрманда болып,
Бир басқа, бир сауда болды, ярантар.

Бул дүнья құрысын, дәрбедәр етти,
Кимселерге жүдә рахбар етти,
Залым патша зулымлығын көбейтти,
Бул дүньядан өттим, мынау әрманда.

Көсер көзим көр болды,
Көкірегим жер болды.

Бул келгирилген мысалларда шайыр өзиниц жасаған дәуирине наразы болып қалмастан, ал усы наразылықтың себептерин, не ушын турмыстың сондай болғанлығын дәлиллейтуғын қатарлар болып табылады. Усы ҳақыйқатлықты көрсеткени ушып, оны халық хүрметлейди.

Күнхожа шығармаларындағы лирикалық қахарман тек өзиниц дәуириндеги теңсизликтин, оның себептерин анықлаушы ғана емес, ал турмысты өзгертиуши ҳәрекетшил, умтылыушы бирақ оны қалай етип өзгертиудиц жолларын билмейтуғын әдебий образ болып табылады. «Умытпаспан», «Ел менен» «Шопаптар», «Күн қайда?» шығармаларындағы сезим хәм ойлардың ҳәрекетшил, рухландырыушы күшке ийе қосықлар екенлигин көриуҕе болады.

Ғәриплердиң қара болған бахтына,
Отлар жақсам, залым патша тахтына.

деген ұазыйпапы қойды. Сондай-ақ, азатлық хәм еркинликке шығыудың символы. Ал жоқарыдан еки қатардың мазмұнының байлығына қараңыз. «Ғәриплердиң қара болған бахтына» деу арқалы белгили дәуирдеги жәмийетлик теңсизликти тийсаат ғана түсиндирип отыр. «Омонимлик мәниге ийе болған» қара сөзине жәмийетлик теңсизликти түсиндириу ұазыйпасын жүклеп қойышты.

Шайырдың шығармаларында қаратпа сөзлер менен бирге, тәкирарлаулар қолланылады. Тәкирарлау—сол сөздиң мәнисине тыңлаушының сезимине тәсир жасау хәм қайталанып турған қатардың сөздиң мәнисине дыққат беріу, музыкалылығын арттыруу сезимлигин күшейтиу ушын қолланылады. «Түйе екенсең» шығармасында Хийуа халлығының сутхорлығын, зулымлығын әшкаралауда усы тәкирарлаудан көп пайдаланады.

Семирсин деп жем берди ме,
Жем берсе де, кем берди ме,
Қаңтарыпты дем берди ме,
Буны, нарым, билермисең?

Адамзат пепен исиң жоқ,
Ийелер сени кисің жоқ.
Аузыңда жалғыз тисиң жоқ,
Жантақ жеуді билермисең?

Ойлап, ойлап, ойлағ тұрсам,
Шәхәрге пайтақ жар ұрсам,
Төбелеп, ет қылып сойсам,
Насыбай пулы болармысаң?

Келтирилген тексттегі ригорикалық сорау да, тәкирарлау да, прошия да жай түрдегі мәніссіз сораулар емес, тәкирарлау да емес, ал Хийұа ханлығының аш көзлігі менен сықмарлығын көрсетсе, екіншіден, шайырдың зулымлығы өткір сарказм менен түсіндириуіне жәрдемлесіп тұр. Сондай келбеттегі түйе хан тәрешінен Күнхожа жоқарыдағыдай тақылеттегі мазмұнда ханды халық алдында келеге келгисіз етип масқаралайды. Күнхожа ұшын түйе ханның сиясатын, зулымлығын әшкаралауда үлкен құрал болды. Мине ұсындай ұллы исти, пикирді түсіндириу ұшын Күнхожа риторикалық сорау хәм тәкирарлаудан пайдаланған. Күнхожа шығармаларындағы салыстырыулар да, баянлау да шайыр шығармаларының идеялық, тематикалық тийкарына бағынып, конкрет затлар хәдийселер арқалы сүүретленеді. Шайырдың творчестволық жолы ұсындай Демек, оның өмири хәм творчествосы ғени үйретеді? Қапдай мийраслары менен қәдірли? Бул сорауларға төмендегіше жууап беруі мүмкин.

1. Күнхожаның барлық өмири, күши—жигери өзі жасаған дәуірдегі мийнеткеш халықтың турмысы менен жақын байланыста болды. Ол жарлы мийнеткештің арасында камалға келді, мийнеткешлер турмыстың қапдай ауыр тартқыларын көрсе, Күнхожа да соны көрді. Барлық күшін халық ұшын хызмет етиуге жумсады, оның күшликшилик етип жүрген адамларға ашыныуы халықты ауыр салықлардан қутқараман деп қазақ ханы Аллиярға арыз етип барыуы, Хийұа ханлығы алдында тайсалмастан халықтың аухалын айтып, турмысты дуұтар намасына қосыуы булардың барлығы да шайыр өмиринің халық тәғдири менен ажыралмас байланыста болғандығын дәлиллейді.

2. Шығармалары арқалы поэзиямыздың қолитлесіуіне хәм рауажланыуына, халқымыздың сана-сезимнің өсиуіне, руұхый турмысының рауажланыуына үлес қосты. Ақылсыз адамға жер бетіндегі қууанышты мәніси билинбейді, қууанышты да қағыны да тек ақыллы адамлар ғана сезе алады, олар белгили жуумаққа келеді, Мине ұсындай адамларға теңсизликтің сырлары аспанда я басқа жақта емес, ал адамлар арасында, адам күшінен адамның пайдаланыуында, тийисли мийнет хәқыны тең бө-

листирмеуінде деп уқтырып отырды. Мине усундай идеяны ортаға шығарып массаны сиясий жақтан тәрбиялауда дислеген хызметлери ушын халық Күнхожаны жоқары бақалады. Шайыр бир ғана қарақалпақ халқының сүйикли шайыры болтып қалмастан, тууысқан өзбек, түркмен, қазақ халықларының да сүйикли шайыры болды. Себеби олардың да турмысына ортақ болған идеяны жырлады.

Күнхожаның халық арасындағы шайырлық даңқын, абройын да қарақалпақ шайырлары жоқары бақалаған. Ол халықтың ең сүйикли шайырларының бири болды.

3. Күнхожа шығармалары халық ушын хызмет етиудің жарқын үлгиси болып табылады. Оның шығармаларынан Бердақ, Өтеш, Эжиниязлар үлги алған. Себеби бул шайырлардың шығармаларының барлығында да халықлық принцип булжымастан сақланады. Олардың хэммеси өтип атырған турмысқа даналық пенен қарады, жуумақ шығарды. Бердақтың сондай дәрежедеги шайыр болып жетисиуінде Күнхожаның роли аз болмаған, себеби Күнхожа өзинің өмири бойынша да шығармалары бойынша да үлги боларлық мысаллар көрсетти.

4. Күнхожа турмыс ҳақыйқатлығының дурыс сүүретлениуине үлкен талаплар қойған. Шеберликтиң артыуына себепши болған. Оның дәслепки жазған қосықларынан бири «Жайлауым» да көп плашлы, көп темалылық орын алған болса, ал соңғы дәуирлердеги дөреткен «Ақ қамыс», «Мениң балам» шығармаларында бул принциптен бас тартады, бул шығармаларында тек бир ғана тема ҳаққында сөз етеди. Қамыс арқалы жәмийетлик турмыстағы теңсизликтиң сырын ашады. Булар «Мениң балам» «Сазан аў» шығармаларын да да орын алады.

5. Күнхожа шығармаларын үйрениуден келип шығатуғын және бир жуумақ—оның шығармалары классикалық әдебиятымыздың алтын қорына қосылып бул халықлардың бай мәдениатын бийкарлап келген буржуазияның ҳәр қыйлы сандырақларына қарсы соққы беретугын факт болып табылады. Уллы Октябрь социалистик революциясының жеңиси арқалы жаңа хэм ҳақыйқат өмирге ийе болған советлик шығыс халықларының әдебияты үәкиллеринің қатарында Күнхожа шығармалары да үлкен орын алады.

ЭЖИНИЯЗ ҚОСЫБАЙ УЛЫ

1824—1883

Эжинияз Қосыбай улы қарақалпақ халқының XIX ғасырда жасаған ең бір оқымысты, лирик шайырларының бири.

Эжинияздың әдеби мұрасы еле толық изертленді деп қарауға болмайды. Бұл көрнекті шайыр халқында жазылған айырым мақалалардан басқа арнаулы монографиялық изертлеулер қолға алынбады. 1878-жылы 11-сентябрьде Ташкент қаласында араб шрифті менен шығатуғын «Туркистан ғұлаятшың газтасы»нда Эжинияздың Қызмеңеш пепегі айтысыуы басылып шыққан. Бұл революциядан бұрынғы дәуірде хешқандай баспа сөз жүзін көрмеген қарақалпақ шайырлары үшін үлкен жаңалық сыпатында қаралады.

Эжинияз творчествосын изертлеу тек Уллы Октябрь революциясынан кейін ғана қолға алынды. Бұл жолда дәслеп рус изертлеушілері соңынан өз мәдениетінің тарихына қызыққан қарақалпақ халқының өсіп киятырған жас интеллигенциясы тәрәппенен басқада классик шайырларымыз қатарында Эжинияздың да мұрасы үйреніле баслады. Бұл тарауда әсіресе Нәжим Дәуқараев. Қаллы Айымбетов, Орышбек Қожуровлардың дәслепки табыслары көрсетиуге болады. Олар ең дәслеп Эжинияз шығармаларынан үзіндилер жәриялап барды. Соңынан Эжинияз творчествосы өз алдына изертленіу объектіне айланып, Нәжим Дәуқараевтың «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиаты тарихының очерклері» мийнетінде баслы теманың бири болып қалды. 50-жыллардың өзинде ақ Эжинияз шығармалары қарақалпақ әдебиатының изертленіуіндеги ең баслы объектлердің бири еди. Бұл жыллары Қаллы Айымбетов, Исмайыл Сағитов, Көшербай Бердимуратов, Сражатдин Ахметов, Бабаш Исмайлов хәм тағы басқада әдебиатшылардың бирқанша материаллары жәрияланды. Эжинияз шығармалары тап усы ұақытқа шекем, 1949, 1960, 1965, 1975-жылларда төрт мәртебе баспадан шықты. 1962-жылы өзбек тилинде, 1975-жылы рус тилинде жарық көрди.

Эжинияз шығармаларын жыйнау хәм халыққа таныту мәселесінде Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының, Нәжим Дәуқараев атындағы тарих, хәм тил әдебиат институтының революциядан бұрынғы қарақалпақ әдебиаты секторының хызметкерлериниң роли үлкен болды. Эжинияз шығармаларын баспаға таярдауда И. Сағитов, Х. Хамидов, А. Қо-

римова, А. Муртазаев, Қ. Байниязов хәм тағы басқа илимпазлар жемисли мийнет иследи.

Әжинияз шығармаларын изертлеудеги алпысыншы жыллардағы жаңалықлардың бири—оның қолжазбаларының көплегі табылуы еди. Бул тарауда филология илимлериниң кандидатлары Хуснаддин Хамидов, Қырықбай Байниязов, Камал Мәмбетовлардың бирқанша мақалалары менен бир қатарда олар тәрәппенен табылған қолжазба нұсқаларын көрсетиуге болады.

Хәзирги дәуирде шайырдың творчествосы орта мектептерде, арнаулы орта хәм жоқары оқу орындарында, «Орта Азия хәм Қазақстан халықлары әдебияты тарийхының» программасына киритилген. Улыўма шайырдың творчествосы бойынша айтылған жоқарыдағы пикирлерди жуўмақтастырып, әдебият тарийхында гиреули орны бар, композитор, қыссахан, ағартыўшы лирик шайыр, сыпатында қараймыз.

Соңғы дәуирде академиклер Марат Нурмухамедов пенен Сабыр Камалов, Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының хабаршы ағзасы Исмайыл Сағитов пенен Қарақалпақстан халық шайыры Ибрайым Юсуповтың шайыр творчествосына бағышланған арнаулы мақалалары менен бир қатарда белгили әдебиятшылардан Қырықбай Байниязовтың «Әжинияз шайыр ҳаққында ойлар», Хуснаддин Хамидовтың «Әжинияз поэзиясының дереклери», Каримовтың «Әжинияз—көркем сөз шебери», Қалимбет Султановтың «Жаслықтың ашығы», Ә. Пирназаровтың «Әжинияздың сөз үсталығы ҳаққында гейпара ойлар» А. Муртазаевтың «Әжинияз Қосыбай улының әдебий методы хәм стильлик өзгешеликлери», деп аталған айырым изертлеу жумысларын көрсетиу мүмкин.

Әжинияз шығармаларын халық тарийхы менен салыстырмалы изертлеу Академик Сабыр Камаловтың «Әжинияз шығармаларындағы тарийхий этнографиялық мағлыўматлар», Бабаш Исмайловтың «1858—1859-жыллардағы Қоңырат көтерилисиниң Әжинияз творчествосында сәўлеленуи» деп аталған мақалаларында өз бағдарын тапты.

Шайыр Ибрайым Юсупов Әжинияздың 1975-жылғы шыққан топламының «Дала орфейи» деп аталған сөз басында Әжинияздың шайырлық шеберлигине үлкен мәни берди. Профессор И. Сағитов оның творчестволық бағдарын илимий жақтан анализлеп көрсетти.

Хәзирги ўақытта Әжинияз творчествосын арнаулы изертлеуге бағдар алған илимпазлардың бири Қырықбай Байниязов. Ол ең биришилерден болып, Әжинияз ҳаққында илимий очерк жазыўға киристи. Бул очерк оның 1977-жылы баспадан шыққан «Қосықтың күши» деген китабында берилген.

І. Әжинияз шайырдың өмирбаяны ҳаққында мағлыўматлар. Әжинияз Қосыбай улы 1824-жылы Мойнақ районының «Қамыс бөгет» деген жеринде туўылады. Аға-бабалары балықшылық, аңшылық хәм егин егип күн көретуғын дийхан адамлар болған.

Әжинияздың әкеси Қосыбай, оның әкеси Балтабек, арғы атасы Ақжигит өз дәуірінің батыр адамларының бири болған.

Анасы Нәзіяра сөзге шешен, дилұар қаял-қызлардың бири болып, дәстанларды жақсы билген. Әсиресе жууап айтыста алдына адам салмайтуғын тақұа адам болған. Әкеси Қосыбайда шапыр хәм мерген адам болған.

Әжинияз жаслайынан ақ оқығға берілген, зийрек бала болып өседі. Бирақ оның жаслайынан апасынан айрылып қалыуы, көп ғана қыйып жағдайларды бастан кешіриуіне себегши болады. Ол дәслеп Хожамурат ийшан медресесінде тәлим алады. Бирақ анасының тосаттан қайтыс болыуы оның оқыуып үзиліске түсиреди. Үйдеги отын-шөпке қарау, үкелерип тәрбиялау жас Әжинияздың мойнына түседі. Ол қалай болмасын өз билімин жетилістириу үсгинде ойлана баслайды. Усындай жағдайларда оның тууысқан дайысы Елмурат ахун оған өзінің жәрдем қолып созады. Жийенимди өзим тәрбиялайман деп Әжиниязды өз медресесіне алып кетеді. Елмурат негизінде диний адам болғаны менеп Бухараның Мирараб медресесин тамамлаған, 'өз дәуірінің билімлі адамларының бири еді.' Ол диний кітаплар менеп бир қатарда шығыстың белгилі классиклери Фердаусий, Саадий, Хафыз, Науайы, Бедил шығармаларын жақсы өзлестирген еді. Әжинияздың бул жерге келиуі өз билімин жетилдиріуіге үлкен жол ашып берді. Кеште медресенің өжирелерінде қалып, Науайы хәм Хафыз ғаззеллерин ежелеп оқыуы нәтийжесінде оның поэзияға болған ықласы кем-кемшеп күшейе баслайды.

Әжинияз жаслығында медреседе оқыу менеп бир қатарда көп ғана кітапларды көширип, белгилі катип болыу менеп де таныла бастаған. Ол он алты жасында Науайының дийуанын көширгенлігі қаққында да мағлыұматлар бар. Бирақта Әжинияз он жети жасына келгенде Елмурат ахун қайтыс болады. Енді Әжинияз билімин буннанда көтеріу үшін өзіне сәйкес устаз таба алмай қалады. Соның ушында ол:

Заманымыз йоқдур йигит йүрмәге,
Ат минип, тон кийип, дәўран сурмәге,
Мен бәхты қараға талим бермаға
Нәйлейин хеш адам шықпас, дилдарым.

— деп жазып, өзінің ишки хәўирин қосық арқалы береді.

Ауыл медресесі дөгерегінде сауат ашыу Әжинияз шайырды қанаатландыра алмады. Ол буннанда терещирек билім жолын аңсар еді. Сол ұақыттағы Хийўа хәм Бухараның медреселери тийкарынан қарақалпақлардың жергиликлі байлары хәм дин ийелеринің балаларын ғана оқытатуғын еді. Қосыбай өз баласын оқытыу үшін хұқыққа да ийе емес, және ғаражетиде жоқ еді. Усыған байланысты Әжинияз ауылда бала оқытыу, кітап көшириу менеп ғана шекленип қалады.

Хийўа медреселеринде оқығға тилек билдирген Әжинияз ең ақырында сол ұақыттағы ашамайлылардың белгилі мұпты менеп

қазыларынап болған Тоғуз қазы менен молла Қоразлардан жәрдем сорайды. Солай етип Хийұадағы Шерғазы медресесине оқыўға киреди. Сонынан Қутлымурат инақ медресесинде тәлим алады. Шайыр бул ҳаққында өзиниң «Меңзер» деген қосығында:

Тушса яда отән күнләр,
Ағзымдын шыққан ушқунлар,
Хорсэмде йўран күнләр,
Заўқы тамашая мензәр,—деп жазады.

Хәзир Хийұадағы Қутлымурат инақ медресесиниң алдында: «Бул медреседе 1840—1844-жылларда қарақалпақ әдебиятының классиги Әжинияз Қосыбай улы оқыған» деген жазыўлар жазылған.

Әжинияз Хийұадағы оғада қыйыншылық жағдайларда оқыды. Ол ўақытта Хийұада оқытуғынлардың хәммеси дерлик бай хәм диип ийелериниң балалары болғаны ушын, олар хәдден зыят ғарежетлер менен тәмийишленетуғын еди. Ал Әжинияздың әкеси болса тапқан-тупқаны зордан жететуғын орта ҳал адам болған. Соның ушында ол өз әкесинен жәрдем алыў мүмкиншилигине ийе бола алмады. Азаннан кешке шекем медреседе болып, мударрислердиң отынын усақлап, отын жағып күн көрди. Турмыстың қатты қыйыншылықларын шекти. Емирдеги болып атырған кескин қарама-қарсылықларды өз көзименен көрип, жүреги менен сезиш барды Оның тек илимге болған ықласы ғана медресени ақырыша шекем оқып питкерийўине мүмкиншилик туўғызды. Медреседе дин сабақлары менен бир қатарла Науайы, Хафыз, Саадий, Физули шығармаларында оқытылатуғын еди. Әжинияз бул поэзия ийелериниң шығармаларын күнт пенен оқыды. Олардың данышпанлық пенен айтқан сөзлерин өз халқыша жеткерийўди мақсет етти. Шығыс классиклериниң әжайып дәстүрлерин үйренди. Әжинияз өзиниң «Дәўран болмады» қосығында өзи жасаған заманына болған пикирин төмендегише баянлайды:

Сәнемлер қолында тилла саз едим,
Хәўингге келтирер жапан болмады,
Туғрымда талпынған алғыр баз едим,
Қәлпе-саядларым маман болмады.

Әлип қәддим дәлден болды, бүтилди,
Көзлеримнен қәнлы ашым төкилди,
Жол бойына үйген хасыл йүгимди,
Базарға елткендей көрўан болмады.

Усындай қыйыншылық жағдайларға қарамастан Әжинияз бес жыл даўамышда оқып Хийұаның Қутлымурат инақ медресесин тамамлаған.

Әжинияз медресени тамамлап өз елине қайтқаннан кейин Қазақстандағы өмири оның «Шықты жан» қосығында жақсы баянланған. Мысалы:

Көп сәлем мендин, бирадар, ашнайыў, дуў жәхән,
Шиддати рузий жудалықдур, қияметдин яман.
Алты сан алашты гездим, тапмадым наму нышан,
Иншалла, гүзге елге барарман болсам аман,
Ах, дарийға, ўах, дарих, мың санлы әрман шықты жан.

Назарў—Шүренни гездим хәм және Қара кесек,
Ожрайу—Кетени гездим, халқлара болдым әсек,
Гездим ол Ноғай Орысты, хәмдағы Қыпшақ, Естек,
Билмедим хәсла хабар, қимдин сорағлап жекпе-жек.
Ах, дариха, ўақ дарих, мың санлы әрман шықты жан.

Әжинияз Қазақстанда әпиўайы қазақ мийнеткерлериниң өмири менен танысады хәм бирнеше дослар арттырады. Оныц қосықларында қазақ халқының көселип жатырған жазық жериндей кең пейиллиги асыра мақталады. Ол қазақтың Исатай, Махамбет, Шернияз сияқлы батыр шайырларының өмир жолыменен танысады.

Әжинияз Қосыбай улы Қазақстан далаларында жигирма жасларында 1845—1846-жыллар шамасында бир жылға шамалас болып қайтқан. Соңынан өз ауылына келип, ашамайлы урыўы айылы тийресинен Хәмра деген қызға үйленген. Онан Нәғметулла, Хәбийбулла, Нийетулла деген үш бала хәм Хурзада атлы бир қыз туўылады. Шайырдың ақлық шаўлықлары хәзир қоңырат, Ленинабад, Шоманай районларында хәмде Нөкис қаласында турады.

— Әжинияз шайыр буннан кейинде Қазақстанға бирнеше мәртебе барған. Әсиресе Қызыл Орда әтирапындағы қазақлар менен жақыннан қатнас жасаған.

Әжинияз Қосыбай улы 1858—1859-жыллардағы қоңырат көтерилисиниң тек қатнасыўшысы ғана емес, бәлки оныц ең баслы идеологларының бири болды. Соныц ушында ол көтерилис бастырылғаннан кейин Хийўа әмелдарлары тәрәпинен тутқынға алынып, Түркменстанның Ташаўыз областының әтирапына жер аўдарылып жибериледи. Арадан үш жыл өткеннен кейин ол тутқыннан қашып қутылады. Бирақта және Хийўа әмелдарларының қуўдалаўына ушырап Қазақстанға кетпеге мәжбүр болады. Усылай етип оныц өмириниң көпшилик бөлеги Қазақстан хәм Түркменстан далаларында өтеди.

Әжинияз Түркменстанда жүрген күнлеринде белгилли Түркмен классиги Мақтумқулының қосықларын қуитпенен үйренген. Ол Мақтумқулының көп ғана қосықларын қарақалпақ тилине аўдарған.

Әжинияз шайырдың қырға үшінши барыўы 1864-жылдың әтирапы деп шамалаўға болады. Себеби усы жылы қазақтың шайыр қызы Меңешпенен айтысқан. Айтыстың текстине қарағанда да бул ўақытлары Әжинияз қырық жасында болған. Мысалы:

Той болса қызыл тонды кийермисең,
Отына ашықлықтың күйермисең,
Жылым қой, жасым қырғықта, қыз ай Меңеш,
Сен маған жасым сорап тийемисең.

деген қосық қатарларының өзі ақ Әжинияздың сол ұақыттары қырық жаста екенлігінен дерек береді.

Усы дәуірлердi Әжинияздың шайырлық талантының жетил-искен гезлерi деп қарауға болады. Бул сапарда да Әжинияз үш жылдай өмирин Қазақстанда өткiзген. «Еллерим барды», «Бар-мекен», «Бардур», «Меңзер», «Айрылса», «Қашқаш», хәм «Хошла-сыу», дүркинишдеги қосықтарын жазған. Әжинияз қырға үшінши мәртсе барғашында мырза Қожбан деген байға үш жыл дауа-мында жалланған. Буннаи кейин ол өзиниң тууылған ауылынан хеш жаққа шықпаған. «Бозатау», «Қамыс бөгет», «Жетим өзек» деген жерлерде мектеп ашып, жергиликли халық балаларын оқытқан. Творчествоға берилип, қосықлар жазған.

Көрнекли шайыр 1883-жыллары алпыс жаслар шамасында қайтыс болған. Шайырдың депси Қуған дәрьяның бойындағы Қуусырақ әулийеге жерленген.

Әжинияздан бизге хәрқыйлы темада жазылған бир жүз ел-лиге жақын лирикалық қосықлары мийрас болып қалды. Ол қара-қалпақ әдебияты тарийхында аса билимли лирик шайыр болып қалыу менен бирликте, өз қолжазбаларын мийрас етип қалдыр-алған, белгили көркем сөз ийелериниң бири.

Хәр бир шайырдың творчестволық жолының өзгешелиги әде-бий жанрлардың қайсысына көбирек итибар бергенлигинде көри-педи. Әжинияз лирик шайыр сыпатында көзге түседи. Лирика-лық шығармалары эпикалық шығармаларына қарағанда тәсирли орынды ийелейди.

Лирикалық планда образ дәретиу—әдебияттың ең әйемги усылларынан бири болған, ол жөнинде көп ғана шкирлер де бар. Оларды улыұмаластырып, лирика поэзияның кишкене фор-мадағы шығармасы, онда адамға тәсир еткен объектив хәқый-қатлық қандай сезимлер оятты, қандай тәсир жасалды, ал сол тәсирлерден сезимлерден шайыр не айтпақшы, соны образ арқа-лы сүүретлеу түсинилип жүр. Мысалы:

Бир нешени сусты менен олтирген,
Олтиргенди жылға әйлеп күлдирген.

деген қатарларға қарап не түспемиз? Бунда сондай бир залым сүүретлене ме?... Олай емес! Турмыста бир жаныңа рәхәт ба-ғышлайтуғын адамның образы көриседи. Ол адамның қәдирин биледи, қәдирин билдиреди де, хәм сүйеди де, хәм күйдиреди де, билмесең айтып та түсиндиреди, ислеп те көрсетеди. Ол пси кел-бети, мишези жағынан да сулыу адамлар. Әжинияз буну образ арқалы түсиндирген, сонлықтан «өлиу хәм күлиу» арасындағы де-тальларды сүүретлеу арқалы адамның сулыулығын түсиндирип отыр. Демек, лирикалық шығармаларды хәр қандай идея, ұақия сүүретлениу мүмкин, бирақ олар туұрыдан туұры емес, шайыр-дың ойы, қыялы арқалы сүүретленеди. Сүүретленген хәдийсе ки-тап оқыушы да белгили анық идеяны пайда етеди. Сонлықтан кишкене көлемли болады, себеби онда турмыстағы хәдийселердин

хэммесин өз ишине қамтый алмайды. Егер лирикалық шығарма ұзайып кетсе, В. Г. Белинский айтқандай «ол сууық, тәбiiгый емес шығарма болады» (В.Г. Белинский. Таңламаты шығармалары, I. 1956, 185-бет). Бұнда лирикалық шығармалардың тәсир етiуi күшiн белгiлейтүгiн нәрсе сол теманың, сол идеяның әлемде пайда болып атырған ұақыяларға адамның қандай қатнаста болуы кереклигi, оған қандай әхмийет берiуiн көрсетiуi жатады. Әжiнiяздың шығармалары да дәл усындай.

Хәр қандай әдсбii жанр өзiнде бұрышпан киятырған сөз шеберлерiнiң тәжiрийбесiн топлайды. Бұл тәжiрийбелердi хәр қандай сөз шебери өзiнше, өзiнiң қабыллауы, тәсiрленiуi хәм мақсетiнен келiп шығыш пайдаланады. Әжiнiяз да поэзиялық шығармалардың формасынан пайдаланды. Ол лирикалық шығармалардың қайсы түрi бойынша шығарма деретпесiн, сол түрiне өзiнiң жаңалықлары менсi келдi. Себебi турмыстың жаңалыгы—поэзияның да жаңалыгы болып есапланады. Бұл хәр бир шайырдың творчествосында законлы қубылыс. Соның менен бирге, жанр дегенiнiң өзi де мұдамы қатып қалған, өзгермейтүгiн түсiнiк емес, ол мұдамы өзгерiп, жаңа мәни алып отыратүгiн түсiнiк. Сонықтан бұл жөнiнде хәқыйқат шайыр ушын новаторлыққа мұдамы жол ашық турады.

Шайыр жасаған дәуiрдiң поэзиялық шығармаларын бир-бири менен салыстырып қарағанымызда, барлығына топ қәсiйет музыкалыгы болып келедi. Бұл дәстанларда, халық қосықларында, тарийхый жырларда көп гезлеседi. Әжiнiяздың шығармалары да сондай Оның мухаммеси, төртлик, арнаұ усаған шығармаларында музыкалық басым. Бұл жағынан Әжiнiяздың шығармаларының сағасы—фольклорлық шығармалар менен бирге Науайы, Мақтымқұлылардың, өзiнен бұрынғы қарақалпақ әдебияты классиклерiнiң шығармалары менен бир үнлес болып келедi. Лирикалық шығармалар музыкалық шығармалар менен әселден бирге киятырған, бирисиз бири болмайтүгiш шығармалар емес, олардың арасында сондай байланыс болған менен, олар хәр қайсысы искуство менен әдебияттың бир түрi. Бұның мысалларыш жумбақ жаңалтпаш, қыз-жигит айтысы хәм тағы басқаларда көрiу мүмкин.

Шайырдың 1960—1965-жыллардағы шыққан топламларында шығармаларды мазмун жағынан қарап отырғапымызда 40 қа жақын қосықтың арнаұ екенлигiн көрiуге болады, қалғанлары рубаят, мухаммес, төртлик, күнделикли турмысына байланысly жазылған шығармалар болып табылады.

Арнаұ—хәр қыйлы хәдийсени яки адамлардың минезiн, келбетiн белгилi социаллық поэзиядан турыш, сүўретлейтүгiн лирикалық шығарма. Бұл жанрдың тек Әжiнiяздың дәуiрiне тийисли емес, екенлигiн хәр қыйлы материаллардан көрiуге болады. Мысалы халқымыз арасына көп таралған «Алпамыс» «Қоблан», «Уырық кыз», «Гөрүғлы», «Ғәрип ашық», «Саятхан Хамра» «дәстан хәм қыссаларында қахарманлардың келбетiн сқыллылығын сүў-

ретлейтуғын көп моментлер бар. Бундай қубылыс халық қосықларында да ушырасады.

Лириканың бұл түрі қоңсылас халықтардың әдебиятында да бар. Бірақ өзбек поэзиясында арнауың айрым белгілері ғаззел хәм қасыйда жанрларында көрinedи. Қасыйда белгилі тарийхый адамды мақтаудан ибарат. Арнау жанрында қасыйданың элементтері де бар. Әжинияздың арнау жанрындағы шығармалары мухаббат темасына арналған. Ал ғаззел деген терминнің өзи де дәслепки ұақытлары хаял-қызлар туұралы гүрриң хәм оларға ышқыпазлық, олар менен досласыұ ушын исленген күшли умтылыұдың баяны болып түсинилген. Бірақ ғаззел ышқы-мухаббат темасындағы шығармалар болып қалмастан, турмыстың хәр қыйлы тараұы сүүретленетуғын шығармалар болған. Сонлықтан арнау ғаззел жанры менен де тиккелей байланысly. Әжинияздың арнауларында—адамгершиликтің ең жоқары критериясы—адамның қәдири биліұ, дослық, дурыс сөзлилик хәм мухаббат темасындағы ұақыялар сүүретленеди. Мысалы:

Жаманның жақсының сорасаң парқын,
Аспан-жер арасы оннан көп жақын,
Жаман қатын бийзар етер елатын.
Сөйлегенде жақсы менен тең болар.

Арнау жанрының өзине тән болған белгиси сонда, ол тек еки қатарлы уйқасып келген ғаззел жанрынан, бұл тек төрт қатарлы болыұ формасы менен, сүүретлеудің сондай интимлик-дидактикалық характери менен айрылып турады. Мысалдағы пикирлер хәқыйқатлық, усы хәқыйқатлықты айтыұ арқалы шайыр тыңлаұшының өмириіндеги ұақыялар менен ортақласып отыр. Егер усындай етип «жапыңа кирип» пикир айтпағанда Әжиниязды халқымыз оншелли бахаламаған болар еди. Екиншиден, арнау жанрындағы шығармаларда адамлар арасындағы минез-қулық нормалары, оларды биліудің шәртлері бериледи. Олар көпшилиги адамның әдеплилиги, намысы, адамгершилиги, сөзинде турақлы болыұы тағы басқаларды идеал етип көрсетеди. Соның менен бирге, адамгершиликке қойылатуғын талаптарды белгилейди.

Жақсыны пәм әйле сөйлеген сөзден,
Жаманның парқы көп қас пенен козден,
Бағлар лала болар кирсе күн бәхәр,
Қазан урса, солар ғумшалы гүллер.
Хәр ким оз елинде, теңи тусында.
Жигит қәдири болмас елден айрылса.

Усындай мазмундағы мысалларды Мақтымқулының шығармаларынан көплек келтириұ мүмкин. Усыған қарағанда арнау туұысқан халықтардың әдебиятында бурыннан киятырған, қәлиплескен жанр екенлигин тастыйықлайды.

Шайырдың жасаған дәуиринде Низамий, Саадий, Физулий, Науайы, Бедил, Мақтымқулылардың шығармаларын билмеген адамды сауатлы адам деп танымаған. Олардың шығармалары поэзия-

лық шығармалардың анасы деп есапаланған. Сонлықтан Әжинияздың көбірек ұсы аты аталған шайырлардың шығармаларынан үйреніуі жүдә орынлы.

Әжинияздың көпшилик қосықтары шайыр ышқы-мухаббат темасын сөз етеди. Барлық шығармаларында ұсы теманың бир бөлеги интизарлық белгилери көринеди. Шайырдың көпшилик қосықтарына ең жоқары қойған темасы да ұсы. Бунда ярдың гөззаллығы, оның шайырға бақыш еткен тәсири, ярдың зулымлығы, ұапасызлығы шығармаларының барлық мазмунын құрайды. Оның барлық лирикалық шығармаларында белгили бир үндеу бар.

Хошласып мен қалып болдым интизар.
Тәнимде қалмады бир зәрре мәдер.
Шарқ урып мен изледим, көрмедим ол дилбарды.

Тап ұсындай шығармалар Науайы менен Мақтымқулының шығармаларында да гезлеседи. Оларда да хошласып кеткен, ямаса бир «көриуге интизар болады. Мысалы Мақтымқулының:

Бұлбил ем аху-зар шегип,
Таза гулзардан айрылдым.

Мақтымқулы. Ашхабат, 1958, III-бет) деген қатарлардың идеялық мазмуны жоқарыдағы Әжинияздың шығармалары менен бир үнлес. Усындай сүүретлеу объектинин усаслығы, пикирлердин бирлиги, хәр бир шайырдың кестелеп ойған нағысы, оның оригиналлығын, бир-биринен творчестволық түрде үйренгенлигин көрсетеди.

Орта Азия халықларынын әдебияты поэзиясында сулыұдың кирпигин найзаға теңеу Науайының поэзиясында көп ушырасады. Ал Мақтымқулы менен Әжинияздың творчествосында кирпикти гезеули оққа мезетеди. Соның менен бирге, шығарманың тарийхый жақтап конкретлигине итибар бериледи. Мысалы «Отырысы — тырна, жүриси — ғаздур», «Қара көзи гәуҳар киби жаудырап», деген сыяқлы қатарларда белгили дәуирде жасаған шайыр Әжинияздың творчествосына тийисли болса, кирпикти найза менен гезеули турған оққа теңеу арасында да сондай бир тарийхый дәуирдин өзине тән белгиси бар.

Әжинияздың шығармаларындағы ең тийкарғы нәрсе адамды таныу, адамның жақсы минез-қулықтарып идеалластыруу болып табылады. Буған әлбетте, шайырдың дүньяға көзқарасы тийкар болды. Себеби «көзқарас — жазыушы творчествосының құяшы» (Н. Тихонов). Усы жерде айырым сол дәуирдин турмысына байланыссы келип шыққан диний режелерди мойындайтуғынын көриуге болады, бирақ оны пропагандаламаған. Ол диний идеолог болғаны жоқ. Мудамы хаял-қызлардың азатлыққа шығыуын, өзинин тецине қосылыуын жақлады. Сонлықтан ол барлық шығармаларында қыяллы бир хәдийселерди идеал етип көрсеткени жоқ, я хәр қыйлы өтирик иснимлерди пропагандалаған жоқ, ол хәқыйқат өмирди, дүньяның көрки адам болған өмирди пропагандала-

ды. Адамға болған шексіз исенімди, адамның қәдирин билиў-шиликти мақсет етип қойды. Усы жоқарыдағы моментлерди жуўмақтастырып: шайырдың минези, сезимлери темпераментти қандай дәрежеде турғанлығын анықлаў қыйын емес.

Шығармаларындағы қақарманлар—ар-намыслы адамлар душпаннан кек алыўшылар, өз елин жан-тәни менен сүйетуғын, адамгершиликтиң, әдепликтиң жоқары принциплерин сақлаған адамлар. Ең тийкарғысы азатлыққа шығыў, шадлы дәўран сүриў. Бул оның мухаббат темасында жазылған көп ғана шығармаларында бар. Сулыў яр халықтың түсниклериндеги идеал нәрселер менен байланыстырылады. Мысалы сулыўдың ийнин жапқан сегиз өрим шашлары да, толысқан ай сыяқлы оның жүзи де, қабагы үстиде қыйылып турған оның қаслары да, қолын көкирегине қойып жүрген оның қәдди де—қулласы, бәри де Әжинияздың өзи жасаған дәўириндеги адамлардың келбетин сонындай ядта қаларлық етип жасағанлығын көрсетеди. Бирақ оның тек сыртқы келбети баслы нәрсе емес, ал характери, минез-қулқы баслы нәрсе деп белгилейди. Барлық ўақытта характердин сулыўлығын идеалластырады.

Ләйли Зухра, Санем киби хош әдеп,
Бағ хәм хәрем ядлы ол турған жери.

Бул жерде қақарман образын жасаўда гиперболизмди еркинше қолтанылғанында белгилеп өтиў керек, себеби гипербола шайырдың идеалластырып турған қақарманының характерли белгисин «адамгершилик адамда» екенлигин танытады. Дурыс, көпшилик шығармаларында қақарманның келбети, оған болған хәр қыйлы ышқыназлық сезимлер баянланады. Бул белги оның шығармасындағы сондай-ақ өзинен бұрынғы Орта Азия халықларының поэзиясындағы бир өзгешелик болса керек.

Шайырдың мухаббат темасындағы лирикалық шығармаларына тийисли белги—бирден-бир өтетугын образ—яр образы. Усы образды сүүретлеўде өзиниң класслық көзқарасынан келип шығып, хәр қыйлы көркемлеў қуралларын табады. Традициялық тецеў, эпитет тағы басқаларға жаңа мәни береди. Сүүретлеўдин оригиналь формаларын излестиреди. Қақарманлар—ай, жүлдыз, пери тағы басқа усы сыяқлы сөзлер менен бериледи. Оның тек жүзиниң өзи қуяшқа, айға усатылады. Сондай-ақ оның жүзи «гүл» метафорасы арқалы бериледи. «Гүл» хәм «ғумша» сөзлери арқалы ҳаял-қызлардың ишки характери, келбети, айырым жағдайда жасы да сүүретленеди. Қирпиги гезеўли оққа, ништерге, қанжарға салыстырылады. Салыстырылған предметлердин тийкарғы белгиси фейил сөзлер менен бериледи. Еринлери ғумшаға, лалаға, яхудқа салыстырылады. Бунда сол заттың көз тартатуғын рәўшанлығы биринши планға көшириледи. Бой хәм қәдди-қәўмети шығыс поэзиясына тәи болған усатыўдың бири—сәрўи ағашы алынады. Көзлери қара, тислери мерўерт, жүзинде қалы бар, қаслары жаңа

туғылған айға мегзетиледи. Мине усындай гөззалға ашық шайырдың өзі. Ол мұдамы ышқыпазлық әсерінен екі бүгілген қәддінде көршеди. Оның көзінің жаслары топан суындай, қаплы дәрьядай, көз-жасы көлдей болып жүргенлиги менен ушырасамыз. Құлласы, шайырдың усы темаға арналған көпшілік шығармаларында ышқыпазлықтың бир үндеуін көріу қыйын емес.

Не ушын шайырдың шығармаларында усындай үндеуді көриуге болады? Неликтен усы? Я ол мұдамы ел гезип, ышқыпазлық пенен, ислам дінінің идеологиясы болған көп хаял алыушылықты, ямаса усы мәселедеги турақсызлықты идеалластырды ма? Творчествосының идеялық хәм тематикалық салмағын өлшестиргенимизде жоқарыдағы сораулардың қарама-қарсы тәрепинде шайырдың турғанлығын көресиз. Ол мухаббат хаққында көп шығармалар жазды, оған айрықша итибар берди, опасызлықты қаралады, халыққа деген әжайып дидактикалық пикирлерин дәрестти. Шайырдың мухаббат темасында жазылған шығармаларын сол мәни де түсиниуге болмайды. Себеби:

Зийуар айтар дәуран қалды,
Яр деп өмирим ада болды.

деген сөзлерінде де бир лийкин бар. Ол сондай бир ярға ашық, соны излеп таппайды, көрип дуушакерлесе алмайды, сонлықтан оның усы темадағы шығармалары—еркинлик, фәрезсизлик, жоқары принципке қурылған адамгершілік идеялары менен ушласып жатады. Әжинияздың лирик шайыр екенлигин танытқан да усы белги, оны өзінен бұрынғы Жийен, Күнхожа шайырлардың шығармаларынан ажыратып туратуғын да усы белги. Сонлықтан бул темада жазылған шығармаларын астарлы мәниде демократиялық идеяларды сүүретлеген шығармалары деп қарауға болады.

Әжиниязды шын мәнісінде шайыр деп танытатуғын белгилердің және бири—өзі жасап турған заманның социаллық теңсизлигин көрсетиу болды. Булар бир-биринен бөлінген хәр қайсысы өз алдына сүүретленген емес, олар бири менен бири органикалық түрде байланысly. Әжинияз да Жийен, Күнхожа, Бердақ сыяқты «көзінің көрип, кеуілінің сезген» хақыйқатлығын жазған. Жәмийетлик теңсизликтің зардабына шыдамаған, шайырлардың бири.

Бул дунья қурысын заман тарылды.
Зардабынан қара жер қақ жарылды.

Көзлер көрсе, жер танабы тартулур,
Иығлай иығлай көздің жасы көл болар.

Бундағы гипербола хәм литоталарға айрықша итибар бериу керек, себеби бул сөзлер шайырдың симпатиясының қандай екенлигин, адамлардың турмысындағы теңсизликті дурыс түсинип, оның жәмийетлик хәм сийасий мәнилерине айрықша дыққатты аударарды. «Қара жердің қақ жарылыуы» әшейин бир нәрсе емес, оның тий-

карында социаллық теңсізлик жатады. Ол неше-неше езилген мийнеткешлерди кесеп жарылған ойпатына салды. Неше адамдар теңсізликтің салдарынан қақ жарылған жерге тирилсй көмилди. Сондай-ақ «жер танабы тартылды» деген пикирдің өзинен де Әжишияздың тек ғана «көзінің көрген» хәдйиселерин жазған натуралист шайыр емес, ал үстемлик етип турған диний идеологияға қарсы гүресиўши шайыр екенлигин дәлиллейди.

Өз ўақтының турмысы менен жақсы таныс болған шайырдың ел хәм халыққа деген сүйиўшилик сезимлери творчествосынан үлкен орын алады. Патриотлық сезимлерге толы пикирлери «Ел-лерим барды» қосығында берілген. Қосықта шайырдың өз елинің байлығына, адамларына, тәбиятына сондай сүйиўшилиги байқалады. Эдеплилик хәм мийрибанлық, турақлылық, ҳақыйқатлық шығармада сүүретленген қахарманың тийкаргы қәсийетлери. Булардың хәммеси мийнеткешлерде еди деп түсіндиреди. Дурысында да мийнеткешлерде еди. Олар «қалпағы қазандай» жигитлер, мурнында әребеги, саллапып жүрген қызлар, келиншеклер еди. Ал олардың жасаған жери қандай? Я қара тал, я мийўе ағашларынан биреўи сүүретленсе, сирә! Бәри—жабайы қарамық, геўрек, теңиз стегиниң шийеси!... Бирақ соны да айтыў керек қайсы жерде қызларды сүүретлесе, оны бағдың ишинде көреди. Қыз бағдың ишинде жилюа таслап, қасын қағып жүреди. Бул жердеги бағ—шайырдың адамларды жақсы турмысқа шақырыўы, жер бетин гүллентиўге қаратылған үндеўи деп түсинемиз. Болмаса, қарақалнақ жериниң тәбияты Арал теңизинен Қаратаўға шекемги аралықта сондай шөлистанлық, емес, тәбийғый байлықлары мол жерлер еди, бирақ ол байлықларды адамлардың пайдаланыўына мүмкиншиликлер жоқ еди. Мийнеткешлердин санасын да, қолын да жергиликли байлар хәм Хийўа ханлығы байлап қойған еди.

Қосықта халықтың мәртлик традициясы хәр қандай зуымлыққа хәм езиўшиликке, еки жүзликке қарсы гүресте көринеди. Халық қахарманлығы дегенде де, шайыр социаллық теңсізликлерди белгилеп береди. Барлық шығармаларына тән бир қубылыс—ел-халқын сүйген батыр улларды, әдепли адамлардың тәрпин айрықша йош пенен сүүретлейди.

Шайырдың «Айрылса» редибли қосығы да өз елин сүйиў усаған патриотлық идея менен суўғарылған. Буның рубаятлық характери де бар. Сондай-ақ шайырдың өмирине байланыслы ўақыялар да сүүретленеди. Ол мийнеткеш халық пенен бирге турмыстың жүдә аўыр қыслетлерин көрди. Бул қыслетлерден сондай бир философиялық—дидактикалық ой жуўмағын шығарады.

Елинен айрылған дийўана болар,
Ярынан айрылған бийгана болар,
Хәррелер ушуўбан пәрмана болар,
Уясы бузылып палдан айрылса.

Ел-халықты сүйиў идеясын, дослықты, туўысқанлықты, адамды

сүйиу идеясы менен сонындай етип байланыстырады, елден айрылған адам менен уясы бузылған пал ҳәрресиниң ҳәрекетин салыстырыу арқалы шайыр жасаған дәуириниң типин, шараятын ашады. Сонлықтан «елден айрылған жигиттиң қәдири болмайды» деп айтыуының сол дәуир ушын үлкен практикалық әҳмийети бар еди. Себеби ҳеш бир жер оңып турған жоқ еди. Бирақ шайырдың көз-қарасы бойынша адам ҳәр қыйлы. Олардың арасындағы өзгешеликлерди айырып алады. Оларды танытыу ушын турмыстың ҳәр қыйлы детальларын таңлап алады, салыстырады. Адамның адамға болған шексиз муҳаббаты—бул Әжинияз шығармаларының гимни. Сонлықтан ол «адам улы адам қәдирин билиу»ди уқтырып отырады. Жоқары сыпаттағы адамгершилик—коммунизмди қурыушы жаслардың, адамлардың бир сыпатлы белгиси.

Көпшилик шығармалар шайырдың өз атынан, биринши беттен айтылады. Лирик қаҳарман образында шайырдың турмысқа болған ҳәр қыйлы сезимлери, ойлары сүүретленеди. Ҳәрбир шығармада турмыстағы уақыялардың биреуине ямаса бир нешесине шайыр өзиниң қатнасын билдиреди. Қарақалпақ поэзиясында соңғысы басым Жийен менен Күнхожаның, Әжинияз бенен Бердақтың шығармаларын салыстырып қарағанымызда усы ҳәдийсени анық көриуе болады. Сол қатнас арқалы белгили идеялық мазмунды береди. Мысалы Әжинияз өзиниң «Көзлерим» деген шығармасында:

Еки кем еллиге келдим, қурысын, жасым мениң,
Сонша дәрттен қайыл алған кәнийдур басым мениң,—

деп жазады. Бул жерде шайыр жасаған дәуирине «қурысын жасым мениң» деген пикири арқалы көп нәрсени түсинуе болады. Себеби бундағы наразылық «жасы жетпей, иси питиу» ғуншалап турған гүл солуу дәрежесинде қалыу усаған турмыстың картиналары менен салыстырылады. Социаллық турмыстың жиги ашылады. Ҳәр бир қатарда шайыр жасаған дәуирине сондай наразылықты келтирип шығарады, усы наразылық шайырдың турмыс уақыяларынан шығарған ҳүкими, поэтикалық мазмуны. Шығарманың көркемлиги менен идеялық мазмунының бирлиги сақланған. Сонлықтан лирик қаҳарман образының барлық тәрептери де конкрет.

Лирик қаҳарман шайырдың айрым шығармаларында айрым адам атлары менен де айтылады. Бирақ ол шығармаларда да я бир жаққа бас алып хошласып баратырған, адамлар арасындағы қатнас, я өзиниң теңине қосылмаған адамның зары, қулласы, жәмийетлик теңсизликтиң салдарынан келип шыққан «айралық дәрти» жүзеге шығады. Бул қайғы, бул дәрт—теңсизликтиң дәрти. қайғысы.

1. Көзиңнен жас төгип болма, мубтала,
2. Мен кетермен узақ жолға жол жүрип,

Сийнемди шағ етип өзим ах урып.

3. Көпирсиз Сырды кешип, жол таппадым адасып,

Бундай мысаллар шайырдың «Шықты жан», «Көриң», «Керек» сыяқлы шығармаларында көптеп гезлеседи. Лирик қахарманның ишки сезимлери тек ғана турмысқа ах, урып, наразылық билдиріуден емес, ал оның келешек хакқындағы ойлары айрықша орынды тутады. Көпшилик шығармаларында халыққа мәлим батыр мәртлерди тәрипледи. Шайырдың «Керек» деген қосығындағы мына қатарлар лирик қахарманның тийкарғы мақсетлерин анық көрсетип турады.

Бахадыр, гошцақ жигитке,
Халыққа мәлим батыр, мәртке,
Бәрдаш берер қайғы дәртке,
Жанажан ғардашы керек.

Жигит шықса узақ жолға,
Жау-жарағын алып қолға,
Сермеп қылыш оңлы-солға,
Жол баслар сәрдары керек.

деп қахарманлық ислердин тийкарғы шәрти—бирлик екенлигин көрсетеди. Және де шайыр тәрeпинен қолланылған «қол созып бәрхә жарыққа» эпитетиниң де орынлы қолланылғанлығын есте сақлау керек. Бул сол дәуирдин аламларының барлық хәрекетин, мақсетин, ойларын анық түсиндирип тур. Себеби XIX әсирдеги шайырлардың творчествосында сол дәуирдин зулымлықларын «қара думан», «қара булт», «зулмат», адамның алды-артын бийик жарға теңеу—айрықша орын алады. Мысалы сол дәуирдин ең жаман ислериниң бири—адамларды қосқа қосқан, ал Әжинияздың усы сөз етип отырған шығармасында адамларды ылайдан исленип атырған пақсаға көмиудин орын алғанлығын, патшаның ниyeti мұдамы урыс екенлигин дурыс көрсетеди. Бул хәдийсе таргийхшы С. Камаловтың «XIX әсирдеги қарақалпақлардың «миу» хаплығына қарсы халық-азатлық гүреслери» деген мийнетинде көрсетилгениндей, қарақалпақлар сирә он жыл дауамында парaxат-тынныш отырған жыллары болмаған. Әжинияз шығармаларының бахалылығы да сонда, ол мийнеткеш халықтың турмысына зыян беретуғын хәдийселерди тартынбастан әшкаралады.

Лирик қахарман образының жасалыуындағы және бир хәдийсе—бул өзиниң елине шын берилген патриот образының ортаға қойылыуына ибарат. Науайының Хератдан Астрабадқа барыуы, Мақтымқулының паянлы мөканының болмауы усаған кубылыслар Әжинияздың өмиринде де болды. Шайырдың сондай сергизданшылыққа түсип жүрген уақыяларына байланыслы дөретилген шығармалары «Шықты жан», «Нурзада», «Бозатау» сыяқлы шығармаларында тууылған елге сүйиушилик жатады.

Қәдирин билмес өз журтының,
Басқа журтқа аспағанша.

Хәр ким өз елинде теңи тусында,
Жигит қәдири болмас елден айрылса.

Әжинияз Орта Азия халықларының арасына көп таралған Мақтымқулының шығармаларын қарақалпақ тилине аударған. Бул аудармаларды поэтикалық жақтан бақылап қарағанымызда көп гана өзбек тилинің лексикасындағы сөзлер гезлеседи. Бул жерде Әжинияз Мақтымқулының шығармаларын түркмен тилинен аударды ма, я өзбек тилинен аударды ма—буның жууабы ашық қалады. Себеби анықлайтуғын материаллар аз. Бар материалларда өзбек тилинің лексикалық, фонетикалық белгилери басым.

Лирик қахарман образының және бир белгиси—шайырдың творчестволық усылларында көринеди. Ол параллелизмди, метафора, теңеу, эпитетлерди, қулласы, барлық сөзлерди шебер, орынлы қолланады. Оның барлық шығармаларына тән қасийет-жаслықтың жалынлы сезимлери, күши, ғайраты, мәртлиги, әдеплилиги, өз елин сүйиуи әдиуленеди. Соның менен бирге, хон кеуиллилик—турмыстың шадлығын аңсау, еркинлик, әдиллик, сап хәм жалынлы мухаббат, дослық, адамгершиликтиң жоқары принциплери ортаға қойылады. Шайыр усы нәрселерди халық арасына пропагандалаушы болды.

Шайыр өмирине байланыслы материалларды, өз дәуириниң ең жақсы идеалларын лирик қахарман образының характерине байланыстырады. Ол барлық уақытта билимли, ақыллы адамларды, адамның қәдириң билиуи тийкаргы идея етип қояды. Сөйтип халыққа хызмет етпеген, ақылсыз адамларды қаралайды. Сонлықтан шайыр:

Баҳасы жоқ ҳасыл заттың,
Парқы кәндур азаматтың.

деп үндеу егеди. Адамның саналы, билимли болуының айрықша қәдирледі.

* * *

Әжинияз өз заманының белгилли гуманист шайырларының бири болды. Оның гуманистлик ойларының сағасы Науайы хәм Мақтымқулы творчествосы менен сабақлас деп бақалау мүмкин. Ол өз творчествосының баслы өзеге адамгершилик деп түсинген шайырлардың бири еди. Соның ушында адам өмирин жырлау, оның баслы идеяларын тәриплеу, өмир гөззаллығын сүүретлеу шайырдың баслы темасының бири болып қалды. «Бул дүньяның көрки адам баласы» деп пүткил дүньяға жар салды.

Әжинияз жасаған заман Хийуа ханларының халықты рейимсиз сүликтей сорып атырған бир дәуирлери еди. Сонлықтанда шайыр өз заманында адам шыдап тура алмаслық теңсизликлерди көрди. Буның түп тийкары әдалатсыз ханлар менен бийлер екенлигин сзеди. Усыған байланыслы Әжиниязда көпшилик қосық-

ларында Хийўа ханларының сиясатына кескин қарсы шығады. Мысалы «Еллерим барды» деп аталған қосығында:

Қарсыласса хәмирине көндирген,
Биразлардың баўырларын тилдирген,
Өзлерине бейимлерди күлдирген,
Ургенч елинде залым хан барды—деп жазады.

Әжинияз өзи жасаған өмирде еки түрли класс бар екенлигин өз көзи менен көрди. Булардан үстем класс топарлары мийнетсиз байлық излеген ханлар, бийлер, байлар, әмелдарлар. Олардың өз алдына қойған мақсетлери бар. Мысалы ханлар ҳаққында:

Қумартып тегин ақшаға,
Адамын көмип пақсаға,
Халықты сораған патшаға,
Күнде-күнде урыс керек

деп жазса, бийлер, аталықлар ҳаққында:

Халық сораған аталыққа,
Исин жүритип хаталыққа,
Күш берип гилкнй салыққа,
Халықты постырыў шул керек.

Ал аўыл кәтқудалары, ҳаққында:

Сөгис келтирип атаға,
Исин жиберип хатаға,
Аўылдағы кәтқудаға,
Саны жоқ пара пул керек

Аўыл байлары ҳаққында:

Малы көп сансыз байларға,
Апармай мереке тойларға,
Қойдың изине саларға
Қулағы кесик қул керек —

деп жасырмастан үстем класс ўәкиллеринин пикирлерин ашық айтып көрсетеди.

Шайыр дәўирдин теңсизликлерин қатты әшкаралайды. Әпиўайы халық ушын жайнап-жаснап жасайтуғын бахытлы заманның керек екенлиги ҳаққында әрман етеди.

Сорлы пухара халыққа,
Қол созып барар жарыққа,
Көнбей бирнеше салыққа,
Жайнап-жаснар заман керек.

Өмиринше жарымай пулға,
Иси баспай бәрхә оңға,
Сорқайнаған сорлы қулға,
Жайнап-жаснар заман керек.

Шад болып дәуран сүриуге,
Паянлы дүнья көриуге,
Қатар-қурбы менен жүриуге,
Әжиниязға заман керек—

деп жазады шайыр «Керек» қосығында.

Шайыр творчествосының және бір баслы өзгешелигінің бири дидактика. Ол Мақтымқұлы поэзиясын терең өзлестиргені ушында дидактикалық пикир оғада шеберлік пенен сүүретленеди. Шайыр шын мәнісіндеги адамгершиликти ардақлайды. Соның ушында ол пүткил адамгершилик хәм бахытты дүнья мал менен өлшейтуғын сол дәуірдің ширік сиясатына кескин қарсы шығады. Ұғның:

Қара дағның уша басы,
Қарлы болур, қарсыз болур,
Жигит басы аман болса,
Маллы болур, малсыз болур.

— деп жазып, адамларға үлкен тәселле береді.

Шайыр пикирінде адам өмірдің даңқы хәм келешегі. Хәрқандай адам салдамлы пикирлі, келешек көркі болыуы لازم. Мысалы:

Адам улы адам қәдірін билмесе,
Оннан дүзде отлап жүрген мал жақсы,
Айтқан сөздің мағанасын билмесе,
Ол адамнан тилсиз өскен лал жақсы.

Дүньяда жаман адам жоқ. Жаман тәрбия бар. «Гейбиреулер биреуді сулыу, биреуді ақыллы деп, өзіннің ярының зейніне тийеди. Сулыу сулыу емес, сүйген сулыу» деген пикирлерде Әжинияз поэзиясынан шетте қалған емес. Мысалы:

Кисинің ярына кеулің баққаннан,
Шыбыр жанын ышқы отына жаққаннан,
Өз бойыңа түрлі насақ таққаннан,
Өз ярыңның тәрбиясын бер жақсы.

Миймандослық адамның иззеті хәм көркі. Жақсы сөз—жарым ырыс. Адам характеринің жақсы тәреплери көбирек миймандослықта белгили болады. Мийманға хұрмет, хаял қызлардың ең жақсы қәсийетлеринің бири болмағы لازم—деп көрсетеди шайыр. Мысалы:

Ийгиттин шийрин тил хаялы болса,
Үйине қыдырып меҳманы келсе,
Алғаны салланып барыны берсе,
Меҳман күтсе басқа иси болмаса.

Ғарға гүлди менсінбегени сыяқлы жаман менен жақсы арасында да келісім болмайды. Соның ушында өмірде жақсы жақсыны, жаман жаманды ізлейди. Жақсы яр адам өміринің бәхәри—деп көрсетеди. Мысалы:

Жипек минез шын биймәләл,
Сөзлери шекер, ләбинде пал,
Қолыңа түссе бир гөззал,
Өмириң хоша хала мегзер.

Ишиң толса әрман шерге,
Кеўлиң мегзер қара жерге,
Жамаң қатын жақсы ерге,
Таўсылмас дохметке мегзер.

Бала адам өмириниң бахты. Дарақлар пуш мийўе беретугын сыяқлы гейде балаларда жамаң тәрбияланады. Ата ананың атына дақ түсиреди. Соның ушында балалар әдепли хәм саналы болып өспегн лазым—деп көрсетеди. Шайыр өзиниң «Мегзер» қосығында:

Көкке жетер шеккен налаң,
Ойран болар жигер санаң,
Ахмақ болса туўған балаң,
Өмириң зимистаңға мегзер.

Әжинияздың көп ғана қосықлары афоризм менен терең суўғарылған болып, халық арасында нақыл-мақалларға айланып кеткен. Мәселен:

«Мәрт пенен нәмартты айырар саўаш», «Ақыллы яхшының гийнеси болмас», «Жақсыменен бир дем сәўбет жақсырақ», «Жамаң қоңсының арасы күнде жәнжел даў болады», «Балаң тилиңди алмаса, ишиң жанған от болады» деген қатарлар бар.

Улыўма алғанда Әжинияз поэзиясы гуманистлик хәм дидактикалық қатарларға оғада бай.

Әжинияз шығармаларында ұатан темасы. Әжинияз шынында да ұатан идеяларына садық, өз ұатанының патриоты болды. Оның көп жыллар даўамында өзиниң туўылған жеринен айра түсиўи, көп ғана жерлерде болыўы ұатанға болған шексиз сүйиўшилик темасын жырлаўына алып келди.

Шайырда ұатан түсиниги терең хәм кең көлемде алып сүўретленеди. Хәр қандай адамның өз ұатанының келешеге хәм бахты ушын гүресий зәрүрлиги хәққындағы мәселени ортаға таслайды. Бул идеялар оның «Айрылса» қосығында оғада тәсирли баянланады. Мысалы:

Елинен айрылған дийўана болар,
Ярынан айрылған бийғана болар,
Хәррелер ушубан пәрўана болар,
Уясы бузылып палдан айрылса.

Ғош жигиттиң дәўлети бар басында,
Хәм агасы, хәм иниси қасында,
Хәрким өз елинде, теңи тушында,
Йигит қадри болмас елден айрылса.

Әжинияз қай жерде болмасын, өзиниң туўылып өскен жерин, Уатанның мақтаныш етеди. Өз жериниң гөззаллығын, адамлары-

ның әдеп-иқрамлылығын мақтайды. Қырда жүрген уақытларында өз ұатанын сағынып, мырза Қожбанның «Елиң қандай еди?» деген сорауына жууап ретінде «Еллерим барды», «Бардур» деп аталған қосықтарын жазады. Бул қосықтарда да тууылған ел мухаббаты терең йош пенен жырланады. Мысалы:

Сорасаң елимди Қожбан бизлерден,
Қалпағы қазандай еллерим барды,
Қөте шықса, кешириңлер созлерден,
Қытай, қоңырат атлы еллерим барды.

Өтирикти рас етип айтпаған,
Тууры жолдан бас кетседе қайтпаған,
Нәмахрәмди ҳасла жолдас тутпаған,
Аты қарақалпақ еллерим барды.

— деп өз халқының адамгершилиги, туурылығы ҳаққында толып тасып жырлайды.

Әжинияздың пикири бойынша тууылған жер, ҳәрқандай адамның бахыт сарайы. Ҳәрқандай азамат әзи тууылған ана топырағы ушын хызмет етиуи зәрүр. Яғный «Йигит қәдири болмас елден айрылса»—деп жазып, өз тууылған жерин таслап, өзге жерден бахыт излеушилерди қатгы критика астына алады:

Гейне қылып журтты таслап кеткеннен,
Қәдириң билмес жерде хызмет еткеннен,
Жағ еллерде мүсәпирлик шеккеннен,
Урып-соғип қорласада ел жақсы.

Уатан сағынышы оның қосықтарында баслы тема дәрежесине көтериледи. Әжинияз ушын тууылып өскен жер шынында да алтын бесик еди. Ол ишки душпанлардың рейимсизлиги нәтийжесинде өз тууылған мөканынан жуда болып, көп еллерде қыйышылық пенен күн кешириуіге мәжбүр болды.

Ол өзге еллерде де жақсылық ҳәм әдалатсызлықтардың бар екенлигин өз көзи менен көрди. Белгили қазақ шайыры Шернияз бенен жақыннан дос болып жапакеш қазақ шопанларының қопысында олар менен үн қосып қосық айтты. Дослықты, тууысқанлықты жырлады. «Қарақалпақ қазақпенен теңбе-тең журт» деп бул еки халық арасындағы ертедеги тууысқанлықтың төркинлерин ашып көрсетти. Белгили қазақ халқының шайыр қызы Меңеш пенен айтысқа түсти.

Түркменлер арасында болып Мақтымқулының жалынлы поэзиясынан үйренди.

Әжинияз қазақ ҳәм түркменлер арасында көпшилик өмирин өткергенлиги менен, ол бул халықлар арасындағы ҳақиқый миймандослық иззет ҳәм хұрметти сезген. Ҳәтте, оның бирнеше мәртебе Қазақстанға барыуға тилек билдиргенинен ақ бул мәселе аттан анық сезиледи. Сонлықтаңда оның творчествосында қазақ феодалы молла Қожбанға болған айрым қарама-қарсылық мотив-

лер ояғаны менен, ұлыұма қазақ халқына болған жыллы лирик сезімлерін көріуге болады:

Атамыз Әнес-Мәлік екі арыс,
Қазақ пенен бизиң ел қатым-қарыс,
Бәлеге жолыққандай не гүнам бар,
Жүйриклерден озарман, болса жарыс,— дейди.

Әжинияздағы ұатанды сағыныұ мотиви ұлыұма кең масштабта алынған. Себеби Әжинияздың өзи де Қазақстанды өзге журт сыпатында қарамаған. Қыз Мецештиң оны «тамыр» деп атағанындай ақ, қазақ халқы оны бийе, қой сойып күткен.

Соның ушында ондағы ұатан темасының кең сәўлелениуин, оның ишки душпанлар тәрeпинен жеккелениуин байқауға болады. Усы себепли онда ұатан сағынышы оғада басым болып келеди. Мәселен:

Арзыұ әйлер кеўлимиз, өз йуртымызға барғалы,
Яру дослар хәм қәдирдан билән бирге жүргели,
Рәхим әйле, патшахим, елге жеткер сен мени,
Я илахим, елимди көрер күнлер барма екен?—

деген қосығында өзиниң туұылған жерине болған үлкен сағынышы баянланған.

Әжинияз өзбек шайыры Фурқат сыяқлы ғайры журтларда мүсәпиршилик пенен күн көрип Араб хәм Хиндстанды араламаған болсада, хәрқандай ер жигиттиң өз туұылған ели, ұатаны ушын гүреснуи зөрүр скеплиги хәққындағы мотивлер сақланған. Оның:

Қалдым айралық дәрдиндә,
Баш қойуб ғамның гәрдиндә,
Хәрким өзиниң иұртундә,
Дәўлетли султана мецзер.—

деген қатарлары арқалы жәнеде теренирек аңлауға болады.

* * *

Әжинияздың муҳаббат лирикалары. Әжинияз шын мәнииндеги лирик шайыр. Оның көпшилик қосықларында жаслық жигер, хәм муҳаббат темасы ең баслы орындардың бирин ийелейди.

Әлбетте муҳаббат темасы әдебиат ушын үлкен жаңалық емес. Бирақ солай болсада, хәрбир шайыр бул теманы өзинше баянлайды. Буның баслы себеби, революциядан бурынғы дәуирде халық басында турған еркинсизлик, хаял-қызлардың өз еркименен жақсы көрген адамларына қосыла алмауы еди. Соның ушында олар өзи жасаған заманларынан қатты налыды.

Әжинияздың өз дәуириниң белгили қалаларында оқып билим алыуы, көп шығармаларды оқыуы өмирдеги ең өзек темалардың бири болған муҳаббат лирикаларын жазыуына алып

келди. Усы жағынан қарағанда Әжинияз лирикасы өз заманлас-лары Күнхожа, Бердақ, Өтеш творчествосына қарағанда да ай-рым өзгешеліктерге ийе

Бердақ пенен Өтеш қызлар өмирідегі социал теңсізліктер мәселесіне көбірек дыққат аударса, Әжинияз өз дәуірі қызла-рының гөззаллығы, әдеплилігі, жүректеріе қозғау салған олар-дың ишкі хәм сыртқы дүньяларын көркем сөзбенен сыпатлауға хәрекет етеди. Бул образлы сүүретлеу усылы шығыс классиклер традициялары менен пүткиллей сабақлас. Әжинияз лирикасында қыздың гөззаллық дүньясы менен олардың өз жасаған заманына болған көз-қараслары байланыслы сүүретленеди. Мысалы:

Ғыя бақып мениң жанымды алып,
Йуз мың жылға билән шықар гөззаллар,
Йүрегиме әда болмас от яқып,
Мениң жаным отқа яқар гөззаллар.

Тырнадек отырып, сонадек йурген,
Йуз мың жылға билән қабағын керген,
Шашларына лағлы маржанлар терген,
Мың түмен наз билән бақар гөззаллар.

Бул, әлбетте, Әжинияз сүүретлеп отырған ХІХ әсирдің гөз-залы. Бул гөззал көзлери гәуҳәр киби жаўдыраған, қәлем қаслы, сона жүрисли, қулласы әдеп-икрамлылығы менен кеўлимизди өзине тарта алатуғын дилбар тымсалында көринеди.

Әжинияз өз лирикаларында қызлардың келбетин сол дәуірге сәйкес сүүретлейди. Хәтте, оның хәрбир қосығынап ХІХ әсирдің этнографиялық материалларын жыйнап алыуға да болар еди. Ол бир шебер художник сыяқлы заманға сай қыз-жигитлер об-разын кестелейди. Мысалы:

Ағалар ярым тәрийпи,
Зулпы янғағына түсер.
Сағағына дизсе маржан,
Ошал буғағына түсер.

Салланғанда зыя-зулпы,
Ярдын қушағына түсер.

Әжинияз лирикасы тек ғана ярдың қәдди-қәўметин, сулыұ-лығын, баян етиўши тәрийп қосықлар ғана емес. Онда адамлар-дың ишкі дүньясына қозғау салатуғын тәсирли лирикалық қа-тарлар бар. Шайыр қахарманлары сулыұлығы, әдеплилігі, ший-рин сөзи менен адамға эстетикалық заўық бағышлайды. Мысалы:

Ышқы зимистанын мисли яз етип,
Юришин мысалы қуба ғаз етип,
Бир қайрылып ашығына наз етип,
Арзыў-әрман менен кетен сәўдигим.

Әжинияз шынында да хаял-қызлар портретин тәрийплеп көрсет-тиўге шебер шайыр. Оның хәр бир қосығын оқыған сайын сол дә-

үйр гөззаллары көз алдыңнан бирим-бирим өткендей болады. Шайыр шебер сүүретлегендей ақ қызлар образы терең теңеу хәм метафоралық қатарларда көринеді. Мысалы:

Отырышы—тырна, йүриши—газдур,
Баштан аяқ тамам ағзасы наздур,
Хош сүүрет, хош әдеп, бир алғыр баздур,
Мысалы бақышы лашын яңлыды.

Қосықларының спецификасына қарағанда да Әжинияз ышқы лирикасын баянлауға бейім шайыр. Хәтте, оның хәрбир қосығында мухаббат темасы баслы орынды ийелейді.

Шайырдың «Гөззаллар», «Айырылса», «Мегзер», «Бир перий», «Бир жанан», «Болмаса», «Керек», «Бери кел», «Ай әлип», «Сәудигим», «Түсер», «Хәр ким сениң ярың болса» «Әй назалимлер», «Керек» қосықлары қарақалпақ лирикалық поэзиясының маржанларынан есапланады.

Әжинияз шынында да мухаббат лирикасының шебери. Ол хәрбир қосығында адамның өмірге болған үлкен мухаббат пенен жасауын жоқарғы шеклерге көтереді.

Белгили татар жазыушысы Хажы Тахташтың «Мухаббат—бул ески нәрсе, ошы хәрбир жүрек жаңартып барады» дегеніндей-ақ ол өмірде хәқыйқый, хәдал мухаббатлардың жасауын қәлейді. Әжинияз өз лирикаларында жигит хәм қызларды «жақсы» хәм «жаман» деп еки топарға бөлип қарайды.

Шайыр тәрәпинен жақсы деп тилге алынған хаял-қызлар тек көрки, кийими ғана емес бәлки адамгершилиги, миймандослығы жағынан жоқары бахаланады:

Хаял жақсы болса кеулинді ашар,
Хаял жаман болса абыройың қашар—

Буннан тысқары ол жақсы менен жаманның қосылуына да тәрәпдар бола алмайды. Шайыр бундай образларды тәрийплеп көрсетиуде, бир-биреуіне қарама-қарсы болған бүлбүл менен ғарға образынан шебер пайдаланады:

Бүлбил фыған этән бағлар,
Ашық болаң тынбай ағлар,
Көкни гезген қарға-зағлар,
Не билсин гүлнің қәдирини.

Әжинияздың пикиринше хәрқандай эстетикалық гөззаллық—адамлар арасындағы тәлим тәрбиядан келип шығады,—деп түсіндириледі.

Әжинияз хәрқандай адамның дәслеппинез-құлқы, характери жақсы болыуы керек екенлигин ескертеді. Соның ушында ол хаял-қызларға баха бергенде форма жағынан емес, бәлки минези жағынан бахалайды. Яки:

Ишиң толса әрман шерге,
Кеулиц мегзер қара жерге,

Жаман қатын жақсы ерге,
Таўсылмас дөхметке мегзер.

Революциядан бұрынғы дәуірдегі қарақалпақ әдебиятында хаял-қызлар теңсізлігі мәселесі ең баслы тема еді.

Әжинияз шығармаларында да бұл теманың ең характерлі орынға көтерілгендігін көріуге болады. Қызлардың өз мухаббаты алдында хәлсіз болып, өзі сүймеген адамларға қалың малға сатылып кетіулері шайыр жүрегінде үлкен із қалдырады. Мәселен, «Мегзер» атлы қосығында:

Мал байлаған ярын сүймей,
Қостарым деп көзге илмей,
Құпыяда ойнап-күлмей,
Миңилмеген тайға мегзер.

Мал бергени қайыл болса,
Қолына узатып алса,
Қәдирданы ізде қалса,
Тахтынан түшкене мегзер,—

деген қатарларда анық көрінсін.

Жуымақлап айтқанда, Әжинияз революциядан бұрынғы қарақалпақ әдебиятында мухаббат темасын хәр тәрептеме рауажландыра алған белгилі шайырлардан бири еді.

Әжинияздың «Бозатау» поэмасы. Шайырдың «Бозатау» поэмасын оның ұатан хәққындағы сезимлерінің жыйынтығы деп атау мүмкін. Поэманы оқып отырғанымызда өз ұатанын сүйген патриот шайырдың сестіні еситіп атырғандай боламыз. Поэмада, Әжинияздың 1858—1859-жыллардағы Қоңырат көтерілісінің идеологларының бири болғанлығын сезиуге болады. Бозатау поэмасы усы дәуірдегі тарихый жағдайлар тийкарында жазылған.

1858-жылы қарақалпақлар хийуа ханларының басқыншылық саясатына қарсы екінші мәртебе миллий азатлық гүреслерін баслады. Бул гүресті отырықшы қарақалпақ хәм араллы өзбеклер менен бир қатарда, сол жерде араласа жасаған түркмен менен қазақларда қууатлаған еді. Миллий гүрестің басланыуы сол уақыттағы Қоңыраттың бийі Қутлымурат пенен Хийуа әмелдарларының шалып өлтирилиуінен басланған. Көтерілістің басында белгилі феодал Мухаммед Пана болған еді. Ол Төремурат суұпының ақлығы болып, өзін гәрезсіз Қоңырат ханлығының ханы деп дағазалады. Ол өзін ең «әдалатлы хан боламан» деп көтермелеп, рус флотилиясынан жәрдем сорады. Бирақта капитан А. И. Бутаков жәрдемге келгенде Англичан интервентлерінің малайлары менен тил бириктирип, жүзекилик позицияда турады. Буннан тысқары басқыншы түркмен феодалы Атамурат пенен келісіп, өзіннің елатларын талата баслайды.

Усы жағдайда халық көтерілгені бір жерге жәмлесе алмай, пытыраңқы аўхалда қалып кетеді.

Усыннан пайдаланған Хийўаның ханы Сейд Мухаммед он мың нөкери менен Қоңырат қаласын қамайды. 1859-жылы Қоңыратты қайтадан Хийўа ханлығының қол астына бағындырады.

Мухаммед Пананың сиясатына қарсы болған қарақалпақлар Мойнақтан жигирма километрдей жерге көшіп өтіп, Таллық дәрьясының бойына Молла Пиримнің басшылығы астында өзлерінің Бозатаў қорғанын салдырған. Англияның қырлы мылтықтары менен қуралланған түркмен феодалы Берди нөкерлері абайсызда Бозатаўға бастырып кирип, ол жердегі 1600 хожалықты ойран етеді.

Әжинияздың «Бозатаў» поэмасы мине усындай қанлы ўақыяларға бағышланған.

Ел, журт душпанлар қолында бенде болып, адам шыдай алмаслық азап тартып атырғанда, бул жерде шайыр Әжиниязда бар еді. Ол басқыншылардың барлық хәрекетлерін өз көзімен көреді. Пүткиллей қарабаханаға айланып қалған Бозатаў шайыр жүрегине үлкен дәрт салады.

Сәхәр ўақта қырлы дүпең атылды,
Бенде болып түштим, қолым шатылды,
Парийдек қыз шоры болып сатылды,
Қанийзлик башына түшти, Бозатаў.

Қала бузып, түркмен бағрым дағлады,
Кимсени дүпеңлеп, кимни бағлады,
Сеңде көп мусылман уғлы иығлады,
Басыңа мүшкил ис түшти, Бозатаў.

Кимсе шахид болды, жандын айрылды,
Кимсе гада болды, малдын айрылды,
Кимсә көзи қуңқарийдың айрылды,
Башыңа қиямет тушти, Бозатаў.

Тағдир алладандур, себеп Қоңыраттан,
Бийрәхим Сейилхан деген елаттан,
Айра түштиң ашамайлы—қияттан,
Елатсыз, жайлаўсыз қалдың Бозатаў.

Әжинияз Бозатаў поэмасы арқалы өзіннің ұатанына, халқына болған мухаббатын, душпанлар қолында бенде болған елдің ахыў-зарын баян еткен. Бердин ингилиз бенен Атамурат ханның жаўызлығы нәтийжесинде нешше жүзлеген қыз-жананлар, өз ұатанынан айыра түсип, жат елдерге қул болып сатылып кетиўге мәжбүр болған. Поэманың хәрбір қатарынан ұатанынан айра түсип, Иранның қул базарларына барып түскен жазықсыз халық тағдирин көриўге болады.

Кимсениң анасы, кимнің әммеси,
Кимсениң ағасы, кимнің иниси,

Кимсениң қыз, уғлы, кимниң сиңлиси,
Этирек, Гүрген, Хажар асты, Бозатаў.

Атадан айрылды ғулпақлы уғлан,
Сатылды хұр басын әйледі ғулам,
Кимлер Ирак кетти, кимлер кетти Шам,
Кимселер Гүрд, Тегеран асты, Бозатаў.

Әлбетте жаўгершилик деген аңсат мүсибет емес. Ел-журтынан айрылып, бенде болып ат алдында айдалып баратырғандардың арасында ата-анасынан айрылып қалған балалар, не гөззал жананлар бар еди. Бул ўақыяны өз көзи менен көрип қалған шайыр дәўир теңсизлигинен қабырғасы қайысып, қатты нальиды. Ат алдында айдалып баратырған гөззал жананларды еске алады:

Кирпиги—оқ, аның қашлары—кәман,
Иузлери қырмызы, хуршийди табан,
Ләйли Зүлайхадек не гөззал жанан,
Әсер болып қолға түшти, Бозатаў.

Шайыр Бозатаўдың бир ўақытлары гөззал мақан болғанлығын еске алады. Бағлы мақан болып, гүлленип турған Бозатаў, реймсиз басқыншылардың ат туяқларының астында езилип набыт болады. Гөззаллық өмир қусы болған бүлбиллер орнына өлимитиктен жем излеген ғарға ғузғынлардың ушып келгенлигин шайыр оғада образлы сүүретлеп берген.

«Бозатаў»—лирикалық поэма, онда халқымыздың белгили бир дәўирдеги турмысы поэманың сюжетлик мазмунын құрайды. Халықтың туўып-өскен мақаны «Бозатаў» ды таслап кетиўге мәжбүр болыўы адамлардың ол жерде қандай турмыс кеширгени, елди таслап баратырған адамлардың қандай екенлиги, халық басына түскен мүшкил истиң қалай болғанлығы, жаўға шабылған жердиң көриниси, бул ҳәдийсеге кимлердиң себепши болғанлығы, қулласы, булардың бәри тарийхый ўақыялар еди. Хәзирге шекем усы шығарма «поэма» деп аталып жүр. Бул жерде тарийхый ўақыяны сүүретлегени нәзерде тутылады. Ал ўақыя шайырдың «мени» арқалы, ўақыяларға шайырдың қандай қатнаста болғанлығы арқалы лирикалық поэма екенлиги анықланады. Тарийхый ўақыяларды күшли лиризм менен береді. Мысалы, «Жүрек баўырым ғамның отына писти» деген қатардың өзи-ақ китап оқыўшының турмысты билиўине, таныўына көп жәрдем береді.

Поэманың тийкаргы белгилеринен бири—ўақыяларды сүүретлеўдеги эмоционаллық болып есапланады. Бул оның композициялық құрылысына да байланыслы. Мысалы туўылған жерден айрылған адамлардың «қара көзге жас алып» хошласыў картинасы сол сөзлердиң лексикалық мәнилерин анаў яки мынаў дәрежеде күшейтип жибереді, және де бул деталь адамда болатуғын психологиялық өзгеристиң нышаны. Халқымыздың түсиниклеринде «қара көз» адамлардың белгили ағзасы жөниндеги түсиник болыўы менен бирге, ол әдебийлескен, хәммеге оның поэтикалық мә-

ниси таныс, адамның минез-құлқына да, сын-сымбатына да тегис қолланылатуғын түсінік болып табылады. Әжинияздың шеберлігінде сонда, ол туғылған жер менен хошласып кетіп баратырған адамлардың образын беріуі үшін, адамдағы ең бір шешиуші моментті алып сұретлейди. Адамның турмысындағы психологиялық детальға айрықша әхмийет береді.

Әлбетте, шайыр поэманы дөретиуде шығыс халықларының поэзиясына тән болған интимлик, философиялық, дидактикалық усылларды кең пайдаланады, ол қандай хәдийсени қандай усылда сұретлемесін, барлық жерде шайырдың творчестволық өзгешелигін көриуі қыйын емес.

Ел хәм жер биләндур, жер хәм ел билән,
Жерсиз елдің өмири дәрбе-дәр билән.

Усындай мазмундағы қатарлар, пикирлердің бір-бири менен байланысы, шығарылған философиялық ой жуумағы-шайырдың творчестволық өзгешелигін белгилейди. Поэманың көлеми қысқа болуына қарамастан, болған ұақыяны баянлау болмай, хәдийселерди, ұақыяларды салыстырыу арқалы, салыстырылған ұақыя затлардың ақыбетін көрсетиуі арқалы сұретлейди. Мысалы:

Сен бағ едің, бүлбил ушты зағ қалды,
Пүткил денем жанды, иште дәрт қалды.

Усындай шайырдың хәдийселерге симпатиясы хәм антипатиясы, усы хәдийселерди айтыу арқалы шайырдың не айтпақшы болып отырғанын анықлау қыйын емес. Шайыр «бағ едің» дегенде мийнеткешлерге тән болған жыллы сезимлерди сұретлейди, жүрегі адамгершиликтің жақсы сезимлеріне толы мийнеткешлер сол дәуірдің бүлбиллери еді, олардың қонар гүлі—туғып ескен жери жауға шабылды, жесирлер кетти, қонар жерінен айрылған бүлбиллер ат алдына түсіп айдалып кетиуге мәжбүр болды. Бул жердегі—бүлбил—мийнеткеш жарлылардың образы. Бүлбиллер кетер, ғарғалар қалар—бул бір әдебий усыл ғана. Сонша қуғынға, сонша сергизданлыққа ушыраған шайыр жәмийетлик турмыстың социаллық мазмунын ашып беріуі үшін салыстырыулардың усандай усылларынан пайдаланады, келтирилген мысал-жәмийетлик турмыстағы теңсизликтің симфониясы, соның үшін симфония—өлімтикке ийе болатуғын ғарғалар—үстем класс ұәкиллери еді. Олардың жаугершилик ұақтында да қанасы бузылған жоқ. Көрнекли тарихшы С. Камаловтың айтқанындай: «Бір неше хожалық байлар молла Пиримнің қаласының сыртына жайласып отырған, олардың я малына, я жанына түркмен феодаллары тиймеген. Себеби олардың пикири бир. Жоқарыда келтирилген әңгимеде де усы тарихый материалға байланысly. Шайырдың қолланылған хәр бир сөзинің мәніси шығармада социаллық теңсизликлерди сұретлеуге қаратылған.

Поэмада және бир дыққат беретуғын момент—туғылған елден

айрылып айдауда кетип баратырған адамлардың келбети, составы болып есапланады. Поэмаңыз мазмунынан белгилі болғанындай, айдауда кетип баратырғанлар Бозатауда отырған халықтың хәммеси емес, олар кимнің анасы, кимнің ағасы, кимнің инісі, кимнің қызы—ұлы, кимнің сиңлисі, кимнің арзыұлы яры хәм тағы басқалар. Шайырдың семья ағзаларын усындай етип дизип көрсетиўинде де бир мәни бар, себеби жаўгершиликке ушырап айдауда кеткенлер де жәбирде, ал қалғанлары да сондай. Бул жердеги ханлық властың да, иштеги бай-феодаллардың да бир халықтың екінши халыққа қарсы қойып атырған хәдийседен келип шығатуғын жаўгершиликтің де ақыбетин жоқарыдағы есаптан көриў қыйын емес. Соның менен бирге, бул хәдийсениң келип шыққаны хәққында көп емес, қысқаша мағлыұматлар береді. Бозатаудың жаўға шабылыўына Қоңырат қаласындағы басқарыўшы топарлардың себепши болыўы хәм молла Пиримнин сатқынлығы, оның халық көтерилисиниң басында тура алмаўы болып табылады. Бозатаў, поэмасын тарийхый аспектте алып қарап, изертлеў жумысларын жүргизиў жүдә көп. Мысалы Н. Дәўқараевтың, С. Камаловтың мийнетлеринде усындай хәдийселер ушырасады.

Поэмаңыз ақырында, айдауда кетип баратырған адамлардың қайтып келетуғыны хәққындағы мақсет жүзеге шығады. Сондай-ақ «көзи жаслы» адамның келбети және көз алдына елеслейди. Бул жерде де жәмийетлик теңсизликке жүдә әҳмийет бергенлигин, ишки бай-феодалларға, ханларға қарсы қаратылған көтерилистиң жеңисине жүдә тилеклеслик билдиргенлигин көремиз. Бул шығарманың халық турмысы менен байланыслылығын, хәдийселерди халықлық көзқарастан бахалағанлығын көрсетеди. Поэма ХІХ әсирдин екінши ярымындағы азатлық ушын болған гүреске шақырыўшы, рус хәм қарақалпақ халықларын бир-бирине жақынластырыўға себепши болған шығарма болып табылады.

Әжинияз шығармаларының жанрлық өзгешелиги. Әжинияз қарақалпақ әдебияты тарийхында өз қосықларын шебер образлы баянлаў менен бир қатарда поэзияның жанрлық белгилерин байытқан шайыр сыпатында да белгилі. Қарақалпақ әдебиятының жанрлық белгилери ХІV—ХVІІ әсир әдебиятында тек терме толғаўлардан ғана ибарат болса, ХІХ әсирдеги Күнхожа поэзияда төрт қатарлы қосық, ал Әжинияз творчествосында қарақалпақлардың төрт қатарлы традициялық қосықлары менен бир қатарда Күншығыс халықлары поэзиясының дәстүрлери ғәззел, мухаммес хәм рубайлардың бар екенлигин сезиўге болады. Орта Азия халықлары әдебиятында Х әсирден баслап ғәззел, мухаммес, рубай, мурабба деген жанрлар қоллағылады. Булар тийкарынан парсы-тәжик хәм өзбек әдебиятының ең баслы жанрлары. Бирақта ХІХ әсирге шекемги қазақ, қырғыз хәм қарақалпақ әдебиятында булардың хешбиреўин, таба алмаймыз. Буның тийкарғы себеби сонда, қарақалпақлар тап ХІХ әсирге шекем ярым көшпели аўхалда болды. Сахрада көшип жүрген халық ушын

отырып ғәззел жазыудан көре, терме-толғау хәм жайдары қосықларды айтыу анағурлым қолайлы хәм аңсат болған.

XIX әсирге келип халық бир жерге орайласты. Оның үстине шығыстың белгили қалаларына барып илим үйрениуге мүмкиншилик алды. Сондай мүмкиншиликке ийе болғанлардың бири Әжинияз Қосыбай улы еди. Әжинияз творчествосына келип қарақалпақ әдебиятының жанрлық белгилери хәртәреплеме байыды. Әдебиятымызға ғәззел, мухаммес, рубай жанрлары келип қосылды.

Ғәззел жанры араб, парсы, өзбек хәм азарбайжан поэзиясында көбирек ушырасып, 18 қатар хәм оннанда көбирек болған ышқы темасында жазылған лирикалық шығарманың түрине айтылады. Ғәззелдің дәслепки еки қатары уйқас болып «Матла» деп жүритиледи де, ал дәслепки төрт қатары бирден уйқас болса, «Зеби матла» деп жүритиледи. Қарақалпақ әдебиятын изертлеушілер тәрепинен Әжинияздың тек еки ғәззели ғапа табылған. Бул шайырдың «Кеуил» хәм «Бармскен» редифиндеги ғәззеллери. Бирақта информаторлар бул ғәззеллерди жүдә бузып айтқан себепли көп өзгерислерге ушыраған. Соның ушында бул ғәззеллер Әжинияздың жаңадан шыққан топламынан алып тасланған. Усы жерде және бир айтып кететуғын хәдийсе 1918-жылы хийуа, да Хийуа шайырларының топламы «Югурмия» баспадан шыққан. Тап усы топланда «Хажинияз» деген ат пенен үш ғәззел берилген. Бизин пикиримизше усы Хажинияз бизин Әжиниязмыз болыуыда итимал. Себеби Әжинияз Хийуада оқыған хәм Хийуа шайырларының арасында да оғада итибарлы адам болған.

Буннан тысқары Әжинияздың кейинги дәуирде табылған қолжазбаларында да оның ғәззел жазғанлығы хәққында сөз барады.

Әжинияз қарақалпақ әдебиятында мухаммес (мухаллес) жанрына тийкар салған шайырлардың бири. Бул жанр тийкарынан беслик деп аталады. Яғный бес қатарында биргеликли радиф пенен тамамланатуғын қосықтың түри. Күн шығыс халықлары поэзиясының дәстүрлеринде бул жанр тийкарынан устаз шайырлардың пикирлеринин өз шәкиртлери тәрепине раўажландырылуы ушын олардың ғәззел бәйтлерине мухаммес байлау усылы нәтийжесинде келип шыққан.

Мәселен, Физулийдің қолжазбасында «Ай алифким ақ йузиндир айни әлем, әнұарий» деп басланатуғын ғәззели бар, Усы ғәззелди мухаммас жолы менен раўажландырған.

Ай әлифким, ақ йузиндур, айни әлем әнұарий,
Бе-белиндур, қыша дилбар қозғанақ шахла уәлий,
Те-тишендур, дана-дана ләблериннің палларий,
Се-сорып шийрин ләбиң, янадурман әй парий,
Жим-жамалық көрмегенше, зары гирян Зийуарий.

Әжинияз буннан тысқары «Бери кел», «Оян», «Шықты жан», «Қыз Ораз» деп аталған бир қанша мухаллеслер жазған.

Әжинияз шығыс классиклеринин жанрлық дәстанларын үй-

рениў менен бир қатарда, олардың формаларында байытып барды. Бул жағдайлар оны; шығыс шайырларынан өзлестірилген «Муашшақ». хәм «Мурабба» түріндеги қосықларында көринеди.

«Муашшақ» түріндеги қосықлар шығыстың сарай шайырларында көбірек қолланған. Бул жанрда тийкарынан вертикаль оқылғанда, қызлардын аты яки белгили жер атлары, сондай ақ шайырлардың исимлерин аңлататуғын болған. Әжинияз араб хәриглериниң тәртиби бойынша дизип муашшақлар жазған. Буған мысал иретинде «Ай алиф» хәм «Бери кел» мухаллеслерин көрсетиў мүмкин.

Солай етип, Әжинияз шығыстың көп ғана жанрларын қарақалпақ әдебиятында сәўлелендирди. Бул жанрлар қарақалпақ халқының реал турмысын сүүретлеў жолында белгили роль атқарды. Булар қоцсылас халықлар әдебиятына кирип келиўине қарамастан халқымыздың рухый дүньясынан тезден оғын алып, формасы жағынан миллетлик әдебиятымыздың алтын ғәзийнесине айланды. Әдебиятымыздың жанрлық өзгешеликлерин байытты.

* * *

Күншығыс халықларының әдебиятында хәрқыйлы дәўирлерге тийисли болған көп ғана сюжетлер бар. Бул сюжетлердин айырымлары әйемги грек мифлерине барып тақалады. Гейларалары Абулхасым Фирдаусий, Низамий Ганжавий, Саадий Шеразий, Әлийшер Наўайы шығармалары тийкарында жетип келген. Шығыс сюжетлеринен өз уақтында Гейне, Гете, Пушкин хәм Лермонтовлар пайдаланған.

Шығыс сюжетлерин Әжинияз оғада шеберлик пенен қолланады. Әйемги грек легендаларының биринде: «Грек илимпазларының бири Платонның (шығыс авторларының шығармаларында Афлатун) ылағы босанып таўларға шығып кетеди. Таўда өсип турған қаш-қаш гүли (Мак) пенен аўқатланады. Көкнар гүлин жегеннен кейин, өзинде пайда болған айрықша күшти сезеди хәм таў қасқыры менен айқасып оны жецеди».

Әжинияз өзиниң «Ғаш-ғаш» атлы қосығында усы сюжетти пайдаланған. Мысалы:

Сарғайып көринген дағның құлағы,
Дегрәсинде әлўан-әлўан булағы.
Қаш-қаш жеген Аллатунниң ылағы,
Гүрд пенен дүгисер дағ арасында.

Әжинияз көп ғана шығыс қыссалары менен сырлас болған хәм олардың сюжетлеринен шеберликтин әжайып дәстүрлерин үйренген. Мәселен, Әжинияз өзиниң «Көрдим» деген қосығында:

Ағалар дүньядан Базирген өткен,
Гөрүғлыбек пенен саўашлар еткен,
Ахыры достынан қиянет кеткен,
Анық қыссаларын оқып мен көрдим.

деп жазуына қарағанда, шайырдың шығыс қыссаларының көпшилиги менен таңыс екенлиги сезилип турады. Әжинияздың образ жасау системасы өз алдына бір галерея. Шайыр жүрегі, таза хәм адам жүрегіне үлкен сезги оята аларлықтай оғада терең мәңли сөзлер өмир пафосы менен байланысқан халда бериледи. Оның поэзиясынан орын алған қызлар образы, хош мунайым, тырна жүриси, писте ләбли, маржан тисли, тоты қәўметли, сүмбил шашлы, камаң қанлы, оқ кирпикли, хош әдепли болып келеди.

Әжинияз қызлар образын тәриплегенде өзінше терең пафос хәм миллий характер менен тәрипләйді. Мысалы:

Бардур перийзады алма янақлы,
Леби пистә шакар киби додақлы,
Қумар ала көзли, бадам қабақлы,
Зухрә киби сушик тилләри бардур.

Әжинияздың шығармаларында терең сүүретленген бул гөззаллық дүньясы формал түрінде сүүретленбестен өмир сулуўлығы менен байланыстырылады. Сархаўыз бойында шашын суўға малып отырған бул илхам перилери, тек сулуўлық шәйделери ғана емес, олар опадар яр, әдиўли ана, ирети келген жеринде белине жүн жип буўып, қолына кетпен алып, мийнет заўқы ушын атланып баратырған перийзатлар болып елеслейди. Мысалы:

Хүки карсаки наби салсаң қулағың састине,
Екки тилден ат шабады тахты пәний дәстине,
Қызлары ким ат минерлер айды-байрам үстине,
Басына бир шаршы орамал дойыр аларлар дәстине,
Белине жүн жип буўып, шот-кетпен алып дәстине.

Шығыс классиклериниң шығармаларында миниатуралық образлардан пайдаланыў усылы көбирек ушырайды. Бул тийкарынан араб хәриплериниң жәрдемінде образ жасау усылы. Науайы хәм Физулий поэзиясында қызлардың қәдди бойын алифке, ләбин ләмәлифке, қасын яй хәрипине уқсатыў традициялары бар. Ал гейпара хәриплер турмыста болған қайғылы хәдийселер менен байланыстырылады. Мәселен «дал» хәрипи турмыстан бели бүгилип қыйналған адамның образын билдириў ушын қолланылады. Бул моменглер Әжинияз лирикасында оғада шеберлик пенен берилген.

Кеше күндиз қайғу билә,
Алиф қәддим дал болады.

Ал айрым жағдайда адамның қайғылы турмысының «Яй» хәрипиниң тәрийпи жағдайында бериў усыллары да бар. Бунның мәңиси «яй» «дал» хәрипине қарағанда да бүгилген. Бунда адамның қайғыдан бели бүгилиўи ғана емес, бәлким қайғы хәсиреттен жатып қалыўы белгилери сезиледи. Әжинияз бул образлардан оғада шеберлик пенен пайдаланады. Мысалы:

Әлифдек қәддинди яй киби бүкип,
Бойның бурып Хурзадажан ғам еме.

Булардың хәммесинен Әжиниязда образ жасау усылы шығыс классиклериниң поэтикалық дәстүрлерин терең үйрениу тийкарында өзлестиргени көринеди.

Әжинияз поэзиясының тили қарақалпақ әдебиятының басқа да уәкиллерине қарағанда пүткиллей өзгеше. Бунуң ең баслы себеби Әжинияздың өз дәуириниң оқымыслы адамларының бири болғанлығы, араб хәм парсы тиллерин жақсы өзлестириуи, сол дәуирдиң белгили медреселеринде тәлим алыуы болып есапланады. Бул жағдай оның әдебий тил нормаларын сақлауында, поэзияға тән болған сөзлерди шеберлик пенен тауып қолланыуында айқын сезиледи. Ерте дәуирлерде шығыс шайырларының арасында парсы тилинде қосық жазуу үлкен традицияға айланған. Себеби XI—XIV әсирдеги парсы тилиндеги әдебиат шығыста үлкен шеберлик мектеби болғанлығы белгили. Бул дәуирдеги парсы-тәжик әдебияты хәтте XIX әсирдеги тиллес халықлар әдебиятына да үлкен тәсийр жасағанлығын көриуге болады. Хәтте XVIII әсирдеги өзбек әдебиятында Гүлханий Мужрим Обид, Раунақ, Надира, Увайсий шығармаларының көпшилигиниң парсы тилинде жазылғанлығын есапқа алғанда, бул мәселе жәнеле айқынласады.

Әжинияз өз шығармаларын тийкарынан парсы тилинде жазған болмасада, араб парсы сөзлерин көбирек қолланыуының өзи усы дәстүрлер менен сабақлас екенлигин көрсетеди. Мәселен: «Хүки карсаки каби салсаң қулағың састине» деген қосық қатарында «Хүки карсаки» парсы тилинде «доңыздың жортқанындай» деген мағананы аңлатады.

Бул жағдайлар шығыс поэзиясында «Зуллisonaин» шайырлар яки «еки тил ийеси» деп жүритиледи.

Усындай дәстүрлер тек қарақалпақ әдебиятында Әжинияз поэзиясында ғана сақланған. Әжинияздың қосық қатарларында: беру бар, мәуит, малул, мнаууар, хая, такаллум, химай, субхан, уә илахий, пәний, шаму сәхәр, кишуар, духтар, сүхсур, жаду зан дандан, устахан, париваш сыяқлы көп араб хәм парсы сөзлеринен шеберлик пенен пайдаланған.

Улыума алғанда, Әжинияз Қосыбай улы өз шығармаларында шығыс классиклерин шебер өзлетирген, бул әжайып традицияны қарақалпақ әдебиятына алып кирген көрнекли сөз шеберлериниң бири.

БЕРДАҚ

(1827—1900)

Октябрь революциясына шекемги қарақалпақ әдебиятының ең көрнекли ұәкиллериниң бири Бердақ Ғарғабай улы. Оның шын ағы Бердимурат. Бирақ «Бердақ» деген атама әдебий лақап болмастан, қысқартылған. Себеби адам атларының қысқартылыуы хәм әдебий лақапты таңлап алыуда белгили дәрежеде жәмийетлик сиясий турмысқа байланыслы хәм ғәрезли болады. Мысалы «Бердақ» сөзиниң өзи еки мәнили бирикпеден ибарат, бир мәни шығарып тур. Ата-анасының ықласы хәм тилеги, ойы бойынша «Бердимурат» яғный «мурадын берди», «муратқа жеткерди» деген мәниде қойылған. Бул ат адам атларын қысқартыу нызамына байланыслы «Бердеке» яки «Бердиш» деген формаларда болыуы керек еди. Ал ол «Бердақ» болып өзгерип кеткен. Буның тийкарғы себеби сол дәуирдиң сиясий—жәмийетлик турмысына байланыслы өзгерген. Ол өзиниң шығармаларында айтқанандай:

Бердимурат айтар, көре алмай жақты,
Өлип нетер болды, ашымай бахты,
Бердимурат—халықты, халық—Бердақты,
Жалғызындай көрер, жаннан жақсырақ.

Бул жерде куплеттиң 1—2 қатарларына итибар берип қаралса, ондағы сөзлердиң идеялық мәнилеринде антонимлик қәсийет бар. Ол қойылған ат пенен сумы шыққан, қараңғы қаплаған заманды бир-бирине қарсы қойып сүүретлеп отыр. Сонлықтан:

Бердимурат—Бердақ болды,
Дағын хешким билген емес.

деген қатарларының да мәниси усынан келип шығады.

Октябрь революциясына шекемги дәуирде Бердақтың шығармалары өз алдына топлам болып, я өз аты менен баспадан шығып жарияланған емес, тек халық арасында аўыздан-аўызға өтиу арқалы, дәптерлерге көширип жазыу арқалы халық арасына таралды. Соның менен бирге, революцияға шекемги дәуирде Петербург университетиниң студенти И. А. Беляев тәрәпинен оның айрым шығармалары жазып алынған деген мағлыұматлар бар. Бирақ ол ески араб алфавити менен жазылған болып, оның кимниң шығармасы екенлиги көрсетилмеген, ал халық аўыз әде-

биятының үлгиси сыпатында берилген. Демек буған қарағанда Бердақ сыяқлы уллы шайырлардың шығармаларын баспада өз аты менен жариялауға, оның негизги шығармаларын халық арасында таратыуға үлкен тосқынлық туўдырылған деп ойлауға болады.

Бердақтың аты хәм шығармалары халық арасында өзи жасап турған дәўирлерде белгили болды, бирақ оның шығармалары тек Уллы Октябрь революциясынан соңғы дәўирде изертленип хәм халық арасынан жыйнап алына баслады. Баспада жәрияланады. Хәзирги дәўирде Өзбекстан ССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының тарийх, тил хәм әдебият институтының фондында сақланған хәм хәзирги күнлерде баспа сөзде жәрияланып атырған Бердақтың шығармалары халық арасынан жыйналып алынған. Бердақ шығармалары отызыншы жыллардан баслап айырым сабақлықларда, ал 1941, 1950—1956жыллары оның шығармаларының толық жыйнақлары, таңламалы шығармалары, антологиялық топламларда рус хәм қарақалпақ тилинде толық жыйнақлары, айырым топлам, таңламалы шығармалары сыпатында жәрияланып киятыр. Сондай-ақ оның жаңадан жыйналған, табылған қосықлары республикалық газета-журнал бетлеринен орын алып атыр. Сондай-ақ қоңсылас өзбек, түркмен, қазақ тиллеринде де Бердақтың таңламалы шығармалары баспада жәрияланды. Әлбетте, Бердақ шығармаларын жыйнау, баспада жариялау иси еле де даўам етеди.

Бердақтың өмири менен творчествосы жөнинде отызыншы жыллардан кейинги дәўирде баспа сөз бетинде айырым библиографиялық характерге ийе болған мақалалар баспадан шығады. Булардың ишинде Бердақ шығармалары жөнинде Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының хабаршы-ағзасы И. Сағитовтың айтқанандай көрнекли әдебиятшы Нәжим Дәўқараевтың мийнетлерин атауға болады. Булардан басқа да әдебиятшылар мысалы М. Дәрибаев та, О. Кожуров та бир қатар мақалалар жазды. Бул мийнетлерде Бердақ шығармаларының идеялық-тематикалық бағдары ғана ашып бериледи. Сондай-ақ шығармаларының көркемлик өзгешеликleri ҳаққында азлап пикир билдирген қатарлар бар. Сондай-ақ И. Сағитовтың «Бердақ—уллы патриот шайыр» (1943), С. Бассинниң «Бердақ—великий поэт» (1943) деген мийнетleri жүзеге шықты. Бул мийнетлердин хәммесине тән белги Бердақ шығармаларының идеялық-тематикалық бағдарын, айрым жағдайда Бердақтың шығармаларын хәдден тыс асыра мақтау, орын алатуғын еди.

Бердақ шығармаларына тийисли дәрежеде баға берген 1954-жылы сентябрь айында болып өткен қарақалпақ тили хәм әдебияты конференциясы болды. Бул конференция Бердақтың шығармаларын хәр тәрепме таллау жасады. Оны өзиниң жасаған дәўири менен бирге алып қарады. Мәдени мийраслардан пайдаланыудағы марксистлик-ленинлик методологияға сүйенилди.

Буннан кейинги дәуірде И. Сағитовтың «Бердақтың творчествосы» (1958) деген кітабы баспадан шығады.

Бердақ шығармалары философия, тарих, әдебиет, педагогика илимлерінің де ізертлеу объектіне айланып баратыр. Ташкенттегі «Фан» баспасы «Бердақтың саясий-жәмийетлік көз қараслары» деген Х. Бахидовтың кітабын өзбек тілінде шығарды. Қытай Бердақтың саясий-жәмийетлік көз қарасларын анықтайтуғын бірінші жұмыстардан есапланады. И. Сағитовтың «Бердақтың творчествосы» деген міннети автордың «Кирисиуи»нен басқа алты бөлімнен ібарат. Бірінші бөлімінде Бердақ шығармаларынан бұрынғы қарақалпақ әдебиеті туралы, оның рауажланыуы, әдеби портреттерді, әдеби процесстің көтерген әжмийетлі мәселелерін, оның өзіне тән болған белгілерін анықлайды. Бердақ сол демократиялық бағыттағы әдебиеттің мұрасларын үйреніуші хәм алға рауажландырыушы сыпатында бақаланады. Екінші бөлімінде Бердақ жасаған дәуірдің саясий-жәмийетлік көзқарасы, дәуірдің қысқаша характеристикасы беріледі. Халқымыздың турмысында пайда болған халық-азатлық көтерілістерін, сондай-ақ бұл көтерілістің алдыңғы қатарлы адамлар, идеологлары сыпатында Күнхожа, Әжинияз, Бердақлар есапланады. Бердақ жасаған дәуірдің административтік бөлініуішілігін, ауыл хожалығының түрлі тараулары хәққинда қысқаша мағлыұматлар беріледі. Әсіресе, кітаптың бір бақалы тәрәпі рус халқы менен қарақалпақ халқы арасындағы дослық қатнасықлардың тамырын ашып беріуіге көбірек дыққат берген. Мәдений турмыстың рауажланыуына көп тәсірін тийгизіп атырған дінің ақыбеттерін, оның Бердақ шығармаларына тийгизген зыянларын тағы басқалар хәққинда әдеуір мағлыұматлар береди. Қулласы шайыр өз дәуірінің улы болғанлығы хәм халқына дурыс хызмет еткенлігі көрсетіледі. Үшінші бөлімінде Бердақтың өмірі туралы жыйналған материалларға таллау жасайды. Бердақтың өмірін анықлауда оның шығармаларынан пайдаланады, шығармаларындағы ескі жыл атларына қарап, оның қашан жазылғанлығын анықлайды. Төртінші бөлімінде Бердақ шығармаларының тийқарғы мотивлеріне таллау жасалады. Бунда Бердақ шығармаларындағы демократизм, халықшылық идеялары, хаял-қызлар теңлігі, хәдал міннетке шақырыу, шайырдың дінге көз-қарасы, оның шығармаларындағы қарама-қарсылықлар жөнінде пікір жүритіледі. Бердақ шығармаларының тийқарғы мотивлерін ашыуда илимий-теориялық әдебиеттерден мейлінше пайдаланған. Улыұма алғанда, шайырдың шығармалары дәуірдің турмысы менен қоса алып ізертленеди. Бесінші бөлімінде Бердақтың поэмалары жөнінде пікір жүритіліп, топламларына кирген поэмаларына таллау жасалады. Бұл жерде автор Бердақтың халқымыз турмысындағы ұақыяларды дурыс сүүртлеуші ең жақсы тарихшы екенлігін де дурыс көрсетеди. Шайырдың әрман еткен идеалы ашып беріледі. Алтыншы бөлімінде Бердақ

шығармаларының көркемлік өзгешеліктері хақында пикир жүритиледи. Бунда шайырдың стили, шығармаларының жанрлары темасы, лексикалық ресурстары, қурылысы тууралы белгилі илимий жуўмақлар шығарған. Жуўмақлау бөлімінде Бердақ шығармаларының қарақалпақ әдебияты тарихынан алатуғын орнын көрсетеди. Профессор П. П. Иванов, С. П. Толстов, Е. Э. Бертельс, Н. А. Баскаков, Қ. К. Юдахин хәм басқалар Бердақтың шығармаларына жоқары бақалар берген.

П. П. Иванов «Қарақалпақлар тууралы мағлыұматлар» деген мийнетінде Бердақты былайыша бақалайды. «Бердақ ХІХ әсирде Қарақалпақстандағы ең белгилі шайыр болған», «Ең белгилі шайыр болған» деген пикирдің айрықша мәнісі бар. Себебі басқа шайырлардың шығармалары менен Бердақтың шығармаларын салыстырғанда оның хақықатлық екенлігіне кәмбил исениўге болады. Сондай-ақ С. П. Толстов: «Хийўа ханларының аяўсыз зулымына қарсы қарақалпақ халқының қатаң гүреси ХVІІІ әсирдің ақырында хәм ХІХ әсирдің биринши ярымында бул гүрестің оғада көрнекли идеологлары болған Жийен жырау, Күпхожа хәм әсиресе Бердақ усаған оғада жақсы халық шайырларын дөретти, бул шайырлар өзлеринің қосықларында хәм поэмаларында езиўши ханларды хәм олардың малайлары болған қарақалпақ феодалларын, руханийлерди әшкаралады, бул шайырлар халық-азатлық көтерилислеринің қахарманларын тәриплеп, халықтың қайғы хәсретлерин жырлады, хәм халықты бирлесіўге шақырды... Бердақ соның менен бирге, қарақалпақлардың биринши тарихшысы болып табылады».¹

Филология илимлеринің докторы Қ. К. Юдахин: «Биз оның творчествосындағы бас нәрсе—халықлық, демократиялық болды деп есаплаймыз. Көркемлік жағынан оның шығармалары жоқары турады²» деп жазады. Қарақалпақ әдебияттануы илиминің ирге тасын қалаушылардан бири оның раўажланыўына көп үлеслер қосқан. Н. Дәўқараев өзинің докторлық диссертациясы болған. «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарихының очерклері» деген мийнетінде Бердақ тууралы: «Бердақ хеш қашан өзи сайлап алған жолдан қайтқан жоқ. Мудамы халық қайғысының жыршысы болды, өзинің күшли көркемлік таланты менен жеркенишли езиўшилерди ашкаралап барды»³ деп жазған еди.

Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының академиги М. К. Нурмухамедов өзинің «Бердақ—қарақалпақ халқының уллы шайыры» деген кітапшасында былай бақалайды: «Уллы Пушкин рус халқына, Шевченко украинларға, Руставели грузинлерге, Абай қазақларға, Мақтымқулы түркменлерге қанша жақын хәм әдиўли болса Бердақ та қарақалпақ халқына сонша жақын хәм

¹ Советское Востоковедение журналы. № 1. 1950.

² «Советская Каракалпакия» газ. 4-сентябрь, 1954.

³ Н. Дәўқараев. «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарихының очерклері». 1961. 73-бет.

эдиўли. Ол қарақалпақ классикалық әдебиятының шыңы болып есапланады» деген еди. Бул ҳәзирги дәўирдеги ҳәр бир қарақалпақтың көкейиндеги олардың Бердақ ҳаққындағы ойларының, пикирлериниң көриниси болып табылады.

Бердақ шығармалары жөнинде көрнекли шайырлар, жазыўшыларда өзлериниң пикирлерин билдирген, оның шығармаларынан тәсирленгенлиги жөнинде айтқан. Олар өзлериниң шығармаларында Бердақты устаз сыпатында қарап, оның шығармаларында қызығыўшылық билдирген. Мысалы Ж. Аймурзаев «Бердақ» музыкалы драмасын дөретти. С. Нурымбетов «Бердақ» поэмасын, Аббаз Бердақ ҳаққында ең жақсы қосықлар дөретти. Оның биринде:

Сары кирпич шапан белинде түрме,
Аяқта ақ пушта, баста шогирме,
Сүүретте шертилип дуўтары бирге,
Сөзи шықты алмас болып Бердақтың.

деп жазған еди. Бердақ туўралы көркем сөз дөретпеген бирде шайыр жоқ. Сонлықтан өзбек жазыўшылары Асхад Мухтар менен Хамид Гулам «Дружба народов» журналында жәрияланған мақаласында «Түркмен Мақтымқулы, қазақ Абай, қарақалпақ Бердақ Орта Азиядағы халықлардың революцияға шкемги дәўирдеги «Үш жарық жұлдызы» деп атады. Қайсы жазыўшы, шайыр шығармаларын оқып қарасақта, Бердақ туўралы пикир айтпаған адамды табыў қыйын. Олардың барлығы да Бердақты устаз, көркем сөздиң шебери деп бақалайды. Дурысында да Бердақ сондай еди. Оның:

Жүзим сарғайды қападан,
Өмирим қорланды жападан.

деген сөзлер өзи менен бирге, заманлас болған адамлардың кеўлиндеги намаларын шертип турады.

Бердақтың өмири жөниндеги мағлыўматлар баспа сөз бетинде қырқыншы жыллардан баслап жәрияланып киятыр. Бердақ 1827-жылы Әмиўдәрьяның қуяр аяғында, Арал теңизиниң түслик жағасында Ғарғабайдың үйинде туўылған. Ол өзиниң өмиринде бир неше ханлардың Хийўада алмасыўларын, халықтың аўыр турмысын көзи менен көрген адамлардың бири. Қарақалпақ халқы бир неше мәртебе Хийўа ханлығына қарсы гүрес жүргизеди. Бул гүрес халықтың ҳәр тәрәплеме езилиўшилигинен келип шыққан. Жақында Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының «Фан» баспасы ХІХ—ХХ әсир басларындағы қарақалпақлардың тарийхына тийисли «хүжжетлер» ди баспадан шығарды. Онда мынадай бир арзаның тексти бар. «Гүллан қарақалпақ халқының барлық пухара ҳәм ғәрип-бийшараларының тилинен усы пухаралардың үстине шопан қылып қойған кәтқуда ҳәм әмелдарларының пухараларының арасында түрли-түрли жалған, даўа

өтирик ислер болса, хәммеси үстимиздеги хәкимимизден пайда болады»¹—деп жазылған. Бердақ жасаған дәуирдин турмысы жүдә қоспалы болған. Бир жағынан рус патшашылығының Орта Азияны бағындырыуы ушын умтылыуы, екиншиден, бай, әмелдар Хийўа ханлығының зулымлығы, оған қарсы қарақалпақ халқының көтерілислери жүзеге келеди Соның ушын: Ерназар бий—1855—1856-жыллары Хийўа ханлығына бойсыныудан бас тартқан қарақалпақлар көтерілисиниң баслығы. Бул көтерілис рехимсизлик пенен бастырылады. 1856-жылы 18-июньде Ерназар бийдин теллесин алып, хан әскерлериниң баслығы Рахматулла жасауыл басы арқалы ханға тапсырылады. Ерназар бийдин бала-шағасы Хийўаға келтириледі,² және де; Ерназар аталық ханның ең жақын исенимли адамларынан бири. Кеңегес урыўындағы феодал әмелдар. 60-жыллардағы хужжетлерде оған қараслы 65 нөкердин дизими берилген. Ол Ерназар алакөздин көтерілисин бастырғанда актив қатнасқан. Бий болып турған дәуирде 50 тилладан ҳақы алып турған. Ерназар ханлыққа жақсы хызмет көрсеткени ушын 70-жыллардың ақырында аталық хәмели берилген. Ханлықтан тез-тез инамлар алып турған. Солардың бири 1872—1873-жыллары он еки тиллалы қамарлы шекпен инам ушын берилген. Ерназар аталық ханның түрли тапсырмаларын орынлаған. 1871-жылы хан оны Россияға елши сыпатында жибергенде, тапсырмаларын орынлап қайтқан. XIX әсирдин екинши ярымында 675 ке жақын хожалықтың салығы Ерназар аталық арқалы алынған. 70-жыллары салық есабынан 1350 тилла салық жыйнап тапсырған.³ Бердақтың жасаған дәуири усындай қыян кести дәуирлерге сәйкес келеди. Ол жаслайынан жоқшылықтың түрли қысыўметлерин көрди, не түрли азап-ақыретлерди еситти, не түрли тарийхий сийсий хәдийселердин гүүасы болады.

Бердақтың әкеси Ғарғабайдың Жәмет, Сербаба, Ермақ, Ереке, Бердимурат (Бердақ), Пазылбек, Қаллибек деген балалары болады.

Бирақ Бердимурат он жасына шыққанда әкеси хәм анасы өлип қалады. Кейин бул балалардың хәммесиде тек оңысыўға қолайлы жер излеп, басқаша етип айтқанда, палапан басына, турымтай тусына кеткен дәуир басланады. Бердақ әкеси Ғарғабайдың туўысқан иниси Қошқарбайдың хәм оның баласы Найзабайдың қолына барып, сол аўылдың малын, бузаў баспақларын бағады. Бул жерде оның аўхалы қыйынласады, себеби Найзабайдың хаялы жүдә қатал адам болады. Бердаққа аўқат бериўдин орнына тақанның кепеклерин, қалған қутқан аўқатларды береді, жөнсиз урады, адамның сүйеги сырқырайтуғын сөзлерди айтады.

¹ О. Жалилов. XIX—XX әсир басларындағы қарақалпақлар тарийхына тийисли хужжетлер. Ташкент. «Фан». 1977 93-бет.

² Сонда 115-бет.

³ Сонда 109-бет.

Жәмийетшилик турмыстағы хәдийселердің ишки мазмуны билиў, кеўилге зерделер салып турған заманның дағдарысы, жатса турса жығырданыңды қайнататуғын ғалмағаллы өмир, иши толған дәрт.—Бердақты өз заманының үлкен шайыры, бақсысы дәрежесине көтереди. Сонылықтан Бердақтың өмири жөниндеги мағлыұматларының ишинде филология илимлериниң докторы Қ. Айымбетов халық арасынан жазып алынған мынадай әңгимени келтиреді:

«Бир аўылда үлкен той болып, сол елаттағы қосық пенен той баслайтуғын бир қыз келип, тойды баслар алдында он-төрт онбес жасар, жалаң аяқ бала, бағып жүрген малларын суўдың бойына үйирип таслап, той болып атырған аўылға келип, босағадан сығалап, тал таяғын қолына алып, адамлардың кейнинен той баслар жырын шығарып, ядынан айтып қоя береді. Жыйналған журт балаға жалт қарайды. Бул мал бағып жүрген оала Бердақ екен. Оның айтқан шийрин сөзлери көпшиликке хәм той берген кисиге унайды. Бурын той баслап жүрген қыз той баслаў орамалын Бердаққа усынады. Бердақ иба қылып алыўға уялады. Көпшилик зорлап алдырады. Сол күннен баслап, Бердақ қосық пенен той баслайтуғын, той болған жерге оны излеп таўып әкелетуғын болады. Кем-кемнен Бердақ шайыр, Бердақ бақсы деген атаққа ийе болып, лақабы журтқа жайыла береді. Мал бағыўдап қутылып, сөз өнери менен күн көреді екен.¹» Тәбият адамның тәғдийрине усындай ығбал мәртебени инам етеди, бирақ оны өзлестире ала билиў керек. Мине усы дәўирден баслап, Бердақ бақсышылық, шайырлық өнерин терең ийелейди, халықтың турмысындағы хәдийселерди қосық пенен, оны дуўтар намасына қосып айтып жүреді. Егер Бердақтың шығармаларының хәммесине таллаў жасап қарағанымызда, мийнеткеш халықтың мәпин көздиң қарашығындай сақлағанын көремиз. Ол өзи таңлап алған жолдан ҳеш қашан тайынған жоқ, ол мудама халықтың бахтын изледи, әдиллик, азатлық заманды әрман етти.

Бердақ жигирма жасларға шыққаннан кейин үйленеди, оннан Хүрлиха, Хүрлиман, Айымхан және басқалары болып бес қызы, Айеке (Аймухамед), Назыбек деген еки улы болады. Бердақтың ақлығы Айекениң баласы Сейтназар хәзирги Шымбай районының Калинин аўыл советинде жасаған.

Бердақтың ақлық-шаўлықлары жүдә көп, олардың айырымлары жоқары мағлыұматлы, айрымлары өндиристиң алдыңғы қатарлы адамлары.

Бердақтың Хүрлиман деген қызы бақсы болып, қыз бақсы атанған. Азатлықты әрман еткен, халықтың көкейиндеги сөзлерди айтып берген, халықтың ҳақыйқат өмирин шығармаларында сүўретлеген шайырдың барлық үрим-путақлары, әлбетте, усындай ұллы мақсетлер менен жасайтуғынына гүманланыўға болмайды. Хүрлиман—ислам дини идеологиясының күшейип турған, езиўшиликтиң не бир хәсиретлерин басынан кеширген дә-

¹ Бердақ. Таңламалы шығармалары. 1950, 408-бет.

ұирде жарық етип шыққан адамлардан бири. Оны Хийўа ханы да шақыртады, бірақ ханлық сиясатты салтанатты мақтау орнына ханның зулымлығын, езиўшилигин әшкаралайды. Хорезм мийнеткешлериниң өмир турмысын сүүретлеп, теңликти тилеп шығармалар жазады. Мәмлекетти бийлеўге, ақыллы әдил адамлар керек екенлигин айтады.

Россия патшасы Орта Азияны өзине бағындырып алғаннан кейин, сол жерде жасаўшы халықлардың мәдениаты, экономикасы менен танысыўды мақсет етип қояды. Усы мақсетте бир қатар адамлар келип, Әмиўдәрья бөлиминиң начальниги арқалы Бердақты Төрткүл қаласына шақыртады. Бірақ Бердақ жолда аўырып изине қайтады. Сол аўырғаннан кейин 1900-жылы декабрь айында 73 жасында қайтыс болады. Ол қарақалпақ халқының бахтын жырлаған адамлардың бири еди.

Бердақ шығармаларының түрлери. Бердақ шығармаларының формасында әдебиятымызда бурыннан киятырған тәриплеў усылының жетекши болғанлығын көремиз. Әдебий формалар, соның ишинде лирикалық шығармалардың түрлери болған ода, қасыйда рубайи, мухаллес, терме тағы басқалар улыўма дәслепки дәўирлерде ода деп атала берген қулласы, белгили ырғақ хәм уйқасқа бириккен сөз дизбегин ода болып табылған. Буған қарағанда тәриплеў түриндеги дәслепки дәўирдеги одалар барлық лирикалық шығармалардың басланғышы болыўы керек. Жанр өзи тарийхий категория, шығармаларды шәртли түрде ғана хәр қыйлы бөлеклерге бөлиў мүмкин. Бул жерде соны да есте сақлаў керек, ода деп барлық поэзиялық шығармалар аталғаны менен хәр бир дәўирде жасаған шайырдың творчествосында оданың мазмуны да, сүүретлеў усыллары да жетилишип отырған. Мысалы рус поэзиясында Державин хәм Ломоносов Уатан хәм Уатанды сүйиў темасын жоқары дәрежеге көтерди. Пушкин өзиниң одаларында адамның адамға болған шексиз гуманизмин ардақлады. Сондай-ақ Орта Азиядағы Жамий, Хафиз, Лутфий, Наўайы тағы басқа сол сыяқлы ири шайырлардың шығармаларында да қасыйда жанрының хәр түрли өзгешеликлерге ийе екенлигин көриўге болады. Мысалы Наўайыға шекемги дәўирде қасыйдалар да идеалластырылған қаҳарманның тек ғана бир тәрепин, оны мақтау ғана орын алатуғын еди. Ал Наўайы қасыйда жанрындағы бул принципти өзлестирип, қасыйда да тәриплеңген адамларды мақтау менен бирге, олардың айрым кемшиликлеринде көрсетеди. Наўайы да, Мақтымқулы да лирикалық шығармалардың жанрлары үстинде қунт пенен ислеген шайырлар болып табылады. Бул шайырлар соның менен бирге, халық ушын жанын аямай, барлық күшин жумсаған адамлардың өмири Бердақ ушын устазлық мектеп болды. Бердақтың шығармаларын сондай-ақ, басқа шайырлардың бул шайырлар туўралы айтқан пикирлерин есапқа алғанымызда, олардың мудамы адам ушын, адамлар арасындағы дослық ушын, халық-азатлық гүреслеринде ақыл-ойдың раўажланыўына көп тәсир жасаған шайырлар бол-

ғанлығы тастыйықланады . Бул принципти Бердақ шығармаларында да сонндай жоқары дәрежеге жеткерди. Сонлықтан оның шығармаларының тәриплеу усылында жазылғанлығы өзи жасаған дәуірдин турмысын адамлардың санасына жеткеріу үшін аяпбай ислегенлигин, оның шығармаларында тәрип баслаушы усыл болғанлығын көриуге болады.

Не ҳасыл сөз айттым, өтти паянсыз,
Не хызметлер еттим, кетти аянсыз,
Мен де бир жан едим, журтқа зыянсыз,
Хорлық көрдим, тек өлгеннен жақсырақ.

Сондай-ақ:

Терең ақыл керек, сөзди дизбеге,
Тынық қыял керек, бәрин сезбеге.

41-бетте.

деген қатарлардың формасы да, мазмуны да Мақтымқұлының мына төмендеги қатарлары менен жүдә сәйкес болып келеди.

Дедим: көктен аўыр, жерден мәрт недур?
Дәрьядан бай недур, тастан берк недур?
Оттан жарық, муздан суўық ол недур?
Зәхәрден ашшырақ не дур бул жанға?

Деди жаман дөхмет аўыр аспаннан,
Кәхәрсиз, жақсы сөз кеңдур жәханнан,
Нәмәртлердин кеўили беркдур тастан,
Кәнаатлы мегзер баўыры-жәннетке.

Жәбир етпүши адам жарықдур қоздан,
Бахылдан тилемек—суўықдур муздан,
Пахырға жәбир етпек— ашшы зәхәрден.
Қалады бул сөзлер бизден нышана.

Жәнеле:

Неге қыял етсем, қолға келтирдим,
Неге бақсам аңа нәзер жеткердим.

деген пикирлеринде де дәуірдин турмысын адамларға дурис жеткеріу баслы принцип болып қалған. Бул жерде еки шаһырда еки халықтың турмысын сүүретлеуине қарамастан идеялық бирлик, бир-бирин қайталамаушылық орын алады.

Бердақтың шығармаларындағы көбинше өзи жасаған дәуірдеги турмыс ҳақыйқатлығы оның шығармаларының мазмунын белгилейди. Ол аўыр турмыстың барлық қысыўметлерин көрди. Сонлықтан шығармаларында өзиниң өмириге байланыслы айырым биографиялық моментлер сүүретленеди. Мысалы «Жақсырақ» шығармасында бир жердеги молла-ийшанлардың еркисиз шаһырды айттырып урғанлығы, «Өмирим» деген шығармасында барлығы дерлик биографиялық характерде жазылуы анық көринеди. Оның қайсы шығармасын алып қарасақта, онда «Бер-

димурат дағын жазар», «Бердимурат айтар көре алмай жақты» деген сыяқлы қатарлар бар. Бул бир жағынан баспа сөздің сонындай аз болған уақыттарында қосықтардың авторларын сақлап қалыу мүмкіншилигін, екіншіден, тәриплердегі биографиялық белгидің Бердақ шығармаларынан да орын алғанлығын көреміз.

Шайырдың тәриплеріндегі болған хәдийселерди дизиіп көрсетиу ямаса биографиялық моментлерди жай формада айтып қойыу емес, ал оны сол дәуірдегі жәмийетлик турмыстың рауажланыу тенденцияларын мийнеткешлердиң түсиниуине, ядлап алыуына, айтып жүриуине қолайластырылып исленген.

Мерекеде опақ болдым,
Еңгезердей сопақ болдым. **79-бетте.**

Ғариплердиң атасы жоқ.
Сөзлеримниң қәтеси жоқ,
Жүрегиме түсти бир шоқ,
Барлығы ойымда мениң. **81-бетте.**

Рус халқының көрнекли уәкили, режиссер К. С. Станиславский өзиниң «Мениң искусстводағы өмирим» деген китабында: «Мен хәмме нәрсе ҳауазда деп ҳүким шығардым. Ол қосық айтыу ушын исленген емес пе? Мен оны драмаға байланыстырып қояман дедим»¹ Бердақ шығармасын, оның шеберлигін, ондағы лирикалық формалардың тийкарғы өзгешелигін түсиниу ушын да К. Станиславскийдиң жоқарыдағы пикирине сүйениуимиз керек. Себеби ҳауаз, Бердақтың ҳауазы басқа шайырлардың ҳауазларынан өзиниң терең ойлылығы менен, творчестволық шеберликтиң жана көринислери менен, билимлиги менен айрылып турады. Сонлықтан шайыр «Мерекеде опақ болдым, Еңгезердей сопақ болдым» деп бериуи Бердақ өзи жасаған дәуірлерде-ақ халық арасында кеңнен мәлим болғанлығын дәлиллеп турады.

Бердақтың шығармаларында хәр қыйлы философиялық, дидактикалық, педагогикалық мазмунлардың бар екенін көреміз. Сондай-ақ оның шығармаларында ырғақлар да турақлы болып келеди. Ал базы бир шығармаларында ырғақтың орны алмасып, қолланылған сөзлерге айрықша күшли пәт берип дөретилген шығармалары да бар. Мысалы:

Талап ислеп, тап дүньяны,
Сүттен ақдур, билсең аны.

деген қатарларындағы поэтикалық пәт пенен

Исимди заман етпеди,
Уақтымды хошлап кетпеди,
Ақылым алысқа жетпеди,
Жетсе болар ма ақыбет. **77-бетте.**

деген қатарлардағы интонация хәм ырғақлар бирдей емес. Жоқарыда көрип өткенимиздей Бердақ шығармалардың формасына өз-

герис жасап қоймастан, ал оның мазмунына да гүл, бұлбил, шарап, ашық, қәлендер усаған традициялық образлардан өзгеше өзинің дәуіріндегі жарлы мийнеткештің образын дөретти. Оның мақссти де анық, ол мұдамы үстем класс үәкиллерине қарсы көтеріліс жасауға таяр адам сыпатында жасалады. Соның менен бирге, шығармаларында пәт, ырғақ, уйқас тағы басқалар сыяқлы формалар үстінде де тийисли дәрежеде жаңалықлар менен келди, бул ж ерде мазмунның бирлигин, ал жаңалықлардың түрли-түрли формаларының бар екенлигин билиуге болады. Себеби қырғыз әдебиятшысы Қамбаралы Бобуловтың айтқанындай «Адам өмиріндегі барлық проблемалар, характерлер, конфликтлер егерде жазушы бул темаларды, бул «партауды» жүрегі менен өзлестирип алған болса актуал қызық». Бердақ өзи жасап турған дәуірдегі турмыстың рауажланыуын сол дәуірдің көзқарасы менен түсинди, ол өзинен бұрынғы, өзи менен заманлас дәуір бир шайырды қайталаған жоқ, бул Бердақтың жаңа ҳауазы еди.

Бердақтың шығармаларының дәреклері хәм идеялық-тематикалық өзгешеликлері. Марксизм-ленинизм классиклериниң мәдени мийрасларды үйрениу хәм изертлеу жөниндегі пикирлерине сүйенип, совет оқыушылары Бердақтың шығармаларының тийкарғы сырларын ашып үйренип атыр. Бул жерде әдебиятты изертлеу хәм үйрениу бойынша Н. Дәуқараев, Қ. Айымбетов, И. Сағитовлардың мийнети үлкен. Үйрениу ушын хәммеге бирдей материал Бердақтың шығармалары болып табылады. Соның ушын оның шығармалары үстінде пикир жүргизген сайын оның ашылмаған тәрептери ашылып барады.

Бердақтың шығармалары өзи жасап турған дәуірдегі халықтың мәни ушын әҳмийетли болған мәселелерди, жәмийетлик турмыстың рауажланыу негизинен тууған тартысуларды жаны менен сезген, сол мәселелер ҳаққында жүрегіндегі сөзлери арқалы шығармалар дөреткен адам. Ол барлық шығармаларында «кисиниң ҳақын жеген» молла-ийшанларды, зулым ханларды, аталық—бийлерге қарсы нәлет пенен қарғыстың тасларын атады. Оның барлық шығармалары үстемлик етип турған системаны қулатыу, оның орнына әдил заман орнатыу еди.

Бердақ—лирик шайыр. Дәуірінде үстемлик етип турған системаның хәр қыйлы укладларына қарсы наразылық жәриялады. Теңсизликке қурылған заманға наразылық хәм әдил бахытлы заманды әрман етиу—Бердақ шығармаларының тийкарғы идеялық мазмуны болып табылады. Ол өзиниң өмири тууралы айтса да, ҳаял-қызлар теңлиги тууралы айтса да, қулласы, қандай ҳәдийселер тууралы айтса да заманының теңсизлигин ашып берип турады. Буны анықлап түсиниу ушын Бердақтың шығармаларынан бир неше мысаллар келтирейик.

Залымлар тыңламас мөҳминниң зарын,

«Халық ушын» 33-бетте.

Жақсы адам душпанларын күлдирмес, Қолдан келсе, оған дәуран сүрдирмес.	Сонда	34-бетте.
Он алты да, он жети де, Зәрделер толып кеуілге.	«Өмирим»	43-бетте.
Бах я әжел жетсе дедим, Залым шырағы өшсе дедим.	Сонда,	47-бетте.
Қәдирсиз ғәриптиң жаны, Сүрмеди зауқы-сапаны.	Сонда	48-бетте.
Биразлар жүдә зор болды, Биразлар жүдә қор болды.	Сонда	49-бетте.
Дүньясы құрысын, қазан урғандай.		57-бетте.
Адамның ларқын билсе, Жарық тауып излер едим. Кәреп болған екен күним, Сөйлей алмай өшти үним.		82-бетте.
Уақтым өтті, қайғы менен, Жас арылмай, көзім сеннен Кетпеди кеуілдің дағы. Көпір сынды гузардағы.	101-бетте 105-бетте	

Келтирилген үзіндилерди мазмун жағынан таллап қарағанымызда, шайырдың дүньяға көзқарасының қәлиплесіуі эволюциясы, оның характеріндеги психологиялық өзгерістердің себептери, мақсети анық көринип турады. Зәрделер толған кеуілдің не ушын сондай болатуғынлығы биразлар жүдә зор, биразлар жүдә қор болуынан, улыұма дүньяның «қазан урғандай» гүли солып турған заман болғанлығынан ибарат. Бердақ шығармаларында поэтикалық мазмунды сондай ықшам хәм нышанаға дәл тийетуғын стип бериуіге қаратылған. Оның шығармаларының идеялық мазмунының күшлилиги мише усында көринеди. Ол усы принципти турмыс хақықатлығын, хақықатлықты айтыу арқалы жүзеге келтирди. Ол мийнеткешлердің езилиуі, хаял-қызлардың теңсизлиги молла-ийшанлардың аш көзлиги хәм жалатайлығы, сыяқлы темаларды сүүретлеуіге имканият берди. Бул темалар Бердаққа шекемги шайырлардың шығармаларында да бар еди. Бирақ бул темаларды Бердақ сондай жоқары дәрежеге көтерди, мысалы хаял-қызлардың теңлиги жөниндеги тема бойынша хаял-қызлардың өз еркинлиги ушын «бунт» шығаруыын, хаял-қызларда саналылықтың оянуыын, үстем классларға қарсы гүресіуі мәселелерин ортаға қойды. «Келин» деген шығармасының өзінде де шайыр езиуішилик пенен теңсизликтің түпки дәрегин қозғайды.

Душпаның ким, алдың ба өш,
Турганың ба, қозғалмай хеш!

усы пикирдің өзи ссл дәуір ушын соныңдай прогрессив, күшли драматизмге толы, терең мазмунлы пикирлер еди. Неше жыллар

Бизің халықтың бийлери,
Саздур жәханда үйлери,
Таймастай хеш ұақ гүйлери,
Дуұры жууап айтқан емес.

48-бетте.

Усы шуұмақтың кейинги еки қатарына итибар берип қарағанымызда онда мәнилик жақтап анлауға тийисли болған бир хәдийсе бар, «Таймастай хеш ұақ гүйлери» деген қатардағы «таймастай» сөзиндеги—«тай» аффикси арқалы езиушилердің үстемлигинің тыянақсыз екенлигин көрсетип тур. Бул әлбетте шайырдың келешекке болған исеними еди, бирақ бул исеним қалай әмелге асырылады, оған көзи жетпеди, дәуири бундай мүмкиншиликлерди оған бере алмады. Усы шығармасындағы адамлар арасындағы теңсизликти көрсетиуі—ол шығарманың темасы, ал усы теңсизликти сездиріу, түсіндириу арқалы келип шығатуғын пикир—азатлық хәм теңлик ушын гүрес идеялары болып табылады. Бул идеяларды шайыр патшалардың әдил болмағанлығы, кеуили қайғыға толған жетимлердің гүллеринің солыуы арқалы көрсетти. Демек, идея көркем шығармаларда, сондай поэзияда сезимнің артына жасырынған болады.

Шайыр усы шығармасында идеяны жүдә конкретлестирип беріу ушын сүүретлеуде мынадай усылларды қолланады, бириншиден, ұақыяны драматизмге толы етип сүүретлейди, екиншиден, терең мәнилерге ийе усатыуларды қолланады. Әдеп бириншисин алып қарайық: Көркем шығарманың тийкарғы предмети—адам, адамлар арасындағы қатнастар, қатнастардың хәр қыйлы формалары. Оларды хәр қыйлы етип сүүретлейди. Мысалы аллегориялық сүүретлеу де қолланылады. Мысалы Күнхожаның «Қамыс» деген шығармасында қамыс арқалы адамлардың турмысын көрсетеди. Ал адамлардың турмысын көрсетиуде Бердақта басқаша усылдың бар екенлиин көремиз:

Қолда барды, тартып алды,
Бәле-мәтер артып алды,
Айтықан жоқ, жатып алды,
Оны хеш ним билген емес.

Сондай болса да, жумыр бас,
Жарылмады, бул қара тас.

49-бетте.

я ирония, я аллегория, я салыстырыу жоқ, тек турмыстағы драматизмге толы ұақыяларды анық көрсеткенде қойған. Усы сүүретлеудің өзінде Бердақта сол дәуирге болған наразылықтың күшли епкини жатыр. Себеби езиушилер Бердақ сыяқлы талай адамлардың көзлеринен жасын сорғалатты, жумыр бас бәрише де көнди, бирақ душпанлар көргиси келмеди, көргиси келмейтуғын да еди.

Сонлықтан:

Зая өткердим өмиримди,
Көп тиледим жүримимди,

деген пикири турмыс ҳақыйқатлығының өзи ғана, сол арқалы адамлар Бердақтың қандай дәрежеде екенлигин, жәмийетлик турмыстан алатуғын орнын белгилейди.

Шайыр өзиниң шығармаларында бул усылды дәрриу салыстырыу арқалы усатыу менен алмастырады. Бул жерде шығарманың сезимли болуы ушын шығарманың поэтикалық мазмунын айқынластырыу ушын ислеген болуы керек, себеби бул екеуиниң органикалық байланысы шығармада сүүретленген хәдийсениң көркемлик дәрежесин барынша тәмийин етип тур. Және де шайыр өзиниң биринши бети менен усы хәдийселерди, сезимлерди айтып жеткереди.

Қарағай емес, сөкит болдым,
Қартаң емес, жигит болдым,
Таудан ушқан бүркит болдым,
Қонар жерим болған емес.

Сыбызғы болдым, саз болдым,
Үним шықпады, аз болдым,
Налапан емес, ғаз болдым,
Қонарға көл болған емес.

Қарағай емес, қайың болдым,
Семсер алып сермер болдым,
Сонда да мен күшсиз болдым,
Оны хеш ким билген емес.

50-бетте

Ал усы текстте не ушын шайыр «қартаң емес—жигит, қарағай емес—сөкит, таудан ушқан—бүркит» болады? Неге оның үни шықпайды, ал неге семсер алып сермей билмеген? Неге ол мудама тастай түшекке жолығады? Бул жерде турмысты көркемлик пенен сүүретлеудиң Бердақ тәрәпинен усындай усылларының қолланыуы—әдебиятымыз ушын үлкен жаңалық еди. Бул жерде гәп салыстырыулар да емес, ал жәмийетлик турмыстың сиясий мазмунын ашық айдын етип сүүретлеп бергенлигинде болып отыр. Жийен, Күнхожа, Әжинияздың шығармаларында метафоралар бундай формада ушыраспайды. Мийнеткешлердиң жасаған турмысы «Аспанды қара булт басып, Ғәплетте беңделер сасып» жүрген дәуир еди, мие усы дәуирдиң мазмунын ашып бергенлигинде болып отыр. Мине усындай турмысқа шайыр кескин наразылық билдиреди, қалай да сол турмысты өзгертиудиң тәрәпдары болады. Бирақ қалай өзгертиудиң жолына келгенде, әдил патшаларды, ханларды күсейди. Бул әлбетте Орта Азия халықларының идеологиясындағы пикирлер менен жақын байланыслы келип шыққан еди. Партиямыздың тарийхы, әлбетте, патша, ханлар турғанда, яғный жәмийетлик мүлкке жеке меншиклик өмир сүрип турғанда, мийнеткеш халыққа ҳақыйқат азатлық, ҳақыйқат теңлик болмайтұғынын көрсетеди. Жәмийетлик

турмыстағы теңсізлікті сапластырыуы хақындағы Бердақтың көзқарасы менен салыстырып қарағанда оның көп нәрсеге түсінбегенлігін көреміз. Бул Бердақтың ақыл-ойының жарлылығы емес, ал сол дәуірдегі жәмийетлік турмыстың төмен рауажланғанлығынан, ислам динінің тәсірінен болған құбылыс еді. Бірақ соны есте сақлау керек, Бердақ халық турмысының екі тәрепін бір жағынан залымлар шалқыған, йошқан дәуірді, екінші жағынан «қурғақ күні сел болып ағып туратуғын жауын» яғни буның астарлы мәнісі—еки көзінен мұдамы жас айрылмаған адамлардың турмысын сүүретледі. Усыннан жәмийетлік турмысындағы теңсізліктің өзі көринеде. Шайырдың бахытлы турмысқа жетіуі үшін гүрести жақлағанлығын көреміз.

Мениң айтқан бул шын сөзім,
Сөзім емес дур ол өзім,
Жұмылғанша еки көзім,
Ғеш ұақ жассыз болған емес.

деп мийнеткеш халықтың турмысының усундай аянышлы картинасын сызып береді. Бунда шайыр идеалы мийнеткеш халықтың мәпін қорғау тәрепінде. Бул жерде шайырдың жүрегін жаралап турған тек өзіннің басындағы ұақыя емес, ал өзі сыяқлы талай адамлардың турмысын, жүрегін жаралаған ұақыя. Сонлықтан оның адамның адамға болған дослығын, қайырқомлығын көрсетиуі хәм қууатлауы—Бердақ шығармаларын бизің дәуіриміз үшін да сонундай гөнермейтуғын, қайта оның шығармаларындағы усундай шеберліклерді үйрениудің үлкен әхмийетке ийе екенлігін көрсетеді.

Халық турмысын сүүретлеуде шайыр драматизм хәм салыстырыу арқалы усатыулардан пайдалана отырып, шығармаларында тарийхий моментлерді дурис сақлайды. Бердақ шығармасының уллылығы да—оның шығармаларының тарийхий турмысты анық сүүретлегенлігінде көринеде. Мысаллар келтирип қарайық:

Қарақалпақтың халқы бүліп,
Қоңсы отырған ели күліп,
Биразлары жолда өліп
Жүз жыл қофыс басқан емес.

Бүлген ел қарақалпақ болды,
Қырылса да урпақ болды,
Бердимурат—Бердақ болды,
Дағын ғеш ким билген емес.

Ийшанлар да мүрибет жоқ,
Бай-бийлерде сақауат жоқ,
Моминлерде хәл дәрман жоқ,
Халық саламат болған емес.

51-бетте

Бул үзіндиден мына ски нәрсеге итибар беріу керек, бириншіден тарийхий хақықатлықтың сақланыуы, екіншіден, твор-

честволық мийрасқорлық. Хәммеге белгили Жийен жыраудың «Посқан ел» поэмасындағы:

Бирге шыққан биз бенен,
Посқыншылар тағы көп.
Киятырған из бенен,
Қыйын болды бәринен
Емизиўли балларға.
Кепинлерге кегин жоқ,
Орап гөне кийимге,
Апарып ойға көмеди.

деген қатарлардағы пикирлер менен бир үнлес. Буны халқымыздың ХІХ әсирдеги турмысы менен салыстырып, Бердақтың тийисли дәрежеде жуўмақ шығарғанлығын көриўге болады. Ал Жиеннің

Әдилсиз болды қазысы,
Гүнасыздан биразды,
Гүналы деп қыйнады.

деген қатарлары менен Бердақтың:

Ийшанларда мұриубет жоқ,
Бай-бийлерде сақаўат жоқ,

деген қатарлары мазмуны жағынан да бир үнлес болып келеди. Бул үнлеслик олардың бир-бирин қайталағанлығын да емес, ал езиўшилердің ҳәр қыйлы тәреплерин, бузақылығын, рейимсизлигин, аш көзлигин, көрсетиў арқалы бир-бирин толықтырыўында болып отыр. Демек, Бердақ халық турмысындағы тарийхий ҳақыйқатлықты бул шығармаларында жүдә дурыс сақлайды, ол барлық шығармаларының негизинде зил болып жатады. Соның менен бирге, өзнен бұрынғы әдебий процесстеги дәстүрлерден шеберлик пенен пайдаланады. Жуўмақлап айтқанда, Бердимураттың не ушын Бердақ болғанлығының тийкарғы себеплеринің қайерлерде жатқанлығын түсиниўге жәрдем етеди.

Бердақтың бул шығармасындағы сүүретлеў усылы, идеялық-тематикалық мазмуны, өзнен бұрынғы шайырлардың шығармалары менен творчестволық жақтан байланысы ҳаққында ғана пикир жүриттик. Усы шығармалардағы азатлық ҳәм теңлик ушын алып барылған гүрес ҳаққындағы Бердақтың ортаға қойған идеялары оның барлық шығармаларына тән, усы идеяны халыққа түсиндириў ушын мийнет, ҳаял-қызлар теңлиги, жарлы мийнеткешлердің турмысы ҳаққында жазды. Бул Бердақ шығармаларының тийкарғы мотивлери еди.

Бердақ шығармаларында қаҳарман образының жасалыўы. Бердақ шығармаларын мазмун жағынан таллаў жасап қарағанымызда алдын бұрын қаҳарманның алдына қоятуғын талаплар менен танысамыз. Ол мұдамы халық пенен бирге болыў, халық ушын хызмет етиў деп биледи. Оның «Халық ушын» деген шы-

ғармасында халық үшін хызмет еткен адамның ақыл-ой жағынан жеткилікке дәрежеде билимге ийе болатуғынлығын түсіндіре келіп:

Залымлар тыңламас мөминнің зарын,
Олар ойлар өзлерінің оңарын. 23-бетте

деп дәріу социаллық теңсізліктен келіп шығып, үстем топтардың тийкарғы белгисін, мақсетін уқтырып отырады. Бердақ ұсы «Халық үшін» шығармасында қахарман образының психологиясындағы нормалардың принциптерін көрсетеді. Мысалы:

«Ойлы жигит жақсы билимпаз келер»
«Жақсы ермес пасықлардың сөзине»
«Жақсы болса, бий әдептік ис қылмас»
«Жаман адам билмес сөзинің парқын,
Бәрқұлла жаманлар ағайын-халқын». 34—35-бет

деген қатарлар бір жағынан қахарман характеріндегі белгілерді көрсетіп тұрған болса, екіншіден бұл сөздер халқымыздың тұрмысында ақыл-ойдың рауажланыуына үлкен тәсірлі тийгизеді. Үшіншіден, бұның мазмұнының тереңлігі сонша, даналық хәм тапқырлықпен айтылған афоризмдер болып табылады.

Шайыр «Халық үшін» шығармасында қахарман образын дәретіу үшін параллелизмдерден пайдаланады. Бұл ұсыл Бердақ тәрепіннен сондай шеберлікпен бежериледі. Мысалы:

Жақсы адам сөз мәнісін аңлайды,
Жаман адам пасық сөзді тыңлайды.
Жақсы адам жағар шийрін жаныңа,
Жаман адам бояр қызыл қаныңа.

Жақсы жолдас адамгерлік билдирер,
Жаман жолдас найзасына илдирер. 37-бетте

Қарап отырсаңыз, айтылған хәр бір сөзден пикирдің терең мазмұны хәм хәқыйқатлығы, және бір-бирине қарама-қарсы екі нәрсені параллел түрде салыстырыу, жақсының жақсы екенлігін таныуға шайыр тәрепіннен туудырылған мүмкіншілік, құлласы, бәрі Бердақтың қахарман образын жасаудағы сондай сөз ұстасы екенлігін көрсетіп тұрады. Бұндай ұсыллар Жийен жырау, Күнхожа шығармаларында да бар, бірақ тап ұсындай емес. Олар белгілі хәдйісін, типті толығымен шығармасына енгізеді. Бердақ қахарман характеріндегі өзгешелікті оның қарама-қарсысына салыстырыу арқалы жасауға ериседі. Бұл әдебий процесстеги үлкен хәдйісе. Әдебий шығармалардың тұрмыспен байланысын көрсетіуге себепші болады. Сонлықтан шайырдың:

Жақсыны пәм әйле сөйлеген сөзден,
Жаманның парқы хеш билибес жүзден.

деп жуўмақлауы ҳақыйқат халық ушын барлық күшин жумсаған адамның келбетин береді. Ол қақарман мудамы ҳәрекетшең, жәмийетлик мәпти көзиниң қарашығындай сақлайтуғын адамлар еди. Шайыр усындай идеалды ортаға қойды, халық ушын солар хызмет етеди деп исенди. Бундай адамлар әлбетте, халық ушын хызмет ететуғыны даўсыз.

Бердақ қақарман образындағы тийкарғы белгилерди өзиниң «Халық ушын» шығармасында көрсеткен болса, ал «Жақсырақ» шығармасында қақарман ҳәрекетиниң тийкарғы бағдарын, кимлерге қарсы гүресий керек екенлигин түсиндиреди.

Анаў отырынты Қулмурат, Муўса.
Кеўили ҳеш ағармас қырық шайып жуўса.

деген қатарлары жоқарыдағы пикиримиздиң дәлили. Халықтың қанын сорыйшылар:

Орымбет, Нурымбет, Жалал, Сулайман,
Сапар Мырза, Арзыў, Еримбет мийман.

Теңсизликти дәретип атырған, халықтың қанын сорған гилең залымлар деп шайыр усыларды атайды, қақарманның жасап турған жағдайын, теңсизлик дәўирин мынадай қысқа, көркем етип сүүретлейди.

Дүнья десең, қара жумбай көзинди,
Зулматлары отқа тартар өзинди.

37-бетте

Бул жерде тек Бердаққа тән болған бир сүүретлеў усылын ҳәм турмысты көрийге адамның кеўилин тартып отыратуғын бир жағдай сезиледи. Ол қараңғылықты да, зулматлықты да көрий мәселеси. Не себеп Бердақ усы қараңғылықты, зулматлықты көрийди үндеў етип қояды? Буны тек ғана сол дәўирдеги сиясий ҳәм идеологиялық ҳәдийселерди дурыс түсиний арқалы шешиў мүмкин. Мысалы Бердақ жасаған дәўирде үстем класстың топарлары «халықтың турмысында ҳеш нәрсе де жоқ, бәри бир-бири менен ағайын-қарындас, оларда сыйласық, оларда –мүрийбет, оларда ислам дининиң режелерин тутыў, бул ақыреттиң жақтылығы ушын ислеп атырғаны, бул езийшилик емес, қайыр-сақаят. Егер сен ақыреттин жырағын гөзлесен, байларға, моллаийшанларға қарый-күшинди аямай хызмет исле, хал буйрығы—қуда буйрығы» дегенди лозунги етип қойды. Олар халық арасында ҳәр қыйлы ығуагершиликти таратты. Ханның қудай менен сөйлесип келиўи ҳаққындағы және де ҳәр қыйлы мифологиялық атамалар менен сөйлесий ҳаққындағы әңгимелерди таратты. Халықты ол дүньяның қыйыншылығын айтып қорқытпақшы болды. Мине усыган қарама-қарсы Бердақтың «Дүнья десең, қара жумбай көзинди, Зулматлары отқа тартар өзинди» деп мийнеткеш халықты дәўирдиң теңсизлигин, сол теңсизликти бек ҳәм патша-

лардың әдилсизлигинен, жасауылардың мұдамы найза алып турған, молла-ийшанлардың мұдамы өтирик әнгімелерди халық арасына таратыуынан деп түсіндириуі—сол дәуір үшін оғада алға илгерилеушілік еді. Бұл езиушіліктен, зулымлықтан келип шыққан шайырдың кеуилиндеги прогрессивлік идеялар еді. Қақарман образының тийкарғы мақсети етип усындай адамларға қарсы гүрес ұазыйпасын қойды. Сонлықтан шайыр:

Адамға мийримсиз жәлладлар, жаулар,
Халықты көп жылатқан аталық, ханлар,
Басқа ауыр қайғы салды залымлар,
Көзлериме жылан-шаян көринди.-

деп жазды. Шайырга көринбей қалған турмыстың қеш қандай тәрепи жоқ, оған бәри де көринди. Қылышынан қан тамып турған жасауылар да, оларға қарама-қарсы турған өзіндеи жарлы мийнеткешлер де көринди.

Көринди-көринди өзимдей ғәрип,
Ақша жүзи солғын тартып, қарайып,—

деп әри қысқа, бирақ терең мазмунлы қатарлар менен олардың образын дәретиуге ериседи. Минне усындай адамларға шайыр орынлы жеринде кеңес те береди:

Жолда душпан орды қазып жатарлар,
Қолынан келсе, қәпеслер де тутарлар, —(59-бетте).

деп қақарман образының мұдамы жолдасы, ақыл бериушиси сыпатында көринеди. Дурьсында, шайырдың турмысы сондай болды. Ол мийнеткешлердің турмысын қалай болса солай көрсетиуши емес, ал оны өзгертюу үшін барлық ақылын-ойып күшин-ғайратын ийгиликли халықлық иске жумсады.

Қақарман образы белгисиз бир мақсетлерге қаратылған емес, ал белгилли мақсетлерге қаратылған. Шайыр өзиниң «Излер едим» деген шығармасында бул мақсетти конкрет мысаллар менен көрсетеди.

Аққан билим-булақ сағам,
Табылғанша излер едим,

Жоғымнан таппадым дәрек,
Басылмады қеш ұақ жүрек.
Мен сорлыға заман керек,
Мен дәуранды излер едим.

Ойланып тапсам, жүйесин,
Бетине жағып күйесин,
Сум душпанның несибесин,
Кесиуу үшін излер едим.

(64—65-бетте)

Қосықтың өзінде поэтикалық мазмун шайырдың турмысына,

көз-қарасына байланысты жоқты ізлеуді атасынан, фольклорлық шығармалардағы қақарманларды ізлеуден баслайды. Бірақ хеш жерден ол ізлеген жоғын таппайды. Сол жоқты ізлеп көп жерлерге де барады. Бірақ ол жерлерден де ізлегенін таппайды. Бул ізлегені шайырдың ким екен енді? Дәуран, шадлы заман! Шайыр сол дәуранды, шадлы заманды ізлеуді мәрттер менен бірлесіп табыуды мақсет етіп қояды.

Халқым үшін салып күшти,
Алыұға залымнан өшти,
Араласам Үргенитти,
Яранымды табар едим.

деген қатарларында дослық қатнасықларды әдиулеуі, бірлікті құрметлеуі болып табылады. Қақарман образын жасауда шайыр жеке адам күшін емес, ал көпшіліктің, бір неше халықтардың күшін бірлестіріуді мақсет етіп қояды. Сондай-ақ қақарман образы жеке емес, коллектив, олар күнлікшілер, жарлылар, феодаллық деспотизмге қарсы күресуші хаял-қызлар. Міне усындай адамларды сүүретлеу де шайыр тилдегі сөзлерден орынлы пайдаланады.

Бердақ өзіне шекемгі қарақалпақ әдебиятының, фольклорының тәжірибелерін, оның жетіскептіктерін күнт пенен үйренген шайырлардың бири. Жәмийетлік турмысты сүүретлеу де шайырдың тутқан позициясын жүде анықлап беретугын «Болған емес» қосығындағы мына қатарлар оның қанша дәрежедегігн билимге бай екенлігін көрсетіп турады.

Бул дүньяға келген адам,
Қайғы-хәсиретке беріп шыдам,
Бой жаза алмай кеттік мұдам,
Билмей хеш ким қалған емес.
Бул дүнья-дүнья болмады,
Әрмансыз ашлар болмады,
Душпанның гүли солмады,
Тилегім хеш болған емес,
Бул дүнья қайғу-ғаплетти,
Адамларды әўере етті.
Нешелердің басына жетти.
Хеш бир әдил болған емес.

(29-бетте)

Бердақтың әдебий творчествоға көзқарасы—оның шығармаларында халық үшін әхмийетке ийе болған мәселелердің өткір қойылуы арқалы анық көрініп отырады. Оның барлық шығармаларында дерлік халық турмысының рауажланыуындағы баслы мәселелерді сөз еткенлігінде көріуге болады. Оны халықтың мәпи менен тығыз байланысты рәуиште алып қарайды. Көркемлікке қойылған талаптары да усы жәмийетлік турмысқа байланысты түрде жүзеге шығады. Өзи менен заманлас болған, бирге жасаған барлық шайырларды усыған шақырады. Оның «Жолдан шығып хәргиз кетпең, Жолдан шыққан оңған емес», деген сөзлери

бийкарға айтылған емес, себеби усындай қатарларда шайырдың жәмийетлик турмыс пенен байланысы, класслық жиклениўшилик. кимлердиң мәлин қорғаў керек екенлиги—хәммеси ашық-айдын көринип турады. Сонылықтан әдебиятшы И. Сағитов: «Бердақтың творчествосы» деген кітабында шайырдың шығармаларына баға берип: «Бердақ шығармаларының күши—оның шын халықшыллығында, халық тилегине сәйкеслигинде, оның өз халқын, өз елин сүйген жалынлы патриотизминде, демократиялық хәм гуманистлик идеяларында» деп көрсетти. Әлбетте, бундай дәрежеде болмағанда, оны шайыр деп атаў да мүмкин болмас еди. Шығармаларында қахарман образын жасаўдың усындай белгилерине қарай отырып, оны басқа шайырлардан ажыратып алыўға туўры келеди.

Бердақтың шығармаларын үйрениўди, соны илимий жақтан дәлиллеўди бириншилерден болып қолға алған Н. Дәўқарасев өзиниң «Бердақ шайыр» деген мийнетиндеги шайырға берген бахасына қарағанда «аўыр турмыстың қысқысында, мийнеткеш жарлының аўыр турмысыш жазады. Аспап жерди думан басқан, истрапыл даўылда үйи жоқ жарлылардың жоқшылықтап қорлық көрип киятырғанын жазады». Бул пикирлер Бердақтың әдебий шығармаға қойған халықлық принципти қалай әмелге асырғанын көрсетип турады. Ол Бердақтың қандай дәрежедеги шайыр екенлигин тастыйықлайды. Әдебий шығарманы халық мәпин қорғаў негизинде деретиў—Бердақ шығармаларының тийкарғы ирге тасларының бири. Соның нәтийжесинде өзиниң заманындағы класслық теңсизликтиң терең тамырларын, жәмийетлик турмыстағы класслық жиклениўшиликти жүдә дурыс ашып беріўге барлық таланты, жигерин қаратты. Мысалы:

Бул заманда жәбриў-жапа шегермен,
Қара көзден қанлы жаслар төгермен,
Залымлардың зулмын көрип сөгермен,
Күйгенликтен жаным ашыр халық ушын,
Душпанларды бул заманда зор еттиң,
Сол себебли биреўлерди қор еттиң,
Ийшанлардың биразларын уры еттиң,
Оның зәрдаплары зыян халық ушын.

Бердақтың әдебий творчествоға болған көз қарасындағы және бир елеўли жағдай—бул сол замандағы үстемлик етип турған сезіўшилердиң барлық тәбиятып ашып беріўден, оларды өткери өзілер менен түйреп таслаўдан ибарат. Бул дәўирдеги қарақалпақ шайырларының шығармалары үстемлик етип турған жәмийетлик турмысты қатты критикалаўдан, олардың сиясий мазмунын ашып таслаўдан ибарат. Күнхожаның, Бердақтың Хийўа ханлығы туўралы жазған қосықлары, Өтеш хәм Омарлардың жергиликли байлар менен, молла-ийшанларды әшкаралаўшы қосықлары адамлардың сана-сезиминде, оларды тәрбиялаўда үлкен әҳмийетке ийе болды. Соның ушын Н. Дәўқараев: «Бердақ талантлы шайыр болып қалмастан, өзи жасаған дәўирдиң реалист критиги де болды» деген

әди. Сонлықтан Бердақ әдебий процесс майданында ири әдебияттың теоретиги хәм жәмийетлик ғайраткер сыпатында да көринеди. Себсби заманласы болған Өтештин, соңғы дәўирде жасаған шайырлар Аннақул, Сыдықлардың шығармаларында үстемлик етип турған топарларды критикалаў менен бир қатарда, оларға қарсы халықтың өшпенлилитиги оятыў үлкен бир сиясий күш сыпатында көрinedи.

Шайыр өзиниң шығармаларында халық ушын әҳмийетли болған азатлық хәм теңлик ҳаққындағы мәселелерди ортаға қойыў менен бирге, сол шығарманың көркемлик принциплерине оның адамлардың арасына тез таралыўына, сезимли хәм тәсирли болыўына көп итибар береди. Усылар арқалы көркем шығарманың тилине бир қатар талаптар қояды, шайыр шығармаларында қайсы бирин алып қарасақ та, сол шығармалардың лексикасында мийнеткеш халыққа түсиниксиз сөзлердиң сондай аз муғдарда қолланылғанлығын көремиз. Сондай-ақ ислам дининдеги түсиниклерди баянлайтуғын сөзлер де аз ушырасады. Оның шығармаларының тили халықтың сөйлеў тилине жақын. Ол усы принципти шығармаларының барлығында да сақлайды. Усыны дурыс белгилеген, Бердақ шығармалары бойынша изертлеў жумысын жүргизген әдсбиятшы И. Сағитов: «Бердақ өз халқының тилин бурынғы үстем класс қолланып жүрген, халық массасына түсиниксиз араб-парсы сөзлеринен тазартыўда, халыққа нағыз түсиникли жеңил тилди раўажландырыўда көп мийнет сиңирди» деп жазған еди. Оның барлық шығармаларында да усындай ҳәдийселерди көриў мүмкин. Ол мәниссиз сөзлерди қолланыўшылыққа қарсы болған. Қосықтағы сүүретленген ўақыя идеясына байланыслы алып қаралған өмир ырғағы оның шығармаларының мазмунын келтирип шығарған. Мине усындай дәстүрди Бердақтың өзинең кейинги хәм ҳәзирги дәўирдеги қарақалпақ совет шайырлары даўам еттирип атыр.

* * *

Бердақтың қосықларын анализлеўге бағыцланған көпшилик шығармаларда оның тийкаргы белгилерин анықланып бериледи. Мысалы, профессор Юдахин, И. Сағитов тағы басқа да изертлеўшилер «Бердақтың творчествосындағы бас нәрсе—халықлық, демократиялық болғанлығын, көркемлик жақтан қарақалпақлардың басқа шайырлары менен салыстырғанда жоқары туратуғынлығын» атап көрсетти.

Лиризм Бердақ шығармаларының көркемлигине тән, оның юмор-сатиралық қосықлары да, поэмалары да, дидактикалық қосықлары да усындай лиризм менен суўғарылған. Әдебий шығармалардың тийкаргы белгилеринен бири—турмыс ҳақыйқатлығын сүүретлеў менен тиккелей байланыслы. Соның менен бирге, сүүретленген турмыс ҳақыйқатлығын тыңлаўшы, китап оқыўшыларға сезимли, түсиникли етип, пикирлерди терең мазмунлы етип

жеткере билиуінде болып табылады. Мине усы жағынан қарақалпақ әдебияты тарихында жәмийетлик турмыстың айқын картиналарын сүүретлеп беріуи жағынан Бердақ үлкен орынды ийелейди. Оның барлық шығармаларының тийкарғы темасы—езилген халықтың аұыр турмысын сүүретлеу болды. Усы жағы оның шығармаларының сапасын хәм орнын белгилейди. Шайырдың майда қосықларынан баслап, ири көлемли поэмаларына шекем усы теманы сөз етти. «Керек», «Кеулим менен», «Излер едим» деген қосықларында шайыр өзиниң ишки кеширмелерин, гикир хәм әрманларын шебер сүүретлейди. Қосықларының тийкарғы белгиси—адам тәбиятын, оның кейпин, ишки кеширмелерин сүүретлеу, сол көркем шығарманың жыйнақлы болыуы керек болса, усыған мууапық шайыр халық турмысындағы ең әхмийетли мәселени көтерип шығыуы лазым еди. Буған қарағанда Бердақтың лирикалық қосықлары өз дәуириниң социаллық мәселелерин ортаға қойған, халық массасының тилеклерин, олардың езиушилерге наразылығын үлкен пафос пенен шығармаларында көрсетип берген шайыр болды. Оны өзинен сәл бурынырақ жасаған шайырлар Күнхожа, Әжинияз шығармалары менен салыстырғанда да анық көриуге болады. Мысалы, Әжинияз Бердақтай болып, халықтың тилек-мақсетлерин, азатлыққа умтылыуларын терең тамырлары менен қоса, сүүретлеп бере алмады. Бердақ қарақалпақ халқының турмысын сүүретлеу де «Орта Азия халықларының үш жарық жұлдызы, үш жыршысының бири» сыпатында көзге түседи. Оның шығармалары қосық формасында жазылған. Сонлықтан оның шығармаларының формасы тек ғана поэзиялық шығармалардан ибарат. Ал мазмуны, көлеми, сүүретлеу усылына қарағанда оның көп ғана түрлерге бөлинулерин көриуге болады.

1. Эпикалық-тарийхый шығармаларына: «Ахмақ патша», «Амангелди», «Ерназар бий», «Раушан», «Халық ушын», «Өмирим» деген шығармалары жатады.
2. Сиясий-гражданлық мәселелерди сүүретлейтуғын шығармаларына «Жақсырақ», «Заманда», «Салық», «Көринди», «Ойланба!», «Керек», «Келин» тағы басқа шығармалары жатады.
3. Шайырдың кеуил-күйи, турмыстың айрым мәселелерине байланысly, сондай-ақ жәмийетлик турмыстың рауажланыуына терең түсинбеген жаслық дәуирдеги дөреткен шығармаларына «Шығырым», «Өгизим», «Айралық» тағы басқа шығармалары киреди.
4. Тәбият лирикасы шайырдың көпшилик қосықларына аралсып келеди. Халық турмысына байланысly тәбиятты «думан», «қара булт», «қаранғы» усаған көринислерин турмысқа байланысly қолланыу Бердақ шығармаларының өзгешеликлеринен бири болады.
5. Дидактикалық ямаса үгит-нәсият қосықларына: «Балам», «Билгейсиз», «Надан болма», «Қим айтар» шығармалары жатады.

6. Юмор-сатиралық шығармаларына: «Алты қыз», «Хожам», «Мегзер», «Үпик мәхрем», «Сықмар еген», «Тойда» шығармалары киреди.

Бердақтың шығармаларын усындай етип бөлгенде, оның шығармаларының мазмуны тийкарғы принцип етип алынды. Мине усындай түрдеги шығармалары арқалы Бердақ қахарман образын жасауға еристи. Өз дәуіриниң тийкарғы идеалларын қахарман образы арқалы көрсетти. Бердақтың ҳәр бир шығармасында халық арасындағы социаллық теңсизликтинң жиги көриниг турады. Оның «Салық», «Екен», «Быйыл» қосықларында сондай-ақ «Ахмақ патша» дәстанының кирисиуінде халықтың ауҳалын, сиясий теңсизликлерди шайыр былай жазады:

* * *

Аз емесдур, қарақалпақ көп,
Мал пулы деп, шөп пулы деп,
Пухараны әмелдар жеп,
Жүдә бийзар қылған екен.

Жәнеде:

Жарлының көрер күни жоқ,
Үстине кийер тоны жоқ,
Бұлбилдиң қонар гүли жоқ,
Гүл деп шатқа қонған екен. (75—76-бетлер).

Егер жәмийетлик турмыстағы ўақыялар усындай болып қосық қатарларына бириксе, ҳәр адамның көкейиндеги пикирлер, мақсетлер, ойлар усылардан ибарат бслса, адамды адамның езиуи, сол арқалы посқыншылық, дәрбедерлик турмыс ҳәр кимди күтип турса, буннан артық қандай ҳәдийселер бслыуы мүмкин?! Қарақалпақ әдебиятына, сондай-ақ Орта Азия халықларының әдебиятына тән болған «Бұлбилдиң қонар гүли жоқ» типиндеги турмысты Бердақтай шайырлар айтып жетқермесе, кимлердиң айтып жеткериуи мүмкин?! Бердақ усындай турмысты сүүретлегени ушын шайыр болып табылады. Қуўраған әмир, қуўраған дала, қуўрап сүйегине тақалған лирикалық қахарман Бердақ жасаған дәуирдиң сырларын ашып береди. Мийнеткеш халықтың кеширип отырған усындай аўыр турмысына шайырдың қатты жаны ашыйды, олардың арасындағы теңсизликлерди көреди, үстем класслардың ўәкилдерине нәлетлер айтады. Социаллық теңсизликлерди сүүретлеу—Бердақ шығармаларының тийкарғы лейтмотиви болып хызмет атқарады. Соның ушын:

Мөмин халық дым қор болды,
Қайғыға иши лық толды.

Қарақалпақ посар болды,
Неше қырдан асар болды,
Шөлистанды басар болды,
Халыққа ақылы дана бер.

(66-бетте).

Халықты халық сыпатында көретуғын, хәммеге бирдей төрелик беретуғын, жарлы мийнеткешлердин аўыр күнин жеңиллестиретуғын, ислеген мийнстиниң ҳақысын дурыс беретуғын, халықтың ашлықтан, сергизданлықтан, дәрбедрликтен ибарат болған турмысын өзгертиўге пайдасы бар тийкарғы күшлерди излеўден ибарат еди. Халық массасының күн сайын аўырласқан турмысын сўретлеў, усы аўыр турмысты келтирип шығарыўшы күшлерди тартынбастан әшкаралаў—Бердақты өз дәўириниң алдыңғы қатар адамы дәрежесине көтерди. Мына қатарларға нәзер етип қарайық:

Биреў жүр тамақ таба алмай,
Мийнет ҳақысын ала алмай,
Илажы жоқтан қол сала алмай,
Енди соларға пана бер.

Биреўлер бар күтә жарлы,
Талаған оның барыны.
Нанға тоймаған қарыны,
Соларға өзиң пана бер. (67-бет).

Шайыр үстем класс ўақиллеринен мийнеткеш халықтың көрген аўыр жәбирлерин күтә дурыс көрсеткен. Бир тислем нан ҳәр бир адамның қунына тең болған дәўирди сўретлеген. Бул жердиң өнимсизлигинен, яки оны ислеўге болған күштиң азлығынан емес, ал сол өнимдар жерлердиң жетистирген егинлерин, соларды жыйнаўға кеткен күшлерди тап шайыр көрсеткен тақылетте услаўдың нәтийжесинде жүзеге келип атырған ҳәдийселер болып табылады. Жарлы менен байлардың арасындағы сиясий-экономикалық, идеологиялық теңсизликти халықтың жасап турған өз заманынан болған наразылығын дурыс көрсетеди. Мине усындай заманда жасап турғаны ушын шайырдың:

Қәреп болған екен күним,
Сөйлей алмай өшти үним,
Жарлыға болмай бир тыным,
Бир тамақ деп жортқан екен.

Жуўырып-жортып тамақ таппай,
Тамақ тапса, үстин жаппай,
Күндиз жүрип, ақшам жаттай,
Тәғдир солай болған екен. (78-бет).

деген қатарларында халық турмысының не деген аўыр тағдирлери жатыр! Жәмийетлик турмыстағы ўақыялардың қосыққа әсиресе, Бердақ сыяқлы шайырлардың творчествосындағы қосыққа айланыўының үлкен сиясий хәм философиялық мәсиhi бар. Бул жай түрдеги нәрселер емес, алдын бурын қарақалпақ халқының ишки турмысындағы ҳәдийселер менен, адамларының минез-құлқы, тарийхий тағдири менен тиккелей байланысly. Езиўшиликке қарсы наразылықтың күшейиўи менен, халық-азатлық көтерилис-

лерин баслаған, ишки хәм сыртқы шараяттың қолайсыз хәм хәрекетке келтириўши адам күшинин аз болыўынған қарақалпақ халқының талай көтерилислери үлкен қан төгиспе менен бастырылды. Сонлықтан кеўилдеги барлық дебдиўди, барлық жәбир-жапаны қосыққа айландырды. Қосықлар—қарақалпақ халқының муны менен муңлас, тәғдири менен тәғдирлес, кеўил хошы менен қуўанышын көрсететуғын әдебиат тарийхының ең үлкен жанры болып табылады. Соның ушын қосықларға үлкен әҳмийет бериледи. Қосықлар—сахра бұлбиллериниң кеўилиндеги намалары болып табылады.

Бердақ шығармаларының гуманистлик характери. Бердақтың шығармалары өзиниң жанры хәм тематикасы бойынша көп түрли. Ол шығармаларда қарақалпақ халқының бир неше он жыллар даўамындағы социаллық хәм экономикалық турмысының картинасы көринеди. Бердақ шығармаларын изертлеўшилер Н. Дәўқараев, И. Сағитовлардың пикири бойынша шайыр поэзиясының тийкарғы мотиви—жарлы халықтың аўыр турмысын жырлаў болды, усы аўыр турмыстан халықтың қутылыў жолын излеў болды. Бул жағынан Бердақтың поэзиясы халықтың турмысы менен органикалық түрде байлапысқан, ол халықтың қайғысына, қуўанышына ортақ болған шайыры еди. Оның поэзиясы халық турмысындағы сийсий мәселелерди анық, айқын сүүретлеп берди. Себеби Бердақ қарақалпақ халқының трагедиялық жағдайын адам шыдап болмайтуғын аўыр эксплуатацияны, қолы жеткенлер тәрепинен исленетуғын зорлықты, мийнеткеш халықтың парахат турмысына үстем класс ўәкиллери тәрепинен исленген зулымлықты хәм хәр қыйлы жексурын ипласлықларды, улыўма алғанда, шайырдың өзи жасап турған дәўириндеги социаллық теңсизликти анық көрсетиў болып табылады.

XIX әсирдеги, әсиресе, Бердақ шығармаларындағы дәўир тәрепинен күн тәртибине қойылған барлық ўақыяларға шайыр өзиниң пикирин билдиреди. Халық турмысында шешилиўди талап етип турған социаллық мәселелердиң жуўаплары шайыр тәрепинен ортаға қойылды, ол өз дәўириниң барлық сийсий, социаллық қубылысларын бақлады, пухара халықтың езиўшилер тәрепинен азапланып атырғанлығын шайыр көзи менен көрди:

Бул дүнья тарылды, алапат болды,
Көрмеди думаннан меҳминлер жолды.—(45-бет).

деп жазды. Шайыр халықтың қараңғы түнекте туншыққанлығына қыйналды. Усы «Көринди», «Заманда» қосықларында шайыр өзи жасап турған заманды «қараңғы түнекке», «зинданға» теңеди. Халықтың аўхалы ырасында да сондай еди, сол ҳақыйқатлықты Бердақ жасырған жоқ.

Адамға мийримсиз жәллатлар—жаўлар,
Халықты көп жылатқан аталық—ханлар,

Басқа аўыр қайғы салды залымлар,
Көзлериме жылан-шаян көрінди.

Әдалат жоқ беги -патша, ханларда,
Хош кеуили жоқ гәрип—пахыр инсанда,— (46-бетте).

деген қатарларда шайыр поэзиясының сиясий мазмұны анық сезиледи. Мийнеткеш халық турмысын эксплуататорлардың паразитлик турмысы менен салыстырыу арқалы болған ҳақыйқатлықтың астын сызып, езиўшилерди эшкаралады. Усындай сиясий өткирлик ҳәм шайырдың өзине тән болған сезгирлик оның көпшилик қосықларына тән, барлығында да бай менен жарлы арасындағы теңсизлик сөз егиледи.

Залымлар езип жүр, халықларды сансыз,
Бетинде қаны жоқ, гилең иймансыз,
Мөхмин қуллар отыр, телмирип нансыз,
Душманлар жәбири оти заманда. (49-бетте).

Бердақ феодаллық-урыўлық жәмийеттеги теңсизликтің себеплерин түсинди, жоқарыдағы куплеттің өзінде де «бетинде қаны жоқ залымлар»—деп езиўшилерди эшкаралап отыр, киси мийнетинен дүнья жыйнаған адамлардың қансыз, залым болатуғыны тәбийғый бир жағдай еди. Сөйтип шайыр байларды түлки ҳәм қасқырға тецеди.

Ойлансам бул дүнья бийпаян екен,
Душпан иси халыққа көп зыян екен,
Байлар—түлки, қасқыр, халық—қоян екен,
Қараңғы қаппаған қайғы заманда.

Куплеттің ҳәр бир қатарларының арасындағы композициялық байланыс, сөзлерди орналастырыу нәтижесинде пайда болған поэтикалық пәт ҳәм ырғақ қосықларының жалыплы қатарларының бири сыпатында көринеди. Бердақ халық турмысының усундай ўақыяларын ашып беріу менен бирге, бахытлы турмыста жасау, өмирге қуштарлық усаған граждандық үлкен идеяларды да ашып береді, бахытлы турмыста жасауға тилек билдиреди.

Думан тарқап, күннің көзи көринсе,
Жорға минген омбасына сүринсе,
Бахыт аның келсе, я түске енсе,
Бир жасым он жылға татыр көринди.

Көринди-көринди өзимдей гәрип,
Ақша жүзи солғын сарғайып. (45-бетте)

Мен налыман заманым тур тарылып,
Жарымадық ислесек те сарылып,
Жерменлер жоғалса, қарны жарылып,
Деген тилек досларым да коринди. (46-бетте).

Бердақ кисиниң ҳақын жеўшилерди, ғәрип-қәсерге азап бериўшилерди наданлар деп атады. Өзиниң программалық қосығы хәм көлеми бир поэманы аңлататуғын «Халық ушын» деген қосығында «Наданлар халықты жеп, дәўран сүрерлер. Кеўилим қабарады мениң сол ушын» (9 бетте) деп жазған еди. Усындай жоллар арқалы оның гуманизми ашылады.

Бердақ лирикасының бир тәрәпин адамның адамды сүйиўи, хұрметлеўи усаған гуманистлик, адамгершилик идеялар қурайды. Усы салада шайырдың «Халық ушын» қосығындағы мына қатарларды келтириў оғада орынлы.

Жаман адам өзинен кем көрерлер,
Душпанлығын етип, азап берерлер.

Жаман адам билмес, сөзиниң парқын,
Бәрқулла жаманлар ағайин—халқын,
Көтермекши болып өзиниң даңқын,
Удайына зыян етер халық ушын.

Бердақ езиўши менен езилиўшилер арасындағы қарама-қарсылықты ашыў менеп бирге адамның жеке басында ушырасатуғын усындай даңқпаразлықларды да әшкаралады. Ол феодаллық жәмийеттиң ипласлылығын ашып бере отырып, улыўма халық ушын бахытлы, нурлы заманды әрман етти. Адамгершилик, гуманистлик идеяларды мынадай қатарлары арқалы ашып береді.

Жақсы адам сөз мәнисин аңлайды,
Жаман адам пасық сөзди тыңлайды,
Жаман адам хәргиз ақыл алмайды,
Кеўилим мениң ойран болар сол ушын.

Жаман жолдас найзасына илдирер,
Жақсы жолдас адамгерлик билдирер.
Душпанды муңайтып, досты күлдирер.
Солар хызмет етер уллы халық ушын.

(10-бетте).

Бердақ жалынлы патриот шайыр еди. Жоқары сападағы адамгершилик принциптерди ортаға қоя билди, жаңа заманды аңсады, емир сүриўге қуштарлық оның барлық шығармаларына тән.

Бердақ шығармаларының барлығы дерлик халық массасының сиясий хәм экономикалық турмысын сүүретлеўге өзиниң барлық күшин жумсаған шайыр екенлигин көрсетти. Бар талантын, бар күшин халықтың ийгиликли иси болған азатлыққа шығыў жолындағы гүреске бағышлайды, оның шығармалары мине усыған бағышланды. Өмириниң ақырына шекем мийнеткеш халық гәбепинде болды, халықтың мәпин қорғады, өзиниң қайғысын хәм қуўанышын тең бөлискен шайыр болды, шығармаларының барлығында сиясий өткирлик өзиниң күшли сүүретлеўин тапқан.

Бердақ өзиниң өмирин езилген халық массасына хызмет етиўге, халықтың ар-намысын қорғаўға бағышлады. Жоқары

адамгершиликте, ҳадал мийнет ислеўге шақырыўшы қосықларының идеялары ҳәзирги дәуир турмысында да үлкен әҳмийетке ийе болып отыр.

Жумыс исле, туўылған соң ел ушын,
Жаныңды аяма, елде ер ушын,
Киндиктен қан тамың, туўған жер ушын,
Өлип кеткениңше хызмет жақсырақ,—

туўылған жердиң, әлпешлеп өсирген елдиң әдиўли муҳаббатына бөленип, халық ушын хызмет етиў—адам өмириниң ең бир бахытлы дәуири болады деп көрсетеди, бир әсирге шамалас жасаған дәуиринде Бердақ халықтың күннен-күнге аўырласқан турмысын көрди. Мийнеткеш халықтың азаплы аўхалларын шығармаларында тартынбастан көрсетти. Халықтың усындай аўыр турмысларының себеплерин көрсетиў— Бердақты халық ушын хызмет еткен шайыр сыпатында танытады. «Пана бер» деген оның қосығы жақыйқат шайыр екенлигиниң көрсеткиши. Халықтың көрген жәбирлерин, әдилсиз заманның оларды адам шыдамаслық аўхалға түсиргенлигин конкрет баянлайды. Бундай заманларда жарлыларға бахыттың жоқ екенлигин айтады. Жарлылардың турмысын ҳәр тәреплеме таллайды. Экономикалық ҳәм сиясий теңсизликтерди көрсетиў арқалы мийнеткеш халықтың үстемлик етип турған езиўшилерге наразылығын күшейтеди.

Бердақ жасаған заманда аўыр салықларды мийнеткеш халықтың төлеўи қыйын болды, аўыр салыққа шыдамаған адамлар бир неше рет бас көтерди, усындай картинаны шайыр өзиниң «Салық» қосығында жүдә анық сүўретлейди.

«Салық» қосығы шайырдың езиўшилерге күшли наразылығын билдиретуғын шығарма. Қосықтың мазмуну аўыр салық халықтың турмысын жарлыландырыўы, тиришилик етиўдиң төменлеўи, қарақалпақ әмелдарларының жеркенишли ҳәрекетлерин көрсетиўден ибарат. Қосықта мийнеткеш халыққа деген шайырдың жалынлы сезими, аянышлы аўхалға түскен қарақалпақ дийханларының сезими ҳәм езиўшилерге өшпенлилиги менен ушла-сып жатыр.

Былтырғыдан быйыл жаман,
Қалай-қалай болды заман,
Ғәрип-қәсср қалмай аман,
Он тилладан келди салық.

Өндиреди аш халықтан,
Жетим жылайды сонлықтан,
Бай аман қалды салықтан,
Доҳмет төлеў болды салық.

Анаў мешит мунарланған,
Басларында шырақ жанған,
Қуран ашып халықты сорған,
Ийшанларға жоқдур салық.

Қосықтың хәр бир қатарларының ырғағы хәм пәтлердің өзинен де залымларға деген шайырдың, улыўма алғанда, халықтың наразылығы көринип тур. Қосықтың хәр бир қатарына бириккен сөзлерди, хәр бир куплеттен шығатуғын сиясий идеяны оқыўшының сезбей қалыўы мүмкин емес. Бердақ халық мәпин қорғаў менен бирге халықтың ишине кирип, халықтың езиўшилерге болған наразылығын күшейтиўге себепкер болды. Мийнеткеш халықтың сиясий көзқарасын раўажландырды, теңсизликлерге жек көриўшилигин күшейтти.

Үстем класс тәрәпинен жарлылардың езилиўи шайырдың көпшилик шығармаларының мазмунын қурайды. «Быйыл» қосығында жарлы халықтың күн-көрис жағдайларын, ашлықтан өлген адамларды, халық басына түскен аўыр күнлерди, езиўшилердің зулымлығын, «қозғалмай, үни шықпай қалған» жалаң аяқ жүрген мийнеткеш халық массасының картинасын сүўретледи.

Бердақ өзиниң барлық өмирин мийнеткеш халық массасының өмири менен байланыслы көрсетеди. Иши әрманға толған, «қонарға гүли болмағанлар»дың бири. Халыққа бахыт, жақты өмирди излейди. Шайыр бул жөнинде «Керек», «Халық ушын» «Жақсырақ» қосықларын жазады. Күнхожа сыяқлы Бердақ халық мәпин қорғаған мәрт батырларды, халықтың тилегин иске асырыўшы адамлардың болыўын әрман етеди. Ол душпанға тайынбай қол салған, адамларды, ҳешкимнен қайытпаған ғайратлыларды, досты жылатпаған әдил ерлерди, пақырларға саясын салған қайырқомларды, халық ғамын ойлағанларды әрман етти. Өзи де халық ғамқоры болған, бирдейине халықтың аўыр турмысын көрип иши қайғыға толып, халықтың жақтыға шығыў жолын ойлаған шайырдың халық турмысын жақсылаўдағы пикирлери усындай. Бердақтың тийкарғы мақсети халыққа бахыт ислеў болып

Ғл-елатты шады-ғуррам етеуғын, бахыт жолы, гүрес болса, саўашты айырып турған батырларын изледи. «Егер тапсам, ол шерлерди, Өзгертер едим түрлерди, Гүлстан етип жерлерди» деп жазды шайыр. Ол өмиринше ели менен шад болып жүретуғын, халықтың ийгилиги ушын хызмет етеуғын дәўранды изледи. Аўыр турмыста езилип жүрген халық массасының жағдайын көре отырып, шайыр барлық мийнеткеш халықты бирикке шақырды. «Сәрдар болсаң, тезден тап жол, Бириккли иске таяр бол» деп жазды. Халықтың турмысын жеңиллестиреўге себепши болатуғын ақыл-ойдың ийелерин, шешенлерди әрман етти. Бердақ творчествосының артықмаш бағалылығы да усында. Программалық шығармасы болған «Халық ушын» қосығында да Бердақ халыққа мұдамы хызмет етиў, оның менен мұдамы бирге болыў деген идеяны алға илгерилетти.

Дослық пенен хәр бир иске тақ турсаң,
Жан аямай ел-журт ушын ис қылсаң,
Қайғыланбай уллы иске қол урсаң,
Сонда мениң кеўилим өсер халық ушын.

Халық пенен бирге болыу, халық ушын хызмет етиу—адамның күшине-күш, жигерине-жигер қосады деп жазды Бердақ. Егер халық исенимин, көрсеткен ісін арқалы жеңіп алсаң, сенде күшлиликтің дәрегі ашылады, көзі ашылалы, деп нәсият береді. Ол барлық шығармаларында халық массасының турмысы сүүретлеуді шығармаларының негизи етип алды. Оның уллылығы усы жерде көринеди.

Бердақ шығармаларында жақсы минез-құлықты, жоқары адамгершиликти пропагандалау мотивлери. Шайырдың шығармаларының барлығында дерлик адамгершилик қәсийеттің ең жақсы үлгілери, жақсы минез-құлық нормаларын пропагандалау орайлық мотивлердің биринен есапланады. Мектеп сабақлықларында, сондай-ақ Бердақ тууралы жазылған изертлеу жумыстарында бундай мотивлерди «Бердақтың нәсият қосықлары», «дидактикалық қосықлар» деген термин менен аталып жүр. Бирақ усылай деген менен Бердақтың бул саладағы қосықлары өзи жасаған заманның ең жоқары этикалық нормаларын нәзерде тутқан еди.

Шайырдың көпшилик қосықларының мазмуны жасларға үлги көрсетиуден ибарат. Үлги көрсетиу дегенде халық массасының ақыл-ойының жетискенликлери менен жаслардың өзлериниң билмлерин байытыу ұазыйпасын қойды. Оның:

Жигит болса, арысландай тууылған,
Хызмет егер удайына халық ушын.

Жақсы адам жағар шийрин жаныңа,
Жаман адам бояр қызыл қаныңа.

Жаман жолдас найзасына илдирер,
Жақсы жолдас адамгерлик билдирер.

Жақсы жигитлердің пейили тар болмас,
Ар болар да, жаман ислер көр болмас. --(10—11-бетлер).

дегенге усаған, афоризмге айланып кеткен, адамдағы минез-құлықтың ең жақсы нормаларын билдиретуғын қатарлар китап оқыушыларды рухландыратуғын қәсийетке ийе. Усының менен бирге, жасларды адамгершиликли болыуға шақыруу, сондай-ақ адам деген құрметли атты терең түсиниуди талап етеди. Шайыр адамды адам есабына алмайтуғын, адам қәдирин билмейтуғынларды ақылсыз, надан деп атайды. Адам деген уллы атаққа миясар ҳәр бир адамда бир-биреуди құрметлеу, жас үлкенниң әдебин тутыу, жасы кишилерге үлги көрсетиу усаған шәртлерди ортаға қояды. Усындай қәсийетлердин адамда жас ұақытлардан-ақ әдетке сиңип барыуын шайыр нәзерде тутады. Әсиресе жасларда адамгершилик қәсийетлердің ең жоқарғы сапасын тәрбиялау—жер жүзиндеги прогрессив адамзат ұәкиллериниң кеуил бөлген темасы болды.

Бердақ көпшилик шығармаларында адамгершиликтің тий-карғы шәрти етип әлпешлеп өсирген ана-ұатанға, халыққа хызмет етиў ұазыйпасын қойды. Дурысында да, туўып-өскен елиге, халыққа хызмет етиў—адамгершиликтің ең жоқарғы белгиси. Шайыр өзиниң «Халық ушын», «Жақсырақ» қосықларында халық ушын хызмет еткен адамлар туўралы, олар мақсет-мурадына жетеди деп жуўмақ шығарады.

Нјақы адамның аяғына бас урар,
Жамаплар даргазап етип тас урар,
Мәрт жигитлер халық исине тақ турар,
Соныңдайлар хызмет етер халық ушын. (7-бет).

Хақыйқат мәрт жигитлер халқының ғамын ойлайтуғынлығын халық хызмети ушын қыйыншылықтан бас тартпайтуғынлығын шайыр халықтың ауыз еки дәретпесинен күтә шеберлик пенен пайдаланып, олардың көркем образын берип отыр. Халыққа хызмет етиўдиң үлгиси—Бердақтың өз өмиринен де көринеди. Шайыр өзиниң барлық күшин халық ушын жумсаўға таяр екенлигин көрсетсе, ал шығармасын ҳәм өмирин оқып отырып өзиниң барлық күши ҳәм ақыл-ойын халықтың ийгиликли исине жумсағанлығы көринеди.

Сыйлайман өлгенше ғәрип анамды,
Бар хызметим, панам уллы халық ушын. (12-бетте).

Жалғыз сүйенишим, халқым панайым. (9-бетте).

Бул шығармада адамгершиликтің ең жоқарғы белгиси болған халыққа хызмет етиў, туўып-өскен елди сүйиў идеясы шайырдың «Жақсырақ» қосығында да тереңлестирилип бериледи. Бул қосықлар революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятының мақтанышлы шығармалары болыўы менен қатар, Бердақ шығармаларының тийкарғы идеясы сәўлеленген. Киндиктиң қаны тамған жерди сүйиў, халық ушын хызмет етиў—жәмийеттеги адамгершиликтің ең жоқарғы сапасы болып табылады. Бул жағынан қарағанда Бердақтың шығармалары уллы жазыўшылар болған Пушкинниң, Некрасовтын, Гогольдиң, Шевченконың шығармалары менен бир үлес болып келеди. Булардың арасындағы үнлесликти дуўшакерлестирип турған, әлбетте, сол заманның тарийхий жағдайы еди.

Бир-биреўге адамгершилик көзқарас, досқа қол бериў, ғәрип-қәсерге ғамқорлық, халық исин ушын тақ турыў, ақ кеўил, жигерли адамларды тәриплеў Бердақ шығармаларының күшли тәспери болды. Мысалы шайыр «Балам» деген қосығында:

Жетим көрсек, қолықды бер,
Аға болса, кейнине ер. (91-бетте).

Ғәрип көрсөң, ақылыңды айт. (92-бетте).

Қыянат ойлама журтқа. (91-бетте).

Ойланбастың түби ойран,
Ақыр бир күн болар җайран. (91-бетте).

Басыңды қос жақсы досқа,
Дос таппай хәм жүрме босқа.

Өшинди ал душпаныңнан,
Күшинди жыйна жасыңнан,
Халқың қалмасын соңыңнан,
Ниши пейил бол жастан балам.— (89-бетте).

деген қатарлар жақсы минез-құлық, жоқары адамгершилик нормасын баянлайтуғын шайырдың ойы-эрманы еди.

Адамгершилик хәм халыққа хызмет етиўдиң белгиси деп шайыр халықтың душпанларына аяўсыз гүрес жүргизиўди тастықлайды, ол «душпанға сырынды айтпа, келген жерде сөзден қайтпа» деген сыяқлы пикирлер Бердақ шығармаларының тийкаргы мазмұнына айланған. Халықтың бахытлы, шадлы заманға жетиўи ушын «Белиңди буў, жеңиңди түр» деп үндеў етеди.

Шуғыл сөзге ермеў, халықлық иске қыянат етпеў усаған адамгершилик принциптерди қорғайды, ал қара басының ғамы ушын хызмет етиўчилерди арсыз, бузақы деп атап, олардан қашық болыўды үйрегеди. Шайырдың усындай идеялары адамларды мийнет көтерицикилигине рухландырыўға актив жәрдем етпекте.

Жұмыс исле, туўылған соң ел ушын,
Жаныңды аяма, елде ер ушын,
Киндиктен қан тамып, туўған жер ушын,
Өлип кеткениңше, хызмет жақсырақ.

деген қатарлар халық ушын хызмет етип жүрген азаматтың жүрегинде мәңги сақланады.

Бердақтың адамгершилик, жақсы минез-құлықты пропагандалайтуғын қосықлары хәзирги дәўирдеги шайырларымыздың шығармаларында да кең орын алған. Мысалы И. Юсуповтың «Құдиретли шынар хәққында қосық» деген шығармасында:

Егер жалғыз шыбығыңды сындырсам,
Көзлеримди шоқыт қусқа, аяма!—

деп бериледи өзиниң «Ойлар» топламында.

Улыўма Бердақ творчествосында адамгершилик, жақсы минез-құлықты пропагандалаў менен бирге киси мийнетинен күн көрген паразитлик өмирди эшкаралаў—орайлық орында турады. Ол «Мийнетин шегип, жеген бир зағараң палдан жақсы», «Мийнетсиз дүнья излеме, Жанды отқа саладурсаң», «Талап етип, тап

дүньяны, Сүттең ақдур, билсең аны» деген принципти тутты. Бул адамзат жәмийетинде өшпейтуғын, гөнермейтуғын идеялар болып табылады

Бердақтың юмор-сатиралық шығармалары. Әдилсизлик хәм жаўызлықтың үстемлик етип турған дәуириңде қарақалпақ әдебияты тарийхында езиўшилерге қарсы жазылған не бир шығармалар бар, усындай шығармалар Бердақ творчествосының бир бөлегин қурайды. Юмор хәм сатира қарақалпақ әдебиятының фольклорында, әдебиятында көп жыллық тәжирийбеге ийе. Гүлайым, Алпамыс, Ер Зийўарға қарағанда Нәдирша, Тайшәхан, Тақлолаттың әдилсиз басқыншы және ҳақ қан төгиўге қумар екслиги, ис-хәрекетинен, сөйлескен сөзлеринен, жүргизген сиясатынан анық көринип турады. Олар атланысқа шықпай турып ақ, усы белгилери арқалы жаў деп түсиниледи. Өйткени халық өзиниң дәстанларында олардың минез-құлқына, сезимлерине сай тон кийгизип, жерженишли пишин берип, ең дәслеп оларды күлкиге алады. Базда олардың сырты сулыў болғанлығы менен ишки дүньясының пәслигинен, жаман қәсийетинен сондай хәдийселер пайда болады. Шебер қыйыстырылған тил оларды барған сайын түйреп, сап жүректе ашыныў хәм жек көриў сезимин оятады. Нәтийжеде халықтың мәпин қорғаған қаҳарманлар менен бирге болыўға үндеў етеди.

Бердақтың юмор хәм сатиралық шығармалары туўралы өз алдына басылып шыққан жумыслар жоқ, тек газета-журналларда Октябрь революциясына шекемги шайырлар шығармаларының сатиралық-юморлық характери туўралы айрым пикирлер ғана бар. Сондай-ақ И. Сагитовтың «Бердақтың творчествосы» деген монографиялық мийнетинде «Бердақ шығармаларында сатира хәм юмор» деген бөлими бар. Бунда Бердақтың қарақалпақ әдебиятын да сатира хәм юморды бурынғыданда жоқары басқышқа көтергени туўралы пикир жүргизиледи. Буннан басқа Бердақ шығармаларының 1950-жылы «Толық жыйнағын»да Бердақтың шығармаларын жанрлық жақтан классификациялап «Юмор күлки-дәлкек хәм сатиралық қосықлары» деген ат пенен берилди. Бирақ усы жерде Бердақтың шығармаларының көпшилигинде юмор-сатиралық элементлердин бар екенлигин ескертип өткен жөн. Қарақалпақ халқының трагедиялық жағдайын, аўыр эксплуатацияны, зорлық хәм деспотизмди, зулымлық пенен ипласлықты өз көзи менен көрген Бердақтың хәр бир қосығында халықты усындай жағдайға түсирип отырған адамларды әшкаралаў мотивлери оның барлық шығармаларына тән.

Күйгенликтен: жаным ашыр, халық ушын.

Әўел берермен деп соңра бермеген,
Мийнеткешке ҳақы төлеп көрмеген,
Сөзин жутып, өтирик айтып өлмеген,
Нурмураттан бөлки ҳайўан жақсырақ.

Бул сөзимди тыңла Нурмурат ахун,
Орайсаң сәллеңниң хәрийтип шақын,

Алдап мийнеткештиң көп жейсен ҥаңын,
Сынен ҥайта ала ҥарға жақсырақ. (14-бетте).

Бердақ өз заманындағы эксплуататор класслар: байлардың, молла-ийшанлардың, бий аталықлардың жаўызлығың, сықмар, аш көзлигин, еки жүзлилигин ашшы тил, өткир сөзлер менен түйреп журтшылық алдында эшкаралап отырды. Мысалы «Сықмар екен» деген қосығында Әлимбай усаған байлардың сықмарлығын, еки жүзлилигин халық алдында масқара етеди. Қосықта шайыр Әлимбайдың адамларды тойына шақырыўдағы сырғыяшылығын «той беремен» деген тек оның дәмдебеси екенлигин, той мерекеси ўақтында оның ислеген сықмарлығын эшкаралады.

Зийнети соныңдай артты,
Қонақларын дым жарытты.

Он бес ара табақ тартты,
Несийбе сол болған екен. (179-бетте).

Әсиресе, қосықта Әлимбайдың келбети айтарлықтай етип сызып берилген.

Жумып пышықтай көзлерди,
Әлимбайың сықмар екен. (Сонда.)

Оның пейилинің жаман екенлигин көрсетип:

Адам болыў нийети жоқ,
Ҥаслы жоқ сықмар екен. (180-бетте).

Шайырдың қосықты шығарыўдағы тутқан позициясында адамлар арасындағы социаллық жиклениўшилик негиз етип алынады, үстем класслар тәрешинен берилген тойдың аш-арыққа пайдасы жоқ екенлигин, қайта аш арыққа он бес ара табақ тартып масқаралайтуғыны хәм бул жағдайға көпшилик пенен бирге шайырдың өзи де шерик екенлиги дурыс көрсетилген. Әлимбайдың бай хәм атқа минерлерди сыйлаўы басқаша. Өзи ғәрезли болып жүрген бай адамларды көргенде, олардың алдында Әлимбай шымшықтай жорғалайды, оларды төрге отырғызып, сыйлы сарпайларды да соларға жабады, қой семизин жейтуғынлар да солар.

Қонақларға тигилди ўй,
Қойды жеди аталық, бий,—

деп жазды. Шайыр бул қосығында зулым байлардың сырғыялық хәм сүтхорлығын халық жыйналған жерлерде эшкаралап шықты. Ұсындай юмор менен сатираға толы қосық қатарлары шайырдың «Тойда» деген қосығында да көркем сүүретлеўин тапқан. Бул қосықтың әҳмийетли жери—онда адамлар арасындағы социаллық теңсизликтің дурыс сүүретлениўинде болып табылады.

Келипти волость, ақсақал,
Оларға сойыпты көп мал,
Быламық пенен биің қал,
Сол күн ақшам өткен екен.

Бизлер келдик тойханаға,
Жарма берди қонақларға,
Нәлет боясын Құлманбайға,
Тең көрмеген хәммелерде.

(174-бетте).

Бердақ шығармаларындағы ең жақсы сатиралық шығармалар «Әдил қалмақ», «Терис қайытқан», «Билесең бе» шығармалары болып табылады. Бұл шығармаларда социаллық теңсізлік орайлық орында турыу менен бирге, арсыз, ладан, сықылсыз, ахмақлардың адамды жеркендириуши типин жасап берди.

«Билесең бе» қосығының мазмунына қарағанда Жийен жыраудың «Посқан ел» поэмасындағы «бет аұзы быдым-быдым» бай баласын ықтыарсыз есиңе түсиресең. Бірақ олардың арасында көп айырмашылық бар. Бердақ дәреткен бұл унамсыз образдын аұзынан силекейи ағып отырып, шешен болдым, шайыр болдым деп жыртақлайды. Шайыр тәрешинен жасалған оның пишини мынау:

Мурның пушық, көзің соқыр,
Доңызлардай етип пыр-пыр,
Қалқандай болып, қулағың тұр,
Келбетинди билесең бе?

Хәр қулағың сыпырадай,
Аұзың үлкен ол урадай,
Сақалың жаман сорадай,
Оны дағы билесең бе?—

деп залымлардың кескинсиз образын дәретти. Бундай портретлер Өтеш пенен Омардың «Шерменде», «Нуратдийин», «Қамал», «Бермен» деген қосықларында да бар.

Хан, бий, байлар жай халық есабынан өндирилип атырған есапсыз салық, тартып алынған маллар менен шекленбей, динди бүркенип, оны өзіне құрал етті. Дин жәмийетлик ойлардың рауажлануына тосқынлық жасады, мийнеткешлердин санасын уұлады. Үстем топтарлар халық тәрешинен болған хәр қандай усынысларды бастырып отырды. Жатып ишер-атқа минерлердин еки жүзлилиги, молла-суұпылардың қарам тамақлығы диннің пердеси астында барған сайын өткірлесті. Сонлықтан диншиллерди «Кеуили қеш ағармас қырық шайып жууса», «Қызыл көрсе жолдан шығып бузылған», «Қуры алланың атын айтып алдаған», «Сасық ойларына ақылың жетпес», «Қудайдан өзи қорқпайды», «Өтирик қуран оқийды» деген қатарлардың халық ойы менен бирге тууылғанын көриу қыйын емес. Бірақ XIX әсирдеги қарақалпақ әдебияты классиклериниң динге көзқарасы бойынша мынаны есте сақлау зәрүр, олар дин ишелерин әшкаралағанда динди, қудайды үзил-кесил бийкарлап, жоққа шығар-

ған шайыр болды деген жууғамаққа келиуге болмайды, олар намысарын сатқан ийшанлардың жоқ болуын, дин хәм оның қағыйдаларының бұрмалабауы үшін гүрес жүргизди. Сонлықтан оларды дәуири менен байланыслы алып қарауға тууры келеди. Бирақ усундай болуына қарамастан, жоқарыда мысалға келтирилген куплетлери сондай-ақ «Терис қайытқан», «Қыйналма» қосықлары дин ийелерин өткір сарказм менен әшкаралаған қосықлары болып табылады. Улыұма алғанда, Бердақтың сатира-юморлық шығармаларынан үстем классқа болған халықтың ашшы күлкиси, жек көриушиликтиң оты көринеди. Әдебиятымыздың усы традициясы хәзирги дәуирде ескиликтің қалдықлары менен шырмалған адамларға қарсы гүреске қаратылмақта. Оның юмор-сатиралық қосықларының мазмуны қысқаша усылардан ибарат.

Бердақтың поэмалары. Бердақтың творчествосының үлкен бир бөлегин—көркемлик хәм идеялық жақтан жетилискен бөлегин оның поэмалары тутады.

Поэмаларының композициялық қурылысына, мазмунына қарап еки бөлімге бөліп қарау мүмкин, бириншиден «Амангелди», «Айдос бий», «Ерназар бий» шығармалары көлемли хәм қурылысы жағынан тарихый қосықлардың формасында жазылған, ал екиншиден, «Раушан», «Ахмақ патша» шығармалары шайырдың өзи жасаған дәуирдеги актуаль мәселелерди сүүретлейтуғын шығармалары болады.

Бирақ, соны есте сақлау керек, бул шығармалардың барлығында да халқымыздың басынан кеширген тарихый хәдийселер сүүретленеди, сонлықтан халқымыздың өткендеги тарихын биліуге, үйрениу үшін бул поэмалардың әхмийети оғада уллы.

Биз поэмаларды еки бөлімге бөліп қарауымызды да себеби сонда, мысалы «Амангелди», «Ерназар», «Айдос бий» поэмаларында турмыста болған хәдийселер менен бирге оларда бирнеше қахарманлардың образлары емес, тек сол аты көрсетилген адамлардың образлары ғана, ал басқалары сол образды толықтырыу, анықлау үшін ғана қолланылады. Ал «Еркебей», «Раушан» поэмалары, «Ахмақ патша» дәстанын дөретиуге шкемги шайырдың биринши тәжирийбелери болса керек, оларды еле жетилиспеген образлар, сөзлердин турақсызлығы идеялық жақтан хәлсізлик орын алады. Мысалы: «Еркебай» поэмасында сюжетлик мазмунның бирлиги сақланбайды, ал «Раушан» поэмасында сюжетлик мазмун үзилiske түсип, оны басқа бир хәдийселер менен алмастырып жибереди. «Ахмақ патша» шығармасы шайырдың үлкен табысларының бири.

Бердақтың тарихый адамлардың өмирине, халық үшін ислеген исине бағышлап жазған шығармалары айрықша орын алады. «Ерназар бий», «Амангелди» поэмалары идеялық мазмун жағынан бир-бирине сондай жақын. Бул еки поэмада сондай-ақ «Айдос бий» поэмасында халық үшін хызмет етиуде үш түрли адамның типин жасаған. Мысалы: Айдос бий арқалы тууған елдің қәдирин түсинбеген адамның трагедиялық ауғалын көрсетсе,

Ерназар бий арқалы өз халқына садық берілген, халықтың азатлығы хәм гәрезсизлиги ушын гүрескел, бирақ душпанлардың иштен еткен сумлығына ғапыл қалған адамның образы сүүретленеди. Ал Амангелди образы арқалы патша, хан тәрәпинен пухара халыққа көрсеткен жәбирдің арын алыўшы адамның образын сүүретлейди. Бул образларды дәрәтиўде шайыр тәриплеўдің усылларынан барынша пайдаланады. Мысалы: «Амангелди» поэмасын алып қарайық, бириншиден, әдебиятымызда да, шайырдың түсинигинде де орын алып қалған «теги жақсы» деген теориядан келип шығын, Амангелдиниң социаллық шығысын, халықтың арасындағы тұтқан позициясын, абройын түсиндирген. Оны сол дәўирдің түсиниги бойынша «жұрт ағасы» деп атайды.

Нәрип тамаша қылыңыз,
Нә әжайып патўан келди,
Келсе бабасын билиңиз,
Жұрт ағасы Амангелди. (220).

«Келсе бабасын билиңиз» деген сөздің мәнисине қараңыз, белгили дәўирдің түсиниги екенлигин көриўге болады. Дәрәгинде, сол «теги жақсы» деген теорияның халықтың турмысы менен қандай байланысы бар? Қеш қандай байланысы жоқ, тек адамның характерине, ақылына, ойына байланыссы, адамгершилик ар-намысына байланыссы. Әдебиятшылар тәрәпинен айтылған «Бердақ өзи жасаған дәўирдің улы болды» деген пикирди усы «Амангелди» поэмасындағы жоқарыдағы мысаллар арқалы дәлилленеди.

Бердақ халықтың бахты ушын туўылған адамларды тәриплеиди, оларды қол жетпейтуғын асқан батыр, батырлықтың дәрәги халық пенен байланысында деп қарайды.

Поэмада сүүретленген қәдийселер төменги қарақалпақлар емес, жоқарғы қарақалпақлар арасында болған ўақыя. XVII әсирдің ақырлары XVIII әсирдің басларында халқымыздың бир бөлегин Миян көл деген жерди мөкән етип, Қоқан ханлығына бағынған. Сол жердеги қарақалпақлардың батыры хәм басқарыўшысы Асан Қудайберген улы деген екен. Қоқан ханлығы сол жерде стырған қарақалпақларға намысқа тийетуғын ислерди ислейди. Бирақ қарақалпақлар хәм оның батыры Асан да усы позиция да өз сөзинде турады. Ели ушын Асан өзиниң өмиринен кешеди. Поэмадағы шайырдың усы идеясы мынадай драмалық ўақыялар тийкарында бериледи.

Сөзинен қайтпады Асан,
—Қыз аларсан, өлсем қашап!
Ұатан болмас бизге Қоқан,
Сен шуўлаттың елди,—деди.

Хан Асанды көп урғызды,
Және орнына турғызды,
—Бермейсең бе?—деди,—қызды,
Асан және сөзге келди. (221).

Асан образындағы қайсарлық хәм турақлылық, елдің ар-намысы үшін барлық күшти жұмсау—поэмадың тийкарғы идеясы Мине усы идеяны түсиндириүде шайыр Амангелди сбразын жүзеге шығарады. Оның алдына қойған ұазыйпалар да үлкен, мақсетлери де, талаплары да уллы. Соңлықтан болыу керек, Амангелдинин халық үшін ислеген ислерин айтпастан бурын халықтың залым патшаға кегиниң қайнауы, Асанның өлимине көп қыйналыуы сүүретленеди. Халықтың барлық үмит-әрманларын, кегин алыушы Амангелди екенлигинс исендиреди.

Бердақ Амангелдини «Өзи батыр, өзи даңқлы» сыпатында көрсетеди. Бул жерде халық арасында айтылып жүрген аңыз-эңгименинде мазмунына идеялық өзгерис енгизип, Бердақ өзиниң творчествосында пайдаланғанлығын көриүге болады. Оны:

Қайтпады бектен хәм ханнан,
Кешерлер шийрин жанынан,
Амангелдиниң қолынан,
Қутылмағы гүман болды.

Амангелди урысқанда,
Душпанға қарсы турғанда,
Гезениң қылыш урғанда,
Қырман-қырман гелле келди.

Урысқанын көрсең оның,
Қәтеси жоқ бул дөстанның,
Қарсы келген ол душпанның,
Жүрегинде әрман келди. (222).

—деп оның жасырын емес, ал ашық, барлық ұақытта душпанына қарсы гүресте аянбайтуғын адам екенлигин көрсетиледи. Соңлықтан шайыр:

Амангелдидей болмаға.
Барып ханнан қан алмаға,
Гелле кесип, жан алмаға,
Қай бириңниң шамаң келди.—

деген өткир сөзлер менен Амангелдидей болыуға шақырады. Амангелди буннан басқа да сауашларда да болған, қатнасқан. Бул поэма жасларды батырлық, мәртлик ислерге рухландыратуғын, халықтың душпанларына, залым ханларға қарсы гүреске шақыратуғын ең жақсы шығармаларының бири болды.

Поэма Октябрь революциясына шекемги дәуирде халқымызда батырлық хәм принципаллықты тәрбиялауда идеологиялық құрал болды. Әсиресе, жасларды батырлыққа тәрбиялады. Поэмадың мазмуны, идеясы, образы жөнинде әдебиатшы И. Сағитов өзиниң «Бердақтың творчествосы» деген мийнетинде қысқаша характеристика береди.

«Амангелди» поэмасындағы мына қатарларды:

Қайтпады бектен хәм ханнан,
Кешерлер шийрин жанынан,

Амангелдиннің қолынан,
Қуылмағы гүман болды. (220-бет).

Әжинияздың «Еллерим барды» деген қосығындағы:

Өтирикти ырас етым айтпаған,
Туұры жолдан бас ыетсе де қайтпаған,
Намәхремди қасла жолдас тутпаған,
Аты қарақалпақ еллерим болды. (101).

қатарлар менен салыстырғанда Амангелди образының қалай дөретілгенлігі, шайыр творчествосынан алатуғын орнын анық көріуге болады. Айтылған сөзді орынлау, айтылған сөзден қайтау—Октябрьге шекем шайырлардың творчествосында идеал етип көрсетілді. Қарақалпақ классикалық әдебиятының демократиялық идеяларының бири усында. Өтирикти, өсекти, сөзиеде турмау хәдийселери ислам дини идеологлары еки жүзликер, үстем класслар тәрепимен исленди. Бердақтың «Амангелди» поэмасының әхмийети де соннан ибарат, ол барлық ұақытта езиушилерге қарсы гүресіу идеясын қойды. Поэманын композициялық құрылысы да соны көрсетеди. Мысалы: Қоқан ханы менен Асанның арасындағы тартыс хәм Асанның жауызлық пенен өлтирилиуи, кейнинен бул өшти, кекти Амангелдиннің алыуы да бул образды соныңдай дәрежеде конкретлестирип жибереди, тек сөзинде турып өлип кеткен Асан ғана емес, Амангелди образына оқыушылар сүйіушилик пенен қарайды.

Әдебий шығарманың ең бир бақалылығы, сезимдарлығы онда гурмыс хәқыйқатлығы усындай образ арқалы ашылады.

Астырды дарға Асанды,
«Ел!»—деп Асан берди жаңды. (221).

деген қатарлардык мазмунына сер салып қараңыз, көз алдыңыз да бир сүүрет тайын болады. Сол сүүретти «көрип» отырып жуу-мақ шығарасыз, хуким шығарасыз. Бердақтың творчествосындағы «Амангелди» поэмасының бақалылығы таркийхий хәдийсени образ арқалы танытыуында.

«Амангелди» поэмасында сезимдарлықты күшли беретуғын жери —баянлаудың эпиуайымылығы: Мысалы:

1. Миян көлде Асан сонда,
Неше душпан барды онда.
2. Өзи-батыр, өзи-даңқлы,
Соңында бар Қоңырат халқы.
3. Жетисте елине дады.
4. Урысқанын көрсең оның,
Қәтеси жоқ, бул дәстанның. 22—22).

Усындай мысалларды көптеп келгириуге болады. Шайырдың барлық ғақытта дыққат орайында туратуғын нәрсе—социаллық теңсізлік, хәр бир қатарда қолланылған сөзлер де соған бағынған, айрым күпілетлерде, сондай-ақ Амангелди образында фольклорлық традицияда жоқ емес. Мысалы... «Соңында бар Қоңырат халқы» дегенди алып қарайық. Фольклорлық шығармаларда кейнине 40 жигит ертіп жауға атланыу, ләшкер гартыу сыяқлы хәдийселер көптеп ушырасады. Фольклордағы бундай белгилерди де «Амангелди» поэмасындағы «Соңында бар Қоңырат халқы» деген қатарлардың поэтикалық мазмуны халық массасы менен қахарманның байланысын, халық пенен бирге болған қахарманның образын түсіндириуге қаратылған.

Поэманың және бир өзгешелиги ғақыяларды сүүретлеу хәм композициялық қурылысы—лирикалық пәнда сүүретленеди. Мысалы: елдің ар-намысын алған Амангелдинің образын көрсетіуде лирикалық усылдан пайдаланады.

Оны құртқан залым ханды,
Гелле қылды Амангелди.

Амангелдидей болмаға,
Барыш ханнан қан алмаға,
Гелле кесип, жан алмаға,
Қай бириңнің шамаң келди? (221).

Поэма Бердақ творчествосында ғапа емес, қарақалпақ әдебиятындағы ең жақсы шығармалардан есапланады. Себеби халықлық мәпти қорғау, бир сөзлилік, батырлық идеаллары жасларды идеялық жақтан тәрбиялауда айрықша күшли тәсир етеди.

«Ерназар бий» поэмасы. Бул поэма жөнинде баспа сөзде көпкөп пикирлер айтылады. Мысалы, тарийхшы П. П. Иванов өзинің «Новые данные о каракалпаках» деген мийпетиңде көтерилистин кслип шығыу себеплерин Хийуа ханлығында бар материаллардан пайдаланып анализледи. Тарийх илимлеринің докторы С. Камалов «ХІХ әсирдеги қарақалпақ халқының Хийуа ханлығына қарсы алып барған халық азатлық гүреслери» деген мийнетиңде «Қарақалпақлардың 1855—1856-жыллардағы көтерилиси Хийуада үстемлик етксп өзбек ханларының жүдә аұыр түрде езиуинің нөтийжесинде келип шықты. Удайына болып турғап урыслардың, қарама-қарсылықлардың нәтийжесинде халықтың апатқа ушырауы хәм 1855-жылдың орталарындағы ашлық халықлардың аұхалын адам шыдамаслық жағдайға алып келди. Көтерилис ханның диспотизмине хәм миллий езиушиликке қарсы болған халық-азатлық гүрес иретинде келип шықты»¹ деп бахалайды. Ал әдебиятшы И. Сағитовтың пикири мынадай: «Бердақтың айтыуына қарағанда, көтерилисти басқарған Ерназар қолдаулы Зарлық төрени

¹ С. Камалов. ХІХ әсирдеги қарақалпақлардың Хийуа ханлығына қарсы алып барған халық-аралық гүреслери. 105-бет.

хан көтергеннен кейін халық көтерілісіннің талабын қанаатландырғандай қыс қандай өзгеріс жасағаны көрінбейді. Ол дүзген хукимет тәртіби көп жағынан Хийұа ханының хукимет тәртібине ұсайды: Зарлық ханның ордасындағы хәмелдарлардың «беллерінде ақ пышақ», «өзлери беглер бсги инақ», «қазы—қалан шейхул—ислам болды» дейді. Жақсы, өзгертпей ақ қойсын. Сонша ұақыттан бери халықтың арасындағы теңсізлікті сүүретлеген, сүүретлегенде де көркемлеу құраллары болған теңеу, элитетлерге шекем белгили класслық позицияда да турып қолланған Бердақ Ерназар бийди сонша дәрежедеги халық батыры деп атайды?! Дәрегинде Бердақтың сөзінің жаны бар, ол белгили бир нәрсеге тийкарланып айтқан болуы керек.

Поэмада көтерілістің сүүретлениуі хәм Ерназар алакөзге берген характеристика тууралы филслогия илимлериннің докторы Н. Дәуқараев «Поэмада Ерназар алакөздің қахарманлық ерликлери, оның душпан менен қайтпай гүресуі, оның мәртлиги хәм өз халқына шын берилгенлиги сүүретленеди. Ерназардың образы шайыр тәрәпинен анық хәм исенимли етип сүретленген. Ол ханының хешқандай абай-сиясатынан қорықпайтуғыш, халық көтерілісіннің ер жүрекли басшысы етип көрсетилген».¹ Поэмада сүүретленген Ерназар алакөздің образына байланыслы С. Камаловтың сөбі Н. Дәуқараевтың пикирлерине сүйениуі дурысырақ болады. Себеби не? Себеби халық Зарлық төрениң халық еткен дәуіринен гөре Хийұа ханлығының ауыр-азапларын, не түрли салғыртларын, қуудалаушылығын көп көрди. Сонлықтан Бердақ Хийұа ханлығының жауызлығынан қутқарушыны яғнай Ерназар алакөз баслаған халық көтерілісін қууатлайды. Ерназар бийди халық батыры етип тәриплейди. Бул бир жағдайы. Ёкиншиден, қарақалпақлар, өзбеклер, қазақлар менен бирлесип рус патшалығына қосылуы тилегі болған. Илекей султанға хәм Оренбург далаларындағы барлық қазақларға дослық ретинде жазылған хаттың тексти мынадай: «Қарақалпақлардың, түркмеклердің хәм қырғызлардың ақыллы адамлары менен ойласып, Хийұаға қарсы халық мәпи ушын урыс басладық хәм бизиң халқымыздың парехат жасауы ушын ески ханлардың әуладларынан болған Зарлықты хан етип көтердик: енди түркмен, қарақалпақ хәм қазақлар арасында ала-ауызлық тоқтады. Олар биринен-бири басып алған адамларын, малларын, затларын бири-бирине қайтып берди, сөйтип хәзир биз барлық дала өзбеклери хәм мемиз доспыз хәм бир мақсеттеміз».² Мәселениң қызықтыратуғын жери дала өзбеклери, қазақ, қырғызлар, түркменлер бәри де дос, олар Хийұа ханлығының жауызлығына қарсы гүреседи. Барлық халықларға тууысқанлық хат жазады. Бул хәдейселер мейли Ерназар бий болсын,

¹ Н. Дәуқараев. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарихының өнерлери. Нөкис—1961, 184-бет.

² Қазақстан МАТ 4 лонд, 1 опись, 1701 дело, 4-қағаз. (Цитата С. Камаловтың китабының 97-бетинен алынды).

мәмлекетлик дүзимди өзгертпей ақ қойсып, халықтың Хийўа халығының зулымлығынан қутылып, халықты бирлесіўге шақырыўы, Россия пухарашылығына қосылыўға умтылыўы—бурынғы турмысқа қарағанда, әдеўир алға илгерилеў еди.

Бул жерде поэма туўралы пикирлерди, 1855—56-жыллардағы көтерилистин характери жөнинде, оны бағалаў хәм т. б. жөнинде мысаллар келтирдик. Демек, Ерназар бий баслаған қозғалыс халық қозғалысына айналғанын, халықтың қуўатлаўына ийе болғанлығын анық көриўге болады екен.

Поэма бастан аяғына шекем тәриплеў характерине ийе. Шайырдың алға қойған мақсети хәм ойы Ерназардың батырлығы, өтирик айтағанын, душпанына мийримсиз болғанлығын, паракорлыққа қарсы гүресип идеалластырыўдан ибарат. Ерназар бийдің аты менен аталып, оның ханға жағымпазлық етпегенин, тек ғана халыққа арқа сүйеген күш пенен өзиниң қзлегенин ислеген. Бул дәўирлерде Ерназардан да басқа бийлер болған, бирақ ол бийлерди Бердақ мақтамаған, олар туўралы шығармалар дөрепеген. Буның бирден-бир себеби ол бийлердің хеш қайсысы Хийўа ханына Ерназар алакөздей етип, батырлық көрсете алмаған. Демек, бийлердің де бийлери бар екен! Ерназар халық көтерилисине басшылық еткен бий. Соплықтан Бердақ:

Қарақалшаққа аға болып,
Суңқар салып, бедеў минип,

—деп сүүретледи. Бунда Ерназар бий өзиниң қара басының мәпи емес, халықлық, мәпти қорғағанлығын көриўге болады. «Аға» деген сөздің өзи де Бердақ жасаған дәўирде басшы, шөлкемлестиріўши мәписинде түсинилген. Ал хәзирги дәўирдеги тилимизде ғана бул сөзге ондай мәни жүкленбейди. Себеби жаңа күшлер, жаңа қатнастар, жаңа сөзлер дөреп атыр.

Ерназар бийди хан гүнакар етип, бес жыл ақ үйли етип қойғанында да, ол хәргиз муцаймады, мудама жалыныўға, жалбарыныўға қарсы болады.

Мени хешним тилемесин,
Жалынып сорап жүрмесин,
Мен өлгенде, жыламасын, —
Деди арыслан Ерназар бий. (223).

Мазмұнында көрингениндей, жалыныў, сораў, жылаў сыяқлы әдетлерди Ерназар бий де, Бердақта бийкарлайды. Халқымыздың арасында Ерназар туўралы айтылып жүрген мынадай аңыз әңгемелер бар: Ерназар алакөз өлгенде, оның денесиниң үстине үш күнге шекем адам бара алмады дейди. Соннан кейин геллесин алып Хийўаға кеткен. Сонда анасы Қумар кемпир Ерназардың денесин көмдирмеді де, жыламады да дейди. Хийўадан геллени әкелип баласының денесине қосылғаннан кейин оны көмиўге рухсат берди. Сонда адамлар: «Ерназар сыяқлы адамлар усындай анадан туўылады да»—депти. Бул аңыз-әңгеме де Ерназар алакөздің характериндеги батырлық, қайсарлық, турақлылық белгилерди

көрсетиуде, Бердаққа жәрдемши материал болған болыу керек.

Ерназар образын Бердақ буннан да бстер конкретлестирип хан сарайындағы болған ўақыяларда; қүсбегі хәм метер менен болған ҳәдийселерди көрсетеди. Мысалы:

Шекпенге асылды метер,
Бий зор берди оннан бетер,
— Сарт қолыңды!— геллең кетер.
Деді арыслан Ерназар бий. (225).

Бул үзиндиде де Ерназар хан алдында, онын метери алдында да қорқпаған, жалыбаған. Себеби қарақалпақ, түркмен, қазақ халықларының Хийўа ханлығынан көрип атырған азаптарын, ақыретлерин өзиниң көзи менен көрген. Мысалы: Хийўа ханлығына қарсы жәрияланған көтерилистен кейин, көп кешикпей рус шегара линиясының әскерий старшинасы Илекейге (Ирмухаммед Қасымов) жиберген хатында былай дейди: «Бизлер Ургеничтен Қоңыратқа дейинги хәм оннан қубла батыста Сеплханға дейинги халықлардың барлық қатламы болып, бизниң бурынғы өз пухараларына ислеген шеннен тысқары қысымына хәм шексиз жазалаўына, тағыда бизниң халықларымыздың ортасында гүнасыз төгилип атырған қаңларға хәм басқа да азап-лағға шыдамастан хәммемиз келисип, енди арамызда бундай азап-ақыретлерди тоқтатыў ушын, ески ханлардың әулады болған Зарлықты хан көтердик». Демек, руслар менен болған шегарадағы старшинаға хат жиберийүиниң өзи де, ол мейли қүсбегі болсын, бурынғы тәртипти қуўатласын, бирақ Хийўа тусында езилип атырған аўыр азаптардан қутылыўға басшы болады. Ерназар образы Бердақ творчествосында да усылай сүүретленеди.

Поэмада Ерназар бийдиң Гөне Ургеничке барыўы туўралы мағлыўматлар бар. Усы мәселе бойынша поэмада анық етип айтылған пикирлер бар. Ерназар түркменлерге барғанда оларды шабыў ушын емес, ал олар менен бирликте еки халыққа жалпы душпан болған Қутлымурат инаққа қарсы хәрекет жасаў ушын барған. Поэмада да түркменлер Ургеничке Ерназар алакөзди кескек шақырады. Бул бирийиў нәтийжесинде Хийўа әскерлериниң аўхалып төмсилестиреди, олар Хожелини таслап қашады.

Поэмада көтерилиске таярланыў, баслаў, даўам еттириў иси еки жылға шамалас ўақытты өз ишине алады. Усы дәўирде Зарлықты хан етип алыў, гүллән қарақалпақларды бирлестирийиў хәдийселерин жеңиллестиреди. Көтерилиске өзбеклер, түркменлер, қазақлар, қырғызларда қосылады. Мысалы: Батыр хан Жанғазы деген киши Қоңырат қаласына басшы болады. Бирақ қарақалпақлар арасында хә демей алааўызлық келип шығады, Ерназар кенегес тәрәпи сатқынлық етеди, адам жиберип Хийўа ханына бағынғанын айтады. Ерназар алакөз ишки душпанлар себебинен өлтириледи. Бул көтерилистиң жеңилиў менен тамамланыўына алып келди. Бердақ поэмасында Ерназардың трагедиясына оғада аянышлы сезимлер билдиреди:

Залым бийлердің қылығына,
Ауыз бирлиги жоқлығына,
Иштен қылған сумлығына,
Ғапыл болды Ерназар бий.

Горуглы бектей ер еди,
Қатарда қоса нар еди,
Толы журтқа дәрлар еди,
Шейи болды Ерназар бий. (227).

Ерназар алакөз Хийұа ханларының үстемлигине қарсы өз халқының азатлық хәм ғәрезсизлик ушын гүреси жолында жанын берген қахарман болып есапланады. Бердақ Ерназар алакөздің алдына қойған мақсетиге ересе алмағанлығына терең қайғырды және оның тарийхий ролин жоқары бадалады. Ерназарды өткендеги легендарлық батырлар менен салыстырды.

Бердақтың «Ерназар бий» поэмасы Бердақ творчествосында үлкен орын алады.

«Раўшан» поэмасы. Бердақтың лирикалық шығармаларында хаял-қызлар образын дәретіуіге үлкен итибар берилген. Мысалы: идеялық хәм көркемлик жақтан күшли шығармалары болған «Ахмақ патша» дәстанының да тийкарғы баслы қахарманы қызлар. Бул жерде де Бердақтың хаял-қызлар теңлигине үлкен әхмийет бергенлигин көремиз. Фольклорда сондай ақ XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятында айрықша белгилеп өтетуғын қубылыстың өзи де—хаял-қызлар образының жасалыуы. Мысалы: «Алпамыс» «Қырық қыз» сыяқлы дәстанлардың қахарманлары қызлар, олар ақыллы, өзиниң исине садық болып сүўретленеди. Бул жағынан Бердақ фольклорлық шығармалар менен жақыннан таныс болған.

«Раўшан» поэмасы оқыўшыларға көптен бери таныс. Ең дәслеп бул поэма «Совет Қарақалпақстаны» газетасында жәрияланды, шайырдың 1956-жылы баспадан шығарылған топламына киргизилди. Соннан бери айрым изертлеу жұмысларында аты аталып, анализленип киятыр.

Поэманың басқа поэмалардан айрықшалығы сонда, ол диалог формасында жазылған. Усы диалог формасында айтылған қатарларда қызға жаўшы болып келген Мырзамураттың барлық ойы, не ушын келгенлиги сүўретленеди. Бердақтың бундай диалог формасын басқа поэмаларында да гезлестириуіге болады. Мысалы: «Амангелди», «Ерназар бий», «Ахмақ патша» поэмаларында Асан менен хан арасындағы, Ерназар бий менен метер арасындағы, Гүлзар менен ахмақ патша арасындағы диалоглар буның мысалы. Бул жерде соны да есте сақлау керек, қарақалпақ әдебиятында драматургияның дәреуи хәм раўажланыуы—советлик дәўирде пайда болды. Ал Октябрь революциясына шекемги дәўирде де фольклорлық шығармаларда, масқарапаз, қуўыршақ театрларында драматургияның элементлери бар еди. Ал оны Бердақтың творчествосынан да көриуіге болады. Усы сөз етип отырған «Раўшан»

поэмасы, «Амангелди», «Ерназар бий» поэмаларында драмалық элементтер бар.

Поэмадың биринши бөлими жаўшы болып келген гарры менен Раўшан арасындағы айтыстап басланады. Буның өзи де Бердақтың қызларды сондай идеал қахарман етип көрсетпеген болғанлығында. Себеби Октябрь революциясына шекем халық арасында жасы үлкенниң иси надурьс болса да, оның бетине келмеў, әсиресе хаял-қызлар ата-ананың, келген жаўшылардың бетине келип сөйлемеў усаған жаман әдетлери орын алған. Халқымыз әсирлер даўамында буңдай жаман әдетлерге, ынжықлыққа қарсы гүрес жүргизип келди. Бул әдеттиң өзи де ислам дининың ең бир зыянлы режелериниң бири еди. Мине усыған қарсы халқымыз хаял-қызлардың ерлерге, жасы үлкенлер алдында тартынбай сөйлеў керек деген идеалды қойды. Соған байланыслы «Алпамыс» дәстанын да Гүлпаршынның Тайшахан менен Қаражаннан келген атлыларға жуўап бериўи—халық тәрәпинен хаял-қызлардың өз пикирин ашық айта билиўин қуўатлаў болып табылады. Раўшан образы да сондай.

Поэмадың екннши бөлиминде Раўшанның қарсылығына ушыраған Мырзамурат гаррының кетиўи, атының алып қашыўы сүүретленеди.

Ала қуйын жөнсиз шаўып,
Көтқудаға туўды қөўип,

Гө дүзелип, гөхи аўып,
Көп аўылға араласты.

Ат киятыр қиялланып,
Ийтлер шықты шабаланып,
Майда баллар қыйқыў салып,
Атқа қарап топырақ шашты. (325).

Үшинши бөлиминде Мырзамураттың аттан жығылып еси аўып қалыўы, Қутлымурат байды еске түсириўи сүүретленеди.

Қутлымураттай ахмақ, гешше,
Меш аларма скен еске:
Нырққа сыймас жөнсиз иске
Байдың тилин алған басым. (326).

дем жығылып жатқандағы өкинншлери сөз етиледи хәм гаррының өлими менен тамамланады. Төртинши бөлиминде шайырдың бул ўақыға қатнасы, көзқарасы баянлаады.

Елли бирге жасым жетти,
Хорлық пенен күним өтти,
Ғәриплер жылап күнелтти,
Заман солай болған екен.

Бул сөзлерди жазды қолым,
Бұлбил яңлы сөйлеп тилим,

Усындай пикирлерди айтыу арқалы шайыр хаял-қызлардың еркінлікке шығыуын жақлайды. Бул поэманың сюжетлик құрылысында да ондай қоспалы хеш нәрсе жоқ. Тек Раушан менен ғарры арасындағы хәдийсе менен, ғаррының өлими сөз етиледі де, кейиннен шайыр ұақыға симпатиясы ашық айтылады. Поэма үлкен шығарманың бир үзиндисы болыуы мүмкин.

«Ахмақ патша» дәстаны. Дәстан жөнинде әдебиятшылар, шайырлар арасында көп ұақытлардан бери пикир жүргизип киятыр. Олардың ишинде биреуи дәстанның ишинде бар материалларға сүйенип, шайырдың көзқарасы қәлиплескеннен кейинги дәуирде «жасы елликге» келгеннен кейин жазылған деген пикирди айтады. Дәстанның мазмунын хәм оның идеясын, сюжетин алып қарағанымызда шайырдың көзқарасының қәлиплескен дәуиринде жазылған деген пикирдің дурыс екенлигин тастыйықлауға болады. Және де Бердақтың творчествосының барлығында да мийнеткеш халықтың турмысын жазыу, олардың арзыу-әрманлары, тилеклерин көрсетиуден бир минутта кейин шегинбейди. Ол барлық ұақытта халық пенен бирге болды, халықтың көзи жасқа толса, шайырдың да көзи жасқа толды.

Екинши пикир Бердақтың «Ахмақ патша» поэмасы қарақалпақлардың бир бөлими рус қоластына өткеннен кейин дөретилген шығарма деп қарайды. Бул да жоқарыдағы Бердақтың көзқарасы қәлиплескен ұақытта жазылған деген пикирди толықтырады, ал қайшы келмейди. Себеби қарақалпақлар Россияға 1873-жылы қосылған еди, Бердақ 1827-жылы тууылған, сонда 46 жасында болады екен.

Қарақалпақлар Россияға қосылғаннан кейин Хийуа ханлығы тусындағыға қарағанда турмыста, пикирлерде алға илгерилеушилик болдыч Больницалар салынды, жаңа оқыу шөлкемлестирилди, жоллар салынды. Мине усы моменттен пайдаланып Бердақ өзиниң бул дәстанын дөреткен. Бердақ тек көзқарасының қәлиплесиуи жағынан ғана емес, ал ұақыт, момент жағынан айрықша мүтәж еди. Мысалы, өзиниң «Өмирим» деген қосығында:

Он алты да, он жети де.
Зәрделер толып кеуилге,— (43-бет).

деп, оның еле «ойын баласы» болып жүрген ұақтында ақ кеуиллине зәрделер—дәртлер толып жүргенлигин көремиз. Бул зәрде, бул дәрт теңсизлик дәрти, теңсизлик зәрдеси еди. Демек, шайырдың «Өмирим», «Болған емес», «Халық ушып» шығармаларын оқып отырып, оның «Ахмақ патша» сыяқлы дәстанларды дөретиуге творчестволық таярлығының бар екенлигине исенимиң артады. Шайыр дәстанды дөретиуге күшли таярлық пенен келген.

Дәстан бирнеше бөлимлерден ибарат. Кирисиу бөлими, тийкаргы бөлими, хәм жуумақлау бөлими.

Кирисиў бөлиминде шайыр өзиниң алдына ўазыйпалар қояды, бул ўазыйпа өзи менен бирге жасап, өзи менен бирге сиясий хэм идеологиялық гүреске қатнасып атырғанлардың образын жасаўды қояды. Бул умтылыўы—Бердақтың өмириниң де, творчествосының да ең жақсы тәрәпи еди.

Бердақ шығармаларының әҳмийети де сонда, ол өзиниң дәўириндеги барлық ўақыяларға қатнасты, Хийўа ханы зулымлығын әшкаралады, халық-азатлық көтерилислерин қуатлады. Сонлықтан Бердақтың бул дәстанының кирисиў бөлиминде:

«Ала жип салып мойнына,
Көз-жасы толып қойнына».—

болып жүрген адамлардың образын, олардың азатлыққа умтылыўларын, адамгершиликли қәсийетлерин сүүретлеў ўазыйпасын қояды. Бундай мойнына ала жип салып жүрген адамлардың, қойнына көз-жасы толып жүрген адамлардың барлығы сол дәўирдің турмысына дүзимине наразы болған адамлар. Хәзирги капиталистлик елердеги ўақыяларды алып қарап, капиталистлик бұғаўларды ылақтырып таслаў ушын алып баратырған гүреси жолында не-не адамлар құрбан болды. Капиталистлер қанша қанлы қолын салса да, халықтың азатлық хэм гәрезсизлик ушын алып баратырған гүресин бир минутқа да босаңластыра алмайды.

Бердақтың «Ахмақ патша» дәстанындағы Гүлим, Гүлзар, Анар хэм Зәриўлердің алып барған гүреслери—зулымлық хэм езиўшилик үстинен мийнеткеш халықтың шығарған гимни. Усы гимн арқалы жеңиске ериседи, усы гимн арқалы азатлық алады, усы гимн арқалы жаўызлықты әшкаралайды.

Поэмадың кирисиў бөлиминде шайыр өзи жасап турған ўақытқа қатнасын, кешиктириўге болмайтуғын образды дәретиўди мақсет етип қояды. Оны инабат пенен орынлайды.

«Ахмақ патша» дәстаны туўралы, оның идеясын анықлаў ушын шығармалық өзін түсинип оқыў керек. Дәстанды оқып отырсаңыз, дәстанның барлық бөлимлеринде халық дәстанларына еликлеп жазғанлығы байқалады. Мысалы көпшилик қарақалпақ дәстанларында баслы қаҳарман—қызлар батыр болса, «Ахмақ патша» дәстанында да сондай. Гүлим хэм хан сарайында усланған, кейин қутылған тоғайда жүрген адамлардың образын салыстырып қарағанда көринеди. Ал «Ахмақ патша» дәстанында халық дәстанларындағыдай фантастикалық, гиперболалық элементлер көп ушыраспайды. Дәстанның барлық идеясы—адамлардың азатлық ушын гүреси, адамлардың турмысын жақсылаў болып табылады.

Дәстанда класслық теңсизлик, мийнеткеш халық массасының тилек-әрманларын сүүретлеўден ибарат.

Дәстанда терең гуманистлик, демократиялық идеялар ортаға қойылады, шайырдың алдына қойған мақсети дурыс шешиле

леди. Мысалы: Гүлім, Гүлзар, Анар, Зийұар, Зәриұ образларына байланысты барлық ұақыяларда адамның адамға дослығын, мийирбашлығын образлар арқалы көрсетеді. Адамның адамға дослығы—жаұызлыққа қарсы гүресте нығайып өсип баратырғанын дәлиллейді, бирлесіұ идеясын ортаға қояды, класслық сана-сезімнің раұажланыұын көрсетеді.

Дәстанда хәдийселердің рсальлығы күшли яғный сүұретленің атырған хәрбир эпизод, сол Бердақ жасаған дәұирдеги балықшылар, кәсиплер, Хийұа ханлығының жаұызлық ислери т. б. хәммеси жоқарыдағы пикирди тастыйықлайды.

Дәстанның мазмунында хешқандай диний тәсирлердің элементлери көринбейди. Қахарманларда пессимизм, қудайға жалбарыныұ жоқ, бул шығарманың идеясын анағурлым дәрежеде конкретлестирип түсиниұге жәрдем береді.

Бастан-аяғына шекем азатлық хәм еркинлик хәққындағы гүрес атадан-балаға мийрас етип көрсетиледи. Октябрь социалистлик революциясы усы азатлық хәм еркинлик ушын алып барған халық қозғалысларын шөлкемлестирди, бирлестирди, шешип, берди, зулымлық атаұлыны бизиң елимизде қайтып келмесе жиберди. Бирлик, дослық хаяллар арасында да, гүресшеңлер арқасында да орайлық орында турады.

Зулымлығын күн сайын асырған бир неше ханлар болады. Олардан халық көп жәбирлер көреді. Солардың бири жасы 80 ге келген гарры хан. Ол өлгеннен кейин оның 18 жасар баласы хан болады.

Жас патша атасының жолын қуұып, күтә залым болады. Зулымлықты атасынан да өткереди.

Ийе болып алтын тахқа,
Зәхерин жайып сонша халыққа,
Салып биразды қуллыққа,
Неше ханлар өткен ексн. (157 бет).

Ханның зулымлығының бир түри—оның бузақышылығында көринеди, сыртынан бақлап 41 хаял алады, нызам менен шекленбеген хан булардың үстине және елден қыз алыұ ушын жәлладларын жибереди, олардың тутқан жолы тартып алыұ еди. Ахмақ патшаның өскен орталығын шайыр былай сүұретлейди.

Көп болды ўәзир—султаны,
Умытты ата-ананы.

Болды қасында ақылғой,
Тилеги оның адам өлгей.

Тартып бала атасына,
Ақырет берди анасына.

Усындай жағдайда жасаған патша елден қыз таңдап алыұ ушын, жәлладларды атландырады. Буннан кейин поэманың шинде сүұретленетуғын тийкаргы қахарманлардың ұақыясы басланады.

Бир көлдің жағасында балықшы ғарры болады. Оның Гүлим деген жалғыз қызы бар. Балықшы ғарры қартайып көзден қалды. Бұрынғы оңысықты енді қыз басқарады.

Қызы салып аў-дузағын,
Алды көлдің ақ шабағын,
Хеш аш қылмады тамағын,
Ғарры разы болған екен.

(163-бетте).

Гүлим оғада сулыұ болады. Патшаның жәлтадлары оның хабарын еситип келеди. Қыз жәлтадлар менен қарсыласады. Олардың бир екеуин балта менен урып өлтиреди. Соң жәлтадлар күш жыйнап келип, қызды хан сарайына алып кетеди. Барғаннан кейин хан қызды зинданға таслайды, ол жерде және бир қыз жатқан екен. Ол да Гүлимдей қарсылық көрсеткенлердің бири еди. Хан булардың екеуинде зинданнан шығарады. Қырық хаялдың қасына қосып жибереди. Мине усылай етип патшадан хоралдың көриушилердің кеги күн сайын арта береди. Патша зулымлығының шайыр төрепинен сызып берилген картинасы мынадай.

Жылға, сайға ақты қанлар.
Қыйылды гүнасыз жанлар.
Отқа қарылды мың санлар,
Темир тамға басқан екен.

Қарсы шыққанын өлтирди,
Табанларып тилдирди,
Үш ағашына илдирди,
Халық шуұлап посқан екен.

Адам өлди, хан төгилди.
Бийгуна гелле кесилди.
Жипектей шашлар есилди,
Мал орнына қосқан екен. (183-бет).

Хан 40—50 жасларына келгенге шекем перзенти болмайды. Бул жерде поэмада зулымлыққа қарсы дүньяда өмирди ен жайдырыушылар арасында кескин гүрес барады. Бир күнлери Гүлим жүкли болып қыз тууады. Хаяллар Гүлимнің қыз тууғанлығын айтып, ханнан сүйинши сорау ушын Зәриуди жибереди, Зәриу ханың сарайына келсе, бир гүнасыз жигитти жазалап атырғанын көреди. Жигиттиң ата-анасы баласын патшадан сораиды, хан оларды баласының көзинше урып өлтиреди. Буған шыдай алмаған жигит қол аяғын байлап қойған арқанды ширенип жиберип үзеди. Сол жерде бир нөкердің қылышын тартып алып, басқа бир нөкерди өлтиреди. Хан қашып кетеди. Ал жигит өзиңдей бир жолдасын босатып, қаладан шығады.

Зәриу ханға келип сүйинши сораиды. Хан Зәриуди ушлап алып, жәлтадларына таяқ урғызып, қатты азап береди. Оның қулақ мурнын кестиреди. «Қыз тууған қатынымды қыйнап өл-

тириң, туғған қызын маған әкеліп берің» деп бұйрық береді. Хаяллар буны еситип, Гүлимди аман алып қалыу ұшын хийле ислейди. Олар жәлладларды алдайды. Жәлладлар туғған хаялды таба алмай қайтып кетеди.

Хаяллар Зәриу менен ойласып жаңа тууылған Гүлзар қызға жер астына сарай ислеп, сонда қызларды Зәриу бағады. Бұдан кейін Зийұар деген хаялы да жас босанады. Олда усындай жағдайла жасап, қызлар 13—15 жасқа шығады. Оларға барлық ұақыяны Зәриу түсиндирип береди. Бирақ қызлар патшаның сарайында зулымлық үстемлик етип турғанын сезбей, патша сарайына қыдырыуға шығады. Булардың бахтына хан өзиниң қызларына ашық болады. Бул жерде сондай бир арсыз, сурбеттиң типі көринеди. Хан сарайында жасаушыларға бундай сурбетлик айрылмас жолдас болып табылады. Қызлар залымға қатты қарсылық билдиреди. Хан оларды өлимши етип жәлладларға сабатады. Сөйтип ийтке таслайды. Бирақ ийтлерде гүнасызларды заялаудан бас тартады. Қызлардың биреуін тоғайға алып барып таслатады, ал Зәриу Анарды тоғайға алып барып жүрген еди. Булар сол жерде бир-биреуи менен табысады. Баяғы қашып кеткен еки жигитке турмысқа шығады. Олар халықтан күш жыйнап патшаға қарсы көтерілис жасайды. Қамаудағы халықты босатады. Олар.

Қарсы шыққанды өлтирип,
Гүлин гүлине келтирип,
Достын мұрадқа жеткерип,
Азат етти хәмме жанды.

Булар теңликти алғаннан,
Аналар шықты қамаудан,
Шөхәрде болды абадан
Қызыл гүл көгерген екен.

Поэманың қысқаша мазмұны усындай. Бул жерде мына нәрсеге итибар беріу керек. Мәселен Бердақтың басқа шығармаларында патшалар хаққында, олардың әдил болмағанлығы, улыума барлық, патшалар да әдил болмағанлығы жөниңде айтылған пикирлер бар, ол бириншиден ели-хлқай ұшын гүрескен мәртлерди, палуанларды, мәрт бахадырларды идеалластырды, екиншден, усы жоқарыдағы қосықта келтиргилген «Булар теңликти алғаннан» деген қатарлар арқалы келип шығатуғын коллективлик басқарыуды әрман еткенлиги, өзиниң кеулиндеги хәм халық турмысының рауажланыу бағдарларынан келип шығып, усы идеяны ортаға қойғанлығын көриуге болады. Соңлықтан әдил патшамар хаққындағы әрман бул феодалистлик дүзимниң биринши хәм екинши дәуирине тийисли, ал «әдил патша» хаққындағы идеядан жоқары болған коллективлик басшылықты идеалластыруы—усы поэманың, сондай-ақ шайырдың идеологиялық майданға алып келген ең жақсы табысларының бири еди. Усы айтылған пикирлер жөниңде академик М. Нур-

мухамедовтың «Қарақалпақлар» деген рус тилинде шыққан кітабын Ж. Базарбаевтың «Бердақ творчествосындағы әдил патша мәселесіне мақаласын КҚФАН Вестник УзССР, 1965-ж. № 4. И. Сағитов «Сахра бүлбили» кітабындағы пикирлерден қаралсын). Бердақтың жоқарыдағы пикирлерге келиўиниң себеби, бириншиден, қарақалпақ халқының ишки сийсий—экономикалық жағдайынан, екіншиден, бул дәўирдеги Россия ҳәм Орта Азия халықларының бир-бирине қатнасынан келип шыққан. Соны есапка алыў керек, коллективлик басшылық дегенде ҳәммени бирдей көретуғын басшыларды түсинген, ал басқаруўдың қалай әмелге асырылыўын көрсете алмаған. Бул уллы шайырдың жәмийетлик турмысты билиўинен, үйрениўинен келип шыққан идея еди. Бул дәўирдиң талабы ҳәм шайыр творчествосының өзине тән болған өзгешеликлериниң бири еди. Соның ушын ахмақ патша образының сийсий-жәмийетлик, этикалық келбетир кең планда ашып бериўиниң себеби де усында көринеди.

Әдебияттануў илиминде қақарман образын түсиниў, билиў ҳәм анықлау жөнинде де тартыслы мәселелер жоқ емес. Мысалы: орта мектеплерге ариалған сабақлықларда сол шығармадағы ўақыяларға қатнасаран адамларды қақарман деп атай береді. Бул жерде ең әҳмийетли болған еки нәрсеге итибар берилмей қалады. Бириншиден, қақарман белгили атқа ийе болуў менен қатар, ол белгили дәўирдеги ўақыяларды ашыўшы, дәўирдиң, ўақыттың сыпатлы белгисин көрсетиўши категория екенлиги, екіншиден, қақарман жәмийетлик турмыстағы ўақыялардың раўажлануў бағдарларын көрсетиўши, алға илгерилеуши моментлерди де, артқа тартуўшы күшлерди де усы қақарман арқалы шайыр анықлайды. Сонлықтан қақарман қандай дәрежеде болуўына қарамастан «жәмийетлик турмыстың ашылыўы» (В. Г. Белинский) болып табылады. Сонлықтан қақарман унамлы болама, унамсыз бола ма, жәмийетлик турмыстың ашылыўын көрсетип турады. Буның мәниси А. С. Пушкинниң «Евгений Онегин», Н. В. Гогольдиң «Өли жанлар» шығармалары менен салыстырғанда жүдә анық көринип турады. Соның ушын поэмада ахмақ патшаның «жеті пуштынап» баслап сөз етиўи әдебият, тарыхында ерси көринетуғын қубылыс емес. Жуўмақластырып айтқанда, қақарман қандай шараяттан шығуўына, оның социаллық қурылысына қарап емес, ал ортаға қойған мәселесине, халық ушын көтерип шыққан идеялына қарап отырып бақаланады.

«Ахмақ патша» поэмасының ўақыяларын үлкен үш этапқа бөлип қарауға болады. Мысалы бириншиден ахмақ патшаның қандай социаллық жағдайдан шыққанлығы, ата менен бала арасындағы, хан менен сарай адамлары арасындағы қатнастарды, атасының орнына болған ханның ески тәртиплердиң бәрін сындырып, жаңадан қандай нәрселерди келтирил шығарғанлығын анықлайды. Бул жағынан жаңа патшаның ҳәрекетлери, оның ойлаған ойлары, адамлар жөнинде қандай пикирде екенлиги анық

көринип тұрады. Бір өзгешелігі оның дәслепкі қатарлардан бастап ахмақлыққа алып баратуғын хәдийселердің көриністері беріледі. Ол хәр қандай арыз айтып келген адамларды жазалайды, оның хеш қандай айыбы болмаса да ханға қарсы хәрекет іслемесе де, оны зинданға салады, құлағы-мурнын кесіп өзіне жүргізеді, үстіне гөне нәрселерді жамылдырып өртейді, дарға асады, беліне шкем көміп сарсаң кесек етіп өлтіреді, адамды бір қапқа салып, пышық пенен қоса сабайды, бұл енді хеш қандай заң менен шекленбеген, кеуіліне не келсе бәрін істей беретугын адам екенлігі көриніп тұрады. Зорлап еңішпен қыз алдырыу, оларды бір сарайға қамау, қыз туған хаялдарды өлтіріу үшін болған барлық хәрекеттер жоқарыдағы пикирлерді дәлиллейді.

Екіншіден, Гүлім арқалы пайда болатуғын ұақыялар, ол зулым ханның ісіне сондай қарама-қарсы бағдарда құрылған, онда ата-анаға деген меҳрибан, жас үлкенді құрметлеу, адамлардың қәдір-қымбатын биліу ұсаған хәдийселер арқалы қарсы қойылады. Бұл ахмақ патшаның ісіне қарағанда анау құрағы адамлардың турмысына жақын, гуманистлик идеяларды әмелге асыратуғынын көрсетіп тұрады. Мысалы көл жағасында отырғанында Гүлім ханның жаушыларына кескін наразылық билдиреді, олардың айрымларын өлтіріп, айрымларын жарадар етеді. Бірақ ақырында ханның жәлладлары Гүлімді қолға түсіреді, аяқ-қолын байлап ханның сарайына алып келеді. Гүлім ханнан өш алыу мақсетін ішінде сақлап, ханға хаял болыу үшін келісім береді. Бұл енді үлкен тапқырлық! Себеби ханның өзінен туылған адамға сол өшти алдырыу үшін Гүлім келісім береді. Азатлық үшін болған гүрестің атадан-балаға өтуіне негіз таярлайды.

Арадан біраз ұақытлар өткеннен кейін Гүлім қыз туғады. Хан сүйінші сорап барған Зәриу деген құлды азаплайды, ол дәрхал хаялларға хабар береді. Және де сарайдағы ғалауыттар менен кеңнен таңсады, азатлық үшін болған гүрестің хәқыйқат гүрескендерін көреді. Міне усы хәдийседен рауажланып поэмадағы қахарманлардың үшінші топары жүзеге шығады. Ол сопындай дәрежедегі кескін драматизм менен беріледі.

Хаяллар жас нәрестелер үшін жер астынан сарай құрады. Гүлімнің қызына Гүлзар деп ат қояды, Гүлзар Зәриудің бағыуы менен, жер астындағы сарайда өзінің балалығын өткереді. Біраз ұақыттардан кейін екінші хаял қыз туғады, оған Анар деп ат қояды. Бұл ар 13—15 жасларына келгеннен кейін сыртқа шығыуды, тәбияттың көриністерін көріуді әрман етеді. Бірақ ұсындай тилеклеріне байланысты Зәриу оларға тууылыу тарийхын сөйлеп береді. Бұны еситкен қызлар әкесін көргісі келеді, әкесінен кешірім сораиды. Бірақ атасы оларды көріп «Маған хаял болың» деп өтініш етеді. «Өз қызын өзі алар ма!» «Сеннен ийтте жақсы; баласын қәдірлеп сақлайды» деп олар патшаға қарсылық билдиреді. Патша қәхәрленип оларды ийтке тас-

лайды, ийтлерде бул қызларды жемейди. Солай етип, олар тоғайда күш топлап жүрген баяғы жигитлер менен ушырасады. Олар менен бирге семья қурады.

Гүлзар отирапындағы барлық адамлар қуралланып, ханның сарайына топылысқа өтеди. Сол күни патшаны тахтында өлтирип, барлық қамаудағы адамларды босатады. Қахарманлардың үшінши топары мине усындай жауызлықлар үстинси жеңиске ериседи. Поэмадың және бир дыққат беретуғын тәрепин ұақыялардың композициялық қурылысында. Хәр бир ұақыя бири-бири менен органикалық түрде байланысқан, бири-бирин түсиниў мүмкин емес, орайластырылған бир гүтин шығармадың ұақыясын пайда еткен. Соның ушын бул шығарма Бердақтың басқа шығармаларынан сондай-ақ қарақалпақ әдебиятындағы басқа шығармалардан ажыралып турады.

Бундай шығармалар шайырдың шайырынан дөрейди. Себеби бундағы ұақыялардың қурылысы, шайырдың терең билемге ийе екенлигин изленушилик пенен бир қатарда көп нәрселерди сайғарыстырыўға ақылы-ойы жететуғын граждандық сезимге де ийе болады. Бердақ усы жоқарыда көрсетилген сыпатлардың барлығына ийе шайыр еди. Бул дәўирде жасаған шайырлардың көпшилиги «Ахмақ патша» сыяқлы шығарманы дөрете алмады.

Поэмадағы ұақыялар жанлы турмыстың мазмунына қурылған. Дәстандағы сүўретленген ұақыялар хәм олардың мазмуны бойынша айрым әдебиятшылар (Қ. Айымбетов, О. Қожуров, Н. Юсупов) «Малика Диларам» дәстаны негизинде жазылған деп қарайды, ал О. Бекбаўлиев «Малика—Зухра» дәстаны негизинде жазылған деп қарайды, ал А. Муртазаев халық дәстанлары негизинде жазылған деп қарайды. Хәр қандай шығарманы анандан я мынадан тәсирленип жазылған деп бақалаў қолайсыз, ал шайырдағы бар күшти, бар талантты қанша дәрежеде ҳәрекетке келтирген деп айтыў жүдә орынлы. Себеби адам да, шайыр да жәмийетлик қатнастардың жыйындысы, ол пикир жүритеди, шығарма дөретеди, өзиндеги бар күшти, талантты халыққа жумсай алады. Сонлықтан дәстаннан дәстан, поэмадан поэма деретиледи деп қараў әдебият тарыйхында үлкен қәтеликлерге алып келеди. Сонлықтан традицияларды жақсы өзлестирген, өзиниң творчестволық жолын салған, Бул қахарман образында да, идеясында да, сюжеттиң қурылысында да көринеди.

Усы поэма жөнинде биринши мәртебе пикир айтқан әдебиятшылардан бири Н. Дәўқараев: «поэмада динге, қудайға, пайғамбарға ҳеш қандай орын берилмейтуғынын айтыў керек. Қудайдың аты тек бир-ғана жерде, Ахмақ патшаның қудайдан ул бала сорап жалбарынған жеринде тилге алынады. Поэмадағы мийнеткеш халықты алатуғын болсақ, олардың қудай менен иси жоқ. Мийнеткеш халық тек өш алыў туўралы ғана ойлайды».

«Ақмақ патша» поэмасы ҳаққында айтылатуғын және бир ҳәдийсениң бири—мийнеткешлердиң азатлық алыў ушын алып барған гүресиниң сүўретлениўи болып табылады. Мәселен көп-

шилик адамлар патшадан көрген жәбир-зулымлықтарына наразы. Олар былай сүўретленеди:

Алынбай адам есапқа,
Шыдай алмай бул азапқа,
Нәлет айтып бийинсапқа,
Халық шуўлап өткен екен.

Ала жип салып—мойнына,
Көз-жасы толып қойнына,
Түсип сайыллық жолына,
Нешше өмир өткен екен.

Қайғы болып ханнан сыйы,
Қазан киби қайнап мийи,
Ишерге тамақ жоқ, үйи,
Сансыз халық посқан екен.

Теңлик таппай, хорлық пенен,
Көрер күни тарлық пенен,
Ерки кетип зорлық пенен,
Көби айдаўда жүрген екен. (153—154-бетлер).

Усындай халық, усундай мийнеткешлер патшаны тахтынан күлатыўға себепши болады. Усы тәрепи шайыр шығармасының халықлығын, азатлыққа шығыўға умтылыўшы образ екемлигин, көпшилик болып ел басқарыўды әрман өткен шығарма екенлигин көрсетип турады.

Бердақ шығармаларының тили ҳаққында. Ҳәр қандай шайыр, жазыўшы тилдеги сөзлерди қандай мақсетке, қалай қолланыўына, ўақыяларды сүўретлеўдеги шеберлигине қарай отырып бақаланады. Бердақтың шығармалары мине усы жағынан басқа шайырлардың шығармаларынан ажыралып турады. Себеби тилдеги сөзлерди қолланыўына байланыслы оның қандай жәмийетлик әҳмийетке ийе болған мәселелерди ортаға қойғанлығы анық көринип турады. Соның ушып М. Горькийдиң дурыс көрсеткенидей көркем әдебияттың баслы элементи тил болып табылады.¹

Бердақтың шығармаларының тили бойынша көп изертлеў жумисларын алып барған Н. Дәўқараев ҳәм И. Сагитовлардың пикири бойынша Бердақтың шығармаларының «тили халық масаларына толық түсиникли, жеңил ҳәм халық тили менен жазылған»² деп бақалады. Әлбетте, Бердақтың шығармаларында жай мийнеткешлерге түсиниксиз болған сөзлер, сөз дизбеклери ондай көп қолланылмайды, шығармаларында бундай нәрселер жоқ дерлик. Барлығы сол дәўирдеги халықтың сөйлөў тилинде қолланылып жүрген сөзлер. Бул—Бердақ шығармаларының ең тийкарғы сыпатлы белгилеринен есапланады. Егер оның дәслепки

1. М. Горький. Әдебият ҳаққында. «Қарақалпақстан» баспасы, 1975-ж.

2. Н. Дәўқараев. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарихының очеркleri. Нокис—1961. 189-бет.

дәуірдегі жазған «Өгизим», «Шығырым» сыяқлы қосықларынан тартып «Халық ұшын», «Жақсырақ», «Болған емес» қосықтарына шекемгі аралықты бір бири менен салыстырып қарағанымызда жоқарыдағы пикирге толығы менен исеним пайда болады.

Екиншиден тилдегі сөзлерди пайдаланғанда айрықша қыыннан қыйыстырылған метафоралық дизбеклерди, афоризмлерди қоллануыдан бас тартады. Ал қолланылған афоризм сөзлер жүдә әпиұайы. Мысалы «Жұмыс исле, туұылған соң ел ушын», «Гүлиң гүлине келтирип», «Ала жип салып мойнына, Көз—жасы толып қойнына» деген сыяқлы қатарлар менен бериледи. Бул қатарлар, синтаксислик бирикпелер шайырдың шығарма дәретіүдегі ең жақсы принциплеринен бири болып қалған. Өзи жасаған дәуірдин ұақыяларын сүұретлеўге имканиятының хәм таярлығының жүдә күшли екенлигин көрсетип турады.

Үшишиден, шайырдың шығармаларын оқып отырғанда және бир айрықша сезилерли қубылыс хәр бир қолланылған сөзге бир жағынан ұақыяны, затты дәл түсиндириў ұазыйпасын жүклесе, екинши жағынан сол ұақыяны, затты жуўмақлаўшы, оқыўшыға сезимли етип жеткерийди пәзерде тутады. Мәселен хәммеге белгили «Болған емес» шығармасында:

Бул дүнья—дүнья болғалы
Патша әдил болған емес.

деген қатарлардағы сөзлердин орнып алмастырыў яки өзгертиў мүмкин емес, жайлы-жайына түскен, тәсирли пүтин бир дәуірди, пүтин бир тарыйхты, пүтин бир картинаны билдирип тұр. Мине усындай хәр бир сөзге үлкен поэтикалық мәни жүклеў—Бердақ шығармаларының тилинің өзгешелиги болып табылады. Соның ушын шығармаларында «Шецгелге қонған бұлбилдиң, Шымшық киби сәни болмас» дегенге усаған қатарлар көп қолланылады.

Усындай жақсы дәстүрлер менен бирге, шығармаларының тили арқалы мәлим болатуғын айрым қатарлардың қайталаныўы, белгили бир қосықта хәр қыйлы ұақыялардың дизилип келе берийи усаған хәдийселер көп гезлеседи. Бул нәрсе айрым шығармалардың бахасын төменлетеди.

«Көркем шығармаларда оқыўшыларға түсиникли, оның сезимне ақыл ойына тәсир етиўге уқыплы етиў ушын—деп жазады Н. Дәўқараев,—шайыр шайырлық шеберликти толық дәрежеде ийелеўи керек: шайырлық шеберлик көп нәрселер менен, соның ишинде теманы дурыс таңлаў, дурыс композиция жасаў, қахарманларды шебер сүұретлей алыў қуралларының көп түрлилиги хәм байлығы, яғный мазмун менен форманың гармоникалық байланысып келиўи сыяқлы моментлер менен белгиленеди. Бул моментлердин барлығы жыйналып әдебий стильди дүзеди. Хәр қандай әдебий стиль тарыйхый шараятқа байланыслы өзгерийи,

өсип жетилісіуі мүмкін, өйткени жәмийетлик шараяттың әдебиятқа жаңа мазмун беріуі, стильди өзгертіуі мүмкін. Бірдей жәмийетлик шараятта жасайтуғын хәм мақсетлериниң бирлиги жағынан байланысқан жазыушылар да хәммесине ортақ әдебий стильдин сәулененіуі де мүмкін. Бірақ та бул жағдай анау я мынау шайырды, жазыушының өзиниң индивидуальлық жеке өзгешелигине ийе болыуын биікарламайды. Бир жазыушының творчествосында хәм шайырлық техникасында бар болған өзіншелік, жеке өзгешеликлер анау я мынау сөз шебериниң айрықша стили тууралы сөз етиуге мүмкиншилик береди»¹—деп айтқан еди. Буннан отыз жылға шамалас бурын айтылған пикирлердин хәзирги дәуір әдебиятын билиу, сондай-ақ өткендеги әдебиятымызды, әсиресе Бердақ шығармаларының, онын өзине тән болған шығармаларының сыпатлы белгилерин билиу ушын қанша дәрежеде үлкен әхмийетке ийе екенлигин аңғарыу қыйын емес.

Бердақ шығармалары усы Н. Дәуқараев көрсеткен тәреп-лері менен бақалы. Себеби хәрбир шайырдың жәмийетлик турмыстан алатуғын орнын бақалау, оның шығармаларының өзине тән болған белгилерин көрсетиу, барын бар сыпатында белгилеу—хәр қандай әдебиятшының биринши гезектеги уазыйпасы болып табылады. Себеби Бердақ барлық шығармаларында халықты азатлық ушын болған гүреске шақырды, езиушилерди қаралады, класслық тенсизликлерди жүдә дурыс түсінди, урыулық қатнастардың сондай дәрежеде гүжип турған дәуірінде бир урыудың, яки отырған жериниң мәпи менен шегараланып қалған жоқ, улыуа қарақалпақ халқының, қарақалпақлар ғана емес Орта Азия, басқа да тууысқан халықлардың ең көрнекли идеологи дәрежесине көтерилди. Бул өзиниң дәуіри ушын үлкен прогрессив хәдийсе еди. Соңлықтан Бердақтың шығармалары басқа шайырлардың шығармаларына қарағанда әдебият тарыйихынан көрнекли орын тутады. Шайырдың хауазы езилген мийнеткешлерди азатлық ушын болған гүреске шақырды, халықтың азатлығы хәм ғарезсизлиги ушын жапын қурбан еткен қахарманларды шығармаларына негиз етип алды. Тууылған елге шексиз мухаббат, жәмийетшиликке пайдалы ислерге шақырыу, әдеп-икрамлылық, ислам дининиң идеологиясы сондай күшейип турған дәуірде хаялқызларды өз азатлығын, еркинлигин қорғауға шақырыуы—оның шығармаларының өзгешелиги болып табылады.

Бердақ өзиниң шығармаларында халықтың бай мәдениаты болған ауыз-еки сөйлеу тилиниң негизинде шығармаларыш дөретти. Бул жазыу мәдениатының көпшилик халық еркин пайдаланатуғын қуралы болмай турған дәуіри ушын жүдә дурыс жолды таңлап алыуы болып табылады. Оның шығармаларында барлық қолланылған сөзлер қарақалпақ әдебий тилиниң лексика-

¹ Н. Дәуқараев. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарыйихының очерклері. Нөкис—1961. 189—190-бетлер.

сындағы сөзлер менен сәйкес келеди, және де ҳәр бир сөзге үлкен поэтикалық мазмун жүклеген

Алимбай той берди дейди,
Аш—арықты көрди дейди. (179-бет)

Келтирилген мысалда барлық сөзлер тилимиздин сөйлеу нормасына жақын, сондағы сөйлемлердин типі. Бирақ оған сондай поэтикалық мәни жүклеген, ол ирониялық мәни шығарып, ақыбетинде бул шығарманың объекти болған алам үстинен сондай күлкени пайда етеди, бул күлки жәмнетшилктиң күлкиси еди.

Шайыр шығармаларының айрықша бөлегин тропалар (ауыспалы мәниде қолланылған сөзлер) қурайды. Мәселен «Сондай болса да жумыр бас» деген дизбекте «жумыр» сөзи эпитет болып табылады. Бирақ эпитетлерге де, сондай-ақ көркемлеу құралларының қоммесине де социаллық турмыстың жигин айырып түсиндиретуғын мәни жүклейди. «Жумыр» сөзине де усындай мәни жүклеген.

Теңеулер шығармаларында сондай дәрежеде көп қолланылған, оның себеби, тийкарынан алғанда, жәмийетлик турмыстағы вақыяларды халыққа анық жеткизюу үшін исленген. Бирақ теңеулер орынсыз қолланылмаған. Орынсыз қолланылса, форма менен мазмунның бирлигиниң бузылыуына алып келетуғынлығын сезген. Мысалы «Жигит болсаң арыстандай тууылған», «Лашын киби көкке ушып» деген қатарларда теңеулер сондай үйлесимли бериледи.

Бердақтың шығармаларында метафоралар, синекдохалар, аллегориялар, сарказм, ирония, портрет жасау, литоталар қолланылады. Бул жерде ўақыя менен ўақыя, адам менен адам, зат пенен затлар арасындағы усаылықтар, айырмашылықтар, олардың бир-бири менен қағнасы тийкарғы орынды алып турады. Буларда да жоқарыдағы айтылғанындай социаллық турмыстың жигин ашып берюу, халыққа керекли болған тәрепи нелерден кбарат, соны нәзерде тутады. Мысаллар келтирейик:

Қарағай емес, соқит болдым,
Қартаң емес., жигит болдым (49-бет).

Зийнети соныңдай артты,
Қонақларын дым жарытты (179-бет).

Гүл едим, қуўрадым, солдым (141-бетте)

Қасың қара, бойың нәзик,
Оң қолыңда алтын жүзик (122-бетте).

Мысалларда метафора, портрет, сарказм, ирониялар жүдә орынды ислетилген.

Улыўма алғанда. Бердақ шығармаларының тили халықтың сөйлеу тилиниң нормаларына негизленюу арқалы қарақалпақ

әдебий тилин қәлиплестириўге, оны раўажландырыўға, социаллық турмыстың раўажланыў бағдарларын дурыс түсиниўге қаратылған, сөздің үлкен қурал екенлигин көрсетиўши, әдебий, шығарманың халықлығын әмелге асырыўдың жайнаған үлгиси болған тилдеги сөзлер болып есапланады.

Бердақ шығармалары, алдын бурын, сөз өнери, сөз өнериниң адамларды тәрбиялаўда үлкен қурал екенлигин үйретеди. Ол өзиниң барлық шығармаларында «халық ғамын» ойлағанларды, азатлық ҳәм ғөрезсизликке умтылған халық, батырларын руҳланыўшылық пенен жырлады. Соның ушын шайыр:

Залымлардан қорықпай сен ҳәм бир шағла,
Шағлаўға жол болмаса да заманда.

деп сүрен таслады. Усы сүрен, усы сиясий бағыт Бердақ шығармаларының ең тийкарғы сыпатлы белгиси Хийўа ханлығының езиўшилиқ сиясатын әшкаралаўшы болғанлығын дәлиллейди. Мине усындай белгилер рус халқының шайыры А. С. Пушкинниң «Еркинлик» одасындағы:

Шағлап қосық айтып, мен бир дүньяда,
Залымларды мен әшкара қыларман.

деген қатарлары менен бир үнлесип келеди. (аўдармасы—А. Бегимовтиқи). Әлбетте, шайырлар творчествосындағы бундай үнлеслик—олардың жасаған заманындағы зорлық пенен зулымлықтың ҳәр қыйлы формаларынан келип шыққан. Патша Россиясы Пушкинди қандай қуўдалаўға ушыратса, Хийўа ханлығы Күнхожа менен Бердақты да сондай қуўғынға ушыратқан.

Бердақтың шығармаларындағы дәстүрлердиң раўажланыўын, тәсирин Аббаз менен Садықтың шығармаларынан айқып көриўге болады. Мысалы А. Дабыловтың «Халық ғарғысы» деген шығармасында:

Жигитте жигит бар халық ушын туўған
Ұатанның душпанын қайтарып қуўған.
Шәр төрепке мудар көз салып турған,
Ол жигитлер ел қайғысын шегеди.

деген қатарлары Бердақтың «Халық ушын» қосығы менен бир үнлес болып келеди. Усы идеяны Аббаз творчестволық түрде өзлестирген. Ол социалистлик ұатанымызды ҳәм мәпти көздиң қарашығындай сақлайтуғын жигитлерди сызып көрсетип отыр. Ал Садықтың «Ұатан ушын» деген қосығындағы «Ұатан ушын, халқым ушын ислеўге, бел буўған бирликте мәртлерим таяр»—деп мийнетке руҳланған адамлар образы менен тастыйықланады. Бердақтың бизиң заманымыз ушын уллылығы да сонда, ол шығармасында халық мәпин халық ғамын ойлаўшыларды мудармы биринши планға қойып сүўретледи. Усындай сүўретлеў принцип-лери қарақалпақ совет поэзиясының тийкары болып қәлиплести.

Бердақ шығармаларында кітап оқыушыларға ой салыушы минез-құлық нормаларын көрсетуші моменттер басым болып келетүгін болса, хәзіргі дәуіріміз үшін бұл жүдә әхмийетли мәселелердің бирине айланды. Оны тийкарғы жол, принцип сыпатында пайдаланбақта. Мәселен Бердақтың «Балам» қосығы менен И. Юсуповтың «Қой даңқпараз болыудан уял» деген қосығы бир-бирине жүдә үйлес болып келеди.

Усындай идеялық бирліктер менен қатар, оның қосықларының құрылысы да совет дәуіріндегі поэзиямыздың негизги ағар булақларының бирине айланды. Мысалы: Бердақ:

Талап ислеп, тап дүньяны,
Сүттен ақ дур, билсең аны.

Ибрайым:

Яр болайын, қушқың келсе,
Пал болайын, ишқиң келсе.

Бунда И. Юсупов поэтикалық шеберлікті хәм қосық қатарларының музыкалы болыуларын Бердақтан үйренгенлігін бийкарлау мүмкін емес. Қарақалпақ классикалық поэзиясының бахалылығы да сонда, олардың қосықлары музыкалы болып келеди. Ал хәзіргі дәуіріндегі поэзиямызда лиризм күшейіп бармақта. Булардың хәммесі Әжинияз бенен Омардың, Күнхожа менен Бердақтың шығармаларын терең үйрениудің жемислери болып табылады. Бердақ сондай дәрежедегі шайыр еди.

ХІХ—ӘСІРДІҢ ЕКІНШІ ЯРЫМЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ.

І. ТАРИЙХЫЙ ДӘУІР ХӘМ МӘДЕНИЙ ӨМІР.

ХІХ—әсирдің биринши ярымы сыяқлы, ХІХ —әсирдің екінши ярымында да Хийұа ханларының сиясатында айтарлықтай өзгеріслер болған жоқ. Ханлықты Мухаммед Әминхан (1846—1855). Сайид Мухаммед хан (1856-1865) хәм буннан кейинги Мухаммед Рахим ІІ дәуірінде де қарақалпақлар хәдден зыят қыйыншылықтарды бастан кеширген еди. Есапсыз салықлар нәтийжесінде ел тоз-тоз болып бөлине баслады. Усындай жағдайларға байланыслы халық арасында наразылықты билдириуші көтеріліслер билдириуші көтеріліслер пайда болған еди. Сол көтерілістің бири 1855—1856-жыллардағы Ерназар алақоз басылығындағы халықтың миллий азатлық көтерілісі еди. Көтеріліс хан тәрәпинен аяусыз бастырылғаннан кейин, халықтың көпшилиги ханға наразылық билдирип, Сырдарья бөлиминен көшіп өтиуге мәжбүр болады. Мәселен: 1857-жылы 3857 хожалық, 1858-жылы 4986 хожалық, 1859-жылы 9944 хожалық Сырдарья бөлиминен көшіп өткен. Усындай қыйын жағдайлардан кейин халық рус патшасынан жәрдем сорауға мәжбүр болған. Рус хұ-

жиметиниң жәрдеми тийкарында биринши мәртебе Капитан Бутаков басқарған Арал флотилиясы 1859-жылы 21-идньде Қоңыратқа келген еди. Бирақта көтерілисшилер менен Панахан арасында толық келисимниң болмауы, айрым басшылардың сатқынлығы нәтийжесинде капитан Бутаковтың жәрдемин толық пайдалана алмайды.

Қоңырат мапазынан кейип Бутаков қайтадан Әмиүдәрьяның төменги жағын изертлеўге кириседи. Теңиздеп, Әмиүдәрьяның негизги ҳақыйқый параход жолын салыўды бас мәселе етип қояды. Усы мақсетке флотилия, қыйыншылық пенен жоқары өрлеп, Қара көл, Құсхана, Порлы таўға келген. «Пегровский» пароходын сол жерде қалдырып «Обручев» баржасы арқалы Қарабайлы өзегине түсип, Гөне Нәкис хәм Хожслини аралаған.

Капитан А. И. Бутаков сүргинде жүрген Уллы Украин шайыры, революционер хәм демократ Тарас Шевченконы өз экспедициясының сүўретшиси етип қабыл алғанлығыда бизге белгили. Уллы рус халқының ең алдыңғы қатардағы адамлары Арал теңизи жағасындағы қазақ хәм қарақалпақлардың аш-жалаңашлық, қараңғы турмысы менен жақыннан танысады.

Қашанда жүрсем жат жерде,

Сениң саҳраларыңды аларман еске,—деп жазады.

Англия интервентлериниң тәспйрине берилип кеткен Панаханың ҳүкимлиги де көпке созылмады. Ол халық ядында тек унамсыз тәреплери менен ғана сақланып қалды. Соның ушында халық:

Панахан еди ханымыз,

Гүнжара болды нанымыз—деген қосықларды айтып жүрди.

Усылайыша бул жағдайларда халықтың турмысын жақсылаўға жәрдемин тийгизе алмады.

1873-жылы 29-майда Орта Азияда қалып тұрған кейинги ханлық Хийўа, Россия тәрәпинен жаўлап алынды. Усыған байланыслы қарақалпақлар неше әсирлер бойы арзыў еткен әрманы болған өз ықтияры менен Россия составына қосылды.

XIX әсирдиң екинши ярымында Хийўа қаласы Шығыс пенен батысты тутастырыўшы бирден бир көрўан жолдың дәрбенти еди. Бул жерге Бадахшан, Индия, Герат хәм Багдат саўдагерлери көплеп қатпайтуғын еди. Саўдагерлер арқалы сан мың журттың китаплары, хәрқыйлы нағышлы затлар Хийўа базарынан орын алатуғын еди. Олардың ишинде диний китаптар менен бир қатарда шығыстың көрнекли классиклери Рудаки, Фирдаўсий, Омар Хайям, Саадий, Хафыз, Низамий, Науайы, Физули хәм Бедил китаплары, сондай-ақ катиплер тәрәпинен сулыў етип көширилген қыссаларда орын алды. Екиншиден, Хийўаның өзінде де көрнекли медреселер болып, оларда тәлим алыўшылар диний китаптарды оқыў менен бирликте айырым шайырлардың қосықларын аударуў мененде шұғылланатуғын еди. Бул жағдайлар қарақалпақлар арасында Шығыс классиклериниң қолжазбалары, сондай-ақ қысса китаптардың көплеп тарқалыўында үлкен орын

ийеледи. Себеби сол уақытларда айрым қарақалпақ балалары Хийуа, Бухара медреселерінде оқыуға мүмкиншиликлер алған еді. Усы тийкарында Қоңырат хәм Шымбай қалаларында қыссаларды көширип сататуғын катиплер саны көбейди. Белгилі фольклорист Қалли Айымбетов «ХІХ — әсирдің екінші ярымында Шымбайда «Ғәрип ашық», «Фархад Шийрин», «Ләйли Мажнун» қыссалары хәр бири бес батпан буұдайға алынатугын болған деп тәриплейди. Жәнеде сол уақытларда Қоразбек (1855—1910), Қәуендер бала, Қазақбай деген талантлы қыссаханлар болған.

Усы дәуірде жасаған қарақалпақ әдебиятының белгилі уәкиллериннің бири Өтеш Алшынбай улыда қыссаханлық өнери менен көп шуғылланған. «Өтеш жылымның майланған уақытларында балықтарды қақпашлап, Шымбайға апарып сатып, қысса китаптар алып қайтатуғын еди»—деп еске түсиреди адамлар. Бул пикирлерди Өтештиң қосықларының өзи-ақ гастыйықлайды. Мәселен:

Шахсәнем—Ғәрипке берип зейинди,
Ядқа оқып отыр едим үйимде,
Шәршемби күн, пийшембинің түнинде,
Келе қалды жайдақ атлы бир адам.—

деп жазыуына қарағанда да оның көп ғана қыссалардан үйренгенлигин көриуге болады. Буннан тысқары Өтештиң «Гүлзыйба» қосығында «Бахрам Гуландам», «Фархад Шийрин», «Ләйли Мажнун», «Хұрлиха Хәмра» сыяқлы ашықлық қыссаларының аты аталады.

Бул дәстанлардың көпшилиги түрли дәуірлерде хәрқыйлы шайырлар тәрәпинен қайта исленип, халық китаптары қатарына қосылған еди. Олар жазба әдебияттың рауажланыуында оғада бақалы хызмет етти.

ХАЛЫҚ КИТАПЛАРЫ

«Зухра Тайыр» дәстаны ХІV—ХVІІ әсирлерде жасаған Саадий, соңынан түркмен классиги Молланепес тәрәпинен қайтадан исленди. ХVІІІ-әсирдің ақырында Сабыр Сайхалий «Бахрам хәм Гуландам»ның оғада бақалы болған вариантын, ХVІІІ әсир түркмен шайыры Шейдаи «Гулсанаұбар», ХІХ әсир шайыры Мағрупий «Юсип Ахмед» Андалиб «Юсип Злиха» дәстанларын қайтадан ислеп, халық китаптары қатарына қосты.

Бул қыссалар ХІХ әсирге келип бир неше мәртебе көширилди хәм халық арасына тарқатылды. Олардың қарақалпақша вариантлары пайда бола баслады. Көпшилиги қарақалпақ тилине аударылып, айрым жазыу өнери бар адамлар тәрәпинен көширилди. Қыссаханлар оларды қысса намасына салып оқып жүрди.

Усындай XIX әсирде көшірілген «Гөрүғлы», «Бсзуглан», «Дәўлетиярбек» сыяқлы қыссаларының жазба нұсхалары сақланбақта. Деген менен XIX-әсирдің екінші ярымында қарақалпақтар арасына жүде көп таралған қыссалар «Гәрийп ашық», «Бозуглан» (яки Юсип-Ахмед), «Зухра-Тайыр», «Гөрүғлы», «Гүлсанаўбар» дәстанлары еді.

«Гәрийп ашық» дәстаны қарақалпақ халқы арасына кеңнен таралған дәстанлардың бири. Профессор Вахид Абдуллаевтың көрсетіуінше бул дәстан сөзсиз Орта Азияға Азербайжан арқалы таралған. Себеби, Азербайжанда бақсы-жыраўлардың өзін ашық деп атайды. Онан кейінгі көп таралған жері Хорезм болып, Хийўа арқалы басқа мәмлекетлерге тезден тарқалып кетти. Шынында да, қарақалпақтардың Хийўа халығының қол астында болыуы бул дәстанлардың көп дәрежеде тарқалыуына себепши болған еді. Айырым бақсылардың шеберлик атқарыушылығы хәмде халықтың миллий характерин сиңдириу, тил өзгешеликлерин қәлиплестириу тийкарында дәстанның қарақалпақша варианты пайда болды.

Дәстанның вариантлары XIX-әсирдің екінші ярымынан баслап-ақ қысса түрінде көплен тарқалған еді. Хорезмде феодал клерикаллық дүзимнің үстемлик етип, қуллық бугауы сақланып турған уақытта бай менен жарлылар арасындағы кескин конфликт пайда етиуши бул дәстанның көплен таралыуы таң қаларлық бир хәдийсе еді.

Соның менен бирликте, бул дәстан ашықлық дәстанлары арасында халыққа көбирек сиңип кеткен, ашықлардың психологиялық руўхын терең сүўретлеп бере алған шығармалардың бири. Ол қарақалпақ бақсыларының репертуарларында кеңнен орын алған болып, «Гәрийп ашық»ты билмейтуғын бақсының өзи болмаған. Усы тийкарда қарақалпақ халқы арасында кеңнен таралған. «Нәйлейин», «Ярдың гүли келди, өзи келмеди», «Улыўма усайды хәўазың сениң», «Жан ағам қайда барасаң», «Хожа бағман», «Алар болсаң қул жайымды ал Сәнем», «Келер саллана, саллана», «Кетсемде келермен» хәм тағы басқа халық намалары пайда болды. Бул намалар елеге шекем бақсылар тәрепинен оғада шеберлик пенен атқарылады.

Дәстанның екінші тәрепи сол уақыттағы адамлар әрманларына қарама-қарсы болған феодализмнің ширик характерин кескин критикалауға қаратылған. Адамгершиликтен гөре дүнья малды үстин қойған, адамларды жарлы хәм байлар деп екиге бөлген, сондай-ақ жарлылар үстинен болған адам шыдамаслық үстемликлер Гәрийп образы арқалы кескин сүўретленеди. Дәстанда көрсетилгендей ақ феодализм дәўиринде жасаушы адамлар белгили бир уақыт ушын ғана жасайды. Биреудің жақсылығынан, даналығынан пайдаланады. Ол адам өлиуи менен, аз уақыт өткеннен кейин, оның перзентлерин қорлайды, жетим деп айыплайды. Бирин-бири жақсы көрседе, қызын оған бериуди ар көреді.

Булардың хәммесиде бир-биреўге жәрдем бериўден көри, кемситип минеўге тепериш, яғный биреўден кек алыўды ғана жақсы көретуғын феодализм әшперин көрсетеди.

Усындай жағдайда да дәстан халық поэзиясында турып жырланады. Хан хәм оның әмелдарларының сиясатын әшкаралайды. Олардың мораллық идеяларының бузықлығын, өз перзентинен көрсә дүнъя малға бейимлигин, адамгершиликтің нормаларына сәйкес келмейтуғын қылўаларын критикалайды.

Гөрүғлы. «Гөрүғлы» дәстаны қарақалпақлар арасына жазба хәм аўызекі түрде көп таралған. Оның айрым бөлимлери қысқа түринде көширилген болып қолдан-қолға өтип жүрди. Тарихый мағлыұматларға қарағанда да «Гөрүғлы» дәстаны әсиресе XIX-әсирде қарақалпақларға кеңнен мәлим болды. Мәселен усы дәуірлерде жасаған белгили классик шайырымыз Бердақта, Ерназар алакөзди Гөрүғлы менен салыстырады.

Мысалы:

Гөрүғлы бектей ер еди,
Қатарда қоса нар еди,
Толы жұртқа дәркар еди
Шейит өлди Ерназар бий.

«Гөрүғлы» циклиндеги дәстанлардың қарақалпақлар арасында үш бөлими кеңнен тарқалған. Булардың хәр бири өз алдына дәстан болып «Әўезхан», «Қырмандәли», «Бәзирген» деген ат пенен жүритиледи. Белгили фольклорист Қабыл Мақсетов: «Гөрүғлы дәстанының қарақалпақ версиясының идеялық бағыты кең хәм хәр тәрәплеме сүўретленеди. Онда дәстанның сөз етилип отырған дәуіринен байланыслы хәрқыйлы адамгершиликли пикирлер орын алған» -деп көрсетеди.

«Гөрүғлы»ның қарақалпақлар арасында кең түрде тарқалған бөлеги «Әўезхан» дәстаны болып есапланады. Бул бөлим өзбек, түркмен бақсылары арасында бөлинип айтылып жүрген «Гөрүғлының туўылыўы», «Юнус пери», «Интизар», «Ахмед Сәрдар хәм Әўезхан», «Бота көз», «Қундыз хәм жулдыз», «Әўезде излеў», «Хуш келди, Әўезхан» бөлеклериниң жыйынтығы болып, тутас бир дәстан сыпатында жырланған. Соның менен бирге бул дәстанды композициялық жақтан қурастырып, қайта ислеген жыраў-бақсылардың творчестволық шеберлигинде бийкарлаўға болмайды. «Әўезханның» XIX-әсирдиң еккинши ярымында белгисиз қатиплер тәрәпинен көширилген үш жазба нұсқасы бар. Олар Өзбекстан ССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының Нәжим Дәўқараев атындағы тил хәм әдебият институтының китапханасында сақланады. Бул бахалы қол жазбалар илимий экспедиция дәуірлеринде қыссақанлық пенен шұғылланыўшы айрым адамлар тәрәпинен қолға киргизилген. Ол адамлардың айтыўы бойыншада бул қыссалар тийкарынан ата-бабаларынан мийрас болып қалған.

«Әўезхан» қыссасында Гөрүғлының туўылыўы, ержетиўи хәм

перзентсизлик дағында қалыуы, Гүржстандағы Күнқаршаның хызмтеинде жүрген Булдырық қассаптын баласы Әўезханды «Мен дайың Қонысбай боламан» деп Гөрүғлы хәр қыйлы кисилер менен урысып, жеңип елине алып келиуи Ағаюнустың Әўезханды өзине бала етип алыуы, Әўездин Ботакөзге ашық болыуы, Гөрүғлының адамларының Әўезди «Сатып алып келинген қул» деп айтқанына ашыуланып, Күнқаршаның елине кетип қалыуы, Әўездин Гөрүғлының елин мақтауы, зинданға түсиуи хәм оннан қутқарылыуы, Әўезге Гүлирикти алып барыуы. Гүлирик ушын Гүржистанлы Арепрейхан менен Гуруғлы арасында тартыс, Гөрүғлының Арепрейхан қолына түсиуи, Ғыйрат көмеги менен Әўездин Арепрейханды өлтириуи хәмде Гөрүғлының азат етплиуи усаған көп ғана сюжетлер бар. Хийўа ханлығы хүким сүрип, елде ақылға сыймайтуғын әдалатсызлықлар орын алып турғанда, әлбетте халық Гөрүғлы сыяқлы батыр хәм әдалатлы басшыларды әрман етиуи сөзсиз еди. Соның ушында бул дәстан қарақалпақ халқының ең сүйип оқытуғын дәстанларының бирине айланды.

ӨТЕШ АЛШЫНБАЙ УЛЫ

(1828—1902)

Өтеш шығармаларының изертлениуі тарихынан. Өтеш Алшынбай улы XIX-әсирдің екинши ярымында жасаған қарақалпақ шайырларының бири. Ол классик шайыр Бердақ пенен заманлас болып өмир сүрген.

Октябрь революциясынан бұрын Өтеш шығармаларын жыйнау хэм оны топлау мәселелері менен ҳешқим қызықлаған. Тек қарақалпақлар арасына келген рус изертлеушілері Өтештің талантлы шайыр болғаны ҳаққында айрым мағлыұматлар береди. Шайырдың ескише сауаты болғанлығы, өз қосықларын қағазға түсірип жазғанлығы мәлим. Бұл жағдай оның қосық қатарларында:

Оны Өтеш шәһиреден көрмишлер,
Соның аз кем жерин айтып бермишлер.

Яки:

Ақ қағазға сөз маржанын жазайын—деген пикирлеринде айқын сезилип турады.

Бирақта сол дәуірдеги айрым жағдайлар Өтеш шығармаларының қолжазбаларының бизге толық жетип келуіне мүмкиншилик бермеді.

Өтеш шығармаларын изертлеу жұмыслары тийкарынан уллы Октябрь революциясынан кейин, XX әсирдің отызыншы жылларында қолға алынды. Қарақалпақ әдебияты тарихын изертлеуде белгили үлесі бар ертедеги әдебиятшыларымыздан Сәдирбай Мәуленов пенен Шәмшет Хожаниязовлар 1937-жылы Қарақалпақстаншың арқарайоклары Мойнақ, Тахтакөпир, Қараөзекте болып, Өтеш шайырдың көп ғана қосықларын жазып алған. Олардың айрымлары Мәтеке ийшанның мешитинен табылған ески араб алфавити тийкарында жазылған қолжазбалардан көширилген. Усы әдебиятшылар жыйнаған материаллар тийкарында Өтештің «Шерменде», «Көрдим», «Гүлзийба», «Бердақ бақсыға жууап» қосықлары биринши ирет 1940-жылғы «Қарақалпақ халық творчествосы» деген топламда басылған. Өтештің ең биринши қосықлар топламы 1948-жылы жарық көрди. Топламда Сәдирбай Мәуленов хэм Шәмшет Хожаниязовлар тәрәпинен жыйналған материаллар ең баслы орынды ийелейди. Топламға «Өтеш шайыр» деген сөз басы берилип, шайырдың қарақалпақ әдебия-

тында тутқан орны, қосықларының идеялық бағдары хаққында қысқаша таллау жасалған. Сондай-ақ «Дәркар», «Яцлыды», «Қызлар», «Бердақ өлгенде» қосықлары биринши мәртебе жәрияланып атырғанлығы ескертилген, буннан сәл кейинирек 1948-жылдың 5-октябринде «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында К. Бердимуратовтың «Алшынбай улы Өтеш» деп аталған көлемли мақаласы басылып шықты. Бул мақаланы Өтеш шығармаларын изертлеудегі дәстепки адым деп есапқа болады. Деген менен Өтеш хаққында белгилл бир жуўмаққа келген илимпаз Нәжим Дәўқараев еди. Өтеш шығармаларының толық жыйнағын баспаға таярлау хәм оны илимий дәлийллеу мәселелери хәзирги күнниң проблемалық мәселелери сыпатында ортаға тасларған еди. Усы тийкардан қарағанда 1962-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан филология илимлериниң кандидаты Артық Каримов тәрәппинен баспаға таярланған Өтеш Алшынбай улының таңламалы шығармалары ең баслы орынды тутады. Бул китапта А. Каримовтың «Өтештиң өмири хәм творчествосы хаққында мағлыұматлар» деген көлемли мақаласы жәрияланып, онда Өтеш творчествосы хәр тәрәппеме анализленген.

Қарақалпақ әдебияты тарийхында Өтеш шайыр жаңа дәўирди терең сүүретлей алыуы менен характерленеди, бул дәўир тийкарынан қарақалпақлардың Россияға ықтыярлы қосылыуы, қарақалпақ әдебиятында жаңа адамлар образының пайда болыуы менен тәғдийрлес.

Бул ийгиликли исте соңғы дәўирде Өзбекстан илимлер ССР Академиясы Қарақалпақстан филиалының, Нәжим Дәўқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебият институтының революциядан бурынғы қарақалпақ әдебияты секторының хызметкерлериниң экспедициялары дыққатқа ылайық.

Экспедиция дәўиринде жыйналған Өтеш шайырдың жаңа қосықлары Қарақалпақстан филиалының китапханасында сақланған болып, Өтеш шығармаларының келешекте изертлениўлери ушын бақалы хызмет атқарады.

Өтеш шайырдың өмири хәм творчествосы хаққындағы мағлыұматлар. Өтеш Алшынбай улы 1828-жылы Әмиўдорьяның тармақларының бири Көк өзектиң Арал тепизине қуяр жеринде туўылып, 1902-жылы 74 жасында қайтыс болған. «Ақ бөгет» жанындағы «Қабақты ата» мазарына жерленген.

Өтеш XVIII-әсирде жасаған қарақалпақ классик шайырларының бири Жийен жыраўдың шаўлығы. Бул хаққында шайырдың:

Атым Өтеш бабам аты Жийенди,
Халыққа сөзи үлги болған емес пе? —

осық қатарларынан анық аңғарып алыуға болады. Ин-
рлардың берген мағлыұматларына қарағанда Өтештиң
Жийен жыраўдың Жамғыршы деген баласынан Айымдай,

Қурымбай хәм Алшынбай деген үш бала болып Алшынбайдан. Нурымбет, Серимбет, Өтеш деген үш бала туұылып, Өтештен ул перзент қалмаған. Хұртиха исимли қызы болып, ошпан Арзымбет, Өтамбет деген еки баласы бар.

Өтеш Қарақалпақтың Мүйтен урыұынан болып, Арал жағасындағы «Сайжол», «Ақбөгет», «Көк өзек», «Айырша», «Тербенбес», «Мерген атаұ», «Жалайыр» деген жерлерди жайлап, тийкарынан балықшылық пенен күн көрген. Бул хаққында ол:

Жерим қарабарақ теңиз жағасы,
Отырғаным Көк өзектиң саласы,
Хаслым қарақалпақ мүйтен баласы,
Уллы жыйын тойда болған емес пе—деп жазады.

Дәслепки изертлеулерде Өтештиң туұылған хәм қайтыс болған жылында гейпара анықсызлықлар пайда болды. Мәселен Н. Дәуқараев изертлеулеринде Өтеш 1788-жылы туұылып, 1875-жылы қайтыс болған деген жуұмақ шығарылған. Егер ондай болғанда Өтеш хәтте Күнхожаданда бұрынырақ туұылған шайыр болып қалады. Бирақ оның жазған қосықларының мазмунна тарийхий ұақыяларды тәриплеуи жағынан қарағанда Күнхожаға қарағанда әдеуір киши, Бердақ шайыр менен заманлас болып есапланады. Мәселен, ол Күнхожаны қартайған халында көреді.

Күнхожаны бұрын көрдим, досларым,
Сонда мениң сорап еди жастарым,
Өлди--деди, қатты мениң басларым,
Әрман менен Күнхожа отти дүньядан.
Мен көргенде бұұрыл еди сақалы,
Азап берди Изимбеттиң Камалы.

Бул қосықтың мазмунна қарағанда да Өтеш Күнхожадан әдеуір киши болып шығады.

Буннан тысқары Өтеш қарақалпақ халқының уллы демократ шайыры Бердақ Ғарғабай улы менен (1827—1900) бир қатар жасаған шайыр. Себеби қосықларының өзінде де бирин-бири «жора», «жан достым» деп атағанларын көремиз. Мысалы:

Ат келгенде аұып қалды еслерим,
Келди мениң түнде корген түслерим,
Бердақ пенен бирге қылғағ ислерим,
Әрман менен булда етти дүньядан.

Хал сорасып өткен жылы келгенде,
Қум суұатқа қарап бирге жүргенде,
Мен қартайдым Өтеш жора дегенде,
Дәллек еткен едим пәний дүньяда.

Өтештиң әкеси Алшынбай оғада жарлы турмысты басынан кеширген. Күни бойы «Көк өзек» бойында қаза қурып, бир балық түссе қанаат етип, ал түспей қалса кеште қыйналып қайтатуғына гана аұхалда болған. Арадан көш ұақыт өтпестен-ақ бул қай-

ғылы турмыс Өтештиңде басында пайда бола баслады. Болажақ шайырдың өмирінде ушырасқан жоқшылықтар, азап пенен қорлық, теңсізліктер өз жасаған заманына әдил пикир жүргизиюіне себепши болды. Буны шайыр өзиниң «Көрдим» атлы қосығында **терең сүрретлейди.**

Бирден келдим еки жасқа,
Не саўдалар түсти басқа,
Қондым ғарғадай ағашқа,
Дүньяның мәүсимин көрдим.

Секкизден келдим тоққызға,
Йурдым йошып келсем жазға,
Мегзедим зая жұлдызға,
Дүньяның заҳметин көрдим.

Шайыр өз турмысында хәтте атасынанда бетер қыйыншылықтарға гриптар болады. Бала шағаның напақасы ушын, азаннан кешке шекем «Мерген атаў» менси «Айырша» аралығында балық излеп, кеште сапдалып өз үйине бос қайтатуғын болған. Соның ушында шайыр басына түскен бул қайғылы күшлерден қутыла алмай, гейде өз үйине барыўғада қыйналып турған ўақытлары көп гезлеседи. Мәселен: «Түлки тон кийген тоңарма» деген қосығында бул реаль сүрстлеген.

Түлки тон кийген тоңарма,
Қудай ұрған оңарма,
Күнде бийзар боламап,
Өз үйиме қонарма.

Есиктиң алды қызыл жар,
Гийсем, кийимим жеңи тар,
Мен сыяқлы атаңыз,
Жарық дүньяға итизар.

Өтеш қарақалпақ халқының басқада шайырлары сыяқлы өз жасаған заманында адамлардың бири-бирине қарама-қарсы болған еки топарға бөлингенлигин көрди. Бул топардың көпшилик бөлегі өзи сыяқлы аўына балық түссе түсип, түспесе ашлыққа гриптар болған ғәрип қәсерлерден ибарат еди. Екинши топар үйинде сан мың малы болып, ашлықтан қыйналып атырған халыққа жәрдем қолын созбаған, өзлерин «ақ сүйеклер» деп есаплап, киси арқасынан күн көрип, күннен күнге байыў жолын ойлаған сықмар байлар еди.

Әмиўдәрьяның дельталарында суўдың кескин кемейип кетиўи, балықшылық пепен күн көретуғын айрым адамларға қыйын жағдайларды алып келер еди. Оларға егин егийде гүнде, көлик табылмас, балық аўлаўға аў, дузақлар жетиспес. Жерлер бөлинген сыяқлы дәрья көлдерде байлардың қолында еди. Илажы қалмаған бийшара халық байларға жалланып, ислеген ҳақысының бестен бир бөлегине ғана ислеўин мәжбүр болған. Сол себепли

Өтеш аўылының сықмар байлары Изимбет, Нуратдийин, Ермек-байларға жалланып ислеўге мәжбүр болған.

Инис Оразбай екеўи Изимбет молланың есигинде узақ жыллар даўамында күнликшилик еткен. Өтештиң шайырлығынан сескенген Изимбет «Маған қосық жазып, масқара етер» деп ойлағанда қақысын берген. Ал Оразбайдың қақысын бермей қалған. Усыған байланысly Өтештиң «Шерменде» деген қосығының жазылғанлығын көремиз. Мысалы:

Қақысын бермей Оразбайдың,
Молла Изимбет шерменде,
Бил мәнисин келер жайдың,
Қақысын бермей шерменде.

Дийханның қақын бермесең,
Адам шелли көрмесең,
Рахмет хызметкер демесең,
Адам жүрерме шерменде.

Усындай қыйын жағдайларға қарамастан, Өтеш хат оқып, сауағашқанлығын көриўге болады.

Шайыр қыссаханлық өнери менен де шуғыллаған. Сонлықтанда оның қосықларының жазба түрде қалғанлығы гүман туудырмайды. Бул қаққында ол «Болар» қосығында:

Дәует қәлем алып, қағазды услап,
Жазсам сөзим даўа болар, дәрт болар.

Яки болмаса «Көк өзек» қосығында:

Ақ қағазға сөз маржапын жазайын,
Жермен залымларды хатқа салайын.

Өтештиң өз дәуириниң ең белгилі шайыры Бердақ пенен айтысыўына қарағанда да, өз заманының белгилі шайырларынан болғанлығын көриўге болады. Өтеш белгилі халық шайыры Бердақтың терең лапызын оғада жоқары бақалайды.

Халық ишинен алған атақ,
Бул сөзлерим емес. шатақ,
Айтысты мениң менен Бердақ,
Бирақта жеңдим демеймен.

Өтеш өзи жасаған заманында турмыс қақыйқатлығын терең сүўретлеп бере алған шайыр еди. Соның ушында оның әдебиет мийрасы төмендегише үйреннў мақсетке муўапық болып есапланады.

- а) Өтеш шығармаларында өзи жасаған заманға көз қарас.
- б) Өтештиң дидактикалық ойлары.
- в) Өтеш—сатирик шайыр.
- г) Өтеш шығармаларында ҳаял-қызлар тематикасы.
- д) Өтештиң поэмалары.

е) Өтеш шығармаларының көркемлик өзгешеліктері.

Усы тематикалық бағдарда ғана Өтеш шығармаларын тереңрек түсініп алыуымыз мүмкін.

Өтеш шығармаларында заманға көз қарас. Өтештің жасаған заманы ХІХ-әсірдің екінші ярымы, Қарақалпақ халқының екі жақлама қысымға гриптар болып тұрған дәуірлері еді. Бірінші жағынан Хийұа ханлығы тәрепіннен салынған есапсыз салықтар, екінші жағынан жергілікті феодалдардың қысымы халықты оғада қыйын жағдайларға гриптар еткен еді. Сонлықтанда Өтеш өзі жасаған заманда бір-бирине қарама-қарсы болған екі класстың бар екенлігін көрді. Мәселен:

Адамзат емес бірдей,
Базы биреул таза гүлдей,
Биразлар бай-бириаз гедей,
Дүньядағы бәршасын көрдим, — деп жазады

Әл өзіннің «Көрдим» атлы қосығында. Бирақта Өтеш бұл теңсізліктің неізгі критерияларына түсініп жеткен емес. Халықтың көп заманлардан бери қайғылы дәуірлерди басынан кешіріп атырғашлығын көреді хәм тұрмысқа жаны ашыйды. Мысалы:

Қарақалпақ болғалы нешше заманды,
Бир күнінен бир күнлері жаманды,
Бәрха жүрген жери дәрья-қамалды
Қарақалпақтың қысы-жазы қар болар.

Сонлықтан шайырдың дәслепки қосықларында сиясий гүрес мотивлери бирқанша пассив. Яки болмаса түсиник жетпейди.

Бизден бұрын бирнешшелер откенди,
Жылай-жылай әрман менен кеткенди,
Бир нешшениң пайманасы жеткенди,
Жетпесе, дүньяда өлиўиң дәркар-

деген жуўмақ шығарған. Яғный «бул дүнья бұрыннан-ақ солағынша жаратылған. Биреўлер бахытлы, биреўлер бахытсыз болып жаратылған. Дүньясы жеткиліккли адамлар бахытлы дәўран сүреді. Жетпегенлер әрман менен өлип кете береді», деген пикир пайда болған. Сонлықтанда бул теңсізлик шайырдың пикиринше «аллаталаның терис қарағанынан келип шыққан» деген жуўмаққа келеді.

Мәселен,

Адамның құдайым ашпаса бахтын,
Заманның қысмети хош қылмас ўақтың. •
(«Даркар»).

Терис қарап алла—талам.
(«Әрман менен»).

Өгештиң айрым қосықларында өз заманына болған сиясий

кез қарасының активлесіп барғанлығын көріуге болады. Ол айрым қосықтарында бахыт ушын әллеқандай бир гүрестің зә-рүр екенлігін көрсетпекши болады. Мәселен халықтың қатты езилип атырғанын көрген Өтеш өзінің «Дәркар» деген қосы-ғында:

Халы қыйын болды бийшара халықтың,
Қанатты қақпаса силкиниў дәркар---

деп жар салады. Әлбетте Өтеш буның мененде терең сиясий гү-рес мәнісине түсинип жете алмайды. Соның ушында ондағы сия-сий гүрес халықты сорып атырған байлардың әдилсизликлери үс-тинен критикалаў, олардың топас минезлери үстинен күлиў, ха-лық басына түскен қайғылы хәдийселерди критикалаўдан иба-рат еди. Себеби халықтың басына түскен бул трагедиялық аўхал-лар шайырдың өз басында да бар еди. Соның ушында:

Залымлар жүрипти ашлабды аўлап,
Ийшан молла, бай аталық масайрап,
Аш халық жүр нақ табалмай жайрап.
Ата мөкан зиндан болды Көк өзек.

--- деп жазған болса, «Жетермен» қосығында өзінің жоқшылық-тан қатты қыйналғанын баян етип:

Бул дүньяда рәхәтим аз болды,
Хаялдарда бир шабақда зар болды,
Қолы бәлентлерге жүдә хәз болды,
Соның ушын ахуў—афган етермен,—

деп тәрийплейди. Өтеш шығармаларында жаңа дәуір темасы оғада терең пафос пенен сүўретленеди. Бул дәуір қарақалпақ-лардың Россияға өз ықтыяры менен қосылыўы еди. Усы тийкар-да қарақалпақлар арасына биринши рус изертлеўшилери келип, Әмиўдәрьяда рус корабли пайда болған еди. Бул ўақыялар Өтеш шығармаларында да терең из қалдырған. Соның ушында шайыр руслардың асқан билимли, сыншы хәм дана адамлар екенлігін тәрийплейди. Халықтың оның менен сырласыўын, дәртлессиўин қәлейди. Мысалы.

Орыс бул халыққа сыншы,
Жиберди, Хийўада көрдим.

Қулласы Өтеш өзінің жасаған заманына терең пикир бил-дире алған белгилі сөз шеберлерінің бири. Бул оның өз зама-нына билдирген реал пикирлерінде тастыйықланады.

Өтеш—сатирик шайыр. Өтеш сатирик шайырлардың бири. Буның ең баслы себеби шайырдың жасаған заманындағы теңсиз-ликлер, жергиликли байлардың топас характерлери тийкарында келип шыққан.

Өтештің «Яңлыды», «Нуратдийини», «Шерменде» «Изимбет», «Қәдір молла» қосықлары қарақалпақ сатирасы тарихында ең баслы орынды ийелейди. Бұл сатиралық қосықтар сөзсіз турмыс тийкарында пайда болып, онда Өтеш жасаған замандағы сықмар байлар менен халықты алдаған дин ийелериниң унамсыз хәрекетлери әшкараланады. Бұл шығармаларда да Өтеш адамларды еки топарға бөліп қарап, олардың мийнетсиз тек ғана кишиниң хақы менен ғана күн көретуғын эксплуататор бөлеклериниң жаман қәсийстлериниң үстинен күтеди. Хәм:

Бұл заманда адамлардың,
Биразы аман яңлыды.
Бұл заманда адамлардың,
Биразы доңыз яңлыды—

деген шешімге келеди. Бұл топарлар халықтың үстинеп жүргізген жәбир зуымлықлары, адамгершиликке жайғаспайтуғын топас минезлери арқалы ажыралып турады. Мәселен «Яңлыды» сатирасында тәрипленген Ермекбай жақсы менен бас қосып жүрмейтуғын, биреуге биз, биреуге тебен берип төбелестиретугын, әтирик айтын уу жалайтуғын бир тақаббир адам. Үйинде сонша малы болуына қарамастан кийим киймейди, тойып тамақ ишпейди. Үйиндеги еки шопанды аштан қақлап, сабап гүдиниң ишине жатқызады. Соның ушында шайыр:

Еки жетімди жылатқан,
Қара бағрыны дағлатқан,
Текте инсан қып жаратқан,
Ермекбай доңыз яңлыды.

Шайырдың «Шерменде» сатирасының қахарманы Молла Изимбет өзиниң характери хәм топаслығы жағынан Ермекбайға оғада жақын турады. Информаторлардың берген мағлыұматларына қарағанда Өтеш, Камал, Манаубай, Оразбай деген төрт жигит бирге удайыша молла Изимбеттиң хызметинде болған. Бирақ жыл соңында молла «хызметиниз алладан қайтсын» деп бир қол жайғанда хызмет хақысын бермеген. Ал бұл төрт жигиттиң семьясында қысы менен аш болып қалған. Бұл хәдийсеге қорлығы келген Өтеш «Шерменде» деген сатиралық қосығын жазған. Мысалы:

Аларады еки козиң,
Былжырайды айтқан сөзиң,
Қалай қалай бұл минезиң,
Хақысын бергил шерменде.

Жигит болсаң бир ыңғай жүр,
Ойлаған сөздиң парғын бил,
Зар гирия боп Манаубай жүр,
Хақысын бергил шерменде.

«Балық басынан ширийди» дегендей жергиликли байлардың бундай зулым болыұын Өтеш жоқарыда тұрған хан хәм бийлердің қууатлауы себепли деп түсinedи. Соның ушында:

Басым болған соң күшлерің,
Болдыңба хайуан шерменде—

— деп тәриплейди.

Тап усындай характеристика шайырлық «Изимбет» сатирасына да тән. Изимбет өзи мийнетти жақсы көрместен басқалардың мийнети менен байыұды жақсы көретуғын сықмар типлердин бири. Соның ушында шайыр:

Бір теңгеге берип жаның,
Күнликшиниң сорып қаның,
Жалмаұыздай бурап саның,
Пейлиң қашқан неме екенсең.

Өтеш шайырдың шығармаларында динге болған көз қарас оғада баслы орында турады. Шайыр дин ийелери болған қазы, ийшан, молла, суұпылардың қуран оқыйман деп халықты алдап өзлерин пак адамлар санап, бузақышылық пенен шуғылланатуғынлығын үлкен критика астына алады. Бул хәкқында шайырдың «Болар» қосығы оғада характерли материаллар береди. Мысалы:

Муртын таұлап қырландырып, шыйырып,
Анаұ-мынаұ келсе мурнын жыйырып,
Билседе, билмеседе ийман үйирип,
Аұыр салтанатлар қазыдан болар.

Ийеклерин сүзип, көпке жақынлап,
Туұры пикир айтқанларды тақымлап,
Қазының сөзлерин бәрхә мақуллап,
Не бир жолдан шыққан иймамда болар.

Ол да қазы ийшанға жиберип нәзер,
Қолларын хәуаға өлгенше созар,
Әлеұметлер, дүмше молла, ел бузар,
Дүньяның сумлығы буларда болар.

Тап усындай мотивлер шайырдың «Нуратдийин» деген сатирасында да терең түрде сұұретленеді. Бул сатирада өтирик айтып бузақышылық пенен шуғылланған Нуратдийин мақсымық образы ашылып берилген. Мысалы:

Өтирик ғана оқып қуран,
Хәр кимге айтырып ийман,
Үйине алмайды мийман,
Даң молламыз Нуратдийин.

Нуратдийин қабаға кетти,
Баратырып урлық етти,

Бара-бара исти үдетти,
Жопдан шығып Нуратдийн.

Өтеш шайыр динге усындай көз қараста болыуы менен бирге, айырым қосықтарында шекленуішілікке беріледі. Мәселен: «Қорқаман» қосығында дәслеп шайыр ийшанға тийісли ғаре-жетти жеп қойған болсада, соңынан ийшаның ғарғысынан қор-қатуғынлығын жазады. Ал гейпара қосықтарында қудаға жал-барынуышылық сезилип турады. Соның ушында Өтешти шын мә-расиндеги атейіст болды деп айтыу қыйын.

Өтештиң үгіт-нәсият қосықтары. Дидактикалық қосық улыұма классикалық поэзиядағы ең баслы темалардың бири. Үгіт-нәсият қосықтарының бул түрін шығыс классиклериниң ең көрнекли ўәкиллери кең пайдаланған. Бул қосықлардың тийка-рында унамлы, унамсыз, қорқақ батыр, ақыллы-ақылсызлар ара-сындағы гүрес жатады. Бунда шайыр турмыстан алған өз тәжи-рийбелерин ортаға салады. Адамгершиликтиң нормалары ушын характерли болған деталларды таңлап көрсетеди. Хәрқандай адамды әдеп икрамлы, ҳадал-хужданлы болыуға шақырады. Мысалы:

Жақсы менен жүрсең узақ жолларға,
Әлгенше қәдирдан хәмдамың болар,
Жаман менен шықсаң узақ жолларға,
Жәбириў-жапаға көмекши болар.

Ладандар сөзиниң қарары болмас,
Айтқан ықарарында турары болмас,
Ладан адамларда хасла пәм болмас,
Хәр бир сөзлеринде анық даў болар.

Бундай қосықтар қатарыпа шайырдың «Болар», «Ур», «Қа-рыз алма», «Сәўмеймен» қосықларын киргизиўге болады.

Шайырдың «Болар» қосығы үлкен дидактикалық мазмунға ийе болып, сөзсиз Мақтумқулы, Әжинияз тәсириңде жазылған. Бунда тийкарынан ҳақыйқый инсан ушын зәрүр болған ең жақ-сы қәсийетлер сөз етиледі.

Жақсы адамның сөзиниңде мәнили хәм итибарлы болату-ғышылығы, оның ғамы тек қара басының ғамы емес, ал халық ғамы ушын гүресетуғынлығы, жаман адамлар тек өз ғамын ғана ойлап, гейпара данышпанлардың аяғынан шалмақшы бола-туғышылығы, хәрқандай ер жигиттиң өз халқының бахты ушын гүресийуиниң зәрүрлиги, халқы ушын зәрүрли болған жерде өз жанында аямау зәрүр екенлигин терең сүүретлеп көрсетеди. Бул қосықларда шайыр халық позициясында гурып, ел бахты ушын гүресийге шақырады. Бул пикирлер:

Базы бир шуғыл шуғылланар халық ушын,
Базы бир шуғыл шуғылланар өзи ушын,
...Мениң қайғым халайығым болып тур,
Мен зар еткен менен жайым не болар.

деген қатарларда айқын сүүретленген.

Шайырдың жақсы жаманлар үстiнен жүргiзген пикирлерi ұлыұмалық характерге иiе болмастан, өз заманы ұақыялары менен конкрет байланысады. Патша, бег, найып, жаллатларды не себептен жаман көретуғышлығын реал ұақыялар тийкарында көрсетедi. Мысалы.

Жалбарынып көп жалыныш еткенде,
Мийримсизлик ислер патшада болар.
Өтирик деп халыққа жайып анықты,
Бәд әдетли ислер беглерде болар.

«Жыңғыл» десе қырғын» деген бәрқама,
Бәд әдетли ислер найыпта болар.

Шайырдың дидактикалық қосықлары арасында «Қарыз алма» қосығы үлкен үгит нәсиятлық характерге иiе. Өтеш жасаған замандағы халықтың аш әптадашылығы, ұсы тийкарда байлардан қарыз алып оған жалланыуы, оларға ғәрезли болып қалыудың бас критериясы скенлиги қосықта тәсирли түрде ашып көрсетилген. Мысалы:

Сатарына мал болмаса,
Байдың малын қарыз алма...
Ханға барсаң арыз жаман,
Моллаға барсаң парыз жаман.

Байға барсаң қарыз жаман,
Үшәуiнен қарыз алма.

Бул қосықтың дидактикалық әҳмийети адамларға илажы болғанынша қарыз алмауды ғана уқтырыу емес, соның менен бир қатарда адамларды пак, таза болыуға шақырыушы қатарлары көп.

Сапар жүрсең халық пенен жүр,
Шәўкети көп бах пенен жүр,
Харам емес ҳақ пенен жүр,
Ладанлардан ақыл алма—

деген қатарлары буның айқын дәлили болып табылады.

Өзиниң айрықшалығы жағынан «Ур» қосығы оғада терең пафос пенен жазылған. Өйткени бул қосықта өтирик, өскшил жаман адамлар менен қатты гүресиу зәрүрлиги ортаға тасланған. Шайыр дәслепки қосықтарында халық арасында айрым жаман адамлардың бар екенлигин айтып, слардан қашық жүриуди ескерткен болса, ал бул шығармасында: «ондай адамлардың бузақышылығына бас ийип отырма, топас ҳәрекетлерин мойнына қойып, аұзына ур» деген жуұмақ шығарған. Мысалы:

Ырас гәпти жалған етсе,
Өтирикти ырас етсе,

Жамағылды жақсы етсе,
Ондайлардың аўзына ур.

Өтеш «Сәўмеймен» қосығында да дүньядағы теңсізлік, жақсы менен жамаң, адалатлы менен адалатсыз, бахытлы менен бахытсыз арасындағы кескин парықты көрсетіп, булардың екінші топарларын не себептен хошламайтуғынлығын айқын айтады. Соның ушында Өтеш халықтың қайғы-ғамы менен толып кеткен сол заманды да сүймейди. Мысалы:

Дүньяның дәрти мәлімди,
Көрдим хор болған хәлімди,
Құртпаса халық залымды,
Пәнә дүньяны сәўмеймен—

— деп жар салады.

Улыұма алғаптаӨтеш өз дәуіри ушын характерли болған терең дидактикалық шығармалар жазып қалдырған шайырлардың бири. Хаял-қызлар тематикасы революциядан бурынғы қарақалпақ әдебиятының ең баслы темаларының бири болғаны сыяқлы Өтеш творчествосында да ең баслы орыпты ийелейди. Шайыр жасаған заман Хийұа ханлығының халықлар үстінен хұкимлик етип, хаял-қызлардың правосын шеклеп, хәтте оларды мал орнында сатып атырған бир дәуірлер еди. Тарихта көрсетилгендей ақ Хийұаның ханы Мухаммед Рахим қарақалпақлар арасынан салық жыйнап, салыққа халы жетпеген жигирма адамның жас қызын тартып алып кеткен. Олар Әмиүдәрьяда баратырған жериінде суўға өзлерин таслап өледі. Буннан гысқары хаял-қызлар еркинлиги өзиниң туўылған жеринде де шекленген болып, жас қызлар алпыс, жетпис жастағы ғаррыларға турмысқа шығыўға мәжбүр болған, Яки болмаса жаслайынан сүймеген адамларға атастырып қойылған. Буның ең баслы себеби елдеси болған теңсізлик болып, адамлардың хұқықы дүнья малға бойсынуўдан келип шыққан. Бул жолда байлар хәм дин ийелери шексиз хұқыққа ийе болып, қызларды көп ғана қалың малға сатып алатуғын болған. Өз сүйгенине қосыла алмай, сүймеген адамы менен кетип баратырған қызлардың кеўлинде үлкен гам қалған. Бул әлбетте, сол дәуірдиң қайғылы зары еди. Соның ушында ол шайырлардың баслы темасы болып қалды. Сол дәуір ұақыяларын өз көзи менен көрген Өтеш шығармаларында да белгили сәўлеленди. Шайырдың «Гүлзийба», «Қызлар», «Хайран етти» шығармалары усы тийкарда пайда болғанлығын атап өтиўге болады. Өтеш қызларға бахытлы заманның келиўин әрман етеди. Мысалы:

Қыз камалға келип дәўранлар сүрсе,
Дүньяда шад болып рәхәтин көрсе,
Кеўили сүйгенине үәдесин берсе,
Әрманы жоқ бул дүньяда қызлардың.

Шайыр өзиниң «Қызлар» қосығында дәуір қызларының гөззаллығын, әдеп-иқрамлылығын, ақыллылығын шебер сүўретлейди. Бирақ олардың сол дәуірдеги өмири қыс сыяқты сууық. Олар өмирде гөззаллық бағыушылар, соның ушында, олардың өмиринің жаз сыяқты қулпырып турыўын қәлер еди, деген жуўмаққа келеди.

Мысалы:

Заман келсе бахыт келер қызларға,
Қыс күнлери айланады жазларға

деп жазып бахытлы заманды аңсайды.

Өтештиң «Гүлзийба» қосығы тәрип характеринде жазылған болып, онда тийкарынан Гүлзийбаның гөззаллығы баянланған. Бунда Гүлзийбаның келбетин тәриплеп көрсетиўде шайыр сөзсиз шығыс классиклериниң шығармаларынан тәсирленген. Хәтте қосықта шығыс дәстанлары «Баҳрам-Гүландам», «Фарқад-Шийрин», «Ләйли-Мажнун», «Хұрлиха-Хәмра», «Қыз-Жипек» дәстанындағы образлар менен танысамыз. Соның ушын бундағы теңеўлерде тийкарынан дәстанлардан алынған болып, оның жүзлери қуаштай, кирпиги оқ, қашлар қаман, юбка додақ, бедени ақ, бели сым темирдей, тилинде палы бар-деген сөзлер менен тәлтырылған.

Мысалы:

Күйгелек киби көзлери,
Шийриннен шекер сөзлери,
Хұр киби бәхәр жүзлери,
Гүлзийба қыз гүл яңлыды.
Қасы жайдай кирпиги оқ,
Хеш жериниң мүлтиги жоқ,
Мерекеде атақлы шоқ,
Периниң корки яңлыды.

Шайыр бул қосықта тек Гүлзийбаның сыртқы гөззаллығын ғана тәриплейди. Сонлықтан да қосықта қыздың ишки сезимлери, дүньяға көз қарасы ашылмай қалған.

Хаял-қызлардың ишки сезимлери хәм олардың дүньяға көз қарасын белгилеўде шайырдың «Хайран етти» поэмасы ең баслы орында турады

Поэмадың мазмунында: Аўылда Нуратдийин исмли молла болып, Айым деген бир жарлы киси менен ақлай қуда болады. Күнлерден бир күни, Нуратдийинниң хаялы Қарим исимли уллы болып, дуйым журтты жыйнап той береди. Ал Айымның хаялы бир қызы болады. Бирақта балалар бир-бирине үйлеспейтуғын дәрежеде қарама-қарсылыққа ийе болады. Айымның қызы сондай сулыў хәм ақыллы, ол шайыр тәриплегендей-ақ:

Көрсен жүзи қәдди бойың,
Кетер барлық ықлас ойың,

Қууға мегзес, алма мойын,
Хүрге жүдә мегзес етти.
Жаудыраған ңара көн,
Жанға жағар айтқан сөзи.
Шын гөззалдур көрсең өзи,
Перилерге мегзес етти.

Ал Нуратдһийннің баласы болса буған пүткиллей қарама-қарсы.

Ғозлерин көрсең урадай,
Аўзын көрсең жырадай,
Қулақтары сыпырадай,
Хәр бәлеге мегзес етти.
Ат қылып минип қуўрайды,
Кийген кийимин туўрайды,
Ешектей бозға аўнайды,
Көрсең ақтың қайран етти.

Ески дәстүр усы бир-бирине қарама-қарсы болған еки жасты қоспақшы болады. Бирақ гөззал қыз бул хәдийселерге шыдап тура алмайды. Бундай жәримес пенен бир өмирликке өмир сүриўден көре өлгенин абзал көреди де, түнде күйеўине қанжар урып өлиреди. Соңынан өзине де қанжар урып өлип жетеди.

Бундай хәдийселер XIX-әсирде қарақалпақлар арасында жиһи-жиһи болып турған. Соның ушында Өтеш:

Бахыт таппастан уядан,
Арыўлар өтти дүньядан.

—деп өз заманындағы ҳаял-қызлар үстинен болған теңсизликлерге қатты налыған еди.

Өтеш творчествосы жанрлық жағынан қарағанда тийкарынан поэзия. Соның ишинде төрт қатарлы қосық. Тийкарынан сегиз буўын менен он бир буўын аралығында қурылған. Қарақалпақ халық поэзиясының үлгисинде жазылған болып, қосық қурылысы: а-а-б; а-б-а-б; а-а-б-а түринде бериледи. Уйқаслар тәртинде халық поэзиясы менен үнлес болып: «моллаға», «оллаға», «аллаға», «үйсди», «күйеди», «түйеди», Редифли уйқаслар: «иси жоқ», «киси жоқ», «көп күлдеи», «жеп күледи», «деп күледи» болып келеди.

Тил өзгешелиги жағынан эһиўайы халық тилине бойсындырылған. Шығыс классиклериниң шығармалары хәм қыссалардан пайдаланған болғаны ушында араб парсы тил бирикпелери көп-леп ушырасады. Мәселен: сулбий, ахуста, талиб илим, илаҳида, бийхуш, маҳитибан, фаний, афған, азрайил раҳбар, капес, такаб-бир, хәм тағы басқа сөзлер ушырайды.

Қосықларында терең ушқыр ой менен айтылған афоризмлик қатарлар көп-леп ушырасады. Мысалы:

Ладаһлар сөзиниң қарары болмас,
Айтқан ықрарында турары болмас.

Ақыллылар сөз мәнісін аңлайды,
Жамаан адам әдауат сөз тыңлайды.

Ал айрым қосықтарында нақыл-мақаллардан шеберлік пенен пайдаланады:

«Жыңғыл десе қырғын» етип бәрхама,
Бәд әдетлік ислер найыпта болар.
Ханнап қәхәр келсс, болыстан зәхәр,
Дос ашытып айтар, душпан күлдирип—

деген қатарларды көрсетіуі мүмкін. Буннан тысқары Өтеш сөз дүзіуі хөнерине үлкен қунт пенен қараған шайырлардың бири. Соның ушын да ол «Болар» деген қосығында:

Еңбегім хеш ұақыт болмас деймен еш,
Ойланып бул сөздің мәнісін шеш—

деген қосық қатарларынан-ақ оның мағаналы сөзди қаншама кәдірлегенлігі сезилин турады.

Өтеш шығармаларында буннан тысқары көп ғана теңеу, эпитет, гипербола, синекдоха, литоталарды ушыратамыз. Шайыр бахытлы өмирди жазға, қайғылы күнлерди қысқа теңейди. Мысалы.

... Қыс күнлери айланады жазларға
... Қыз деген қызыл гүл алма әнардай.
... Гүзлийба қыз гүл яңлыды
... Жаллат көзи ақылыңды алған.
... Ақылыда теңиз-дәрья.
... Ләби алтынның дууындай.
... Жүзін көрсен ақша қардай.
... Гүл жүзлери шамси қамар.
... Маңлайы бар жети қарыс.
... Жағы сүйри аузы биздей.
... Дәрья деп қарықтап өтпес.

Өтеш шығыс классиклериниң көп ғана шығармалары менен таныс болған. Оның қосықтарында Фирдаусийдиң «Шахнама», Алишер Науайының «Фархад Ширин», «Ләйли Мажнун» дөстанларының қахарманлары, сондай-ақ Махтымқулы шығармаларынан тәсирленгенлігін көріуимізге болды.

Солай етип Өтеш Алшынбай улы XIX әсирде жасаған қарақалпақ әдәбиятының көрнекли ұәкыллериниң бири. Оның әр бир қосығында өз дәуири хәққындағы хәуазы реаль сезилин турады.

САРЫБАЙ ШАЙЫР.

XIX әсирдиң екінши ярымында жасаған көрнекли қарақалпақ шайырларының бири—Сарыбай. Оның творчествосы революцияға шекемги әдебиятымыздан көптен бири орын алып киятыр. Бирақ

шайырдың өмирі хәм творчествосы ҳаққында материаллар следе жетерли емес. Қолдағы бар материаллар оның 1830-жылы тууылып, 1898-жылы қайтыс болғанын көрсетеди. Ол ҳәзирги Тахта көпир районының территориясында жасаған. Шайырдың әкешеси, тууған-тууысқашлары оғада жарлы адамлар болған. Олар кисе есигинде жалланыушылар болған. Сарыбайдың өзи де жастан турмыстың қысыуметлерин, хорлықлы өмирдің барлық қыйыншылықларыш басынан кеширген.

Сарыбайдың заманласы хәм өзиндей қайғылы заманға ортақласы Гүлмурат шайыр «Сарыбай менен айтыс» қосығында Сарыбайдың пүткил өмир баянын сәулелендирип береді. Бул шығармада тийкарышан үлкен ҳақыйқатлық, турмыстың реалы көринислери сәулеленеди. Гүлмурат Сарыбайдың әкешесиниң күтә жарлы болғаныш сүүретлеп, төмендеги қатарларды жазады:

«... Айқын бозға егин ексе илпеген,
Бул дүньяда бир жақтылық көрмеген,
Сарыбай жартыуман әкең бар еди,
Жаман тоны дизсине жетпеген.
Бул дүньяда бир ағармай кесеңиз,
Бурын ўақта сондай еди пешеңиз,
Ийтлер тартып көйлегиниң етегин,
Айран сорап жүрер еди шепеңиз.
Қыстың күни жердің жүзи қар еди,
Еки адам сыймастай өзи тар еди,
Үстине жығылған және тутыўсыз,
Әкеңиздің жаман қосы бар еди»...

Усы қатарларда Сарыбайдың қандай семьядан шыққаны, оның малы-мүлки болмай, хәтеки, асқатықты да кисиден сораныушы болғаны анық көринеди. Заман ақыбети жарлы семьяны сондай ақырет-хорлықларға шатады. Сарыбайдың қыз апасы 13 жаста болса да ашлықтан өлмеу үшін, Қазалы жақтан келген биреуге, үш-төрт батпан тарыға сатылып кетиуе мәжбүр болады. Бирақ жарлы семьяны бундай ылажлар ашлық-әпталықтан қутқармайды. Сарыбайдың өзи жас болса да масақ-териң кетеди. Усындай қайғылы жағдайда шайырдың әкеси аштан өледі. Көп узамай анасы да қайтыс болады. Жарлылық ауҳалдың аянышлы гөрнисисен шайырдың әкеси кепинсиз, гөне шалаңға оралып көмиледи. Узақ жерде масақ териң, талап ислеп жүрген Сарыбай да әксеин жерлеуе қатнаса алмайды.

Турмыстың шыдамаслық ауырманлығын шайыр да өз басынан кеширеди. Бул тууралы Гүлмурат шайыр Сарыбай ҳаққында төмендеги мағлыұматларды келтиреді:

«Кимнен согис, кимнің жедин таяғын,
Қол қаўсырып күттиң келген қонағын,
Қысы-жазы еки батпан тарыға,
Бағып едің Ернардың ылағын»...

Буған қарағанда, шайырдың кисе есигинде малай болып, қара

күшин сатып, байлардың отыны менен кирип, күли менен шығып жүргени апықланады. Шайыр өз басындағы бундай қыйын ауқалды шығармаларында да көрсетеді.

Пұллының, маллының хұкими жүрген тар заманда үлкен талант ийеси болған Сарыбай шайыр хорланады. Шайыр өмириниң ақырына шекем кемтарлықта, турмыстың ауыр қысқысында жасайды. Ол өзиниң «Қурысын жасым, қурысын» деген өмириниң соңғы жыллары жазған қосығында:

«Еки кем жетписке келдим,
Қурысын жасым, қурысын.
Шығып дүньяға не көрдим,
Қурысын жасым, қурысын.

Теңселген жорға минбедим.
Жайнатып кийим киймедим,
Жоқлықтан басқа көрмедим,
Қурысын жасым, қурысын...»

—дейди.

Усындай қыйын турмысларға қарамастан, шайыр жас ұақтында ауыллық мектептерде оқып, сауатын ашқан. Ол өз шығармаларын жазба түрде де, ауызша да дәлете алған. Оның «Гүлмурат шайыр менен айтысын»да усы мәрте мұрат анық беріледі. Буған қарағанда Сарыбай шығармаларының қазирги қолда бар нұсқалары бизге тек халық аузынан ғана емес, хат жүзинде де жеткен. Өйткені, шайыр шығармаларын биринши жыйнаушы С. Мәуленов хәм Ш. Хожаниязовлар көп қосықларды мешит-медиреселен хәм айырым адамларда сақланған ески жазыулардан көширин алған. Бул жөинде олар көп қосықларға өз ескертиулерин жазған.

Сарыбайдың басындағы қайғы-қасиретли турмыс жағдайлары шайыр жасаған замандағы барлық мийнеткешлерге ортақ болған. Шайыр мийнеткеш халық басындағы ауыр турмыс жағдайларын тек турмыстан емес, өз басынан да өткерген. Турмыстың ашысы мийнеткеш халық пенен бирге татқан. Ол усы турмыста көрген-билгенлерин улыұмаластырып, халықтың ядында қаларлық етип, шын мәнисинде көркем шығармалар дөреткен. Бирақ шайырдың шығармалары өз ұақтында жақсы жыйналмай хәм толық нзертленбей, кейин ала бар қолжазбалардың жойылып кетиуі хәм шайырдың шығармаларын билетуғын адамлардың аз қалыуы нәтижесинде оның дөретпелериниң толық түрине ийе емеспиз. Бизиң қолымызда шайырдың алты ғана шығармасы бар.

Сарыбай шайыр өз творчествосында Жийен, Күшхожа, Әжинияз, Бердақ хәм Өтеш традициясын дауам еткенін көремиз. Оның шығармаларының тематикасы хәм идеясы халық турмысын шыплық пенен сәулендириуіге бағышланған. Буны оның «Гүлмурат шайыр менен айтысын»нан да, «Қызыл өгизим» хәм басқа да қосықларынан көриуіге болады.

«Гүлмурат шайыр менен айтысуы» қосығында шайыр тек адамға мин тағыу ғана емес, ал жарлы Гүлмураттың турмысын-

дағы көп қыйыншылықтар, жарлы халықтың аўхаллары менен байланыстырып бериледи. Қосықтың характерли жери сонда, ол айтыс болыўына қарамастан, әдеўир қатарлары тымсалға туўра келеди.

Ал «Қызыл өгизим» қосығында шайыр тек өз басындағы жарлылық аўхал емес, мийнеткеш халықтың барлығына ортақ жарлы дийханның сүүретин көз алдыға әкеледи:

«...Арбаны тарта бер бермей белинди.
Шаршадым деп ҳеш шығарма үниңди...
Шаршама жаныўар қызыл өгизим,
Бул майданда сениң менен бир өзим...

Мийнет қандай аўыр болса да, өгиздиң де, шайырдың да шаршаўына, азда болса дем алыўына пурсат жоқ көринеди. Егер усы аўыр мийнетке шыдамаса, турмыс бурынғыдан да аўырласатуғыны сезиледи. Соның ушын жарлының жалғыз өгизи ҳәм өзи тынбастан, шаршаўды билместен мийнет етиўи керек.

Сарыбай творчествосының характерли жағы, ол тымсалшы ҳәм усы жаурды қарақалпақ әдебиятында қалиплестирген шайыр ретинде көзге түседи. Сарыбайдың тымсал қосықлары аз болса да, бар тымсалларының өзи де шайырдың шебер тымсалшы болғанынан дерек береди. Бизиң ойымызша, шайырдың тымсаллары көп болған болыўы керек. Себеби, қолда бар тымсаллардың өзи шайырдың бул жаурда жетилискенин, өз өнериниң устасы болғанын көрсегеди.

Шайырдың тымсал жазыўының тийкаргы дереги қарақалпақ халқының аўызекли әдебиятын пукта өзлестириўинде екени анық. Халық аўызекли әдебиятында ат, қус, ҳәм басқада ҳайўанлардың адамша сөйлеўи, оларда адам минез-қулқының болыўы жийи ушырасады.

Сарыбай шайыр тымсал шығармаларында өз дәўириндеги халық массасының аўыр турмысын, мийнеткеш халықтың үстем класс топарлары тәрeпинен қатты езилиўлерин сәўлелендириў менен бирге, үлкен социал-жәмийетлик мәселени қозғайды. Бул тымсалларда социал теңсизликтин мийнеткеш халықтың, соның ишинде шайырдың да ҳәдден тыс езилиўде, бахытсызлықта, аш-әптадалықта екени көрсетиледи. Мысалы, Сарыбайдың, «Шымшықпенен айтыс» тымсалын алып көрейик. Бул айтыста тек шымшық пенен адамның әпиўайы айтысы ғана емес, онда белгили мазмун, социал-мәни баянланады. Шайыр шымшықтың алдына:

— «Бул не заман, бул не пәсент,
Сенлерге не болды кесент,
Мен берейин енди писент,
Сөйле еки қызыл шақа»

деп саўал қояды. Шымшық Сарыбайдың бул саўалына төмендеги жуўапты қайтарды:

«Етимди шақты сур жылан,
Менде сендей жәбир улан...»

Бул саўал хәм жуўапта ең дәслеп, заман, социал дүзим астарлы етип берилген хәм солардың ақыбети сөз етилип отыр. Ол өзиниң хәм шымшықтың атынан жарлы халықтың аўхалын сүўретлеп, мийнеткеш адамлардың қызыл шақа болып хорланғанын, бай-феодаллардың мийнеткешлерди жыландай шағып, қанын сорып атырғанын ашық айтады. Бул қатарларда мийнеткеш халықтың қатты езилиўлерин менен бирге олардың езилиўшилерди жек көриўшилиги, оларға «сур жылан» деп нәлет тамғасын басыўы, мийнеткешлердиң класслық санасының ояныў сезимлерин көрсетеди. Тымсалдағы «қызыл шақа» сөзин мийнеткеш халықтың кийимсиз, күтімсиз балалары деп түсиниўге болады. Бундай аўхал шайырдың балалық ўақтында өз басында да болған.

С а р ы б а й: — «Қалай қылажақ нийетиң?
Өлгенге меңзер келбетиң,
Қып-қызыл шақадур етиң,
Соның ушын айтарман».

десе, оған

Ш ы м ш ы қ: — «Қалай сениң ҳалларыңыз?
Сениң қарықпа қолларыңыз?
Мендей үйиңде балаларыңыз,
Басқа сөз айт, айтарман».

деп жуўап береді.

Халықтың хәм олардың балаларының аянышлы аўхалын усындай етип сүўретлеў шынлықтан тыс емес.

Халық массасы, әсиресе, мийнеткеш халық елди басқарыўшылар алдына аўыр турмысты жеңиллетіў ушын барыша илажлар көриўди талап еткени мәлим. Бирақ бул талаптардың барлығы да орысланбай, мийнеткеш халықтың турмысы жеңилленбей қала берди. Бундай жағдайлар да усы айтыс тымсалында астарлы берилип, өз сәўлелениўин тапқан:

Ш ы м ш ы қ: — «Жақсы созимди тыңлап көр.
Тыңдаған емес аңлап көр,
Биз аш болдық дән әкеп бер,
Зарымды саған айтарман»,—

десе, шайыр бундай талапты қанаатландыра алмайтуғын, өзи де «кимниң тарысы писсе, соның таўығы» болып жүргенин айтады. Бундай талапқа ылаж ете алмағанына, оны қанаатландыр алмағанына шайыр өкинеди. Солай етип, ол мийнеткеш халықтың аўыр турмысына жаны ашып қарайды, бундай хорлыққа шыдай бериўдиң керексиз екенин айтып, мийнеткешлердиң класслық сана-сезимин оятады.

Сарыбайдың «Жарғанат пенен айтысыў» тымсалы да терең идеяға, социал-мазмунға ийе шығарма. Бул шығармада да шайыр астарлы сөзлер арқалы мийнеткеш халықтың социал-жәмийетлик дүзимниң теңсизлик ақыбетинен түрли қыянетлерге, зорлыққа ушырағанын сүўретлейди. Әсиресе, бай-феодаллардың, дин ўәкилдериниң салықтан аман қалып, салықтың аўырманлығы мийнеткеш халық басына түскени ашық бериледи.

С а р ы б а й: «Қарап турсам келбетиңе,
Сын-сымбат хәм қәлшиңе
Не бәле болды нәриңе,
Жардағы турған жарғанатт—

деп сауал берсе, жарғанат бул сауалға төмендегише жууап қай-
тарады:

Жууап берсем усы сөзге,
Мәкап жайым айтсам сизге,
Ғысым еткен патша бизге,
Сонлықтан жоқ болды пәрим».

Шайыр жарғанат тили менен патшалық дүзимди эшкаралап; патшаның жауызлығын, халыққа да, жанлы мақлуққа да мийрим-сиз екегин көрсетеди. Шайырдың «Жарғанат пенен айтысуы» тымсалында халық ауыз әдебиятының тәсири, белгили аңызлардың излери сезиледи. Бирақ шайыр тымсалды халық ауыз әдебиятынан пайдаланыу менен бирге, оны өз мақсетине сәйкеслендіргеннен хәм шеберлик пенен ислегеннен дәрек береді. Тымсалда халық ауыз әдебиятында ушырасатуғын Сүлейман патша хакқындағы аңыздың гейпара излери болса да, тымсал өз дәуириниң хакыйқатлығын бериуге қаратылған.

«Жарғанат пенен айтысуы» тымсалындағы характерли жағдайдың тағы бири—залым патша образы тийкарында, шайырдың көз алдында Хийуа ханының жабайылық, зулымлықлары турады. Хийуа ханы қол астындағы қарақалпақлардың Россия қол астына қашып өткенлери хакқында патша хәкимлериниң көп мағлыұматлар жазғанлары мәлим. Усы жағдай тымсалда да астарлы мәнде сүретленеди:

«Арқа жаққа ауыстың,
Бул жерге зордан қууыстың,
Айтып сөзимди тауыстым,
Жолың болгай жарғанат».—

деген қатарлар жоқарыдағы пикирлерди дәлиллейди.

Сарыбай тымсаллары өзине тән өзгешеликлерге ийе. Ол тымсалдың қурылысын тымсалға тийкар етип алған қус пенен сөйлесуи (диалог) түрінде берип, сөзди әуели шайырдың өзи баслайды, соцынан нәзерге тутқан қусы жууап берип, ауқалын баянлайды хәм айтыс басланады. Басқа шайырлардың бир қатар тымсалларында пәсият бериу, мораль басым болып келсе, Сарыбайдың тымсалларында астарлы түрде конкрет тұрмыс, мийнеткеш халықтың аянышлы ауқалы көбирек көирнеди. Сарыбай тымсалдың объектин қарақалпақ халқының тұрмысының өзинен алған. Оның тымсалдағы образлары халыққа оғада түсиникли. Тилинде, образында халық түсинбей қалатуғын хәш нәрсе сезилмейди. Шайыр творчествосының бундай тәреплери оны халыққа күтә-жақын еткен.

ГҮЛМУРАТ ШАЙЫР.

Гүлмурат шайыр 1832-жылы тууылган. 1897-жылы қайтыс болған. Шайырдың тууылып өскен жери Арал теңизинің түслик—шығыс жағалауы болған. Бул жерлер қазир Мойнақ хәм Тахта көпир районларының территориясы болып есапланады. Гулмурат оғада жарлы семьядан шыққан хәм өзи де усы жарлылықтың барлық ауырманлылығын басынан кеширген. Шайырдың әкеси хәм өзи де бир жағы балықшылық болса, бир жағы дийханшылық кәсибин еткен. Бирақ бул кәсиплер олардың турмысын жөнлеуғе мүмкиншилик бермеген:

«Көл бойына атам мақан еткенди,
Ол да мендей әрман менен өткенди...»

Гүлмурат шайырдың өмир баяны хаққында оның «Сарыбай шайыр менен айтыс» қосығынан көп мағлыұматлар табыуға болады. Шайырдың ауыр турмысты басынан кеширгенин оның басқа қосықларынан да көриу мүмкин. Бул жөшинде оның «Қайда бараман» шығармасы оғада характерли:

«Балаларға тамақ жоқ енди берерге,
Бир адам жоқ бул халымды керерге,
Жол, соқпақ таппадым бәрхә жүрерге,
Ойлан кеулим, енди қайда бараман?...

Бул жүрис мендейди зар-гирян етти,
Ашлықтың қысмести жаныма отти,
Теңизге ау салсам, сал менен кетти,
Оған қашан сапар әйлеп бараман?

Қашан мен көрермен жақсы дәуирди,
Шығарайын айтып, иштен хәуирди...»

Бул қосықта тек шайырдың басындағы ғана қайғы-хәсирет әуүретленип қоймастан, сол дәуирдеги қарақалпақ мийнтекешлериниң көпшилигиниң басындағы ауыр ауҳал сәулетленип отыр:

«Еллер аман емес, бәри мендәй ғой,
Ғәрип кеуилим сабыр әйле, бәри сендей ғой,
Саясы жоқ қуры шыққан күндей ғой,
Әрман билән жанып-күйип бараман».

Халық, соның ишинде шайырдың да өмир жолы, турмысы қандай ауыр болса да, келешектен үмитсизлену емес, ал оған үмит пенен қарау сезиледи.

Шайырдың усы қосығынан оның балықшылық кәсибиндеги ау-қуралының да жартыұсыз екени көринеди. Ол бақанды таяу, салды кеме етеди. Бундай құрал менен көл ямаса теңизден көп балық алыуға болмайтуғыны анық. Азлап балық услағанда, тосаттан дауыл, турып, шайыр жартыұсыз құрал менен көлдиң ор-

тасында қалып, өлиў' қәўпине ушырайды. Усыған байланысты шайыр өзиниң аянышлы өмиринен өзіндей мийнеткеш халықтың аўыр турмысын хәм әрман-тилеклерин баянлайды. Мийнеткеш халық ушын бундай хорлықлы өмирдиң болыўының тийкарғы себеби—дәўирдиң, социал-жәмийетлик дүзимниң әдилсизлик, теңсизлик ақыбетинен еди. Шайыр бундай заманда адамның хорланғанын, дәўирдиң де сондай екенин сезеди:

«Адам улы жылайтуғын ўақ болды,
Кокирегинде бәрхә дықлы-дағ болды,
Жанып кеткен тийкарынан ҳақ болды,
Сонлықтан да ҳайран болып бараман».

Шайыр бундай заманның халық массасы ушын азаплы, ақыретли екенин образлы етип көрсетеди:

«Көлге келдим, кол балығын бермеди,
Қырда турдым, қыр дәнестин бермеди,
Көздиң жасын жаратқан да көрмеди,
Әрман билән жылап кетип бараман».

Бул дүнья тар болды, зимистан болды,
Дүнья жарық емес, думанға толды,
Бир қудайым азат етсе не қылды?
Әрман билән жылап кетип бараман».

Гүлмурат бир жерде «Көздиң жасын жаратқан да көрмеди», мийнеткешлерге ислеген киянетлерге қудайдың көзи түспей отыр десе, екінши бир жерде, сол қудайдан азатлық тилейди. Бундай қарама-қарсылық оның жасаған дәўир ушын тәбийғый нәрсе. Бул қосықтың тийкарғы идеясы ҳақыйқатлықты дұрыс, толық сүўретлеуден хәм мийнеткеш халық тәрәпинде турып, олардың муңы, тилек әрманларын көркем етип, реаль бәре билиўде.

Жоқарыдағы айтылған қосықлар менен бирге, Гүлмураттың өмириндеги айырым көринислерди оның басқа қосықларынан да көриўге болады. Булардың барлығы шайырдың жарлы халықтың өз арасынан шыққанын хәм сол халықтың өз жыршысы менен муңшысы болғанын көрсетеди.

Гүлмурат шайырдың «Қайда бараман», «Қайраўда жалғыз газ», «Халыңды билместей надан екенсең», «Таз кебице», «Қызлары бар бизиң елдиң», «Торы атым», «Қурған қақпаным тұлки түспеди» хәм «Сарыбай шайыр менен айтыс» қосықлары бар. Бул шығармалардың тийкарғы темасы—қарақалпақ халқының революциядан бурынғы аўыр турмыс аўхалы менен оның бахытлы, азатлық заманды әрман етиўлерин, үстем класс ўәкиллерин өткир әшкаралаў хәм таза муҳаббат, ҳаял-қызларды хорлаўшыларға қарсы шығыўдан ибарат. Шайырдың барлық қосықлары, бир қатар қарама-қарсылықларға қарамастан, халықлық идеяны, өз заманының алдыңғы адамының дүньяға хәм социал-жәмийетлик дүзимге көз қарасын билдиреди.

Гүлмурат шайырдың шығармаларында заман ағымы, оның кимлер ушын қолайлы хәм бахытлы, ал кимлер ушын қайғы-хә-

сиретли екенш оғада ашық қойылады. Ол өз заманын мийнеткеш-лер ушын «Зимнстан, қапылған заман»—деп атайды. Шайыр «Бул дунья сермеди қылышын бизге» деп, пүткил халыққа қарап жар салады. Бул жар салыуда қайғы да, шақырық та бар.

Шайырдың «Газ кебице» хәм «Халыңды билместей надан екенсең» қосықлары халықты езиуши бай-феодал, хәмелдарларды тиккедей әшкаралаушы шығармалар.

«Газ кебице» қосығында ауылдағы киши хәмелдардың миез-кулқын көрсетеди. Ол сондай пәс адам, өзнен үлкен хәмелдар алдында жалпылдап, қалай жортқанын билмесе, пуқара халық алдында менмен, тәкаббир, халықты ақыретлеуши болып сүүретленеди:

Анау күни гүмшийип ең,
Түстиң бе бүгин таз кебице?
Хәм семириң, томпайып ең,
Түстиңиз бе таз кебице?...

Алдына түсип болыстың,
Тууысқан менен керистиң,
Мәнисин билгил бул истиң,
Түстиңиз бе таз кебице?

Анау күни бий болғандай,
Ханнан ақ пышақ алғандай,
Қарсыласқанын шалғандай,
Түстиңиз бе таз кебице?

Сениң халың мәлим ойлан,
Кимге тийер сениң пайдаң,
Бизлер жарлы. сизлер шайтан,
Таз кебице түстиңиз бе?

Усындай әшкаралау шайырдың «Халыңды билместей надан екенсең» қосығында да жүдә өткир бериледи. Бул қосықта харамамнан дунья мал жыйнаушы кәтқуда Көшербий әшкараланады. Оның қартайған адам болыуына қарамастан, нәпсиниң хәдден тыс асып кеткені. дуньяпаразлыққа берилип, хадалды-харамды парықламауы, мал жыйнауда хешқандай қыянстлерден қайтпаулары сүүретленеди. Үстем топарлардың усиндай халыққа ислеген қыянстлери шайырдың да, халықтың да намысына тийеди, олар буған оғада жеккөриушлик хәм ғазет пенен қарайды. Егер заман өзгерип, жарлы мийнеткеш халыққа нәубет жетсе, олардан өмі алатуғыны ашықтан-ашық көрсетиледи.

«Басыңа зәўлим салайын,
Озим бир үстем болайын,
Басқаларға не қылайын,
Түстиңиз бе таз кебице?»

Гүлмураттың «Торы атым» хәм «Қурған қақпаныма түлки түспеди» қосықлары жарлылық турмысты сүүретлеуши лирика-

лық шығармалар болып табылады. Шайыр бұл қосықтарда өзін хәм өз аўхалын сүүретлесе де, бұл аўхал сол ўақыттағы мийнеткеш халықтың барлығына ортақ болғаны мәлим. Шайыр «Торы атым» қосығында маңлайына питкен жалғыз атын сүүретлеп, барлық байлығы, күн көриси соған байланысly екенін айтса, «Қурған қақпаныма түлкі түспеди» қосығында астарлы етні талабышын келиспегени, жарлы талабының келиспеўшилиги заманға байланысly екенлиги бериледи.

Шайырдың қосықтарының ишинде таза муҳаббат темасына жазылған қосықтары да ушырасады. Бұл қосықтарда шайыр өз елинің қызларын мақтаныш етеди. Хаял-қызларға үлкен мақтаншы пенен қарап, олар ҳаққындағы шығармасын асқан йош, көркем сөзлер, сулыў теңеўлер менен жаратады. Қызлардың тек сулыўлығына бас ийип қоймастан, шайыр олардың мийнеткеш, өнерли болыўын нәзерде тутады:

«Сөз сөйлесе шийрин тили,
Хеш жеринде жоқдур мини,
Жалғыз қысым қыпша бели,
Қызлары бар бизиң елдиң.

Таўмиядай тал-тал шашы,
Қәлем яңлы қара қашы,
Көрсө ерир таўдың тасы,
Қызлары бар бизиң елдиң.

Бети айдай, бели қылдай
Хәр бир сөзи тамған палдай,
Айдындағы ақ төс қуўдай,
Қызлары бар бизиң елдиң».

Шайыр «Айдындағы ақ төс қуўдай» қызлардың өз теңине қосылыўының өз теңи менен ойнап-күлиўлериниң тәрептары. Мәселен, қолжазба фондтағы мағлыўматларға қарағанда, Гүлмурат шайырдың аўлына Көшербий деген кәтқуда салық өндириўге барады. Гүлмураттың бир қарындасы бар екен. Көшербий соған сөз салғысы келеди. Қартайған халына, сақалының ағына қарамастан, усындай пәсликке барыў шайырдың хәм халықтың намысын келтиреді. Шайыр батырлық пенен бундай пәс адамды әшкаралап, «Халыңды билместей надан екенсең» атлы қосығын шығарады:

«Тоң май жағып сыррийтасаң муртыңа,
Қайырың жоқ туўып-өскен журтыңа,
Бар тапқанды тығып жүрсең уртыңа,
Кейинин ойламас надан екенсең...

Сениң теңиң емес еди қызыл гүл.
Қызыл гүлдиң сәни сайраған бұлбил,
Сақалың ағарды өз халыңды бил,
Өз халын билместей надан екенсең».

Мухаббат темасына хәм хаял-қызлардың ар-намысын қорғауға арналған шығармалар усылар менен шекленбеуи мүмкин. Себеби жоқарыдағы қосықлар шайырдың көркемлік шеберлікте, дүньяға көз қарасында қәлиплесип, жетилискенни көрсетеди. Бундай шайыр жоқарыдағыдай темада бир-ски қосық жазып қоймайтуғыны тәбийғый пәрсе. Бирақ усы қосықлардың өзи де шайырдың үлкен лирик, мухаббат жырын жырлауға шебер екенни, хаял-қызларға прогрессив көз қарасын билдиреди.

Әдебият тарийхында шайырдың яки жазыушының орны шығармаларының саны, көлеми менен емес, адамға тәсир етерлик, ләззет берерлик көркемлітиги, идеясы жағынан бийиклиги, стиль жағынан өзгешеліги, әдебиятқа қосқан жаңалығы хәм тағы басқалар менен өлшенеди. Усы көз қарастан Гүлмурат шайырдың «Қайрауда жалғыз ғаз» қосығы тек қарақалпақ әдебияты тарийхынан ғана емес, Орта Азия халықларының көркем поэзиясының қатарынан белгилі орын алыуға миясар шығарма. Бул шығарма қарақалпақ халық поэзиясының мақтанышы болып табылады.

Қосықта күшлі лиризм менен драматизм байланысып келип, шайыр барлығы болып 24 қатар қосықтың ишине өз дәуиридеги мийнеткеш халық басындағы трагедиялық аўхалды да, олардың жарыққа, азатлыққа умтылыудағы арзыу-әрманларын да сыйғыза билген.

«Қайрауда жалғыз ғаз» қосығы терең класслық идея көз қарасынан жазылған. Қайрауда байланған жалғыз ғаз образында мийнеткеш халықтың ериксиз заман тарлығында, торда аяқ-қолы байлаулы болып турғаны көрсетилсе, сур бетли, реймсиз мергенлер образында халықтың сзюишлер, халық аяғына тусау болып турған социал-жәмийетлик дүзим, бай-феодал, хәкімлер сүүретленеди.

Қосықта сөз, идея астарлы берилсе де, халыққа оғада түсиникли болып шыққан.

Шығармада қайрауда байланған жалғыз ғаз арқалы тек шайырдың өзи яки жекке басқа бир адамның басындағы заман ақыбетпен болған қайғы-хәспрет емес, көпшілик халықтың басындағы қайғы-хәспрет сүүретленеди.

Гүлмураттың бул қосығындағы характерли жағдайдың бири — шайыр өз идеясын сюжет арқалы береді. Қосықты оқығанда, мийнеткеш халықтың азатлықты әрман етиуін байлаудағы ғаз арқалы көз алдыға келеди:

- «Қайрауда бир ғаз түр қанатын қағып,
Ғаңқылдайды еки көзден қап ағып,
Аяқтағы жипти шайнап жаныуар,
Өз еркиме кетсем дейди ылағып.

Деген менен шешилмейди аяғы,
Бул мақсеттиң бири питпей сөзағы.

Кеўилдеги көп қайғының дәртинен,
Қара жерге қарыс кирди тырнағы...

Бир-бирине қосылғанда интизар,
Ғаңқылдасып отырғанда жаныўар,
Орынсыз бий гүна жас жанын қыйып,
Сур бетли мергенлер ордасын бузар».

Жуўмақлап айтқанда, Гүлмурат шайыр ХІХ әсирдің ақырында жасаған көрнекли шайырлардың бири болып, лирикалық шығармалар дәретіўдің шебери сыпатында көзге түседі.

ШАЙЫРЛАР АЙТЫСЫ

Қарақалпақ әдебиятында қәлиплескен әдебий жанрдың бири айтыслар болып есапланады.

Ол қарақалпақ халқының аўызекі әдебиятында да, жазба әдебият ўәкиллеринің шығармаларында да жийи ушырасады. Қарақалпақ халқының бул жанрда қонсы халықлардан өзгешелигиниң бири- үлкен той-мереке, отырыспаларда жигит-қызлардың жуўап түриндеги айтыслары болып табылады. Талап етилген саўалға турған жеринде тез жуўап бериўди талап етеди. Жуўапқа жуўап таба алмаса ұтылады. Бул жағдай қарақалпақ халқының поэтикалық, тез тапқырлық, ойлылық қәсийетин де көрсетеди.

Айтыс шайырлар арасында да көп орын алған. Олар айтысты халық турмысын реалъ сәўлелендиретуғын, көркем әдебияттың бир түри ретинде пайдаланған. Айтысларда мийнеткелі халықтың қуўанышы да, қайғысы да, сиясий-экономикалық, мәдени дәрежеси де, заман дүзиминиң ақыбети де, улыўма жәмийетлик хәм жекке адамлардың қарым-қатнаслары да, заманыча ылайық жүз берген класслық гүрестинң излери де көринеди. Бирақ айтыслардың усындай унамлы жақлары болса да, бир қатар унамсыз жақлары да болған. Айтысларда жерди, адамды, үрип-әдетти кемситиўлер де ушырасады. Бундай жағдайға қарамастан айтыслар бир жағынан шайырлардың тиккелей тапыс, дос болыўына келтирсе, екинши жағынан шайыршылық өнерди арттырыўға, ойланып турмастан төкпе шайыршылықты күшейтиўге, ең баслысы, халықларды бир-бирине жақын етип, олар арасында дослық-татыўлықты раўажландырыўға өз тәсирин тийгизген.

Айтыслар аўызша да, жазба түринде де болған. Аўызша айтыслар бир-биреўди көрип, сол көринген жерде болса, жазба түрдеги айтыслар хат арқалы болып, сырттан жүргизилген. Әдебияттың айтыс жанры қазақ хәм қарақалпақ халықлары арасында күшли еп жайған. Қазақ, қарақалпақ шайырларының айтыслары бир-бирине оғада жақын келеди. Гейпара ўақытларда екі халықтың шайырларының айтысқа түскенин де көремиз. Күнхожаның қазақ халқының белгили шайыр Кудери менен, атақлы шайыр қызы Улбийке менен, Әжинияздың қазақ қызы Ырысжан, Меңешлер менен айтыслары бар.

Қарақалпақ шайырлары қоңсы қазақ халқының шайырлары менен айтысып қоймастан, өз ара да айтысқа түскен. Бұның мысалы Бердақ пенен Өтештің, Гүлмурат пенен Сарыбайдың хәм басқа шайырлардың айтысларынан көриўге болады.

Айтыс жаңры XIX әсирдің ақыры хәм XX әсирдің басындағы шайырларда да даўам еткен хәм раўажланған. Усы дәўирде жасаған Еримбет шайыр менен Айханның бир қанша айтыслары бар. Сәдирбай Мәўленов пенен Шәмшет Хожаниязовлар бул айтысларды 1936-жыллары Тахта-көпир, Мойнақ районларынан жыйнаған. Еримбеттің Айхан менен айтысы 1896-жыллары болған. Шайырлар өз айтысында традициялық жолды қолланып, адамдағы бир қатар минез-қулықты айтыўға, сол арқалы бирин-бири жеңиўге умтылады. Бирақ, усылардың арасында заман шараяты, халық турмысы, мораль-этикасы көринеди. Соның менен бирге адамда кишипейиллик минезлердің болыўы ардақланады. Мақтаншақлық, қуры сөзлилик қараланады. Мысалы, Еримбет пенен Айханның екинши айтысынан үзинди келтирейик:

Е р и м б е т:

Бизлердей жигит келип тур,
Сынасыўға сиз билән,
Жеңермен деп ойлама,
Айтысайық сиз билән,
Шайқасайық сөз билән,
Халық еситсин хәз билән,
Жуўапты торлап қойыппан,
Қарағым, саған күн билән,
Күн барында жеңбесек,
Айтысармыз түн билән,
Баяғыдай бизлердің,
Даңқымыз кетер ел билән,
Айтабер, қошшым, жуўапты
Аямай ашшы тил билән.

А й х а н:

Ҳаўлықпа бала, ҳаўлықпа,
Ҳәр нәрсе айтып шаўлықпа.
Мақтанасаң қуры сен,
Қула майданда шалықпа.
Берман қарат жүзиңди,
Жүзиңди жигит көрейин,
Мақтанған жигит мен саған,
Жуўаптан сарпай берейин.
Ақмақ өзін мәс тутар,
Ақыллы сөзин пәс тутар,
Сендей-сендей жигитти,
Абайламай нас тутар.

Қарақалпақ халқының шайыр қызы Дәменийң қазақ шайыры Мансур менен айтысы қазақ әдебиятынан көптен бері орын алып жүр. Биз бұны мақтаныш ретинде қараймыз. Қазақ ССР Илимлер Академиясының М. О. Әўезов атындағы әдебиат және өнер институты коллективиниң таярлаўы менен Қазақстан мәмлекетлик көркем әдебиат баспасының 1964-жылы Алматыда басып шы-

тарған «Айтыс» атлы кітаптың бірінші томында «Мансур менен Дәмнің айтысына» әдеуір әхмийет беріліп, олардың өмірі хакқында бір қатар мағлыұматлар келтіріледі. «Дәме—қарақалпақ, «Сары бел» деген жердегі Тобақабыл дегеннің қызы. Айтыс XX әсирдің дәслепкі жылларында болған. Дәмнің бары, жоғы хәзир мәлімсіз»—делінген. Ал, Мансур хакқында: «Мансур Бегежан улы Қызыл Орда областы Шийели районы «Үлгили» колхозының ағзасы, үлкен шайыр болған. 1876-жылы тууылып, 1933-жылы өлген. Өзі тири ұақтында көп қосықлар шығарып кеткен»—делінеді.

Мансур менен Дәмнің айтысында жоқарыда көрсетілгендерден басқа да жер атларын, шайырлардың өмір баянларын анықлайтуғын көп қатарлар ушырасады. Дәмнің болған жері Тахтакөпір районы менен Тамды районы арасында екені сезіледі. Айтыста көрсетіліуіне қарағанда, Дәме бул ұақытлары он алты жаста, Мансур жигирма бес жасларда болған. Сонда Дәме 1885-жылы тууылған болады. Оның үстине Дәме өз ұақтылын өткір сөзлі, төкпе шайыры болғаны көрінеді. Оның даңқы тек отырған жерине ғана емес, қазақ халқы арасына да жайылады. Қарақалпақ халқы өзінің шайыр қызына оғада хұрмет пенен қарайды. Соның ушын болса керек, Дәме атақлы қазақ шайыры Мансур менен айтысқа түсіп, бул айтыс халықтың талабы, сол ұақыттағы болыс, бийлердің қууатлауы менен болған. Дәме Мансурды айтысуы ушын ауылына шақырған. Бул тууралы Дәме төмендегі сөзлерді келтіреді:

«...Жүрмисең аман-есен ақын харма
Алдыма айып етпе шақырғанға?»

А., Мансур Дәмнің жоқарыдағы сөзине жууап беріп:

«...Жарқыным, айып емес кел дегенің,
Деген соң өзің келсин, мен де келдим...»

дейді. Бундай жағдай ер шайырлардың хаял-қыз шайырларға хұрмет пенен қарап, олардың шайырлық талантын жоқары бахалап, атағы шыққан шайыр қызларды атақлы шайыр жигитлер ізлеп барып айтысқанын көрсетеді. Тағы бір характерлі көриніс—бул айтысларда шайыр қызлар шайыр жигитлерден тартынбайды. Олар өзлерін көркем өнер жарыстырууда еркін хәм исенімлі сезеді.

Дәме менен Мансурдың айтысында да жерге, үріп-әдетке, байлық-жарлылыққа, адамға миң тағыу ушырасады. Бирақ бул айтыс көп ғана социал-жәмийетлік мәселелерді, халықлар дослығы идеясын хәм тағы басқаларды өз ишине алады. Дәмнің сөзлері көркемлік жағынан ғана емес, халықлық, сиясий өткірлік, халық арасындағы дослықты күшейтіу идеясын беріу жағынан да айрықша көзге түседі. Дәме Мансурдың бай хәм

Солысларды аса мақтауына қарсы шығып, адамларды тең көрудің тәрелтары болады.

«...Болмаса болыс пен бий аты шыққан,
Дедің бе, бәрін адам емес өңгелерін,
Алмасаң ат пен түйе менсиндің бе?
Шаруаның шапан, шекпен теңгелерін...»

Буны Дәмениң айтыстағы соңғы пикирлері кеңейте түседі. Мансур Дәмеге мин таққысы келип, оны жарғанатқа теңейді. Қыз бундай теңеуіге өткір жууап беріп, адамды хайуанға теңеуі жарспайды, бул ақыллылықты көрсетпейді, адамды адам деп атау керек деп жууап береді:

«Ақылың анық кәмил жигит болсаң,
Адам менен хайуанды теңермедің?..»

Жоқарыдағы қатарлардан Дәме тек өзіннің абырсымы үшін ғана емес, адамды жоқары бақалап, адамгершилик қасийетти биік тутып, адамды кемситиуіге қарсы шыққанын көремиз.

Айтыста үстем класс үәкиллерин әшкаралау көринислери де әдеуір берилген. Жергиликли басқарыу орынларына сайлаудың әдилсиз болып атырғанын, бул орынларға мийнеткеш халықтың муңын муңлайтуғын, жырын жырлайтуғын, ақыллы, жақсы адамлар емес, ақшалы-дүньялы, мийнеткешлерди жәбирлеушилердің сайлауғаңлығы ашық айтылады. Дәме қазақ елинде усындай ислердің болып атырғанын айтып, Мансурға мин тағады:

«Жарамлы жақсыларды жасық биліп,
Болыс қояр ақшалы наданларды...»

Бул қатардан усындай қыяпетликке қарсы неге бас көтермейсен, оны неге әшкараламайсаң—деп Дәме Мансурды айыплағандай болып көринеди. Айтыс жеңиуі хәм жеңилиуді мақсет етсе де, Дәме қазақ халқына, оның атақлы шайыры Мансурға хұрмет пенен қарайды:

«Ал аға, өрге жүздің өнериңмен,
Шығады түрли кеңес көмейиңнен,
Қазақтан асыл келген азамат деп,
Бизиң ел хұрмет етти ау келгениңнен».

Бул хұрметке Мансур да бас ийеди. Ол өз айтысларында Дәмеге ашшы сөзлер айтса да, қарақалпақ халқының хұрметин умытпайды. «Ат миніп, асын ишип жүргеннен соң, халыққа мин таға алмайман»—деген мәнини береді. Ал, Дәме де, қазақ хәм қарақалпақ халқының әййемнен дос, бир-бири менен араласып отырған бауырман халық екенін көрсетип, жүректен шыққан халықтық сезимін:

«Қазақ пен қарақалпақ бастан егиз,
Аралас қашаннан ақ жатқан елмиз,
Басы озен, суы тынық болған менен,
Қоныссыз хор болады шалқар теңиз.

Егиліп түрлі мийұа мийұаланса,
Тамаша теңизден де қазған кериз»...

—деп баянлайды.

Айтыстағы усы халықлар дослығы шығарманың тийкарғы бағдарын, халықлық идеясын белгилейди. Халық дослығының көркем етип берилиуі шайырларды өз уақтының алдыңғы адамдары қатарына қосады.

Дәме менен Мансур айтысы қарақалпақ әдебиятынан тийисли орын алыуы хәм қарақалпақ халқының мақтаншы болған талантлы шайыр қызы Дәмешің өмир баянын, творчестволық жолын изертлеп толықтыруы керек. Дәме үлкен талант ийеси, көркем сөздің устасы болған. Оның айтысының көркемлігі, өткірлігі, өнер жарыстыруы усыны көрсетеди. Ол қазақ халқының атақлы шайыры Мансурды айтыста жеңіп шығуы дәрежесіне жетеди. Бундай әдебий мийрастың хәртәреплеме бағалы екенлігін, оны халқымыздың узақ жыллар ядлап, сақлап келгенлігінен-ақ аңлауға болады.

* * *

Қарақалпақ халқынан шыққан шайыр қызлар тек айтысларда ғана белгилі болмастан, улыұма шайыршылық, мәдениетты рауажландыруы ислерінде де әдеуір көрингені сезиледи. Бул жағдай әсиресе, қарақалпақ халқының Россияға қосылғанынан кейингі дәуірде көбірек көзге түседі. Мәселен, атақлы Бердақ шайырдың қызы Хұрлиман бақсылық етип, әкесинің хәм басқа шайырлардың шығармалары менен дәстанларды халық арасында пропагандалаушы болған. Хұрлиман мийнеткеш халық хұрметлейтуғын ағақлы бақсы болған.

Хаял-қызлардан әдеуір қыссаханлар да болып, әсиресе, олар қалалық жерлерде хаял-қызлар арасында қысса оқыған. Усындай қыссаханлардың бири Шымбай қаласынан Сәлийма қыссахан. Оның аздап шайырлығыда болған.

Халық аўзында булардан басқа да шайыр, хаял-қызлардың аты аталады. Хәзиргі «Қуралпа» совхозы территориясында ХХ әсирдің басларында хаял-қызлардан Тыным шайыр, Ленинабад районының хәзиргі Свердлов атындағы совхозының «Қаллы көл» деген жерінде шайыр қыз Гүлқатшаның болулары хакқында мағлыұматлар бар. Гүлқатшаның бир қатар қосықлары оның лирик шайыр болғанынан дерек береді. Шайырдың қолда бар қосықларынан бир мысал келтирейик:

«Атам десем аўырады бул басым,
Анам десем турмас көзимде жасым,

Бүйтип не болды екен мениң бахтыма?
Жігірмаға анық жетпей-ақ жасым.

Аға дегенлерім кеулим хошы екен,
Жеңге дегенлерім жеңнің ушы екен,
Бирақ ярдың орны басқа бәринен,
Яр дегенім жүрегімнің йошы екен.

Гүлхатша дейдилер мениң атыма,
Бир ақ урсам әлем жанар отыма,
Аллаға бир нәзер сал деп жылайман,
Шул ярым түскенде мениң ядыма»

Бул көрсетілгенлер ХІХ әсирдің ақыры хәм ХХ әсирдің басында қарақалпақ халқынан шыққан әдеуір хаят-қыз шайырлардың болғанынан, олар әдебиеттің рауажланыуына ылайықлы үлес қосқанынан дерек береді.

Соңғы дәуірде шайырлар айтысын жыйнауға әдеуір кеуил бөлинеді. Бул айтыслар «Қарақалпақ фольклоры» көп томлығында кең түрде баспадан шығады.

ХІХ ӘСИРДИҢ АХЫРЫ ХӘМ ХХ ӘСИРДИҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ.

Дәуірдің қысқаша тарихый-сиясий характеристикасы

ХІХ әсирдің ақыры хәм ХХ әсирдің басындағы қарақалпақ әдебиятының рауажланыу жоллары сол дәуірдегі сиясий-экономикалық жағдайлар менен тығыз байланысly. Қарақалпақ халқы бул дәуірде де миллий азатлық хәм ғәрезсизлик ушын гүреслер алып барды және бул гүреслерде де қоңсы отырған халықлардың алдыңғы қатардағы прогрессиз идеяларына, арқа сүйеди.

ХІХ әсирдің ақыры хәм ХХ әсирдің басындағы қарақалпақ халқының, соның менен бирге пүткіл Орта Азия халықларының та сиясий-экономикалық турмысындағы ең ири уақыялардың бири—олардың Россияға қосылыуы болып табылады. 1873-жылдан бастап Хорезм ойпатында жасаушы халықлар, соның ишинде қарақалпақлар Россияға қосылады хәм қарақалпақ халқының сиясий-экономикалық тағдири Россияның сиясий-экономикалық тағдири менен байланысады хәм оның ықпалы менен тәсийринде болады. Қарақалпақлар феодаллық шабыуыллардан тынышланып жасау ушын рус патшалығы қол астына бурында өтиуди тилеген еди, олар бул ушын Россия патшасы Петр I ге хәм оннан кейинги Россия патшаларына да арнаулы уәкиллер жибергени белгили. Бирақ бир қанша жағдайларға байланысly бул талаптар 1873-жылға дейин иске аспады.

Қарақалпақлардың Россияға қосылыуы оларды сзиушиликтен азат етпеди. Мийнеткеш халықты азат етиуди патша хуки-

мети ойлаған да жоқ. Ол мүлктар үстем класстың—байлардың, феодаллардың мәнін жақлады. Елди басқарыўды сол класстың қолына берди. Қарақалпақ халқын жасанды түрде екиге бөлди. Бир бөлими Әмиўдәрьяның сол тәрәпиндеги қарақалпақлар бұрыңғысынша Хийўа ханының қол астында қалды. 1873-жылдың август айында Хийўа ханы хәм Россия империясы ортасында жасалған шәртнама бойынша Хийўа ханы Россия патшалығына пүткиллей гәрезли болып, оның рухсаты болмаса, шет еллер менен байланыс жасай алмай, өзиниң барлық ислерин Россия патшалығының кеңеслери менен ислеп, өзинше ҳешбир ис ислей алмайтуғын болып, әскерлери болмай, ханлықты сыртқы хәм ишки душпаннан қорғаў рус ҳәкимшилигиниң қолында болып қалды. Әмиўдәрьяның сол жағы, Хийўа ханының қол астындағы халықлар Россия империясы қол-астындағы халықларға қараганда турмысы аўыр болды. Олар бәрхама бұлгиншиликке ушырайды хәм Россия қоластына көшип өте баслайды. Бул жағдайды рус ҳәкимлери де жасырмай, өз мағлыўматларында ашық көрсетеди. Әмиўдәрья бөлиминиң начальниги өзиниң 1884-жылы 25-апрельде Түркстан генерал губернаторына жазған рапортында: «Мен Петро-Александровскийден Қоңыратқа хәм оннан қайтып Бек-жап арқалы жүргенимде сол жағалықтан оң жағаға көшип атырған көп қарақалпақларды ушыраттым, олардың барлығы Россия қоластына тағы да қабыл етиўди сорады... Олар хан ҳәкимлериниң парахорлығынан, жерменлигинен енди күнелтиў мүмкин болмағанын, пүткиллей бұлгиншилигин айтты...» деп билдирди. 1873-жылдан кейин Россия империясына қосылған Хийўа ханы қоластындағы халықлардың турмыс жағдайы жоқарыдағыдай болса, ал Әмиўдәрьяның оң тәрәпиндеги рус патшалығына тиккелей қараслы халықлардың турмысы да жақсы емес еди. Солай стип, патша ҳүкиметиниң тусында қарақалпақ халқы үш тәрәплеме—патша Россиясының ҳәкимлеринен, Хийўа ханлығынан хәм өз феодалларынан езилди.

Қарақалпақлардың Россияға қосылыўында қарақалпақ халқының жәмийетлик раўажланыўына ең әҳмийетли жағдайлар да жүзеге келди. Ең дәслеп бул халықлардың, экономикалық турмысы Россия экономикасы менен байланысына жол ашылды, майда хәр түрли заводлар, балықшылық кәсип орындары, аўыл хожалығында басқа жаққа шығарып сататугын өндирилди егинлер пайда болды хәм көбейе баслады. Арал теңизине, Әмиўдәрьяға пароходлар түсирилди, кемелер көбейип, транспорт жанлана баслады. Буның барлығы қарақалпақ халық хожалығының Россия халық хожалығының тәсирине тартылғанын, ақша-товар қатынасының өсе баслағанын көрсетеди.

Халықтың сиясий турмысында да бир қатар өзгерислер пайда болды. Россия империясына қараслы жерлерде жигирма бес жасқа жеткен хәрбир адам ҳәкимшилик орынға сайлаў хәм сайлашыўға, сөз жүзинде болса да, ҳуқықлы болды, ал Хийўа қоластындағы халықларда бул да жоқ еди. Россияға қосылыў қара-

қалпақ халқын жиі болып туратуғын феодаллық шабыуылардан, урыста қолға түскен адамларды сатып жиберіу усаған жабайылықтардан қутқарды.

Қарақалпақтардың Россияға қосылуы—тек сийасий-экономикалық жақтан ғана емес, мәдениі жақтан да көп өзгерістерди келтирип шығарды. Рус халқының уллы мәдениаты менен танысуы хәм оннан тәсир алыуы бұрынғыдан да күшейди. Рус халқының алдыңғы қатар мәденият хызметкерлери қарақалпақ халқының мәдениаты хәм әдебияты менен тиккелей шуғыллана баслады.

Натуралист географ, тарийхшы хәм Шығысты изертлеуши Н. А. Северцов, А. В. Қаулбарс, И. В. Мушкетов, белгили рус илимпазларынан Е. В. Бартельд, А. В. Веселовский, В. В. Григорьев, В. В. Виляминов—Зернов, А. Л. Кун хәм басқалар 1883-жыллардан баслап ақ қарақалпақ, өзбек, қазақ хәм түркмен халықтарының тарийхын, мәдениатын, этнографиясын тиккелей изертледі хәм үлкен тарийхий жұмыслар жүргизди.

Россияға қосылуы менен бирге бул жердеги халықтардың тилине ортақ түрки тиллес халықтар тилинде әдебиятлар әдеуір муғдарда тарала баслады. Бул әдебияттардың бир қатары Қазан қаласында басылса, 1874-жылы Хийуа қаласында литография шөлкемлестирилип, онда аз муғдарда болса да, хәр қыйлы әдебий китаптар басылады. Ал 1888-жылларда Ташкент хәм 1890-жылларда Самарқанд қалаларында шөлкемлестирилген баспаханалардың да Қарақалпақстанға сөзсиз тәсирі тийеди. Қарақалпақстанның Россияға қосылуы менен бұрынғы азлы-көпли диний мектеп-медпреселерге түпкиликли өзгерістер киргизилмесе де, оқыу-оқытуы ислеринде, халықтың билим алыуында бир қатар жаңалықтар пайда болды. Мысалы, биринши рет Петро-Александровскте (хәзирги Төрткүл) 1874-жылы басланғыш рус-мектеби ашылады. Ол 1878-жылы алты жыллық бир класслы қалатық училищеге айналады. Бул училищеге 1878-жылы және бир класс қосылады. Ол 1903-жылы үш класслыға айналды. 1890-жылы жергиликли халықтан оқыушыны көплет тартыу мақсети менен училище қасынан 30 адамлық интернат ашылады. 1909-жылы училищеге 89 оқыушы болып, соннан жетеуи қарақалпақлар болады. Училище қапталында үлкен китапхана ислейди. Бунда 1070 түрдеги 3772 китап болады. 1885-жылы Петро-Александровскийде хаял-қызлар оқытуғын «женское приходское училище» ашылады. 1900-жылы Шораханда хәм Шымбайда үш жыллық оқыу мүддети менен бир класслы русско—туземное училище ашылады. Бул оқыу орынларында жергиликли халықтан дилмашлар таярланады.

1900-жыллардан баслап Шаббаз (хәзирги Бируний) Шымбай, Нөкис, Петро-Александровск қалаларында киши де болса емлеуханалар ашылып, онда әсиресе шешекке қарсы шапшыу пунктлериниң әхмийети күшли болады. Қарақалпақ халқының турмысына басқа да бир қанша жаңалықтар ене баслайды. Ха-

лықтың күнелтиуі турмысына печь, самовар, хәр түрлі гезлемелер, тигиуі машинасы хәм тағы басқалар киреди. Рус халқының турмысындағы бар қурал, сайманлар араласа баслайды. Буған 1874-жылдан баслап рус патшалығы тәрәпинен ески діндеги урал қазақларының Әмиудәрья бөлимине ериксиз көширилип келтирилиуі де үлкен себеплердің бири болады.

Солай етип, «Орта Азияның уллы ел—Россияға қосылыуы патша хукиметиниң хәм рус буржуазиясының тилегине қарамас-тан сөзсиз прогрессивлик әхмийетке ийе болды. Орта Азия Россияға қосылғаннан кейин рус халқының алдыңғы мәдениатына хәм оның революциялық гүресине қосылыуға мүмкиншилик алды».

Бирақ усылардың барлығына қарамастан, патша Россиясы, В. И. Ленинниң көрсеткениндей, «Халықлар тюрьмасы» болып қалғаны мәлим.

Қарақалпақ халқының патша хукиметинин тәртибине қарсы наразылығы, азатлық ушын гүреслери хәм Хийуа ханы қоластындағы мийнеткешлердің хан зулымлылығынан қутылыу ушын гүреси, жасанды түрде екиге бөлинген қарақалпақ халқының биригиуі идеясы тоқтап қалмады, ал ол керисинше, дәуир талабына мууапық күшейе барды.

Булардың мысалын, 1887-1891-жыллардағы Шаббаз хәм Бийбазар болысындағы жарлы дийханлардың байларға хәм патша хәкимлерине қарсы қураллы көтерилиси, Шымбай участкасының Таллық болысында 1898-жылғы Қулен болысты қайта сайлауға қарсы көтерилис, 1901-жылғы Қоңыратта болған биринши Астрахан казак полкиниң солдатлары менен төбелес көринислери хәқыйқат көрсетеди. Бундай халық қозғалысына себеп, тийкаргы мийнеткеш халықтың адам шыдай алмайтуғын ауыр турмысынан еди.

Усы Әмиудәрья бөлимінде халықтың 96 проценти дийханлар еди. Олардың басым көпшилиги жарлы-дийханлар болып, салықтың ауырмаңлығын, езилиудің барлық азап-ақыретин, күн көриудің хәдден асқан қыйыншылығын, аш-әптадалықты солар тартатуғын болған.

Қарақалпақ халқының патша хәкимлерине, жергиликли феодалларға хәм Хийуа ханының зулымлығына қарыс гүреси кем-кем рауажланып, ол революциялық хәм миллий-азатлық хәрекетке айналып, 1905-1907-жылғы Россиядағы революциялық хәрекетке ушласады. Тарийхый дереклердің көрсетиуіне қарағанда, Орта Азиядағы, соның ишинде Қарақалпақтадағы азатлық ушын хәрекеттиң хәм оны пайда етиудің бағдарлаушысы, басшысы жергиликли жерлердеги большевиклер партиясы болды. Патша хукимети 1907-жыллары Әмиудәрья бөлимине көплеген революционер социал-демократларды жер аударып жибереди. Олардың ишинде И. Савинов, Е. Крошилов, А. В. Качанов, В. Луценко, А. Н. Смирнов, И. А. Ярмолинский, И. К. Кодренко, А. А. Маскалов хәм басқалар болған. Булар жергиликли рабочийлар хәм дийханлар арасында революциялық жұмыслар

жүргізген, мийнеткеш халықтың революциялық сана-сезимін оятыуға, оларды революциялық күреске тартыуға аянбай хызмет еткен. Буннан кейін қарақалпақ мийнеткешлерінің азатлық үшін күреслері рус рабочий класының революциялық хәрекеті менен байланыста барады. Бунның бір мысалын, 1905-1907-жылдарда Мойнақ хәм Ургеде болған балықшы рабочийлардың қозғаланынан көриуіге болады. Бул қозғалаңды бастыруу үшін хәм революциялық хәрекеттің өсиу себеплерін тексеріу үшін Түркстан генерал-губернаторы 1905-жылы Сырдарья әскерий губернаторына расмий буйрық жибереди. Солай етип, В. И. Ленин көрсеткендей 1905—1907-жылдың революциясы жер жүзи халықларын оятқанындай қарақалпақ халқын да оятты.

1905-1907-жылдардағы революциялық хәрекеттен кейін Орта Азия халықларының, соның ишінде қарақалпақ халқының да тарихында ең әхмийетли уақыялардың бири—1916-жылғы мийнеткешлердің азатлық үшін алып барған хәрекетлері болып табылады.

Орта Азия хәм Қазақстан халықларының 1916-жылдағы көтеріліслері халық турмысының адам шыдап болмайтуғын ауыр ауқаллары хәм патша хәкімлерінің, феодал-байларының қатты езиуі ақыбетинен келип шыққан. Орта Азияның хәм Қазақстанның барлық мийнеткешлері бул күреске қатнасқанындай-ақ, Қарақалпақстан мийнеткешлері де буған актив қатнасты. Қарақалпақ мийнеткешлерінің 1916-жылдың көтерілісіне қатнасыуы Төрткүл болысы менен Төрткүл қаласының хаял-қызларының қозғалаңынан басланады. 1916-жыл 24-июнь күні Төрткүл болысының 200 ге жақын хаяллары болыслық басқарыушының жайына келип, мобилизациядан өзлерінің балалары менен күйеулерінің азат етилиуін талап етеди. Бирақ болыслық басқарыушы оларды қуралдың күші менен қуып жибереди.

1916-жылы 29-июль күні Шымбай қаласының өнерментлері, пахта заводының рабочийлары, хәр жердеги болыслардың батрак хәм дийханлары мәрдикарлыққа қарсы демонстрация шөлкемлестиреди. Мыңнан аслам адам, соның ишінде көп хаяллар Шымбай участкасы начальниги Микельджанянстың кеңсесі алдында топланып, мобилизацияны бийкар етиуді талап етеди. Хаяллар: «Балаларымызды жибермейміз, балаларды алғанша бизлерді өлтирген жақсы»—деп бақырады. Микельджанянс ровельверден бир неше оқ атады. Рабочий Алламурат Бекниязовты өлимлик жарадар етеди. Ақыретке шыдамаған мийнеткешлер Микельджанянсты хәм оның хаялын өлтиреді, үйін талан-тараж етеди. Олар кеңседеги мобилизация дизимин хәм басқа документлерді өртеп жибереди. Дәл усы күні Сарыбийдеги көтерілісшілер Сарыбий болысы Садық Баяковты, еки ауыллық старшинаны өлтиреді, патшалық хәкімлердің тағы үшеуін жарадар етеди.

Бул көтеріліслердің барлығы патша хәкіметі тәрәпинен үлкен әскерий күш жумсалып, зұлымлық пенен бастырылады. Кең адамлар жазаға тартылады. Болыслар, байлар хәм руханий-

лар сатқыншылық етип, мийнеткеш халықтың көтерілісін бастырыу үшін хәм көтеріліс басшыларын жазалауға патша хәкімлеріне тиккелей жәрдем береді.

Солай етип, қарақалпақ мийнеткештері 1916-жылдың қаңлы ұақыяларында әдилсізлікке қарсы гүресті хәм олардың бул гүресі пүткіл Россиядағы революциялық хәрекетлер менен ушласты. Халық бул гүреслерде өз күшін сынап көрді, көзден өткерді хәм Октябрь социалисттик революциясы алдындағы өз мәпі, өз класының пайдасы үшін класслық гүрес сезімін түсіне баслады.

Мийнеткеш халық бул гүреслерде патша хәкіметінің хәм оның хәкімлерінің жергиликли орынларда жүргізген сиясатына, колониялық тәртібине, миллий алауызлықты тутандырыушылығына қарсы шығып қоймастан, өз ишіндегі үстем класс топтары—феодал, байларға, руханийларға да қарсы шықты хәм оларға қарсы гүресті. 1916-жылдың халық көтерілісінің баслы әхміyeti—мийнеткеш халықтың миллий азатлық гүресі болып, бул гүреслерде халық массасы революциялық рухта тәрбияланды.

Дәуірдің әдебий характеристикасы. 1905—1907-жыллардағы бириңши рус революциясы мийнет адамларының азатлығы үшін гүресте адамзат тарийхына жаңа бетлер киргизген революция болып қалмай, көп елдердің прогрессив әдебиятының рауажланыуына да тәсірін тийгизген революция болды. Бул революция нәтижесінде үлкемізге көп прогрессив журнал, газеталар таралады. Соның ишінде Азербайжанда шығатуғын «Молла Насрадидийин» атлы сатиралық журнал да таратылады. Усы прогрессив баспа сөзлердің хәм революцияның тәсірі қарақалпақ әдебиятына да тийеди. Бул дәуірдің тәсірін, сәулесін Омардың «Бар екен», Аяпбергеннің «Яраңлар», «Гәрип» Әбдиқәдирдің «Болар», «Қерек» қосықларынан хәм басқада шайырлардың шығармаларынан аңғарыуға болды.

Мысалы, Омардың «Берермен» шығармасына кеңіл аударып өтейік, буңда шайыр ашықтан-ашық мийнеткеш халықты езиушілерден өш алыу мәселесін алға қояды. Ол буны келешек ұазыйпа ретінде емес, конкрет, тез күнде іске асатуғын мақсет тәрізінде көтереди.

«Гәриптердің мүлкін алып жылатып,
Көз алдында ийтлеріне талатып,
Сау денесін таяқ урып қапатып,
Азап бергенлерге гәзеп берермен...

...Киси жумсап пайдаланып шалқыған,
Майдай жағып сүйеклері балқыған,
Жердің майын шөміш пенен қалпыған,
Сүтхорларға сонша азап берермен,

Бирини ант ишип, екіге сатып,
Аяғын қаусырып үйінде жатып,

Ҳарамнан жыйнаған дүньяға батып,
Жүрген залымларға азап берермен...

Бул қатарларда шайыр езилиўге мойынсынғанлардың идеясын берип отырған жоқ, барлық езилиўлерге, халықты ҳәр түрли жоллар менен алдап, байып келген барлық ҳарамтамақларға қарсы бас көтериў, олардан өш алыў, оларды үстем болыўдан айырыў идеясын берип отыр.

Бундай идеяны Әбдиқадир Бекимбет улының төмендеги қосығыда айқын аңлатады:

«...Көз яшлы мұхминди көрип, шад етсе.
Белди мәккем, көзди шәмшырақ етсе,
Ғәриплерге қара түнди күн етсе,
Ел қәдирин билгендей меҳрибан керек.

Әбдиқадир жүрер өз ели менен,
Жеткермес жақты күн еңиреген менен...
Жолды баслар бизге бир сәрдар керек».

Демек, бул жердеги идеяда жоқарыдағы Омар шығармаларының идеясы менен жупласып, оны тереңдетип, мийнеткешлердің өз бахытын өзлери жеңип алыўы, оның ушын сыналған басшының зәрүр екенін баянлайды. Тағыда бул шығармалардан Күнхожа, Әжинияз, Бердақ хәм Өтеш шығармаларындағы демократиялық, халықлық издің даўамы сезилип, оның дәўир талабына байланыслы кескинлесип берилгенин көремиз.

1916-жылдың тарийхий ұақыясы да қарақалпақ көркем әдебиятында әдеўир дәрежеде өз сәўлелениўин тапқан. Бул жерде еки жағдайды нәзерде тутыў керек, бириншиси, усы тарийхий ұақыяға тиккелей араласып жазылған шығармалар, екіншиси, усы конкрет ұақыяға тиккелей қатнасылмасада хәм ол айтылмаса да, оның идеясын, халық кейпин сәўлелендиретуғын шығармалар. 1916-жылдың халық көтерилисине байланыслы, сол көтерилистиң изи менен, өз ұақтында соған тиккелсй араласып жазылған шығармалар қатарына Әбдиқадир Бекимбет улының «Мегзер», Қазақбай Хожанияз улының «Бола баслады» хәм Қудайберген Жебеген улының «Мәрдикар» дәстанын жатқарыўға болады.

Әбдиқадир шайыр өзиниң «Мегзер» қосығында мийнеткеш халықты қыйнап атырған үстем класс ўәкиллерин әшкаралап, оның үстине мийнеткеш халық массасының басына мусаллат болған мәрдикардың шығыўын сүўретлеп, оның кимлер ушын пайда, кимлер ушын зыян екенін ашық баянлайды.

«...Әне көриң, алынбақшы мәрдикар,
Бизге қайыры барма, ол кимге дәркар?
Байлар қутылады тағдек бәледен...
Мәрдикарға барар пулы жоқ сорлы,
Қуда аямады пулы жоқ қулды,
Бейиш—барды, дозақ—жарлыны көрди,
Бирәдәрлар шул гәш туўрыға мегзер».

Қудайберген Жебеген улының «Мәрдиқар» дәстаны, Қазақбай Хожанияз улының «Бола баслады» қосығы 1916-жылдың ұақыяларының тийікарғы себеплерин ашық көрсетип, оларды поэзия тили менен беріўге умтылған.

Дәстаңдағы:

Бойып бурды бәрше халық,
Көрсем халықта қапалық..

деген қатарларда мийнеткеш халықтың мәрдиқарға наразы, қарсы екені реалистлик пенен бериледи. «Мәрдиқар» дәстаны хәм «Бола баслады» қосығында патша малайларының тосаттан өлтирилмегени, ал халық шыдамының таўсылып, ғезебиннің қайнап, зулымлық, әдилсизликке қарсы гүрескени сүүретленеди. Қудайберген Жебеген улының «Мәрдиқар» дәстанында патша хукиметиннің ғәкиллери менен жергиликли жердиң хәкимлериннің парохорлық ислери, әсиресе, мәрдиқар ұақтында, парохоршылықтың ашық болғаны өткир етип сүүретленеди.

...Хәр үйге жүз манат теңге салдылар,
Қайылман дегени хатқа алдылар..
Адамларды хәр муқамға дөндирип,
Мәрдиқар пулы деп ақша өндирил..

Бул жерде биз 1916-жылдың халық көтерилисине байланыс-лы сол ұақыяға өзлери тиккелей қатнасып, жан-тәни менен сезгенин көркем сөз бенен беріўге умытылған шайырлардың бир қатар шығармаларын атап өттик. Бул шығармалар хәзирги күннің китап оқыўшыларын көркемлик жақтан жақсы қанаатландырмасада, әдебиятымыздың тарийхы, халық турмысындағы баслы ұақыяларға шайырлардың қатнасы, оған көз қарас, дүния таныў процеси хәм басқада мәселелерди анықлаўда оғада әхмийетли болып есапланады.

1916-жылғы халық көтерилисн әдебиятымызда демократиялық бағдардың күшейиўине, әдебиятта халық мәнин кескин қойыўға жағдай туўдырады. Сыдық, Омар, Аяпберген, Жацабай хәм басқада шайырлар усы 1916-жылдың тарийхий ұақыяларын шығармаларында тиккелей көрсетпесе де, оған арнап шығармалар жазбаса да, усы дәўирдиң тиккелей тәспирин беретуғын шығармалар дөреткени мәлим. Мысалы: Сыдық Тоқпан улының «Заман қашдай заман болды?», Омардың «Көринди», «Кемал», Аяпбергеннің «Суўшы жүрмеңлер», «Сәлем», Жацабайдың—«Қазы ийшан», «Досларым» қосықлары усындай характердеги шығармалар қатарына жатады.

Омар шайыр «Көринди» деген қосығында тек жарлы ағасының байлар езиўинен қайғыда қаза тапқанын, оған өзинің аянышын гана сүүретлеп қоймайды. Бул қосықта шайыр жарлы адамның образы арқалы пүткил мийнеткеш халықтың өмириндеги аўыр турмысты, ериксизликти сүүретлейди. Бундай теңсиз-

лик, езилиуидиң тийкары социал дүзимде экени әшкараланады. Жәмлестирилип берилген жуўмақ арқалы мийнеткешлердиң езиушликке қарсы сана-сезимин оятып, әдилсизликке қарсы бас көтерюге шақырады:

«Қысымды етипти баяры жанға,
Бетлерди боятып қып-қызыл қаңға,
Талабын душпаны бастырмай оңға,
Адамға әжайып заман көрниди...»

Ал, «Кемал» атлы қосығында шайыр патша хукиметиниң жергиликли хәмелдарын бет-жүзине қарамастан әшкаралайды. Оның бетине туўра қарап, мийнеткеш халықты қамшы астына алыуға қолды соза берме, салық саған мақсет-мурат емес, халықты шуўлатпа, жәмийеттиң тағдири халықта экенин ұмытпа, деп туўра айтады. Бул—дәуирдиң талабынан келип шыққан үстем класс үәкиллерине өткир қарсыласыу идеясы экени сөзсиз.

Аяпберген Муўсаев 1916-жылы жазған «Сәлем» атлы қосығында халықтың қыйын турмысын сүүретлейди. Ол қосықта бир турмыс фактин береди. Қазыушылар үйине хат жазып, азық-ауқат жиберюди өтинеди. Шайыр балықшы агайинлернен, егер жылымлары майлапатырған болса, балық жиберюди сорайды, оның себебин төмендегеше көрсетеди:

«...Быйылғы жыл ада болдық салықтан,
Көп айтпаға уяламыз халықтан...»

Ауыр хәм әдилсиз салық халықтың дицкесин қурытын, ашлық-әнтадалыққа дуўшар еткен. Буның да тийкарында социал-теңсизлик жатыр. Қазыушылардың қысылғаны сонша, олар өлер ауқалға келгеннен кейин үйдеги барлы-жоқлы унында «қағып алып, барлығын жиберюди» өтинеди. Усындай аянышлы турмыс факти арқалы шайыр дәуирдиң социал дүзимине, үстем класс үәкиллерине нәлет тацбасын басады, халықтың буған қарсы көтерилиуи идеясын береди.

Сөз етип отырған дәуир әдебиятының характеристикасына тоқтағанда, оның дәуир лебин хәм дәуирдеги баслы ұазыйпаларды сәўлелендириуин жоқарыда бир қатар конкрет мысаллар менен көрсеттик. Бул жағдайларды демократиялық әдебияттың дауам етиуи хәм рауажлануы деп қараймыз.

Көркем әдебият мәселесинде теориялық хәм практикалық жақтан алдыңғы идея яки принциптиң жалт етип көринуи ғана емес, дауам еткени, рауажланғаны, традицияға айналғаны бағалы. Соның ушында XIX әсирдиң ақыры хәм XX әсирдиң басындағы қарақалпақ шайырларының көпшилигинде өткендеги демократиялық агымның дауам еткени, рауажланғаны оғада әҳмиетли болып табылады. Әдебияттың хәм әдебий шығарманың тийкаргы өзегі, қан тамыры—халық турмысы хәм оны дурыс сәўлелендириу деген принцип XIX әсирдиң ақыры хәм XX әсирдиң

басындағы прогрессив шайырлардың мақсет-мурадына, творчестволық жолына айналады. Бул шайырлар қарақалпақ мийнеткешлериниң аўыр турмысып барған сайын конкрет, жанлы турмыс детальлары арқалы характерли жағдайда көрсете баслайды.

XIX әсирдиң ақыры ҳәм XX әсирдиң басындағы қарақалпақ әдебиятының мийнеткеш халық тәрәпиндеги ўәкиллери өзинен бурынғы демократиялық ағымды тек жай даўам етиўшилер ғана емес, өз дәўириниң баслы мәселелерин қозғап, оларды мийнеткеш халық көз қарасынан сәўлетлендирген ҳәм демократиялық ағымға белгили үлес қосқан шайырлар болып та есапланады.

Әдебияттағы демократиялық ағым—бул реализм мәселеси менен тиккелсәй байланыслы. XIX әсирдиң ақырындағы ҳәм XX әсирдиң басындағы шайырларымыз Жийен жыраў, Күнхожа, Әжилияз шығармаларында избе-из келген, Бердақ шығармаларында биротала қәлиплескен әдебияттағы реализмди даўам етеди ҳәм раўажландырады.

Әдебияттағы реализм тосаттан болған ҳәм келип-кетпели кубылыс емес, ол әдебияттың узақ тәжирийбесиниң, прогрессивлик әдебияттың өсиў, раўажланыў жолының бирден-бир методы ретинде объективлик нызамлы процесс. Реализм тарийхий жәмийетлик кубылысты, болған ҳәдийселерди, конкрет турмысты сол болған түринде, көринген қәлипиде ғана баянлап, тарийплесп қоймай, көркемлик ләззет аларлық дәрежеге жеткерип көрсетиўи, адамның ой өрнисин кеңейтиўге үлкен үлес қосыўы тийис.

Әдебияттағы усы реализм арнасы барған сайын кеңейип, жаңа басқышқа, бийикке көтерілсе береді. Бул ағыстың сарқылмай, тағыда күшли, пәтли болғанын бул дәўирдеги шайырларымыздың шығармаларынан айқын көремиз. Дәўирдиң шайырлары өз заманының турмысына, талабына реалы жаптасыўға ҳәм оған көркем әдебият арқалы жуўап бериўге умтылады. Бундай исте олардың белгили жетискенликлери де, кемшиликлери де болды. Олар өз дәўириниң баслы ўақыяларын шығармаларының өзепи етти.

Дәўирдиң шайырлары Сыдық, Әбдиқадир, Омар, Алябергән, Сейфилғабит, Аннақул, Жаңабай ҳәм басқаларының қосықларында мийнеткеш халықтың идеялары көринеди. Буны Әбдиқадирдиң «Болар», «Қыз кеткен», «Бай менен жарлы», Омардың «Айтпасама болмас», «Не пайда», «Бар екен» ҳәм басқа қосықларынан көриўге болады.

Революцияға дейинги қарақалпақ әдебиятындағы реализм социал мәселелерди көтеривўде, адам ҳаққында терең ой-пикиртерди жүргизиўде, халқымыздың миллий азатлық гүреслерине актив қатнасыўда, заман талабына ылайық халық тәрәпинде турып жуўап бере билиўлерде (Қарақалпақстан жағдайына байланыслы миллий өзгешеликлер), XIX әсирде дүньяға келген рус әдебиятындағы критикалық реализм менен әдеўир үллес ҳәм оған жақын экени көринели. Қарақалпақ халқының демократиялық әдебияты ҳәм оның ўәкиллери өз дәўириниң жәмийетлик дүзиниң

эксплуататорлар ушын қолайлы, ал халық массасы ушын «қапылған заман» ретінде әшкаралайды. Ол шайырлардың шығармаларында заман нуллы-маллылардың заманы екени ашық айтылады, мийнет адамларының трагедиялық тағдири айқын көрсетиледи хэм мийнет-мусаллат, хорлық болғаны сүүретленеди. Шайырлардың көпшилик шығармаларының орайлық темасы— жай-әпиұайы адамлардың тағдири менен турмысы болып есапланады. Демократ шайырлардың барлық шығармалары дерлик— социал-адалатлық, пүткил халық ушы күңдей жайнаған шадлы, бахытлы заман болыу идеясын береди. Мине, булардың барлығы рус-критикалық рсализм әдебиятында қойылған проблемалар менен тиккелей байланысly, оларға оғада жақын хэм сәйкес келеди. Бирақ қарақалпақ демократиялық әдебиятындағы реализм рус әдсбиятындағы критикалық рсализм проблемаларын толық қамтый алды хэм оның дәрежесине жетти деген мәни аңланбауы керек. Биз бул жерде критикалық реализмге жақынылықлар, үнлесликлер ҳаққында ғана сөз етип отырмыз.

Қарақалпақ халқының демократиялық әдебияты— халқымыздың сыртқы душпанларға, жаўлап алыушы басқыншыларға, халықты постырыушыларға, патша ҳәкимлерине, бай-феодалларға қарсы гүреслер тарийхы менен байланысып, конкрет жағдайларда пайда болды.

Демократиялық әдебияттың характерин реакцион әдебият пенен салыстырып қарағанда анық көриуге болады. Реакцион-критартпа әдебият езиуши класс ўәкиллери тәрспинен дәрстилип, объективлик реалы ҳақыйқатлықты бийкарлайды, турмыстағы шынлыққа көз жумып қарайды. Ол әдебият турмысты өз класының диний-мистикалық идеялары көз қарасынан көрстип, «бул дүнья ўақытша, ҳақыйқат дүнья— ол дүнья, соның ушын бул дүньяның жәбир-жапасына, раҳатына берилмеу керек» деген идеяны пропагандалайды. Бул әдебият ўәкиллериниң бир қатарлары усылайынша өз идеяларын ашық көрсетсе, бир қатарлары оны бүркеп, перделеп, шығармаларының тек сыртын сулыўлап, мазмунын идеясыз етип, «искусство-искусство ушын» сүренин иске асырады.

Әдебияттағы буңдай жағдайлар тек қарақалпақ әдебиятында ғана емес, қоңсылас халықлар әдебиятында да ушырасады. Класслық жәмийетте ски түрли мәдениет хэм әдебияттың болатуғынын марксизм-ленинизм тағлийматлары анық көрсетеди.

Уллы көсемимиз В. И. Ленин әдебияттағы класслық гүрести мойныламайтуғын, тарийхты шебине түсиндиретуғын, пролетариаттын класслық санасын жоққа шығаратуғын буржуазиялық теорияны қатты әшкара етеди.

Сол дәўир шайырларындағы ең үлкен жаңалық— өз дәўириниң прогрессив адамларының ой-пикирлерин, мақсет-тилеклерин ҳақыйқатлық пенен сәўлелендириу болып табылады. Буны Аяпбергениң «Суўшы жүрмеңлер», Сыдықтың «Ақ қапшық», «Әби сағал», Аншақулдың «Дәмең барма болыслықтан», Жаңабайдың

«Қазы ийшап» қосықтарынан анық сезің мүмкін. Көп шығармаларда мийнеткеш халықтың сана-сезиминиң өсиї, олардың талабы бериле баслайды. Солай етип, көркем шығармаларға дәуірдиң турмыс өзгешеликтери енеди. Дәуірдиң өзгешеликтери менен жаңалықлары шайырдың стилине, дүньяға көз қарасына да мәлим дәрежеде тәсир етеди, жаңалық киргизеди.

Әдебий байланыслар. Әдебияттың өз-ара байланысы, өз-ара байыу мәселесі—әдебияттың тынбай алға өрлеуінде күш алып туратуғын деректеринен ссапланады. Ол миллий әдебиятлардың өсиї, раўажланыу процесине хызмет ететугын факторлардың да бири болады.

Қарақалпақ әдебиятының рус халқы хәм басқа қоңсылас халықлар әдебияты менен өз-ара байланыс, өз-ара тәсир етиї ислериниң тамыры узақтан басланады. Тарийхий дереклерде Орта Азия соның ишинде қарақалпақ халқы Уллы рус халқының жәрдемине қарап қол созыуларына байланыслы алдыңғы қатар рус интеллигенциясының, саяхатшылардың, жазыушылардың, художник, әдебиятшы, илимпазлардың Қарақалпақстанның ҳазирги территориясында көп болғанлары келтириледи. Олар қарақалпақ халқының сиясий, рухий, мәдений дәрежесиниң өсиїне мәлим мугдарда тәсир еткен. Олардың бир қатары қарақалпақ халқының турмысын өз шығармаларында көрсеткен. Мәселен, В. А. Ушаковтың «Қырғыз-қайсақ» повестинде, Тарас Шевченконың қосықлары менен сүүретлеринде, Н. Каразинниң «Әмиўдиң тәмеші» деген очерклеринде, В. Г. Короленконың «Уралшылар Түркстан үлкесинде» деген мақаласында, Г. Успенскийдиң «Қарап етиўшилер» хәм В. И. Дальдиң «Хийўа атланысына қатнасақан досларға хат» деген очерклеринде қарақалпақ халқының турмысы бир қатар көрсетиледи. Соның менен бирге, бундай байланыс ХІХ әсирдиң ақыры хәм ХХ әсирдиң басында да күшли болған. Оның мысалы ретинде И. А. Беляевтың 1903-жылдарда, Д. Диваевтың 1902-жылдарда Қарақалпақстанда болып қарақалпақ әдебиятының әдеуір нұсқаларын жазып алғанларын көрсетиу мүмкин.

Рус халқының алдыңғы әдебияты менен қарақалпақ әдебияты арасындағы өз-ара байланыс мәселесине тоқтағанда тағы бир қатар әҳмийетли фактлерди келтирип өтиу мүмкин. 1899-жылы Орта Азия хәм Қазақстанда данышпан шайыр А. С. Пушкинниң туўылғанына 100 жыл толыу күнин мәдений байрам етип өткеріу мапазы басланады. Шайырға естелик салыу ушын Түркстан үлкесиндеги халықлар да, алдыңғы қатардағы интеллигенция да гәрежет жыйнауға қатнасады. Солай етип, Түркстан үлкесиниң орайы болған Ташкентте 1899-жылдың 25, 26, 27-май күнлеринде Пушкинниң туўылғанына 100 жыл толған күн байрамланады. Газета буны рәсмиї түрде «мәденият байрамы» деп жәриялайды хәм А. С. Пушкин шығармаларының әҳмийетин жоқары бақалайды. Пушкин күнлериниң бундай белгиленіуи айырықша әҳмийетке ийе болды. Арадан аз ўақыт өтпей ақ

бул жәмийет ең дэслеп Ташкентте Пушкин жәмийети шөлкем-лесип, кейин ала үлкениң көп жерлерин де пайда болады. Әмиў-дәрья бөлмишиң Петро-Александровск қаласында (хэзирги, Төрткүл қаласы) 1900-жылы шөлкемлескен «халық оқыў үйи» деп аталған жәмийеттиң басламасы менен 1902-жылы ноябрь айының 21- хэм 27-күнлери еки рет оқыў өткерилип, екеўи де Пушкин шығармаларын оқыўға арналады. Әсиресе, ноябрьдиң 27-күни болған оқыў жергиликли халыққа бағышланып, бунда Пушкинниң «Балықшы хэм алтын балық ҳаққындағы ертеги» жергиликли тилде оқып берилип, гүрриң етиледі.

Пушкин жәмийети шөлкемлескеннен кейин барлық орышларда А. С. Пушкинниң китапларын сатыў иси де жүргизилген.

Уллы рус халқының алдыңғы қатар әдебияты менен қарақалпақ халқының танысыуында рус тилин билетуғын жергиликли адамлардың да тәсири күшли болған. Сөз етип отырған дәўирде Әмиўдәрья бөлминде жүзден аслам жергиликли адамлар рус тилинде оқыў менен жазыўды билген. Буннан тысқары рус-тузем мектеплеринде жетписке жақын жергиликли халықтың балалары оқыған. Рус тилин билиўшилер Пушкинниң, Лермонтовтың, Крыловтың, Лев Толстойдың хэм басқада жазыўшылардың шығармаларын сүйип оқыған хэм оқығанларын жергиликли халықтың алдыңғы қатар адамларына өз тилинде айтып бериўшилер болған.

Әдебиятта өз-ара байланыс пенен өз-ара тәсир етиўде әдебий аўдарманың үлкен орын тутатуғыны белгили. Сөз етип отырған дәўирде қарақалпақ шайырлары рус әдебиятының ең жақсы нұсқалары менен қоцсылас халықлардың (қазақ, өзбек, татар, азербайжан) тилине аўдарылған шығармалары менен танысады. Ахундовтың, Тоқайдың, Абайдың рус классик әдебиятынан аўдармалары Қарақалпақстанға әдеўир тарайды. Булар бир жағынан, китаплар, қолжазбалар арқалы таралса, еккинши жағынан, тиккелей қарым-қатнас пенен таралады. Олар, Бегжан, Аннақул хэм басқада шайырлардың Қазақстанда, Хорезмде, Бухара сыяқлы жерлерде болыўы, С. Мәжитовтың Қазан қаласы менен тикелей байланыслы болып, А. Тоқайдың шығармаларын, «Шура» журналын алып турыўы айтылған пикирдиң дәлили бола алады. Мәселен, А. Кольцовтың 1839-жыты жазылған «Что ты спишь, мужичек» деген қосығын. А. Тоқайдың 1905-жылы «Мужик уйқысы» деп аўдарыўы, ал усы қосықтың қазақ тилине 1911-жылы аўдарылып, Орда қаласында шығатуғын «Қазақстан» газетасының 1-номеринде басылыўы, оларды С. Мәжитовтың пайдаланып, «Жалқаў дийхан» аты менен қарақалпақ тилине аўдарыўы дыққат қоярлық ўақыя.

Мысалы:

«Көрмеге журт сени интизар еди,
Хэмме саган мухтаж иси бар еди,
Есик ашық, тойда орның төр еди,
Абырай барда уйқыңды ашсаң болмайма?

Еди жарлы болдың досларың қашты,
Қарызың көп хәркимнен, басыңнан асты,
Өзің жалқау болдың хәм уйқы басты,
Абырай барда уйқыңды ашсаң болмайма?».

Бул аўдарма С. Мәжитов тәрәпинен революцияның алдында ақтисленген. Аўдармада бир қатар өзгешеликлер болса да, оригиналдың мазмунына, көркемлігине сәйкес келеди.

Патша хукиметиниң хәм оның жергиликли жердеги хәкимтериниң халықлар арасында ала аўызлық жүргизиў сиястатына, жергиликли халықты мәдениетсыз қалдыруға умтылыўларына карамастан, рус халқының әдебияты менен өз-ара байланыс, еркин, ықтыярлы жағдайда болып, халқымыздың мәдени, әдебий өспү талабы күшейе берди.

Өзбек, қазақ, түркмен хәм басқада түрк тиллес халықлардың әдебияты менен де қарақалпақ әдебиятының өз-ара байланысы әйемги ўақытлардан киятырған қубылыс.

XIX әсирдиң ақыры хәм XX әсирдиң басындағы қарақалпақ әдебиятының қоңсы халықлар әдебияты менен өз-ара байланысы бурынғыдан да күшейди. Қазақ халқының белгили шайыры Турмағамбет Изтилеўов (1882—1939-ж.) қарақалпақ халқының арасында он жылдай өмир сүрген. Төрткүл, Шымбай, Шорахан қалаларында болады. 1905-жылы өз ели Сырларья бойына қайтады. Қарақалпақ әдебияты менен жақсы танысады. Соның менен бирге өзиниң әдебий тәжирийбелтерин қарақалпақ шайырлары менен ортақласады. Турмағамбет әсиресе, Бердақ шығармаларына қызығып қарайды. Кейин ала Бердақ шығармаларын қазақ халқы арасына таратыўшы болады.

1909-жыллар шамасында Қоңырат қаласына атақлы өзбек шайыры Мұхаммедшәрип Супызада келеди. Ол таза методта ашылған мектепте мұғаллимлик хызметин атқарады. Қарақалпақ совет әдебиятының үлкен жастағы буўынларынан Қарабай Ерманов, Рахим Мәжитов сол Супызада да оқыған. Супызада бул жерде болған жылларында шәкиртлерин хәм қарақалпақ халқын өз қосықлары менен тана емес, Мухимий, Фурхат хәм басқада өзбек шайырлары менен таныстырады. Шайыр усы жерде тұрып, Оренбургта шығатуғын «Шура» журналына қатнасып отырады. (Супызада ферганалы болған). Мәселен, усы журналдың 1911-жылы шыққан санларында шайырдың әдеўир қосықлары жорияланған, Сейфилғабит Мәжитов, Аялберген Муўсаевлар менен Супызада байлашыста болған.

Супызада өзиниң 1911-жылы Қоңыратта жазған «Мүслимәлар» деген қосығында жергиликли хаял-қызлардың аўхалын баянлап, олардың арасынан шыққан шайыр-жазыўшылардың оғада кемлигин, саўатлы хаял-қызлардың жоқ екенлигин сүўретлейди. Бул аўхалды Супызада Хорезмде хәм тағы басқа жерлерде өз көзи менен көрген. Бундай сүўретлеўлерди сол жыллар ишинде жазылған С. Мәжитовтың «Иносят болысқа» деген қосығынан да көремиз:

«Шымбайдың жери есқ, суғы параған,
Лскин билимнен жоқ хеш намыў- пышан,
Жигирма мың үй, жүз жигирма мың жай,
Бир мектеп жоқ оқып сабақ алмаған».

Супызада өзиниң 1912-жылы Қоңыратта жазған «Уатан» атлы қосығында елдиң аўхалы оғада аўыр екенин, оны көргенде шайырдың көзлери жасқа толып, жүрегінде қайғы қайнап, жантәни отқа түскендей бслатуғынлығын, мийнет адамларының жайлары ўайран болып, қайғыдан көзлеринен қанлы жас ағып жүргенлиги, алдағы елсрде китапханалар, мектеплер ашылып атырса, шайырдың туўылған жери Ферғанада булардың аты-заты жоқлығы, елди басқарыўшылардың әдилсиз екени сүүретленип, «Уатан жетим баладай, аўыр аўхалға түскен, буны жазсам, қолымдағы қәлемде жылайды» дейди. Бул идеяны усы жыллары жазылған Аяпберген Муўсаевтың «Қайда» атлы қосығынан да көремиз. Аяпберген Муўсаев қосықта пүткил қарақалпақ халқының шыдамаслық қыйын турмыс жағдайын, олардың «Қайғылы қәпесте күни кешип атырғанын» сүүретлейди.

Сөз етип отырған дәуирдеги қарақалпақ шайырлары қоңсылас халықлардын әдебиятынан үйренип, тәсир алып гана қоймастан, ал өз шығармалары менен қоңсы халықлар мәдениетке хәм әдебиятына да тәсир еткенин көрийге болады. Мәселен, Аяпбергенниң «Мегзер», «Қырмызы» хәм «Бери кел» сыяқлы қосықлары Хорезм ойпатында кең таралған. Қарақалпақ шайырларының бул қосықлары Хорезм хәм Ташаўызда халық қосығы болып кеткен.

Жуўмақлап айтқанда, туўысқан халықлар әдебияты арасындағы өз-ара байланыс қарақалпақ халқының бул дәуириндеги рухий турмысының алға өрлеўине тәсир жасағанын аңлатады.

Дәуир әдебиятының тематикасы хәм жанрлары. Бул дәуирдеги шайырлардың тийқарғы тематикасы—социал-теңсизлик мәселелерин сәўлелендириўден ибарат болған. Буны усы дәуирде жасаған демократиялық бағдардағы барлық шайырлардың шығармаларынан көрийге болады. Бирақ, бул темаға хәмме шайыр бир түрли, бир тәрслеме жантаспай, хәр тәрслеме жантасыўлары, хәр шайырдың өз усылы, өз дүнья таныўы менен сезиледи. Мәселен, шайыр Аннақул өзиниң «Ораз алды» деген қосығында Ораз аталықтың зорлығы, мийнеткеш халыққа ислеген қысымлары арқалы аламлардың аш-жалаңаш хорлықта қалып, елдиң посыўға таялғаны айтылса, Аяпберген өзиниң «Келди» деген қосығында елдиң хорланыўы, халық көпшилигениң қайғы-думанының астында қалуўы—заман ақыбети деп көрсетеди. Ал, Омар мийнет хәқысын бермеген Ермекбайға «Сениң» қосығында тек өзиниң атынан ғана емес, пүткил мийнет адамлары атынан тикке қарсы гүреске шығады. Шайыр Әблиқәдир «Бай менен жарлы айтысы» қосығында бай хәм жарлы болыў социал-теңсизликтен, байлардың мийнет адамларына жөнли хәқы төлемей

олардың күшинен пайдаланыудан, байлардың аш көзлігі, адамгершілігі жоқлығынан деп биледи.

Шайырлардың тематикасы тек социал-теңсізлік мәселелерін сөзделендіріу менен шекленіп қалмайды. Олар адамгершілік, жақсы әдеп, мийнет сүйіу, ел ғамы, мұхаббат темаларын да шығармаларына өзек етіп алады. Нәсійхат, тәрийп темаларында да көп қосықлар жазылады.

Шайырларымыздың шығармаларын, қозғап атырған темасын көзден өткергенде, теманың турмыс материалларынан келип шығып, олардың характерлі жағы таңланып, турмыслық факттен улыұмалық жәмлестірилген пикирлер жүргізіуі көбірек сезиледи. Бұл әсіресе, Омар хәм Аялберген қосықларында әдеуір ушырасады.

Теманың кеңейуі—шайырлардың дүньяға көз қарасына, халық турмысын жақсы, терең билиулеріне, турмысқа актив қатынасуларына байланысly екені мәлім. Соның үшін олардың теманы таңлауынан, таңланған теманы сөзделендіре билиулерінен—миинеткеш халықтың турмыс жағдайларын, елдегі баслы ұақыяларды сырттан бақлаушы смес, халық пенен бір жан, бір тән екеннен аңлауға болады.

Дәуір әдебиятының жанрлық өзгешеликлеріне көз таслағанымызда, өткендегі демократиялық әдебияттағы лирикалық, эпикалық жанрдың, сатира менен юмордың, айтыстардың дағам еткені хәм рауажланғаны көринеди. Оның үстіше, әдебияттың тымсал түрлері пайда болып, ол бір қатар шайырлардың дәретелерінде белгилі орын алады.

Лирикалық жанрдағы өзгешеликлердің бири—жаңа мәселелер, конквет адамлар хаққында ой-сезімлер жәмлестірилди, олар улыұмалық дәрежеге көтеріледі. Мәселен, бул дәуірдегі шайырлардың шығармаларында қазыу мәселелері, онда елди сулағдырыудың орнына қиянетліклер, хәкімлик басқарыу орнына сайлаулардағы аданатсызлықлар, байларда жалланып исеушілердің конквет турмысы- жалланыушылар өзлерінің мийнет хағысының тұрыс төленбей атырғанын көрип, олардың езиушілерге карсы сана-сезімлерінің ояныуы хәм тағы басқалар ашық көрсетиледи.

Лирикалық шығармаларда бурынғыға қарағанда елди әдил басқарыу хәм әдил басшыны талап стиу көбірек ушырасады. Соның менен бирге, лирикалық шығармаларда халықтың мәдениетке ұмтылыуы, мектептердің ашылыуын талап етиулер жиіі гезлеседи. Халықты оқыу-билимге шақырыу-лирикалық шығармалардан тиінсли орын алады. Бундай жағдай Әблиқодир хәм Сейфулғабит шығармаларында көбірек көрине бастады.

Сатира хәм юмор халық ауыз еки әдебиятында жиііп ушырасады. Ал қарақалпақ классик шайырлары Жийен-жырау, Күнхожа, Әжиияз, Бердақ, Өтеш өз шығармаларында сатира менен юморды жақсы қолланған хәм оны өз идеяларын беріуде аухта пайдаланған.

Усы традиция XIX ғасырдың ақыры және XX ғасырдың басындағы қарақалпақ шайырларының шығармаларында дағам етилип, рауажланады. Сыдық, Омар, Аннақул, Бегжан, Аяпберген, Әбдиқадир, Жаңабай, Қазақбай және басқада шайырлардың дәретпелерінде сатира менен юмор әдеуір орын алады.

Сатира—үстем класс ўәкиллерин, жәмийет дүзиминдеги қыянетликлерди әшкаралаўда демократиялық бағдардағы шайырларға үлкен қурал болады. Мысалы, Сыдық Тоқпан улының «Әбий сағал» атлы сатирасын алайық: Шайырдың аўылында Әбий деген бай болған. Ол күтә сүтхор болып, жарлыларға қыянет еткен былай турсын, хәттеки, адамлардың атызындағы писип турған жүўерилериниң басын урлайтуғын пәсликке барып жеткеп. Буны көрген шайыр:

«Әбий сағал бас урлайды,
Үлкен атыз тасырлайды,
Көрген бала жасырмайды,
Бийабырай болдың сағал.

Сағал едиң түлки болдың,
Дуғым журтқа кулки болдың,
Журт алдында мүки болдың,
Бийабырай болдың сағал»...

—деп әшкарамайды. Омар Сўейирбек ұлы да сатиралық қосықларында жарлылардың хәқысын дурыс бермеген ашкөз байларды, мийнеткеш халыққа зулымлық пенен салық салыўшы және оны өндириўши болысларды, нарахорларды, динди жүзге тутып, сузықшылық етиўши дин ўәкиллерин, сәўдегерлерди қатты әшкаралайды. Мысалы шайыр өзиниң «Аннақул» деген қосығында сәўдегерлерди әшкаралап, оның халықты алдаўшы ҳарам тамақ екенин ашық көрсетеди:

«...Аннақулдың қслы тегис,
Саўда қылып сатар жемис,
Дурыс бермейди тасы кемис,
Бундай залым болған емес...

Шайырлардың творчествосында сатира айырым фактке арналғаны менен турмысқа байланыстырылған, жәмлестирилип улыўма идеяны берерлик дәрежесине жеткерилген болып көзге түседи. Мәселен, Аяпбергенниң «Қәтқуда» атлы сатирасында Шылымбет дегенниң тағыда қәтқуда болғаны, ол дийханлардың жерин өлшеп, пара алып, бир дийханның жерин тағы биреўге сатқаны, хәттеки, халықтан қуры жатқан кебир—сор жердиде қызғанғаны сўўретленеди.

Сатира менен юмор шайырлардың шығармаларында халықтың өз турмысына түскилик түрде берилген. Шайырлар сатира және юморды патша, ханлық дүзимге әдилсизлик хуқықсызлыққа, езиўшиликке қарсы, халық гүресиниң қуралы ретинде, мийнеткеш халықтың сана-сезимин оятатуғын қурал ретинде пайда-

ланған. Шайырларымыздың шығармаларында сатира менен юмор қабатласып келип тұрады. Кейпара шығармада юмор сатираға өтлессіп кетеді. Соның менен бірге шайырларымыз дәретпелерінде әдеуір дәрежеде юмор пухта пайдаланғанын көреміз.

Сыдық шайыр юмор жазыуға шебер шайырлардың бири болған. Оның көп ғана юморлық шығармалары бар. Бул шығармаларда адамлар арасындағы хәр қыйлы жарамсыз минез-қулықлар көрсетілген.

Қарақалпақ әдебиятында тымсал жанрының излери халық ауыз еки әдебиятында хәм XIX әсирде жасаған классик шайырлардың шығармаларында да сақланған. Әдебияттың бул жанрын ең қысқа көп сырлы хәм астарлы жанр деуіге болады. Тымсалларда айтылатуғын сөз берилетуғын идея оғада өткир етилип, олардың көбиси аңлар, хайуанатлар, қуслар, құрт-құмырысқалар, ағаш хәм таслар, тағы басқаларды адамша, адам тилинде сөйлетиуі, айтысыулар, үәжлесіулер арқалы бериледи.

Хәрбир халықтың әдебиятында даңқлы, үлги аларлық традицияның болғанындай, қарақалпақ әдебияты да усындай традицияға ийе. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында рауажланған проза болмаса да, оның орнына рауажланған халық ауызеки әдебияты –бай фольклоры бар еди. Оның үстине демократиялық бағдарда қәлиплескен патшалық, ханлық езиулерге, адамды хорлауға қарсы қаратылған классик әдебияты да бар, еди. Булардың барлығы XIX әсирдің ақыры хәм XX әсирдің басындағы халық муңын, жырын жырлаушы шайырларға үлги боларлық бай рухый мийрас болды.

Сөз етип отырған дәуірдеги шайырларымыз қарақалпақ халқының жоқарыда көрсетилгениндей бай әдебий мийрасларынан пухта пайдалана отырып, өз дәуіринің әхмийетли социал-проблемаларына жууап бериуіге тырысады. Олар шығармаларында жаңа тарийхий жағдайдың жаңа үнлерин, лебин көрсетеди, сүүретлеуі қуралларында, уйқас, ырғақ, пәт өлшемлеринде ауызеки әдебият пенен классик әдебияттың формаларын пайдаланады. Бирақ Сарыбай менен Сыдық шығармаларында бурынғыға қарағанда әдебияттың тымсал-қосық түри әдеуір ен жаяды хәм рауажланады. Қарақалпақ халқының ауыз еки әдебияты менен классик әдебиятында сатира хәм юмор белгили дәрежеде орын алған болса, усы традицияны Сыдық, Омар, Аяпберген, Әбдиқадир, Қазақбай хәм басқалары қабыл етип, көп шығармалар дәретеди.

XIX әсирдің ақыры хәм XX әсирдің басындағы көрнекли шайырлар Сыдық, Омар, Әбдиқадир, Аяпберген хәм басқалары өзлеринен бурынғы прогрессив әдебий мийрасқа, оның көрнекли үәкиллеринен оғада хұрмет пенен қарайды. Оларды устаз деп таныйды хәм олардан өзлерин жоқары тутпайды. Мысалы, Аяпберген Муўсаев өзинің «Ғәрийп» атлы қосығында:

«...Ғәрийп айтар өтти нешше жақангер,
Хәржим елин жаман демес, жақсы дер,

— деп өзінен бұрын өткен қарақалпақ халқының хадал перзент-лерин Алишер Науайыға, Жийреншеге теңеп, қарақалпақ халқының да сондай шебер, көркем сөз усталары, әдебиет даналары бар деп мақтаныш етеди.

Сыдық, Омар, Әбдиқәдир, Аяпберген хәм басқалар өзінен бұрынғы әдебий мйрасларды үйренип отырды, өз шығармаларын жетилистрию ұшын пайдаланып қоймай, сол әдебиймйрасларды, әсиресе, қарақалпақ классик шайырларының шығармаларын бизиң дәуиримизге дейин жеткерюүшилер де болған. Сыдықтын, Омардың, Әбдиқәдирдин, Аяпбергеннин, Сейфулғабиттин хәм басқалардын қарақалпақ классик әдебиятының нұсқаларын көп билиюи, олардың әдеуир бөлимин қолжазба ретинде жазып қалдырыулары хәм өзлери өмир сүрип турған дәуирде халық арасында тиккелей пропагандалаулары жоқарыдағы пикирге дәлил бола алады.

АННАҚУЛ ШАЙЫР

XIX әсирдин ақыры хәм XX әсирдин басында жасаған хәм әдебиятта белгилн из қалдырған шайырдың бири Аннақул Мәмбетхожа улы болып есапланады. Ол 1841-жылы жарлы-дийхан семьясында, хәзирги Тахтакөпир районында тууылған. Шайырдың әкеси Мәмбетхожа оғада гедей адам болған. Мәмбетхожаның бир улы (Аннақул), еки қызы болған. Үлкен қызы Ханзада, оннан балалар жоқ, киши қызы Назлының Әшир, Тилеумурат деген балалары бар.

Аннақул Мәмбетхожа улы қарақалпақтың мүйтен урыуынан. Шайыр 1936-жылы 95 жаста қайтыс болған. Бул мағлыұматты көп информаторлар, әсиресе, шайырдың қызы Бийбиажар толық тастыйықлайды. Шайырдың өмири хәққында қызы Бийбиажар: «Әкем Ақ бөгет деген жерде мәкан еткен, жүдә жарлы адам болған... Бабамыз Мәмбетхожа да оғада жарлы болған... Оның жалғыз улы Аннақул жас болып, ски қызы хәм хаялы шарық ийирип, бөз тоқып, оны сатып хожалықты асыраған...»—дейди.

Аннақулдың басынан өткен аұыр турмыс өткеллерин өзиниң қосықларынан да көриүге болады. Ол көп қосықларында өзиниң өмирине байланыслы айырым мағлыұматларды береди Шайырдың әкеси қандай жарлы болса, сол өмирди ол өз басында гезлестиреди. Жасынан кисиниң ешки-ылағын бағып, балалықтың қызық уақтың қыйынлықта өткереди. Оның «Бекпан шағлыда» деген қосығынан төмендсги қатарларды оқиймыз:

«...Қысында сазағы отларын жақтым,
Байдың атларына қазықлар қақтым,
Жети жыл Байманда ешки-ылақ жақтым,
Атамның мөканы Бекпан шағлыда.

Ешкисин жегизип Байман атамның,
Жанын жеде ол да сорлы адамның,
Әжептәуір ұақты болды заманның
Атамның мәканы Бсқпан шағлыда.

Бул шағлыда жүрдим жети жыл жети ай,
Азап-ахырет пенен өмирим өтти ай...»

Шайырдың балалық ұақты усындай хорлық, азап-ақыретте өткеш болса, оның ержеткен ұақты да бахытлы болмайды. Ол күн көриуі үшін елден-елге, журттан-журтқа талап излеп кетеди, Өзиниң қара күшип тар заманның мийнетти бақаламайтуғын ба- зарына салады. Ол бир топар өзиндей жарлылар менен Қазалы бетке кетип талап ислейди. Бул жерлерде жүрип шайыр тууып- өскен елин, хорлықлы болсада, балалық шағының өткен жер- лерин сағынады. Буны ол өзиниң «Барма екен» қосығында ай- қын көрсетеди.

Аннақул тек шайыр ғана емес, қосық айтып, дуұтар шерткен адам. Өзине дейинги шайырлардан қарақалпақ халқының қосық хәм намаларын жақсы билген. Шайырды жақсы билген адамлар хәм оның туұған-тууысқанлары Аннақул 50—60 жаслардан кейин қосық шығарыуды қойды деп мағлыұмат береді. Бул 1900-жыл- ларға туұра келеди. Буны шайырдың хәзирги бар шығармалары да анық көрсетеди. Оның шығармаларының барлығы дерлик ХІХ әсирдиң ахырғы дәуірлеринде шығарылғанлығынан дәрек береді.

Аннақул Мәмбетхожа улының шығармаларына көз таслаға- нымызда, оның Бердақ, Өтештиң демократиялық традициясын дауам стип, көп нәрселер үйренип, халық турмысын сүүретлеуде олардың изи менен барғаны сезиледи.

Аннақулдың шығармаларындағы тийкарғы мотив хәм идея- лар қарақалпақ халқы арасындағы класслық қарама-қарсылық- ларды, халық массасының сзюшилерге қарсы наразылықларын, азатлықты әдалатлықты жырлаудан ибарат болады.

Шайырдың «Сайлапған ақсақалға», «Қазыұда», «Ораз ал- ды», «Кетермен», «Бизге жақты дүнья қашан келеди?» қосықла- ры жоқарыдағы пикирди дәлиллейди. «Бизге жақты дүнья қа- шан келеди» қосығында класслық айырмашылықлар оғада ашық сүүретленген:

Бай-залымлар бизди хайран етеди.
Барлық мақсетине олар жетеди...
Бул заманның жәбири бизге өтип тур,
Бай баласы шалқып дәуран сүрип жүр...

Бай залымды күртса деймен тилегим,
Қайтпас еди сонда күшсиз жүрегим...

Шайырдың «Қазыұда» қосығында да мийнеткеш халықтың аұыр турмысын, езиуши класс үәкиллериниң халыққа ислеген

қыянетлерін ашық көреміз. Қосық 1900-жылғы Есім өзектің қазыуына байланысты шығарылған. Шайыр конкрет ұақыяны алса да, қосықтың мазмұны, идеясы, қарақалпақ халқының ұлыұма турмысына орталық болып шыққан. Шайыр бул шығарманы халық көзқарасында, халық позициясында турып шығарған. Қосықты оқығанда мийнеткеш халықтың аянышлы ахуалы, қазыудың оғада ауырлығы, сууық ылайға дизеден батып, кешшесін көтере алмай турған, кийини қырық жамау, аш қазыушы хэм оларды малдай сабаған мурап, ақсақал, болыслар көз алдыңа елеслейди:

«Белдарлар жылап құдайға,
Батып суу-сууық—ылайға,
Таяқ урдырып талайға,
Әуез, Арзымбет қазыуда.

Белдарларды қойды қамап,
Хат жүзинен күнде санап,
Не бирсүди малдай сабап,
Әуез, Арзымбет қазыуда.

Қазыудың басы қызыл қан,
Таяқтан елди нешше жан..
Биреулер анық тутылды,
Ақша бергенлер қутылды..
Қазыу сондай ақырзаман,
Жан қалыуы болды гүман...»

Шайырдың усы «Қазыуда» қосығы менен «Көк өзек» қосығы да бирбирине байланысты. Аннақулдың тууып-өскен жерлериниң бири Көк өзектен суу ақпай қалады. Буның қараусыздан, заман ақыбетинен екенин шайыр жақсы сезеди. Ол Көк өзекти «Тамақ тойып қарып қалықпады»—деп айыплау менен бирге, сениң де заманың келер деген үмитте болады:

«Қуурап қалды ғой ултаны,
Сен едиң жердің сұлтаны,
Ақыры келгей заманы,
Көшер едим Көк өзек..

Шайырдың бул тилек-эрманы тек совет дәуиринде ғана иске асты. Хәзирги «Мәдениет» салы совхозы Көк өзек бойының жоқары тәрепинде жайласқан, елге алтындай ақ салыны мол берип, қарақалпақ халқын даңққа бөлеуде. Шайыр айтқан жердің сұлтаны совет адамлары ушын хызмет етиуде

Көк өзек бойлары қарақалпақлардың Түркстаннан көшип келгеннен кейинги қонысласыу меканларының бири болып есапланады. Көк өзек қаққында Өтеш хэм Омардың да айырым шығармалары бар. Аннақул өзиниң тууып-өскен Көк өзек бойына сүйсинип қарайды. Шайырдың «Көк өзек бойы» атлы қосығынан

тууылған жериниң қайғылы аўхалы ғана емес, оған терең муҳаббаты да сезиледи:

«Анамыздан тууып кемалға келген,
Таңланып жақсы хәм жаманды билген...
Көзиме ыш ысың Көк өзек бойы...
Қырғауыл, қоянға дузақлар құрған,
Күнине бес жүз бау пишенлер орған,
Көзиме ыл-ызық Көк өзек бойы.

Қамыс қыйып, қашы, көлди жайлаған,
Душақласың қызлар менен ойнаған...
Жасымнан жайлауым Көк өзек бойы»

Шайыр тууып-өскен жерине сүйсинип қараса да, ондағы жарлы халықтың аўхалын көре алмай тұрмайды. Ол жарлы адамның сүүретин шебер сызып көрсеткен. Бул шайырдың жоқары идеялы қосықлар жазыўға ғана емес, көркемликке де шебер екенинен дәрек береді. Мысалы, шайырдың сәлем хат тәризде жазған «Аман жүр» қосығынан бір үзінди келтирейик:

«Үсти-басларып дуўалап,
Аспанға қарап ҳаўалап,
Үш-төрт ешкисин қуўалап,
Емберген ағам аман жүр.

Шылтадан үйин жаба алмай,
Күн-түн ислеп дем ала алмай,
Көлден бир шабақ таба алмай,
Шамурат ағац аман жүр»

Бул қосық қатарларында жарлы турмысына күлиў жоқ, жаны ашыўшылық, реаль шын аўхалды жазыў, сүүретлеп беріў бар. Жарлы Емберген менен Шамураттың тынымсыз мийнетине шайырда аянышлы көз қарасы бериледи. Бундай шығармалар, жарлы халықтың аянышлы турмыс көриниси ғана емес, оның мұнына айналып кеткені сезиледи. Солай етип, шайырдың «Аман жүр» қосығы мийнеткеш халықтың адам шыдамас аўыр аўхалының аянышлы көринисі болып табылады.

Шайыр социал-жәмийетлик темада әдеўир шығармалар дөреткен. «Ораз алды» қосығы конкрет тема болса да, жәмлестирілген, пүткил қарақалпақ халқына орталық характерли шынлық болып шыққан. Бул шынлық дәўир келбетин, халық турмысын береді. Шайыр мийнеткеш халықтың басындағы аўыр аўхалды, социал-теңсизликти, ҳәдден асқан сезилуишликти көрип, жаны ашыйды, сасады, қайда барса халықтың хорлықта жасауын көрип қайғырады. Соның ушын ол:

«...Батарыма көлим жоқ,
Қонарыма жерим жоқ,
Шадланып турған елим жоқ,
Енди қаяққа кестермен». —

дейди.

Бул қатарларда тек қарақалпақ халқының турмысына, аўхалына ғана емес, Орта Азия халықларының жағдайына да көз таслаушылық, пүткил халықлар болып бундай аўхалға қарсы тұрыу, пүткил халық биригип өз азатлығы, жақсы турмыс ушын гүрес идеясы да сезиледи.

Аннакулдың әдебий мийрасларынан социал-жәмийетлик темалар менен бирге муҳаббат темасында жазылған лирикалық қосықларды да, дин ўәкиллерин әшкаралаушы юмор-сагиралық шығармаларын да көремиз.

Шайырдың «Қызлар», «Таўыш бер», «Гүлбазар», «Қызлардың», «Бармекен» қосықлары муҳаббат темасына арналып, буларда шайыр тек таза муҳаббат жырын жырлап қоймастан, теманы социал-жәмийетлик мотивке байланыстырады хәм өзиниң хаял-қызларға көз қарасындағы халықлық идеясын береді:

«...Перидей сулыўлар, хұрдей мәхтабан,
Қосылып жүререк дүзлесе заман,
Көзлери мостана не сулыў жанап,
Шул қызларды көрер күнлер бармекен?...

Бир майдан отырсаң ис болып таўап,
Биймәлея бирмайдан айтыссаң жаўап,
Кәбаға барғаннан үш есе саўап,
Шул қызларды көрер күнлер бармекен?

Аннакул жигитлер менен қызлардың өмири заман тарлығына дуўшар болып турғанына өкинеди. Ол турмыстағы барды көреді. Соның ушында жигитлер менен қызлардың, азда болса, бирге отырып, кеўилли сөйлесиўин, бири менен бириниң хәзилин «кәбаға үш рет барғаннан артық» сапайды. Бул бир жағынан шын турмыслық болса, екінши жағынан, дин ўәкиллерин әшкаралау да болып табылады. Оның «Май молла» атлы қосығы өз аўылындағы молланың жамап ислерин тиккелей әшкаралаушы шығарма:

«Май молланың үйи толы,
Хәрбир жерге жеткен қолы...
Май молланың өзи күлки,
Хәр адамға болмас үлги...
Мүхминлер үмит етпеңдер,
Молладан қайыр күтпеңдер...»

Шайыр «Дәмен барма болыслықтан?» қосығында аўыл бир кәтқуданың болыслыққа сайланбай қалғанын, соның жәсиинде хәркимге жаманлық ойлап жүргенин көрсетип үстинен күлсе, «Есберген» қосығында байдың баласының жарамсыз хәрекетин мысқыллайды:

дамша қараў.
«Тыран шабақтай тыррыйған,
Қалмағаны шы-
Халын билмей көп шыррыйған,
Сөйлесе мурны пыррыйған,
Есантай улы Есберген».

Аннақул Мәмбетхожа улы XIX әсирдин ақыры ҳәм XX әсирдин басындағы қарақалпақ әдебиятында белгили орны бар шайыр.

Аннақулдың қолда бар әдебий нусқалары Сарыбай, Гүлмуратқа қарағанда да әдеуір көп ҳәм шығармаларының халықлығы, идеясы, көркемлігі тәрепинен оның қарақалпақ әдебиятында бекем орынды ийеләуге миясар екенін көремиз.

ҚУЛМУРАТ ҚУРБАНАЛЫ УЛЫ

Шайыр Құлмурат 1845-жылы Әмиўдәрьяның сол жағындағы «Сор көл» деген жеринде туўылған ҳәм 1926-жылы 81 жасында қайтыс болған. Ески китапларды оқып алатуғын саўатқа да ийе болған. Бирақ хатты жүритип жаза алмағанлықтан, жазған қосықларын аўылдағы саўатлы адамларға, әсиресе молла Искендерге жаздырған.

Шайырдың баласы Нуржанның айтыўына қарағанда, Құлмурат өз күнни өзін көре алатуғын дийханшылық етип күнелткен. Бирақ, ол қанша мийнет етип, қысы-жазы тынбай ислеген менен де ҳеш нәрсе аўыстыра алмаған. Өзиниң басындағы усындай аўырманлық басқа мийнеткешлердин де басынан өтип атырғанын жақсы түсинген.

Ол өзиниң гейпара қосық қатарларында өмирим әрманда өтти, халыққа пайдасыз ислер менен гана шугылланған екенмен дейди. Демек, шайыр жас ўақытларында әдебиятта жиберген жаңылысларын түсине баслайды.

Шайыр жасап турған заманда феодаллық шабыўыллар жиий болып туралы. Булардың ақыбетинде мийнеткеш халық бүлинеди. Шайыр усы бүлиниўшиликлерге қарсы шығады. Оның халықлық идеясын «Сейдалы жүз басы» қосығының көг қатарларынан аңлаў мүмкин. Сейдалы жүз басы рәсмий түрде Хийўа ханының ҳәкимин болса да, азғана ўақыттың ишинде елде тынышлық орнатады. Мийнеткеш халық бундай илажды, елгеги орнатылған тынышлықты қуўатлайды. Шайыр өз қосықларында халық көзқарасын ҳәм кейпин сәўлелендиреди. Ол елде ҳақыйқат тынышлық орнатыў ушып Россия менен байланыслы болыўының тәрептары болады.

Құлмурат өз қосықларында дин ўәқиллериниң жарамас ислерин, жамаһ минез-құлқын әшкаралайды.

Ал десең, хош болар кеўли молланың,
Бер десең, тәрк етер ҳәмирин алланың,
Қулақ, көзи тўўел келсе геллениң,
Ықлас пенеп дуға етишин көриң.

Көпдур тақыўалық ҳәр жерде тилден,
Шен-шен жерде танымаса кеўилден,
Аўыр десе, мийнет шекпей жеңилден,
Молланың тилиниң ишләўин көриң

Әлбетте, бундай қосық қатарлары дин ўәкиллерине ҳәм үс-

тем класс топёрларына жақпағаны, олар буньн ушын шайырдың үстинен мын түрлө өсек жүргизип оған хәр қыйды жаманат таққаны мәлим. Бирақ, шайыр саррас жолдан енди қайтпайды, адаспайды.

Құлмурат шайыр халық турмысынан хәр түрли темада қосықлар жазған. Шайырдың адамларды жақсы минез-қулыққа, жақсы әдетке шақыратуғын шығармалары бар. Шайыр адамдағы дене сулыұлығы адамгершилтик, ақыл-ой, мийнет сулыұлығы менен байланысып келиўи керек деп түсинеди. Соның ушын да ол:

«...Иузлери гүл киби хәм қелем қаштан,
Хеш заты болмаса ақыл-хуўыштан,
Башта Сөркеш, йүзде қалдын не пайда...

деп дурыс жазады.

Құлмурат шайырдың творчествосында «Он тоғыз» атлы көлемли шығармасы белгилл орынды ийелейди. Бул шығарманың бир қанша варианты бар. Солардан ең толығы хәм автордың тийкаргы қолжазбасына жақын желетуғыны жазыўшы Қ. Ермановтың жазып алған, 1933-жылы Москвада басылып шыққан «Өткен ўақларда» деген китабына жиберилген варианты.

Шығарма 1898-жылы Таллық волостында болған тарийхий хәдийсеге арналған.

Мысалы:

«...Атаў иши янған хәсирет дағыдан,
Қазан урып бүлбүл ушты бағыдан.
Әдил төре таппай сорамағыдан,
Әрман билән булар айдалын кетти...

Арба билән барып түсти Шымбайға.
Йурт теңселип, көз жас төкти сай-сайға.
Он тоғыз гриптар бслды-аў шундағ,—
Дийиш йурт уллысы пушайман етти».

Құлмурат шайырдың «Он тоғыз» шығармасы конкрет тарийхий хәднйсе рамкасынан жоқары көтерилип, сол дәўирдин социал-жәмийет жағдайы менен сол ўақтағы хәким сүрип турған дүзим тәртиби, бул тәртиптиң мийнеткеш халық ушын зияданға айналғаны менен байланыстырылады.

Мысалы:

«...Шеп айналып бул пәлектин гәрдиши,
Бийгүнә хатланып он тоғыз киши.
Жылдан-жылаға бәлентдур залым тәшиўиши,
Солардың басында қайғы-гүлпәти».

Үстем класс ўәкиллеринде адамның тағдирина адамша қараў, мийрибанлық етиў деген қәсийетлерден хешнәрсе қалмағаны шығармада оғада ашық көрсетиледи:

«Он тоғыз жигитти бийгүнә тутты,
Хаслы залым адамлықты ұмытты...»

«Он тоғыз» шығармасының күшлі хәм халықлық тәрeпiнiң тағы бир жағы—шайыр класслық гүрестiң писип жетiспегенiн, мийнткеш халық еле өз мәпи ушын саналы гүреске толық бириге алмай атырғанын да көрсетеди. Бул шынлықты да шайыр бүркемей дурыс сүүретлейди. Усының өзи де шайырдың үлкен жетiскенлиги, себеби, шайыр халықтың унамсыз тәрeплерин көрiп, шығармасы арқалы халықты оятыуға, жигерлендириуіге ҳәрeкет етиуи болып табылады:

«...Он тоғыз айдалып дәрьядан өти,
Көрген пухаралар қунаба жұтты,
Көпшиликтің күшлерине көз тутты,
Бул ұақта көп емес көптің құуаты...»

Мине, булардың барлығы, «Он тоғыз» шығармасының реалистик шығарма екенiн, оның авторы қарақалпақ әдебиятына белгiли жаңалық қосқанын, дәуирдеги мийнеткеш халық санасизминнің лебин көркем сөзде бере билгенiн көрсетеди.

Бул шығарманың тағы бир әҳмийетли жағы, қарақалпақ жәмийетинде мийнеткеш халықтың стихиялық болса да үстем класс топарларына қарсы гүресинің тынбай болып киятырғанын көрсетиуден ибарат.

Құлмурат Қурбаналы улының «Он тоғыз» шығармасының әҳмийети тағы сонда, көтерилis басшыларының социал-шығысы қандай болыуына қарамастан, олардың прогрессив роль атқарғанын көремиз. Себеби, олар Россия патшалығының хәм оның үәкилиннің шексиз бийлеушилигине, халықты ериксиз ахұалда тутыуына қарсы шығып, ҳәкимликке халық тәрeпдарларының, халықтың муң-мүтәжин көре билетуғынлардың сайланыуын талап етеди. Соның менен бирге бул шығарманың халықтың өз күшине исеним сезимин оятыу сыяқлы әҳмийети де бар екенiн анық көремиз. Усыларды жуумақлап айтқанда, «Он тоғыз» шығармасы халықлық болып, оның авторы қарақалпақ халқының көркем ой-өрисинің рауажланыуына белгили үлес қосқан болып табылады. Құлмурат шайырдың шығармаларын изертлеу хәм тәртипке келтириуі еле дауам етеди.

БЕГЖАН ШАЙЫР.

Бегжан Нурым улы усы күнге шекем әдебият тарийхында онша белгили емес шайырларымыздың бири. Ол 1855-жылы ҳазирги Мойнақ районының Ақбеткей деген жеринде гедей семьясында тууылады. Ғазирги анықлауға қарағанда Бегжанның әкеси Нурым, оның әкеси Қазыбек деген киcи. Қазыбектің Нурым, Сырым, Есенбай деген үш үл баласы болады. Нурымнан Бегжан хәм Қосжетер, ал Бегжанның Муұса хәм Өтемис деген балалары болған.

Бегжан шайырдың әкесинің турмысы да, өзинің күн көриу жолы да ауыр жағдайларда өтеди. Жарлылық турмыс шайырды өрден-ыққа қанбақтай етип қуады. Шайыр өз ауылында да күнликшілік, кісиге жалланыушылық талап ислеп күн кеширген. Ол Қазақстанның Қазалы, Хорезмнің Гүрлен деген жерлерінде де болған. Ақырында, 1908-жылы. Гүрлен жақта күнликшілік етип жүрген жерінде қайтыс болған.

Шайырдың аянышлы әмири ҳаққында оны жақсы билетугын информаторлар да, тууған-тууысқанлары да көп материаллар береді. Сондай-ақ шайырдың өз қосықларынан да бираз мағлыұматлар алыуға болды. Мәселен, шайыр «Сәлем деңиз» деген қосығында өзинің талап ислеп жүрип, елин, тууған-тууысқанларын сағынуу сезимлерин:

«Талап ислеп жүрмиз мудам,
Қалай ҳалың, ғәрип анам,
Дуғада болғай жан атам,
Уғлыңыздан сәлем деңиз»,— дейди.

Бегжанның жарлылық өмирин көрсететугын буннан басқа да көп қосықлары бар. Ол балық аулайын десе, жетерлик ау-қураулы болмағанын, егин егейин десе, көлик-күши болмағанын өкинш пенен тилге алады:

«Бир неше күнлер жап қаздым,
Шалап пенен аштан саздым,
Топырағын аудардым саздың,
Егин скиек болып едим»

Усы қатарлардан шайырдың хожалығында өзинің қара күшинен басқа ҳешнәрсениң болмағаны, ал қара күштиң де балашағаны ебин аулақ асырлуға мүмкиншілік бермегени аңланады.

Шайырдың турмысында усындай ауыр қыйыншылықлар болса да, ол өз халқына хызмет етиуді ардақлы ис деп биледи. Жарлы шайыр өзін ҳәм мийнеткеш халқын поэзиясы менен жұбатқысы келеди:

«Молла Бегжан деп айғады атымды,
Қысса айтыш жұбатаман халқымды...»

Демек, шайыр жақсы қыссахан болған. Соның менен бирге, ол жарлылық турмысқа қарамастан ауыллық мектептерде оқып, сауатлы болған.

Сол мәхәлдеги қарақалпақ халық арасына жайылған «Юсуп—Зилайха», «Дәрийха», «Ғәрип ашық» сыяқлы қыссаларды халыққа оқып беріу уқыбына ийе болған. Бул жағынан Бегжан шайырдың өмири Сарыбай, Гүлмурат шайырларға сәйкес келеди. Сауатлы қыссахан ҳәм шайыр болыуына қарамстан, ол турмыстың ауырманлығын тартып, қысыуметин көрген.

Ол турмысты жақсы түсинеде. Әсиресе, турмыстағы социал

теңсізлікті, класслық айырмашылықты өз өмирінен анық көреді.

Шайыр өз шығармалары арқалы мийнеткеш халықтың сана-сезимін оятыу үшін хызмет етеді. Ол езиушілер топарының халыққа ислеп атырған қыянетлерін турмыс фактлери менен әшкаралайды. Ең дәслеп бири менен бири келісімге келе алмайтуғын еки класс бары шайырдың көз алдында турды. Олардың бири мийнет адамлары, ал екіншісі—езиушілер. Мысалы шайырдың «Менде өгиз арба жоқ» деген қосығын алып қарайық:

«...Жарлы жарлыны қыймайды,
Харамхор бай оңбайды,
Бул жақсы омир болмайды.
Қапалықтан айтып жүрдим...

Бунда шайыр езиушілер хәм талаушылар турғанда «Жақсы өмир болмайтуғынын» көрсетеді. Шайырдың бундай жуумаққа келиуіне себеп:

«...Әкем болды жүдә ғарры,
Еки бала қолда бары,
Егиуге бир атыз тары,
Кеуліме алып жүрген болдым»—

деп, оны сүрип, төгіп ексе, өнімлі болар деген ой менен аўылдағы өгизи, арбасы бар байлардан өгиз сораса да, арба сораса да, олар күш көлігіннің бар болыуына хәм бос турыуына қарамастан бермейді. Жарлыларға барса, бири өгизін, бири арбасын береді. Өзлеріне керек болса да, жетпей атырса да, жәрдемлеседі. Бул турмыстың бир ғана деталы, бірақ усының өзи де үлкен мәниге ийе, көп нәрсени аңлатады. Шайыр буннан дурыс жуумақ шығарады. Социал-теңсізліктің, адамлардың түрлі катлам арасындағы өз-ара қарым-қатнасының бетін ашады. Бул шайыр дәуіріндегі типтік турмыс көрінісі

Турмыстың бундай аўыр шараятын шайыр тағы да «Күнлікшилиги құрысын» қосығында тәкирарлайды. Бул қосықта шайырдың өзи менен үш адам болып талап излеп аўылдан шыққаны, олардың қатты жол азабы, ашлық, суўсызлық хәм тағы басқада азап ахыретлери сүүретленеді. Олар өлдім талдымда бир аўылға жетеді. Шөлден қыйналып киятырған адамлар дүс келген үйге кирип суўсын сорады. Ол үй байдың үйі болып шығады. Оларды байдың үйі былай қарсы алады:

«Шығыппедим сизлер ушын жайлауға?»
—Кеулімиз бармады олай ойлауға,
Шөмиш пенен салып кетти маңлайға,
Усы азап болды бизге яранлар.

Шаршаған хәм шөлден болдырған адамлар жағдайларын түсіндирип айтса да, усындай рейімсізлікке ушырап, сөзлері тыңланбайды. Олар буннан кетип, турқы төмен, жарлының үйі-

е барады. Ол үй буларды қууаныш, адамгершилік, мийрим ша-
паатлық пенен қарсы алады:

«...Кирип бардық бір жарлының үйіне,
Қарсы алды пақыр бизди сүйіне,
Ишкен суусынымыз түсіп бүйірге,
Лал болып бір майдан жаттық ярақлар...

Бұл көрсетілген мысаллар шайырдың «Менде өгіз арба
жоқ» деген қосығындағы хәр класс өз мәңгі, өз адамларын жақ-
лайды, қорғайды деген идеясын тағы да тастыйықлайды. Бұны
шайыр турмыстан, өзіннің көзі менен көріп, тәни менен сезіп,
өз өмирінде ушырасқан ұақыялардан алып көрсетіп отыр. Ша-
йыр бундай хорлықлы өмирге өкинеди. Байлардың мазағы ме-
нен азабынан қутылып, олардың үни өшетуғын күн барма екен
деп әрман етеди:

«Күнликшилік етсеңде усындай күнің,
Ашылып дүньяда шықпайды үнің,
Қараңғы бірдейіне күни хәм түнің,
Жақтылық күнлери бөлгәй, яранлар».

Бұл тек шайырдың ғана емес, пүткіл мийнеткеш халықтың
әрманы. Шайыр мийнеткеш жарлы адамлардың турмысында аз-
ғантай болса да жақсылықты көрсе, тамағының тойғанын билсе,
оған күтә қууанады. Бирақ мийнет адамларына бундай қууа-
ныштың дерегин байлар билип қоймасын, билип қойса, оны да
зорлық етип басып алады деп ескертеди. Мысалы, оның «Қар-
маңлар» қосығын алайық, онда ауылдың жарлы адамлары би-
ригип, жылым салып, жылымы майлайды Усының себебинен олар
азғанға ұақыт болса да тамағы тойынып қалады. Бұған шайыр өз
қууанышын билдиреди:

«Дослар булда үлкен тағым,
Алла бергей истиң бағын,
Умыт болып жарлылығың,
Ғайрат салың, қармаңлар...

Ашлықтан биз талай талдық,
Не көрмеген бизиң халық,
Табыла берсе бундай балық,
Изинен қалма, қармаңлар...

Билдирмеңлер қарынбайға,
Зорлық ислер жылым жайға,
Жегениңиз үлкен пайда,
Бәрекелле, қармаңлар!»

Мийнеткеш халық басындағы хәм шайырдың өз өмиріндеги
жарлылықтың реаль деталларын оның «Дигилдик», «Ешекғанам»
қосықларынан да көріуге болады.

Бегжан Нурым улы жасаған заманда парахорлық, өтирик-өсек, биреуді биреуге жамаулау, сыяқлы пәс әдетлер көп еді. Шайыр буған қарсы шығып, бундай қарамылық пенен мийнетсиз күн көріп жүргенлерден өзи де жеркенеде, халықты бундайларға нәлет тамғасын басыуға шақырады. Соның менен бирге шайыр дин үәкиллериниң жарамсыз ислерине де қарсы шығады.

Үсен деген киши шыйық болады. Ол дин жолын билмейтуғын шала молла болса керек. Сонда да әулийеге шыйық болып мәплениуді, пайда табыуды мақул көреді. Шайыр буның қешнәрсе билмейтуғын, адам екенін, өликлердин үстине қойылған табытты да отқа жағып, тирилердин гана емес, өлилердин де рухына тийерлик пәслик еткенин әшкараласа, екиншиден азлап тапқан пайдасың да қәр айда Сары ахун деген кишиниң қағып алатуғының, «урышы қарақшы басты» болып атырғанын көрсетеді.

«Буннан саған түсер пайда,
Оны өзиң сицириу қайда,
Сары ахун қәрбир айда,
Қағыш алар Үсен шыйық...

Дин үәкиллерин әшкаралау шайырдың «Сәлем деңиз» деген қосығында да ушырасады:

«...Мектеп басымыз молла Назар
Алқымы кең, жолын бузар...

Бул конкрет турмыс материаллары тийкарында шайыр дин үәкиллерин, оның ашкөзликлерин мийнеткеш халық алдында исенимли етип сүүретлеп отыр.

Бегжан шайырдың творчествосындағы характерли нәрсе—турмыс детальларының байлығы қәм конкретлиги болып табылады. Көрсеткиси келген шынлықты конкрет факт, өмирде жиий ушырасатуғын детальлар менен береді. Бундай уақытта сүүретленип атырған уақыяның дурыслығына, қажыйқат екенлигине гүманланбай, исеним менен қарайсаң. Шайыр бул усылды шеберлик пенен қолланады. Бул жөнинде шайырдың тематикасы қәм усылы Күнхожаға, Аннақулға көп үнлес болып келеді.

Жәмийеттеги түрли қатлам адамлары арасындағы қарым-қатнастың бетин ашыулары шайырдың өз дәуириниң алдыңғы ой-пикирлерине, әрман тилеклерине жууап бериуге умтылғанын көрсетеді.

Бегжан Нурым улының әдебий мийраслары еле толық жыйналып питкен жоқ. Ол буннан кейинде жыйналыуы, изертлениуи керек. Қәзир шайырдың оннан аслам шығармалары бар. Шайырдың қосықларының көркемлиги, идеясының терең халықлығы, оның көп шығармалар дөреткенинен дәрек береді. Бирақ уақытында жыйналмай, изертленбеуи шайырдың бақалы шығармала-

рының хәзирге дейин қолға келип түспеўине себеп болып отыр. Солай болса да, жоқарыдағы айтылған шығармалары да шайырдың әдебиат тарийхымыздан белгили орын алыўға ылайық екенин көрсетеди.

СЫДЫҚ ШАЙЫР.

Сыдық Тоқпан улының айырым шығармалары 1940-жылдан баслап баспа сөзде жәрияланып, әдебиат сабақлығына, хрестоматияларға кирип, әдебиат тарийхымыздан орын алып жүр. Бирақ усы күнге шекем шайырдың қосықлары толық жыйналып, таллаў жасалып жәмийетшиликке айтарлықтай белгили емес. Өзбекстан ССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының китапхана фондында шайырдың көп қосықлары халық шайыры Садық Нурымбетов тәрәпинен жыйналып, 1939-жылы тапсырылған. Усы күнге дейин жыйналған қолжазбалар менен экспедиция материаллары шайырдың емир баяны хәм шығармаларын бұрынғыдан толықтырыўға, анықлаўға мүмкиншилик бередиди.

Сыдық Тоқпан улы 1857-жылы хәзирги Хожели районының «Сарай көл» деген жеринде туўылады. Шайырдың әкеси Тоқпан медиресени таўысқан ескише саўатлы, аўылда балаларды да оқытқан молла киси болған. Бирақ буның менен Тоқпан семьясы қуўатлы хожалық бола алмайды. Хийўа ханының хәдден асқан зулымлығы, халықты аш-әптадалыққа түсириў сиясаты бул семьяға да тәсир етеди. Усының ақыбетинде Тоқпанның семьясы Әмиўдәрьяның Россия патшалығы қол астына өтип, хәзирги Кегейли районының территориясына жайғасады. Тоқпанның төрт баласы болып, оның биреўи Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық шайыры Садықтың әкеси Нурымбет деген киси.

Сыдық шайыр еле бес жасына келмей атырғанда әкеси Тоқпан қайтыс болады. Буннан кейин ол ағасы Нурымбеттиң қолында болып, соның тәрбиясын көредиди. Шайыр аўыллық мектептерде оқып, саўат ашады. Ол қосықты жазып та, аўызша шығара беретугын болған. Шайырды билетугын адамлар Сыдықты аса төкпе шайыр, иркилин турмастан қосықты турған жеринде шығарып кете беретугынын айтып, оны хұрмет пенен тилге алады.

Үлкен талант ийеси болған Сыдық шайырдың балалық ўақты да хәм буннан кейинги өмири де революциядан бұрынғы қарақалпақ мийнеткешлериниң басында болған аўыр турмыс пенен байланыслы. Шайырдың көркем, жақсы қосықлары қыссаханлығы оның турмысының айта қалғандай жөнли болыўына мүмкиншилик туўдыра алмайды. Ол мийнеткеш халық басынан өтип атырған қайғылы, хәсиретли, аянышлы жағдайда өз басынан өткередиди. Күнелтиў ушын шайыр қысса, қосық оқып, мәрәкелерди атқарып та, жалланып талап ислеп те көредиди. Бул хәққында информаторлардың берген мағлыўматлары менен бирге шайырдың өз қосықларында бай мағлыўматлар бар. Өзиниң «Яранлар»

қосығында шайыр көп жерлерди аралап, гой-мерекелерди саўғанын айтады:

«...Бсгалай бизлерге қарын писирди,
Не қылсын бийшара барын писирди,
Бир саат қайнатпай жерге түсирди,
Шорна ишпей, гүртик жедик яранлар,

Нәр еткен соң хәмме турдық шертектен,
Әпсана айтып, сөз баслайын ертектен,
Үйдн иши толы хаял-еркектен,
Адамлар жәм болып келди яранлар...

Тар заманда шайырдың өнери ғана емес, хадал қара мийнеті де дурыс баҳаланбайды. Ол күнликши, орақшы болып хызмет етеди, мийнетине тийисли дурыс хақы алыў былай турсын, тамаққа да жарымайды:

«Хожелиден сатып алдым бир орақ,
Андын шықтым Қумшунгүлди көп сорап,
Жол бойынша хәр буўдайды бир қарап,
Әке жан, елиме қайтпасам болмас.

Бирнешелер деди мени қарақшы,
Билмегенге жаман, билгенге жақсы,
Күнликши шаршады, болды қайтпақшы,
Әке жан, елиме қайтпасам болсам.

Мен орыпем Келтелердің буўдайын,
Қатты шөрек берди, айран уўдайын,
Шатқан Келтелерге мени қудайым,
Әке жан, елиме қайтпасам болмас.

Шайыр өз өмирінде тек күнликшилик азабын көрип қоймайды. Өзин хәм бала шағаны асыраў—оны хәр талалтың басына барыўға мәжбүрлейди. Талант ийелери ушында, мийнет адамлары ушын да теңсизлик хүким сүрип, мийнеттиң рәхәтти мийнет еткенлер емес, ал бай, феодаллар ғана көреді. Бундай заманда шайырдың талабы да орала бермейди. Ол өзіндей жарлы менен биригип, егин ексе, ўақтынан кеш болып, егини писпей қалатуғын хәм тағы басқа жағдайларға ушырайды:

«Шеряк болдық еки молла,
Сыдық пенен Хәбибулла,
Дийхан баба бизди қолла,
Абырай берген шул жыл бизге.

Жерди алдым кенегестен,
Атыз шаптым бәлент-пәстен,
Себе алмадым елиў бестен,
Абырай бергей шул жыл бизге...

Жаптың суўы үйин болды,
Жап бойында жыйын болды.

Мәлдекшиге қыйын болды,
Абырай бергей шул жыл бизге...»

Сыдық Тоқпан улы хәрқыйлы өмир өткеллерин басынан өткерип, 1917-жылы алпыс жасында қайтыс болған. Шайырдың өмирине байланысly жоқарыда айтылғанлардан басқа да материаллар, мағлыұматлар келтириўге болады. Бирақ усы көрсетилгенлердин ези де оның кемтарлықта, заман зорлығына ушырап, аянышта өмир өткергенинен дерек береди.

Шайырдың бундай өмир жолы хәм дәўир талабын халық көз қарасынан сезе билиўи, оны мийнеткешлерге күтә жақын етеди. Ол өз творчествосында дәўирдин социал-теңсизлигин әшкаралайды, мийнегкеш халықтың жырын жырлап, муңын муңлайды.

Сыдық шайырдың қолда бар шығармалары оның XIX әсирдин ақыры хәм XX әсирдин басындағы қарақалпақ әдебиятының белгили ўәкиллеринин бири болғанын көрсетеди. Хәзир баспада, жәрияланып жүрген Сыдық шайырдың шығармалары бес қосық ғана болып, олар да көлем хәм мазмун жағынан қатты өзгерислерге ушыраған. Ал қолжазба фондта оның он үш қосығы бар. Шайырдың буннан басқа да қосықлары болыўы мүмкин.

Шайырдың «Заман» атлы қосығы Қарақалпақстанның Россияға қосылыўының унамлы тәреплерин сүүретлеў менен дәўир лебин, заман райын реалы сәўлелендириў менен де оғада характерли шығарма:

«Заман нешук заман болды?
Жылдан жылға жаман болды...
Залымлар менен бас қосқан,
Гедейлерден жырақ қашқан.
Шубхәли тағамлар ишкен,
Аның жолы раўан болды...»

Мине, усы алты қатардың ишинде оғада үлкен идея-социал жәмийетлик дүзимнин жылдан-жылға мийнеткешлер ушын қолайсыз болып, елди басқарыўшылар мийнет адамларынан шетке қашып, бузық хәм залымлар менен досласып, хәкимлердин де, дин ўәкиллеринин де харамылық, дүньяпаразлық, паракорлық ислери күшейгени айтылады. Бундай әдилсиз социал-дүзимде халықтың ойран болатуғынын көрсетеди:

«Адамзаттың хаслы турап,
Ақыр болар журтың қарап,
Арық ақсақал—суў мурап,
Дийгер-дийгер заман болды.
Еки журтта еки патша,
Болып кетти басқа-басқа,
Алмайман деп гүмис ақша,
Қағаз жыйнап алған болды...»

Сыдық Тоқпан улының «Ақ қапшық» атлы қосығы да мийнеткеш халықтың басына түскен аш-әптадалық, посыўшылық жағ-

дайларын көрсететугын қосығының бири. Бул қосықта халық басына түскен аўыр аўхалдан пайдаланып, саўдагер, байлардың халықты езиўшилигин тағы да күшейткени айтылады. Соның менен бирге, шығарманың тарийхый тәрәпи де бар. Қарақалпақ мийнеткешлериниң турмысындағы ең аўыр жыллардың бири «Ақ қапшық» деп аталған. Себеби, халық аш-әпталықтан поса баслаған. Халықтың әдеўир бөлеги ашлықтан өлип кеткен. Буны көрген патша ҳүкметиниң ўәкиллери халықтың наразылығы күшейиў жағдайында көтерилис ҳәм тағы басқа жағдайлар туўып кетер деген қәўип пенен ашырқап атырған елге ун келтире баслаған. Мине, усы тийкарда халық оны «Ақ қапшық» деп атаған. Бирақ келтирилген унлар дәслеп байларға ҳәм дин ўәкиллерине берилген. Шымбайдағы Халмурат бай сыяқлы саўдагерлер унды әкелип, пайдасына берип тағы байлығын арттырады. Бундай аўхалды өз көзи менен көрген шайыр шынлықты көркемлик пенен сәўлелендирген.

«Ақ қапшық» жылы 1912-жыллар болып, қосық 1913-жылларда жазылған болыўы итимал.

«Мен айтайын өткен жылдың шиддәтин,
Ипсанларға салған дәртиў илләтин,
Биреўдиң көтерин, биреў миннетин,
Пухара ҳайранда қалды яранлар.

Жүўери писпеди бәри көк болды,
Ерте еккен тары зордан сөк болды.
Жаз жыйғанын гүз басында жеп болды,
Халайық сарашма болды яранлар.

Кимсәгә ун берди, кимсәгә бугдай,
Алып ишти ийшан менен молла бай...
Көпек қайың болды, қайыңлар тазы,
Шапаттай нан болды қызлардың назы...

Ул атаға, қыз анаға бақпады,
Байларға несийе десең жақпады,
Бирпаралар қоржын салып ҳақлады,
Кимсә жоқарыға кетти яранлар...»

Бундай ашлық, халық басындағы аўыр турмыс тек бир жылғы егилген егинлердин писпей қалыўының себебинен емес, узақ жыллар даўам еткен социал теңсизликтин, езиўшиликтин салдарынан болғаны мәлим. Халық аштан қырылып, аз да болса, күнелтиў ушын, гүнжараны жеп, исип-кеўип атырғанда, елди басқарыўшылардың бундай аўхалға жаны ашымайды, басы айналмайды.

Шайыр өз дәўириниң социал теңсизлигин сатира ҳәм юмор менен де бере билген. Оның «Әбий сағал», «Қус», «Пирман байдың дийханына» ҳәм басқа шығармаларынан үстем класс ўәкиллерин әшкаралаўды айқын көремиз. «Пирман байдың дийханына» атлы шығарма конкрет турмысты сүүретлеўге бағышланған. Бунда Пирманбайдың есигинде жүрген жарлының байдан мий-

нет хақысын дурыс ала алмай, оның бай семьясы тәрәпинен де адам есабына алынбай жүргени көрсетиледи:

«Шерик болдың Пирман менен,
Өтти омириң әрман менен,
Түслигиңе бир зағара,
Жатар құрсақ жарма менен.
Альш келди сол жарманы,
Шети кетик қырма менен.
Бәхәрде айдадың арбаны,
Қурайды адамның дәрмань,
Өмирде көрмедин шорпаны,
Я бир балық қарма менен».

Қосықтың буннан кейинги қатарларында бай дийханьның аўыр күнин сүүретлеп, «күни-түни тынбай байға хызмет еткенде ье арттырдың, өмириң хорлық пенен өтип, дүньяның рәхәтин бир күнде көрмедин, қызлар менен ойнап күлмедин, буның себеби неде?» деген саўал қояды. Бул саўал менен шайыр бай есинде жалланыўшылардың көзин ашып, сезимин оятқысы келеди хәм мийнет адамларына жаны ашып қарағаны сезиледи.

Сыдық шайырдың шығармаларының темасы да, мазмуны менен идеясы да тийкарынан халықлық болып есапланады.

ӘБДИҚАДИР БЕКИМБЕТ УЛЫ.

Әбдиқәдир Бекимбет улы 1860 жылы Шымбай қаласына жақып Мәнжиўли аўылында жарлы семьяда туўылған.

Әбдиқәдирди көрген хәм оны жақсы билетуғын адамлардың айтыўына қарағанда, ол әкеси сыяқлы кемтарлық, жоқшылық турмысты хәм оның аўыр қысыўметлерин Совет власты орнағанға шекем басынан кеширеди. Шайыр кембағаллық турмысқа байланыслы Хорезмге хәм қыр қазақларының арасына барып талап ислеген. Әбдиқәдир өз заманының саўатлы адамларының бири болған. Ол қолының жуқалығына хәм аўыр турмысқа қарамастан, аўылындағы Айымбет ийшанның мешитинде оқыған хәм саўатын ашқан. Революцияға шекем Айымбет ийшанның медиресеси диний жоқарғы оқыў орынларынан есапланған. Усы жерде оқыған шайыр хат жазыў, хат оқыў дәрежесине ийе болып, өзиниң қосықларын хатқа түсирип жазып жүрген. Диншил топарлар Әбдиқәдирди оғада жек көрген. Сөзлерин пәтиўасыз деп атаған. Хәттеки олар Әбдиқәдирдин шайырлығын мойынламай, оны динге исениўшилер арасында сыртынан масқара етип жүрген.

Әбдиқәдир Бекимбет улының жас ўақыттан баслап ақ әдебиятқа деген қызығыўшылығының баслаңғанын көремиз. Өзинен бурынғы хәм өз дәўириниң атақлы шайырлары Бердақ, Өтеш шығармалары менен жақыннан таныс болған. Бердақ Әбдиқәдирдин жасаған жерлерине келип-кетип жүрген. Бердақ пенен Әбдиқәдирдин арасында байданыс болғанлығына тағы бир се-

беп—булардың шығармаларының реалисттик бағдарда хәм қосықларының стиллик, көркемлик тәрәпинен жақын болыуында да көринеди. Мысалы, Әбдиқәдирдің «Ол неге дәркар?», «Жақсыды», «Болар» қосықлары Бердақтың «Халық ушын», «Жақсырақ», қосықлары менен үнлес.

Әбдиқәдир еки заманды көрген шайыр. Жарлы халыққа пана болған жаңа хукиметтиң, совет хукиметиниң орнауын ол қууаныш пенен қарсы алады. 1920-жылы жазған «Көрдим» қосығында шайырдың бул қууанышы айқын сәулеленген.

Шайыр совет властының алып барған сиясатын қууатлады. Хукиметтиң халықтики екенлигин, жаслардың оқып билим алуын жақлады. Шайырдың ауылласы Төлеген Төремуратов Әбдиқәдир шайыр хаққында былай еске түспеди: «Әбдиқәдир—сөзи жупкер, қосықлары мазмунлы шайыр еди, оның даңқы Шымбай, Тахтакөгір әтирапларына мәлим болды. Мен 1930-жыллары мұғаллим болып жүрген жылларымда, ол қартайған киси еди».

Әбдиқәдир Бекимбет улының хәзирге дейин бир мың еки жүз қатарға шамалас 25 қосығы жыйналды. Бул қосықлардың көбиси революцияға дейинги жыллары жазылған. Бизиң қолымыздағы қосықларының бир қатарында шайыр қосықтағы уақыяның қашан болғанына ескертиу берип кетеди. Мысалы: «Қатты ағардан жыққын кетти» деген қосықтың кейининде:

«Тарийх мың үш жүз отызда,
Жыққын кетти сол бир жазда,
Бундай ауҳал базда-базда,
Жийи болып турар екен».—

деп ескертсе, «Қызкеткен» қосығының басланыуынан-ақ:

«Тарийх келди отыз төртке,
Қалды адамлар мийнетке,
Кеули кетип хәр нийетке,
Мәшпәхәтсиз заман болды».—

деп уақыяны баслап кетеди. Шайырдың бул қосық қатарларында көрсетип отырған уақыт хижри санауы бойынша берилген. Бизиң хәзирги жыл санау есабымыз бойынша жоқарыдағы биринши қосық 1911—1912-жылларға, соңғы қосық болса, 1915—1916-жылларға туура келеди. Ал шайырдың көп ғана қосықларында оның қашан жазылғаны ескертилмейди. Ондай қосықлардың қашан шығарылғанын оның мазмунына хәм информаторлардың ол қосықлар жөинде айтқан мағлыұматларына қарап ғана айыра аламыз.

Әбдиқәдирдің революцияға дейинги шығармаларының тематикасы—үстем класс уәкиллерин әшкаралау, жарлы мийнеткеш халықтың ауыр турмысын жырлау хәм олардың азатлығын сөз етиу болса, Совет власты жылларында жазған қосықларында турмыс хақыйқатлығын социалисттик көзқараста турып жырлау,

ескиниң қалдығы болған дин ийелериниң миезиндеги хәм иснидеги жарамсызлықларды эшкара етиўден ибарат болады.

Шайырдың революцияға шекемги творчествосына тоқтағанымызда ең дәслеп, бизиң көз алдымызда оның «Қатты ағардан жыққын кетти», «Қыз кеткен», «Мегзер» шығармалары турады. Бул шығармалардан шайырдың мийнеткеш халық массасына көз қарасы, қайсы класстың жыршысы екенлиги оғада анық сезиледи. «Қатты ағардан жыққын кетти» қосығында елдиң мийнет пенен келеге келтирген дийханшылығын, жай-үскенесин суў басып, оннан жәбир көрген мийнеткеш халықтың турмысы сүүретленеди. Бул аўыр картиналар халықтың сол дәўирдеги турмысында бәр-хама болып туратуғын ўақыя болған.

Қосық 1911—1912-жыллар шамасында Қатты ағардың сағасынан кеткен жыққын ўақыясына арналған. Шайыр бул қосығында тек ғана жыққын ўақыясын айтып қоймастан, социал жақтан теңсизлик мәселесин—бай, болыс, ақсақаллардың адамгершиликке жат хәрекетлерин де ашып береді. «Қатты ағардан» жыққын кетип, халықтың маңлайдан тер төгип, кемалга келтирген дийханшылықлары, үй-дәскелери суў астында қалып баратырғанда, үстем топарлар буған басы айналмай, үйинде жатады. Шайыр бул жағдайларды қосықта төмендегише сүүретлейди:

«Елди суў алып жатқанда,
Қара үй суўда қалыққанда,
Аралға қарап аққанда,
Болыс елде жатқан екен.

Байлаўға көрмей хәрекет,
Қолында бар қәрежет,
Болыс, ақсақал қара бет,
Биймәни сөз айтқан екен».

Бул қатарлар шайырдың мийнеткеш халықтың бүлиниўине, тәбият апатына үстем класс ўәкиллерин қолында бар мүмкиншиликлерин хәм илажларын қолланбай, бұлгишиликке жаны ашымай отырғанын барынша эшкара етеди.

Шайырдың «Қызкеткен» қосығы ҳақыйқат болған ўақыяға арналған. 1915—1916-жыллары Қарақалпақлардың Россияға қараслы Шымбай уездинде жасаўшы халық суўсызлықтан қатты тарығады. Елде күшли наразылық басланады. Суўсызлықтың ақыбетинен тек жарлы халық ғана емес, қуўатлы хожалықлар да қыйыншылыққа ушырайды. Сол ўақыттың хәкимлери халық наразылығынан қорқып, суў ҳаққында бир илаж көриўге мәжбүр болады. Ол илаж Қатты ағардың сағасын байлап, кейин Қызкеткенге жана саға алыў болып табылады. Буны тарийхий документлер де, сол қазыўға қатнасқан хәзирги гаррылар да тастыйықлайды. Белгили халық шайыры Аббаз Дабылов—«Мен Әбдиқәдир шайырдың аўылындағы мешитте 1916-жыллары бир жыл оқыдым. Әбдиқәдирди жақсы билемен. Ол өзиниң «Қыз

«жеткен» атлы қосығын ұсы жыллары жазды, оны бизлерге оқып беретугын еді»—деп еске алады.

Шайырдың «Қызкеткен» қосығында үлкен социал мазмундағы идея ортаға қойылады. Қосықта ең дәслеп сол ұақытлары құким сүрген социал-теңсизлик әшкара етиледі. Мысалы, қазыұды жери көп болған феодаллар қазбай, олар болыс, ақсақалларға пара берип, қазыұдан қутылып қалады, ал қазыұдың аұырманлығы тек мийнеткеш халықтың мойнына жүкленеді.

Мийнеткешлердің онысыз да аұыр турмысы қазыұ ақыбетінен тағы аұырлана түседі. Шайыр бул аұхалды төмендегіше жырлайды:

«Байлар теңге менен қалды,
Бай белдарын ашқа салды,
Қуұыш айдап кембағалды,
Бийлер жүдә жаман болды.

Бий, болыс, ийшан, хожа,
Сөйлесип алып оңаша:
Аш халыққа салып ақша,
Бәрхә берлеп жаман болды.

Бермегеннен талап алды,
Аш қасқырдай қаман алды,
Сәл қыйт етсе аұыз салды,
Бир қыямет заман болды».

Бул реаль хакыйқатлықты шайыр халық позициясында тұрып көре биледі. Шайырдың халықлық идеясы ұсыдан анық көринеде.

Әбдиқәдир Бекимбет ұлы бундай социал-теңсизликтің түп-тамыры жәмийетлик дүзимде екенін аңлайды. Ол соның ұшында жарлы халықтың аш-әптада болыұын, байлардың орнына қазыұға жарлылардың барыұын, аұыр қазыұда көп мийнеткешлердің тамақ таппай, аштан өлиұин, өлгенлердің кепинсиз, тек гөне пешаханасына орап көмиұлерин—заманның ақыбеті деп түсинеде.

«Аұылда да жоқ хәм азық,
Жарлы болғаның деп жазық,
Ким қыйт етсе қақты қазық,
Басы байлы заман болды.

Күни-түни қазыұ қазып,
Жейтуғын жоқ жүрек сазып...
Қарны қабысып қаны қашқан,
Нешше адамлар өлди аштан...»

Халық хәмме ұақытта та теңсизликке, езиұшиликке қарсы болғаны мәлим. Қызкеткен қазыұының дәслепки ұағында суұ болар деп үмитленген халық үстем класс үәкиллеринің жарлыларды тағы да талаұ ұшын құрал етип алғанын көргеннен кейин ықлассызланып, үмитсизленип, жарытып ислемейди хәм аш

қазыушылардың қазыуды питкериуге күши жетпейди Нәтийжеде, Қызкеткеннің сағасынан суу ақпай қалады. Уақыяның бул тәрәпи де қосықта күтә жақсы сүүретленген Шайыр «Қызкеткен» қосығын өзи араласқан хәм өз көзи менен көрген, шынлық турмыс тийкарында жазған. Шайыр қосықтың ишине көп ғана конкрет реаль турмысты киргизген:

«Арқасында қазан-табақ,
Кимлер арқалап суу қабақ...
Турып етти ерте талап,
Ишкенлери айран-шалап...

Томпаңласып адым урып,
Қарны аш димәри қурып,
Парша нан жоқ заман болды».

«Қызкеткен» қосығы қарақалпақ халқының дийханшылықты раўажландырыу, отырықшы болып, посқыншылықтан, көшип жүриушиликтен қутылып, турақлы жер ийелеу, ол ушын егис жерлерин суу менен тәмийин етиудегги гүрес тарийхында үлкен әҳмийетке ийе шығарма. Бул қосықта усындай халықлық идеялар менен бирге, 1916-жылдағы халық көтерилиснің алдындағы таярлық рухының излери де көринетти. Себеби социал-тецсизликтин, оны туудырыушы дәреклердин қосықта ашық хәм өткир қойылыуы усы пикирге алып келеди.

Шайырдың 1916-жылы жазған «Мегзер» қосығы бул пикирдин дурыслығын тағы да дәлийллейди. Әбдиқәдирдин «Қызкеткен» қосығы сыяқлы усы уақыяға байланыслы басқа да шайырлар қосықлар жазғанын көремиз. «Қызкеткен» қосығы мийнеткеш халық турмысын сүүретлеу хәм идеялық жақтан жоқары турыу менен бирге, усы уақыяға байланыслы ең дәслепки шығармалардан есапланады.

Мийнеткеш халықтың жырып жырлап, турмыс шынлығын дурыс сәўлелендириуге үлкен батыллылықтың, халыққа берилгенликтин керек екенлиги түсиникли. Шайырдың «Ол неге дәркар?», «Жақсыды», «Болар», «Керек» хәм тағы басқа қосықлары оның дүньяға көз қарасын тағы да ашып береди. Шайыр бул қосықларының тийкаргы идеясын халықлық мәпти қорғауға қаратады:

«Дүньяға шыққансоң ашылсын бахтың,
Душпаныңнан хешуақ сынбасын сақтың,
Ели-журтың менен хош болсын уақтың,
Ғош жигиттин бир әрманы сол болар...»

Бул қатарлардың характерли жағы сонда, жекке бахыттаң гөре ел-журт пенен бирге бахыттың артықмашлығы, оның турақлы бахыт бола алатуғынлығы ашық айтылады. Шайыр өз халқын сүйген хәм халқы ушын хызмет етиуди тилеген хәр бир азаматтың алдына усы идеяны қойып, оларды усыған шақырады.

Сондай ақ бул қосықта билимнің артықмашлығы айтылып, оған жыйыншылықтан қорықпағанлар ғана жетиседи, дейди:

«Дана болсаң надан менен таласпа,
Әбдиқәдир ақмақларды аласма,
Билгир, әдил жигит болсаң жол басла,
Билимлінің етер иси сол болар...»

Әбдиқәдир Бекимбет улы Россия патша хукіметінің Шымбай хәкіміне жақын жерде жасаған. Бул хәкімшіліктің хәм басқа да болыс, ақсақаллардың барлық жарамсыз ислерін көрип, сезил отырған. Патша хукіметінің хәм жергиілік болыс-ақсақаллардың халыққа ислеген қыянетлери, әдилсизліклери, шексиз бийлеушіліклери шайырдың қәхәрин келтирип, оларды әшкаралап, қосық жазыуға мәжбүр етеди. Шайыр көрген-билгенлерін улыұмаластырады. Ол өзинің «Ол неге дәркар?» деген қосығында усы хәқыйқатлықты төмендегише сүўретлейди:

«Патша тахт үстінде әдил болмаса,
Дат деп келгенлердің кеўли толмаса,
Ғәрипти зарлатып, байды қолласа,
Бундай залым патша ол неге дәркар?»

Әжиздің халынан хабар алмаса,
Сағыйраға күнде нәзер салмаса,
Алдына барғанды күнде алдаса,
Бундай бәдбақ басшы ол неге дәркар?»

Сыйырлары атаўларға сыймаса,
Жәўхар алтынлардың бәрін жыйнаса,
Ғәриплерге бир тислем нан қыймаса,
Бундай бай-патшалық ол неге дәркар?»

Әлбетте, шайыр бул қосық қатарларын халық көз қарасынан жазып, залым патша менен хәкімлердің, сүтхор байлардың халықтың ашы тоғына, тилегине қайырсыз болғаны ушын керек емес деп отыр.

Шайырдың революциядан бұрынғы дәўирде жазылған жоқарыда айтылғанлардан басқа дин үәкілдерін әшкаралап жазған қосықлары, жигит хәм қызларға арнаған да көп қосықлары бар. Бул қосықларда да халықлық терең идеялар көринеди.

Жуўмақлап айтқанда, Әбдиқәдир Бекимбет улы Қарақалпақ әдебиятының раўажланыуына тийисли үлес қосқан хәм ол арқалы мийнеткеш халықтың сана сезимін оятыуға хызмет еткен, әдебият тарийхымыздан ылайықлы орын алатуғын шайыр.

ОМАР СҮЙИРБЕК УЛЫ.

Омар шайыр 1879-жылы тууылып, 1920-жылы қайтыс болды. Омар Сүйирбек улының өмирі хақында бизнің әдебиетшілеріміз—Н. Дәуқараев, Қ. Бердимуратов, А. Пирназаров хәм басқа жолдаслар көп жұмыстар иследи. Анықлауларға қарағанда Омардың шын әкеси Байман улы Досан деген киши болған. Ол қарақалпақтың мүйтен урыуының «абыз» тийресинен, Досанның Дурымбет, Омар, Оспан, Наұрызмәмбет, Размәмбет, Дәуірмәмбет, Оразымбет деген жети улы, Гүлбийби, Айзада, Бекзада, Хұрзада деген төрт қызы болған. Омар тууылғаннан кейин жети сегіз айдан соң оны апасының тууысқан ағасы Қурбанбек улы Сүйирбектің қолына береді. Ол кишинің басқа баласы болмай, келешек шайыр Омарды асырап алады хәм тәрбиялап камалға келтиреді. Омардың әкеси Сүйирбек жарлы адам болған. Ол өмиринше батрак болып киши хызметинде жүрген. Ол дәслеп Еденбай, Бийсенбай деген байлардың қолында жалланып хызмет ислеген. Омар ата-анасының ауыр турмысын есине алып, төмендеги қатарларды жазғаны мәлим:

«Ойлан өзін, ата-анан не көрди,
Күн көріп ауылда қалайша жүрди,
Бай болып Еденбай оған не берди,
Соңша жылға жүргениңнен не пайда?»

Омар жаслығынан ақ зейинли болады. Ол дәслеп ауыллық ески мектепте оқып, бес-алты жылда сауатын ашады, китаптарды иркилмей оқытуғын хәм хат жаза алатуғын дәрежеге жетеді. Шайыр жаслайынан ақ қарақалпақ халқының бай ауыз еки әдебиаты, өзинен бұрынғы шайырлар—Жийеннің, Күнхожаның, Әжинияздың, Бердақтың, Өтештің шығармалары менен танысады хәм оларды қызығып оқыйды. Әсиресе, ол Өтеш шайырдың көп қосықларын жазып алып, үйренип, оны халық арасына таратыушы болған хәм ол Бердақты устаз деп таныған. Ол Бердақ хәм Өтештен олардың тири уақтында көп нәрселер үйренген, ал олар қайтыс болғаннан кейин шығармаларын өзине үлги етип алғаны сезиледи. Буны Омардың «Не пайда» шығармасында Бердақтың өмирін хұрмет пенен еске алғанынан көриуге болады. Бердақ шайыр өзинің «Келди» деген қосығында Омарды тилге алады, оның Бердақ отырған жерге қыз-жигитлер менен келгенин көрсетеди.

«...Қыз жауанның талайында,
Сүйірбектің Омарында,
Ертіп бизге ала келди...»

Буған қарағанда Омардың еле жас екени, жас болса да халыққа белгилі болғаны көрінеді. Себеби Бердақ өз қосықтарында белгисіз адамның атын атай бермеген хәм жоқарғы қатарлардан оның жас Омарға құрмет пенен қарағаны көрініп тұр.

Омардың ата-анасы басындағы аұыр турмыс аұхалы өзіннің басына да түседі. Ол ата-анасына жәрдем иретінде, өзиде күнелтиу үшін аұылдағы байларға жаслайынан жалланыуға, солай етип мектепте оқыу іслерін таслауға мәжбүр болады. Омардың ата-анасы Ермекбайдың малайлары болса, Омарда сол байдың қолында жети жасынан бастап, онтоғыз жасына шекем он екі жыл хызмет істейді. Бірақ ашкөз бай хешкимге де жөнлі хақы төлемейді. Омар өзіннің «Сениң» деген қосығында бул аұхалды төмендегідей сүүретлейді:

«...Он екі жыл жүрдим сениң қолында,
Кәнексі, Ермекбай бергениң сениң,
Лзап пенен жүрдим сениң жолында,
Қаяқта хақымды бергениң сениң».

Омар тек Ермекбай байдың үйінде ғана емес басқа да байлардың үйінде жалланып хызмет етип, күнелтиуге мәжбүр болады. 15 жасынан бастап қосық жазады. Ол қосықлар айырым адамларға, олардың минез қулықтарына арналған болады. Сонын ала, шайырдың көркемлік шеберлігі, дұшьяға көз қарасы, идеялық бағдары да қәлиплесе баслайды.

Жарлышылық турмыстың аұыр қысыұмети, заманының үлкен талант иіеси болған Омарды өрден-ыққа қаңбақтай қаңғытып сүйрейді. Ол шайыршылық таланты менен ғана күнелталмай, қара күши менен күнелтиу жолын ізлейді.

1900-жыллардан бастап Омар өзіннің аұылласлары 18 жигит болып Қазақстан жерлеріне барып хызмет етиуге кетеді. Қазақстанда Қызыл Орда, Қазалы, Тайтөбе, Уялы, Бектау, Сулыұтам, Ақ суу, Мық, Байбише атау хәм басқа жерлерде болады. Ташкент бетлерде де рабочий болып істейді. Шайыр буны «Буннан арман өтип кеттик» деген қосығында:

«Буннан бардық Қазалы,
Орыстың наны мазалы,
Айтып-айтып дәрт язалы,
Буннан хәм арман өтип кеттик.

Буннан бардық Сырдәрья,
Жан қыйнамай пайда қайда...»

—деп жазады. Шайыр усы жерлерде қазақ байларының бийдай, салысында орды. Сырдәрья жағаларында рус байларының жылымын салысып, балық аұласып, аұлап алған балықтарын бас-

қа қалаларға сатыу үшін жәрдемлесіп, рабочий болыпта ислейди. «Шөл вокзал» деген жерде таза қурылып атырған темир жолда да рабочий болып ислейди. Шайыр бұл хәкқында төмендегилерди жазады:

«...Сүйеклер қуұрады ғыжлап күн менен,
Таслар шаптық қара кешки түн менен...»

Омар усы Қазақстан жерлеринде үзликсиз 8 жылдай жалланып хызмет етеди. Соныда көрсетип өтиу керек, бұл жерлерде хызмет етиу шайырды көп нәрселерге үйретеди. Ол қоңсылас халықлардың турмысы менен, әсиресе, мийнеткеш халықтың аўхалы менен, рус рабочийлары менен ганысады. Шайырдың дүньяға көз қарасы, адамды адам езиуди көриуи, оған наразылық сезиминиң күшейиуине себепши болады. Шайырдың халықлық-демократиялық идеялық бағдары қәлиплеседи. Шайыр өзиниң атақлы «Не пайда», «Қайтаман» қосықларын усы 1900—1908-жыллары жазады.

1908-жылдан баслап Арал теңизиндеги өзиниң ата мөканы Самай атауының «Қарабес қумға көшип барып, хаялы екеуи рус байына жалланады. Еки адамның табысы Омардың хожалығына жәрдем болып, аўхал бирқанна дүзеле баслайды. Бирақ бұл ұзаққа созылмайды. 1908-жылдың күзинде шайырдың әкеси Сүйірбек қайтыс болып, оны жерлеу үшін Омар әдеуир қарызланады. Омар ағайынсымақ болып жүрген Бийсенбай байдың қармағына түседи. Ол бай Омардың әкесин жерлеу үшін қарызға берген қәражетине Омарды бирнеше жыл хәқысыз жумсайды. Шайыр «қайырқом» ағайини Бийсенбайдан зорға қутылып, Арал теңизиндеги «Айырша» атауына көшип барып, онда тағы да рус байларына жалланып жумыс ислейди. Шайыр жумыс арасында рабочий балықшылардың турмысын сүүретлейтуғын көп қосықлар шығарады. Бұл қосықлардың қатарына «Айырша», «Атабай қум» шығармалары жатады.

Шайыр «Айырша» атауында 1914-жылға шексиз жасайды. Усы жылдың жаз айларында Омардың хожалығы «Тербенбес» атауына көшип келеди. 1914-жылдың ишинде шайырдың анасы Сулыұбийке қайтыс болып, бурыннан хәлсиз хожалықтың жағдайы тағы да қыйынласады. Омар 1915-жылы «Тербенбес» атауынан Қазақдәрья бойына көшип келеди, жазда балықшылық хәм дийханшылық пенен шугылланады, ал күз айларында Шымбай, Төрткүл, Ургенч, Ташауыз, Хожели жақларға барып, орақшылық хәм басқа жалланба жумыслар ислейди.

Шайыр хәрқыйлы жерде, хәр миллет адамының қолында қара күшин сатып хызмет етеди. Ол өзбек, түркмен, қазақ, қарақалпақ, рус байларының да есигинде жалланып, отыны менен кирип, күли менен шығып, аўыр хызметлерди атқарады. Бирақ, барлық жалланған жеринде мийнети хорлық болып, мийнеттиң жемисин басқалардың ийелегенин көреди. Ол хәмме жерде, бар-

лық халықтың байларында, дин үәкиллерінде тек бир тутымның—жарлы, мийнет адамлары есабынан байыу жолының бир екенін сезеді. Шығармаларында усы сезімди басқа да мийнет адамларына аңлатыуды, жеткеріуді, олардың класслық сезімін оятыуды ойлайды. Оның шығармаларының мийнеткеш халықтың жүрегінсін беккем орын алыуы, әсирлер бойы ядла сақланып келіуі, шайырдың тек турмыс аўқалынан ғана емес, көркем сөз бенен халыққа минсиз хызмет еткешінің үлкен нәтийжесі болып табылады. Усы жағдайлар шайырды мийнеткеш халыққа жақын етип, оның муңшысы, жыршысы сыпатында танытқан.

Тар заманның аўыр соққысын жеген, турмыс аўырманлығының неше түрлі зардабын шеккен, өзине хәм мийнеткеш халыққа бахыт күннің тууыуын әрман еткен шайыр 1920-жылы 41 жасында қайтыс болады.

* * *

Биз жоқарыда дәуірдің характерли жақларын, оның сиясий-экономикалық жағдайларын қысқаша көрсеттик. Хәрбир шайыр, жазыушы өз заманының, өз дәуірінің улы болыуы тийис, Омар ХІХ әсирдің ақыры, ХХ әсирдің басындағы қарақалпақ халқының жәмийетлик раўажланыудағы белгили дәуірдің көрнекли улы болып есапланады. Атақлы критик В. Г. Белинский былай деп жазады: «...Халықтың руўхы, заманның руўхы оған (шайырға) басқаларға қарағанда кем тәсир етиуі мүмкин емес...». Омардың барлық дәретпелеріне Белинский айтқандай заман руўхы, дәуір руўхы сицискен. Ол өзіннің тийкаргы шығармаларының барлығында сөз етип отырған дәуірдеги қарақалпақ мийнеткешлерінің турмыс жағдайын шыплық пенен сәулендириуге умтылған.

Шайырдың шығармаларын көзден өткергенде, оны Бердақ хәм Өгешке тек еликлеуши деуге болмайды, ал өз заманының қойған ұазыйпасына мийнеткеш халық тәрәпинде турып, жууап берип, өзине тән оригинал шығармалар дәреткен. Оның шығармаларынан өз заманының өткир проблемалары, халық турмысының, жәмийетлик илгерилсудің ләби, хәуіри сезиледи. Шайырдың дәретпелеріндеги жаңалық хәм өзгешеликтің бири—шайыр конкрет факт, конкрет ұақыяны көп жазады. Бирақ усы конкрет факт хәм ұақыя типлик характерге ийе болғаны ушын улыұмалық, жуумақластырылып берилгендей болып көринеди. Мысалы: Омардың бириши дәретпелерінен «Сениң» хәм «Гүнайым» деген қосықларын алып көрейик. Бул қосықларда шайыр жалланып жүрген бай адамлардан тийисли мийнет хәқысын толық ала алмағанын айтып налынады.

«...Хәқымды бермедің, күйдирдің Ораз,
Туўесилмес барма мениң гүнайым...?
...Арыз етип үш ай хәқы сорайман,
Сорасам бермейсең недур гүнайым...»

Жалланып мийнет қақысын толық ала алмау—гек шайыр-
дың басындағы жағдай емес, ал усы дәуірдеги барлық мийнет
адамларының басындағы аўхал екени мәлим. Шайыр бундай
аўхалдың келип шығыуы, оның түп тийкары неде екенін турмыс-
тан көрип биледи. Соның ушында шайыр бундай аўхалға заман
әдалатсызлығын, өзиниң хәм мийнеткешлер басындағы сиясий
теңсизликти себеп етип көрсетеди. Өзи арқалы мийнеткеш халық-
тың образын берсе, Ораз арқалы езиуши топар ўәкиллерин әш-
кара етеди. Шайыр заманның ақыбетинен болып атырған адам-
ды адам хорлау, адамды адам езиу қыянетлеринен бийпаруа қара-
майды, ол буған класслық айырмалық көз қарасынан қарап мий-
неткеш халықтың, соның ишинде өзиниңде әдил, теңлик заманы-
на шығыуға үмит пенен қарайды. Соның ушын ол:

«...Әйле кеўлим енди пурсатлы сабыр,
Кордиң душпаныңнан өлгенше жәбир,
Қолда күш болмай тур, болып мүсәпир,
Бул залымға неден болды гүнайым...

...Жолдасымның аты еди Өтемис,
Пул бермесең елимизге кетемиз,
Бес тоқсан боп түбиңизге жетемиз...»

—деп жазалы. Ол өзиниң «Сениң» қосығында өз душпанларынан
өш алатуғынын, оның ушын өлгенше олар менен гүресетуғынын
аңлатады.

Шайырдың киси есигинде жалланып хызмет етиуши адам-
лардың, соның ишинде өзиниңде турмысын сүүретлеген дәретпе-
лерим еске алғанымызда, оның Қазақстан жерлеринде жүрип
жазған «Не пайда», «Елим», «Қайтаман» қосықлары оғада ха-
рактерли болып көзге түседи. Бул қосықларда байлар хәм мий-
неткеш халық арасындағы, әсиресе өз күшин сатып жүрген жал-
ланба рабочийлар арасындағы социал-теңсизлик күшли хәм те-
рең көрсетиледи. Шайыр «Не пайда» қосығында өзиниң ата-ана-
сының киси есигинде жүргенин, соның менен бирге 18 жигит бо-
лып Қазақстан жеринде жалланып хызмет еткенин, бундай хыз-
метлерден, аўыр мийнеттен басқа хеш қандай рәхәт көрмегенин
баянлайды. Усындай аўыр хәм күни-түни аянбай ислеу—жалла-
ныушылардың тамағын да тойдырмайды. Қосықтың хәр бир қата-
рына, шуўмағына терең үңилип қараған сайын, күтә сырлы-ой-
лы, үлкен социал-проблеманы—мийнет адамларын өзиниң мий-
нетиниң нәтийжесин өзлери ийелеуине, өз күшине исенип, мийне-
тиниң рәхәтин өзлери көриуе шақырықты, көремиз.

Социал-теңсизлик мәселеси шайырдың «Айтпасам болмас»
«Аннақул» қосықларында да терең сәўлеленген. «Айтпасам бол-
мас» қосығында рус патша хәкимлериниң, соның ишинде жерги-
гиликли халықтан болыслық хызметке сайланған патша малай-
ларының мийнеткеш халыққа көрсеткен азабы, халыққа салық-
тың аўырманлығын салып, постырыуға дейин алып барған қыя-

нетлери әшкараланса, «Аннақул» қосығында ҳарам тамақ, бириң екиге сатыўшы, халықты алдаўшы саўдагер Аннақул әшкараланады. Бул еки қосықта конкрет еки фактке қурылған менен шайыр өз заманының типлик характериң сүүретлеп, оны социал проблема тийкарында бере билген. Турмыс шынлығы тийкарында фактлерди сайлап, оны мазмунлы, улыўмаласқан түрде халықлық идеяда бере билиўи шайырдың қай класстың тәрепдары екенин хәм көркем дәретпени кимниң пайдасы ушын жазып отырғанын анық аңлатады.

Қарақалпақ халқының турмыс жағдайы, әсиресе мийнет адамларының аянышлы аўхалы шайыр дәретпелериниң хәмме ўақыт өрайында турады. Шайыр мийнеткеш халықтың аўыр турмыс аўхалына жаны ашыды. Ол:

«...Тыялмайман көздиң жасын,
Халық ишти шөптиң басын...»

—деп жазады. Бундай аш-әптадалық шайыр заманында қарақалпақ халқының жийи дуўшар болып туратуғын аўхалы екени мәлим.

Омар балықшылық пенен кәсип еткен. Ол бул кәсипти байларға жалланып та, дара өз хожалығы ушын да ислеген. Шайырта балықшылық кәсипиндеги адамлардың әсиресе, жарлы мийнеткешлердиң турмысы, күн көриў аўхалы оғада жақын хәм таныс болған. Усы өзине таныс, көзи менен көрген қарақалпақ балықшыларының турмыс аўхалын көркем ҳақыйқатлыққа айландырып, шайыр көп шығармалар дәреткен.

Соны да көрсетип өтиў керек, ХХ әсирдиң басында Арал теңизиниң көпшилик балық шығаратуғын жерлерин рус хәм жергиликли байлар алғаны мәлим. Бул байлар меншиклеп алған жерлерине өзлериниң хызметкерлеринен басқаға балық аўлатпайтуғын болған. Ал, балығы аз атаўлардан жаман қурал-үскене менен мол балық алыў былай турсын күнделик асымлық балығында ала алмай, халық ашаршылыққа дуўшар болған. «Шайыр «Айырша» қосығында усы аянышлы аўхалды асқан шеберлик пенен сүүретлейди.

«...Жығыламан дәрманым жоқ, жаным жоқ,
Балығың болмаса, жерге кзым жоқ,
Еки бетим қуўарышты, қаным жоқ,
Неге сениң тухымың қурыды, Айырша.
Бекманның баллары тамағы тоқ ғой,
Олардың бизлердей қайғысы жоқ ғой,
Өлер болды аштан қырылды журт ғой,
Айтқанға түсинсең, енди Айырша...»

«Атабай қум» қосығында да усы идея даўам етилип, жарлы балықшылардың 18 аўына бир шабақ, бир шортанның илинбегенлиги сүүретленеди. Бундай аўхал болса халық қырылады ғой деп шайыр «Атабай қум» хәм «Айырша» атаўларына қатты сөз-

лер менен тил қатады. Шынында, бул шайырдың тилсиз, сезимсиз атауларға емес, көзи көріп, дени сезсе де көрмегендей, сезбегендей болып, халықтың аш-эптадалығынан да пайдаланыу ушын қаны қатып, ашкөзлик етип отырған, балықлы жерлерди ийслеген рус хәм жергиликли байларға айтылған сөз болып табылады.

Шайыр жарлы балықшылардың хәм улыұма қарақалпақ мийнеткешлериниң басындағы бундай трагедиялық жағдай заман ақыбетинен деп түсинеди хәм усы түсиникти мийнеткеш халық көпшилигиниң санасына жеткерип, олардың сана-сезимин оятыуды ойлайды. Қандай қыйыншылық болса да, жарлы халықтың жырын жырлап, бай, ийшан, молла, патша хәкимлериниң ўәкиллерине тил тийгизиў дин ўәкиллери тәрeпинен қадаған етилсе де, Омар мийнеткеш халықтың жырдын жырламай, шын турмыс аўхалын шығармаларында сүретлемей тура алмайды. Ол ашшы хәқыйқатлықты гейде ашықтан-ашық сәўлелендирсе, гейде астарлы да сәўлелендире алған. Буның оның «Көринди», «Қалбығай» хәмде басқа қосықларынан анық көре аламыз. Шайырдың «Көринди» қосығында бир жарлы балықшының аўхалы баянланады. Оның трагедиялық аўхалға түсип, хәлек болыуы заман ақыбетиниң нәтийжеси деп көрсетиледи.

«...Қысымды етипти баяры жанға,
Бетлерди бояпты қыш-қызыл қанға,
Талабын душпаны бастырмай оңға,
Адамға әжайып заман көринди...»

Бул қатарларда шайыр адамның суўға кетип набыт болыуы, адамның хорланыуы, мийнет адамларын аяўсыз жаллап жумсаушы байларды ойландырмайтуғын, социал-теңсизлик хәким сүрип турған заманда адамның бақаланбайтуғынын, адамның тәғдири мал-мүликке, байлыққа байланысly екенин көрсетеди. Соның ушында шайыр:

«...Жыласам көзимниң оты өшеди,
Бул дәртимниң түйинин ким шешеди...»

— деп жар салады, барлық күши-дауысы менен халық көпшиликке ун қатады.

Мийнеткеш халықтың басындағы бахытсызлық аўхалдың заман ақыбетинен екенин тек жоқарыда айтылған қосықларда емес, шайыр басқа шығармаларында да кең түрде көрсетеди. Мысалы, оның «Берермен», «Бар екен» қосықларында да заман ақыбети өткiр сөзлер менен айтылады.

Омар Сүйирбек улы мийнеткеш халықтың аўыр турмысын көркем хәқыйқатлыққа айландырып, шынлық пенен сүўретлеуши ғана емес, соның менен бирге сол халықтың ғамхоршысы, оның тәғдири ушын жаны ашыйтуғын, халық ғамы ушын жанында аямайтуғын шайыр иретинде көзге түседи. Ол ирети келсе қо-

лынан келгенинің барлығын ислеп, мийнеткеш халыққа пана болғысы, оны езиушілерге талатпаушы, хорландырмаушы болғысы келеді. Ол бұл идеясын «Кемал» деген қосығында төмендегіше береді:

«Камшыға қолды узатпа,
Пухараны шуұлатпа...
Сениң өзиң пығлың жаман,
Салма басқа ақыр заман...»

Бұл езиуші класс топарының ўәкилине ашық қарсылық хәм қыянетин бетине туўра айтыўлық болып табылады.

Шайырдың керкем шығармаларын таллап қарағанымызда, оның тематикасының оғада кең екенин көреміз. Омар социал тенсизлик проблемаларын сүүрстлегенде, заман ақыбетин сөз еткенде, турмыстың, адамлар арасындағы қатпасықтың түрли кәсиптеги, қатламлардағы айырмалықларды ашық хәм конкрет айта отырып, бережақ идеясын терең хәм түсиникли етип көрсетеди. Усы көз қарастан оның дин, ўәкиллери ҳаққындағы қосықлары үлкен әҳмийетке ийе.

Омардың «Бар екен» қосығы оғада характерли хәм бай мазмунлы. Омар бұл қосықты Қарақум ийшанның арпасын орып, хызметин ислеп жүргенде 1916-жылы шығарған. Қарақум ийшан— ол ўақытларда Әмиўдәрьяның төменіндеги ислам дининиң уясы, барып турған бас ордасы болғаны мәлим.. Шайыр бұл жерде бир нешше ай ийшан-моллаларға жалланып хызмет етеди. Мийнеткеш халық пенен дин ўәкиллериниң қатнасын өз көзи менен көреді. Ол дин ўәкиллериниң байларға бир түрли, жарлыларға екнши түрли қарағанын, дин ўәкиллериниң өзлери ҳаққында жүргизген «хәммеге қалыс әдил, таза, пәк ислерин» көрмейди, керисинше олардың пәс қыянетлик ислерин ацлайды. Әдепсиэ молланы, ашкөз шайхты, пейли бузық мақсымларды, пулға қызығып, сол ушын биреўдиң некесин бузған қазы, ахунларды көреді. Садақаны мол етип берип, дин ўәкиллерини тойдырғанды хұрметлеп, бермегенди ақыретлеп отырған дин малайларың көзи менен көрип, тәни менен сезеди. Оларға «аўзын ашқан урылар» деп, нәлет тацбасын басады. Шайыр образлы сөзлер менен:

«...Дос екенсең, қарның бәрха тоқ болса,
Ғас екенсең, шуҳасы жоқ ҳақ болса,
Оған берер қара пулың жоқ болса,
Сырт көрсетер, сыртланлары бар екен...»

...Әззилдиң мөканының бири екен,
Сырты ақты, иши толы кир екен...»

деп көрсетеди.

Шайыр усы ҳақыйқатлықты өзиниң басынан өткен турмыс деталы менен толықғырады. Мысалы, шайыр жазып отырғанла-

рының қеш қаңдай қосымтасыз шыңлық екенін, бұл дін уясы болып аталған жерлерде әділлік, теңлік, хақыықатлық жоқ екенін көрсетіуі үшін төмендегі деталды келтиреді:

«...Мен қолымды берсем, қолын бермеді,
Мен сәлемін берсем, сәлем бермеді,
Жумабайдай мен сорлыны көрмеді.
Жумабайдың жуп қошқары бар екен...»

Демек, шайыр қыялдан емес, турмыста көргенін, турмыста барды бар, жоқты жоқ деп, дін ұәкиллерінің өз ислері, өз міннез-құлықтары менен әшкаралап отыр. Бұрын Қарақұм ийшанға, оның медиресесіне, молла суұпыларына сөз тийгизиуі, оларды әшкаралау хәмме шайырдың қолынан келсе бермеген. Омардың бұған батылы барыуының себебі, өз күшіне, халық таянышына, өзгерген жағдайда исенген. Сопың ушында шайыр усы күнге шекем айтылмай, бірақ мийнеткеш халық хәм өзінің жүрегінде топланып жүрген Қарақұм ийшан хаққындағы «сырты ақта, иши толы кир» идеясын енді бүркемей сыртқа шығарып, оны көрсеткен. Омардың бұл қосығында жаңа жағдайдың,—халықтың сана-сезимінің өсиуі, дін ұәкиллерінің күши халықтың өсип баратырған бирлік күшінің алдында хәлсізлене баслағанын, шайырдың сезе баслағанын аңлатады. Усы жағдайларды турмыс силтеуі менен аңғара билиуі, оны көркем әдобиятта көрсете алыуы—үлкен табыстың бири болып табылады. «Барекен» қосығы мийнеткеш халық жүрегіннен өшпес орын алған, тек мамзун хәм идеяға бай болып қалмастан, сөз өнерінің сөнбес, бузылмас, жоғалмас, сөтилмес кестелерінің бири.

Омардың динге көз қарасы, дін ұәкиллерін әшкаралауы оның «Кемал», «Бекман» хәм басқа да шығармаларынан жақсы ақланады. Бұл шығармаларда шайырдың өз заманының алдыңғы қатар адамы болып, мийнеткеш халық тәрепінде хәм сол халықтың идеясында болғаны, реалисттик көз қарасты дауам еткені сезилсиді. Бірақ бұлардың барлығынан Омарды үзіл-кесіл атеист, динди пүткіллей бийкарлаған адам деген мәни шықпауы керек. Оның динге көз қарасында айырым қарама-қарсылықтар бар. Бұл хаққында мысал келтириуі мүмкин:

«...Бир алла қаратып дәрья дегішин,
Алды мухминлердің еккен егисин...
...Қуда құдирет пенен танабын тартты,
Танабын тартқан соң мийнети артты...»

Бұндай айырым қарама-қарсылықтар болса да, ол барлық нәрсенің тстиги «қудайда» деп түсинбеген, мийнеткеш халық бириксе, күш қосып гүрессе, өзине бахытты жеңип алады, оларға да нәубет жетиг, байлардың соның ишинде дін ұәкиллерінің де мийнеткешлерге исленген қыянети, әдилсізлігі сапланады, деп үмит еткен. Ол усы идеясын төмендегі қатарларда ашық билдиреді:

«...Бул ялғаншы дүнья кетер,
Ким жылап, ким шалқып өтер,
Мүсәпирге нәубет жетер...»

Шайырдың дин ұәкиллериниң жамап, бузықлық, мийнеткеш халыққа қыянет еткен ислерин әшкаралауы өз заманында, мийнеткешлердин сана-сезимин оятыу ушын, оларды гүреске шақырыуда үлкен әҳмийетке ийе болды

Омар Сүйирбек улының шығармаларында туўған елин, халқың сүйиу ҳаққындағы қосықларда көп орынды ийелейди. Оның барлық шығармаларында қарақалпақ мийнеткешлериниң мәпи орайлық орынды тутады. Шайырдың «Елим», «Қайтаман», «Еллеге», «Жаңа суў» ҳәм басқа қосықларында өз туўған жерин сүйиудиниң мысалын көриуге болады. Жоқшылық ҳәм кемтарлықтың самалы қуўып, туўған жеринен қанша алыста жүрсе де, оның жүреги өзи туўылған елинде болып, туўылған жериниң тәбиятын күшли муҳаббат пенен есине алады.

«...Үйрек ушып, ғазлар қонған көллерим,
Қатар қонған жаз жайлауда еллерим,
Тең құрдаслар менен жүрген күнлерим,
Ядыма түсипдур мениң нәйлейин...»

Шайырдың өз елин сүйиу, патриотлық темада жазылған қосықларына нәзер салғанымызда, ол өзиниң жекке басының мәпини лирикалық кеширимлерин пүткил қарақалпақ мийнеткешлериниң мәпи ҳәм турмысы менен байланыстырады. Ол өз халқының шадлығына шад болып, бахытсызлығына, бүлиниўшилитигине жаны ашып, халық қайгысына ортақласады. Соның ушын да ол:

«...Асманыу зәминде қапылған екен,
Бизиң ығбалларға табылған екен,
Қарақалмақ қырық жола шабылған екен...»

деп аяныш пенен жазады.

1908—1911-жыллар ишинде дийханшылыққа қолай, малларға жай, «Жаңа суў» жерине теңиздин ашшы суўы түсип, дийханшылыққа қолайсыз болып қалады. Жазда «Жаңа суўды» жайлайтуғын, қыста «Самай» атауын қыслайтуғын қалың ел плажсыздан ата мәканын таслап, басқа жақларға көше баслайды. Усы көшкенлердин ишинде Омардың бала-шағасы болады. Бул факттен пайдаланып шайыр «Жаңа суў» атлы қосығын шығарады. Бул қосықта да елди, халықты, туўылған мәканды сүйиу сезимлери жақсы көринеди.

«...Жайлауым «Жаңа суў», қыслауым «Самай»,
Еки ортадан көшти бир адам қалмай,
Суўың қашып, сениң дақылың болмай,
Дәулетиң басыңнан тайды, «жаңа суў...»

Шайыр тәбийгый апатқа халықтың илаж көре алмағанына,

қоныс басқан меканынан айырылып, бүлингенине қыйналады. Бул халық басындағы айырым турмыс деталы болса да, бундай ұақыяның жийи болып турғаны, соның ушын бул турмыслық ұақыялар шайырдың кеўилин аударғаны мәлим.

Омардың елли, халықты сүйиў темаларына жазған шығармаларының характерли жағы сонда, ол адамларды, әсиресе, жасларды, әдеп-икрамлы болыўға, ҳадал мийнет етиўге, халықтың ең жақсы дәстүрлерин беккем сақлаўға шақырады.

Октябрь Социалистлик революциясына шекемги қарақалпақ әдебиятын сөз еткенде, әсиресе әдебиятта ҳаял-қызлар мәселесиниң қойылыўын ҳәм сүүретлениўин көрсетпей өте алмаймыз. Себеби, ҳаял-қызлар мәселеси, оның әдебиятта сүүретлениўи—бул әдебияттағы муҳаббат темасы ғана емес, соның менен бирге, терең ҳәм үлкен социал жәмийетлик темада болып есапланады. Омар Сүйирбек улының ҳаял-қызлар ҳаққындағы шығармаларында өзине ылайық жаңалықлар бар. Ол жаңалықлар мийнеткеш халықтың Октябрь алдындағы көтерицки жағдайына байланыслы. Омардан бурын өткен демократ шайырларда ҳаял-қызлар ҳаққында жақсы көз қараста, алдыңғы идеяда болғанын билемиз. Омардың олардан өзгешелиги ҳаял-қызлар азатлығы улыўма идеяда емес, жанлы конкрет, адамлардың ис ҳәрекетинде, әсиресе ҳаял-қызлардың өзлериниң өз азатлығы ушын гүресин сүүретлеуде көринеди. Шайырдың ҳаял-қызларға арналған «Гүлайым», «Перийзат», «Бийбиайша», «Бийбижан», «Қызлар», «Гүлбазар», «Бийбигүл», «Бирге жүрсем қызлар билән», «Бийбигүлжан» ҳәм басқада қосықлары бар. Бул шығармалардың барлығында дерлик шайыр ҳаял-қызлардың социал теңлик проблемасын ортаға қояды. Мысалы, шайырдың «Бийбижан» атлы қосығын алайық. Онда Бийбижанның туўысқан ағасы өз қарындасын қыз сүймейтуғын Өтемис деген бай баласына берип, Өтемистің қарындасын өзи алғысы келгени, солай етип, қарсы куда болатуғыны айтылады. Қыз буған қарсы шығады. «Сен сүйгениңди алыўға талапланғанда, мен сүйгениме барыўға ҳақым жоқпа?» деген саўалды қыз ағасының алдына қояды. Басқасын айтпай, саўалдың усындай қойылыўының өзиде заман-дәуир, лебин, азатлық тилегиниң ояна баслағанын сездиреди. Шайыр қыздың атынан бул идеяны конкрет көрсетип береді:

«...Жаным аға, құлақ салсаң сөзиме,
Жетим қалып ергендеги изиңе,
Мени берип, байдың қызын алыўға,
Ойлан аға, ылайықпа өзиңе?»

Бүгин мени берип сүймегениме,
Сен қосылғың келди бир сүйгениңе,
Бул исиңе олла разы емеспен,
Жаным аға, келседағы кеўлиңе.

Некемди қыйсада қазы ҳәм молла,
Берген аманатын алса да алла,

Қарсы қудалыққа бергениң менен,
Өтеміс жаманға тиймеймен олла...

Бирақ қыздың ағасы қарындасының сөзін тыңламайды. Оның нийети, мақсети, таза мухаббат емес, малды көбейтіу, байлықты арттырыу болып көрінеді. Байдың қызына үйленгенде де, байдың баласына сулыу қарындасын сүймегенине қарамай бергенинде де оның ең биринші мақсети—байлықты арттырыу болып табылады. Бул феодалдың типтік психологиясы екені мәлім.

Бул: «Бийбижан» қосығында өз еркинлигин сүйиуші, оған талпынушы, оны ашық, кескин қойыушы қыз хэм оның феодал ағасы сүүретленеді. Шайыр бул жерде сол турмыста болған нәрсени өзи жасаған заманның талабына, жағдайына жууап берсерлік етип, турмыс шынлығын көркем хақықатлыққа айландырып отыр. Шайыр хаял-қызлар азатлығын, олардың теңине, сүйгенине қосылу идеясын басқа қосықтарында да ашық етип бере билген. Мысалы, «Қызлар» қосығында төмендегі қатарға нәзер салайық:

«...Мениң зарым сизлерге сол,
Өз теңлеріңе берің қол...»

Шайыр көп қосықтарында қызлардың малға сатылуына, малы-мүлки көп байлардың өз теңі емес, жас қызларды алыуына нарийзалық билдиреді, хаял-қызлардың өз теңине қосылып, азатлықта жасауын эрман етеді.

Омар Сүйирбек улының хаял-қызларға көз қарасының алдыңғы қатар адам иретінде көринетугынының тағы бир белгиси—ол дин үәкиллериниң үйретиуіндеі хаял-қызларды ер адамдардан кем санамайды. «Шашы узын, ақылы келте»—деп қарамайды. Хаял-қызларды әдепли-икрамлы, ақыллы-пәмли деп көрсетеді:

«...Дүньяның гүлисең, артықмаш иреңли,
Жаныма жан қосар, дәрманым қызлар...»

Усы еки қатардың өзінде үлкен мәни бары, қызларға адамзаттың ең жақсы гүли деп қарауы, жигитлердің ауыр мийнетин, турмыстағы қайғы-хәсиретти тек мухаббат ғана бир қатар жеңиллестиреді деп көрсетип отырғаны түсиникли. Таза мухаббат—шайырдың, хәр бир хақ нийетли жигиттиң жанына жан қосар дәрманы болып есапланады.

Солай етип, шайыр көп қосықларын таза мухаббат темасына бағышлайды. Мухаббатты шайыр жоқары бахалайды. Шайыр мухаббат хақындағы қосықларын тек жай сүйиушілік емес, адамның өмири, адамгершилик бийик қәсийетлер менен байланыстырады. Мухаббатта алдаушылықтың болмауы, бир-бирин сүйген жүректің таза болуын, бир-биреуге шын мәнисінде берилгенликти талап етеді. Шайыр өзиниң усы сезимин «Перийзат» қосығында көркем етип бере билген:

«...Несин тартып барса келмес кетсеңде,
Йолында құрбанлық боларман сениң...
Бир қара, ашықман йузиңе мийман,
Ялғаншыда ашық дәртлери яман,
Йолында тасаддық болсын шийрин жан,
Ашығың құрбана йолында сениң...»

Омар Сүйирбек улы көп қосықларында қарақалпақ қызларын шығыс әдебиятындағы белгилі Ләйли, Зулайха, Хұрлиха, Зухра, Шахсәнемлерге теңейді. Ышқы мухаббатта усы образлар қатарында болғысы келеді. Ол хәр бир жигиттиң Хұрлихадай, Ләйлидей, Зулайхадай беккем берилген яры болыуын, мухаббатта солардай шын бир-биреуин турақлы сүйиушилик болыуын әрман етеді. Соның ушын ол:

«...Хамра менен Хұрлихадай,
Ашықлық дәркар жигитке,
Ғәрип ашық Шәсенемдей,
Сәўер яр дәркар жигитке...»

деп ишки сезимлерин анық билдиреди. Мухаббатта теңликти әрман етиу, сүйген яры алдында таза болыу, сүйген қызды өзи-пен кем көрмеу, оны өмир гүли деп есаплау—шайырдың алдыны идеяда болғанын дәлиллейді.

Шайыр мухаббат қосықларын үлкен йош, жигер хәм қызығыушылық пенен жырлайды. Оның бул темадағы қосықлары қарақалпақ әдебиятының жақсы үлгилери болып есапланады.

Омар Сүйирбек улының шығармаларының ишинде юмор хәм сатира жанрыда әдеуир орын тутады. Оның бир қатарын, биз жоқарыда көрсеттик. Әсиресе оның «Айтпасам болмас», «Аннақул», «Бар екен», «Кемал», «Ләўзе бар екен», деген шығармалары етकिр сатира болып есапланады. Омар бул шығармаларында байларды, саўдагерлерди, дин үәкиллерин өтकिр сөз бенен қатты критикалайды хәм әшкаралайды. Шайырдың юмор қосықларында бир қатар адамлардағы кемшиликлер үстинен күлиу, сол күлки арқалы ол кемшиликлерди сапластырыуға жәрдемлесиу бар. Шайыр юморды өмирдеги күлки туўғызарлық қубылысларды сәўлелендирип, оқыушы да жумсақ өкпе гийнесиз күлки пайда етип, гөзлеген мақсетине, ойына жетиуди нәзерде тутады. Шайырдың юморлық қосықлар қатарына «Қурбан», «Бос турғак қазанын бизге бермеди», «Дуўай сәлем Қурбанбайға» хәм тағы басқалар киреди.

Шайырдың юморлық шығармаларынан «Дуўай сәлем Қурбанбайға» деген қосығын алып көрейик. Бунда кисиниң тилиң алмайтуғын, өзиниң хал жағдайын билмейтуғын өр минез Қурбанбай сүүретленеди. Ол арық торы тайын арбаға жегип, көтере алмайтуғын балықты толтыра жүклеп, Шымбайдың базарына кетеди, ол жолда жүкти көтере алмай, Шымбайға да, аўылға да қайтып жете алмай жолда турып қалып ұайран болады хәм ар-

ба толы балық заяға шығады. Усы жөнсіз ис, өр минездің үстiнен күлiн, шайыр төмендегi қатарларды жазады:

« . Көп пул бердiң торы тайға,
Турып қалды жылға, сайдан,
Артық пайда саған қайда,
Дуғай сәлем Құрбанбайға,
Торы тай жүрмей күйдирдi,
Азыққа сөкти түйдирдi,
Жолға балықты үйдирдi,
Дуғай сәлем Құрбанбайға...»

Омардың юморлық дәретпелерi ишiнде «Бос турған қазанын бизге бермедi» деген қосығы да характерлi шығарманың бiрi. Бунда бiрiншiден, шайыр жасаған дәуiрде қазанында жеткiлiклi болмай, халықтың ағыр турмыста жасағаны көрсетiлсе, екiншiден, бос турған қазанды жолдасларына бермей, кызғаншақ адамлар үстiнен күледi де, күьедi де. Мысалы:

«...Ағажан деп жуғуырып барды Арзыбек.
Айта берсем Аманбайдың сөзi көп,
Берме деди Ермухандай жүермек,
Бос турған қазанын бизге бермедi.»

Шайырдың «Құрбан» атлы юморыда адамның жаман минезiне бағышланған. Бунда Құрбанның жора-жолдасларына құрметсiзлiгi хәзiл күлкiге алынып, адамларды бундай жаман әдетлерден сақланыуға шақырады.

Демек булардың барлығы Омар Сүйiрбек улының сатира хәм юмор жанрында көп шығармалар дәреткенiн, қарақалпақ әдебиятында усы жанрды рағажландырыуда белгiлi үлес қосқанын көрсетедi. Оның дiн үәкiллерiн әшкаралайтуғын сатиралық шығармалары менен адамлардың бiр қатар жаман минезлерi үстiнен күлетуғын юморлық дәретпелерi бүгiнгi күн ушында әхмийетлi. Омар бул шығармалары менен өз дәуiрiнде халық көпшiлiгiне хызмет етiп қалмай, бизiң заманымызға әдеуiр дәрежеде хызмет етедi, әдебиятта сәулендiрiп, оларды типлiк характерде көрсете билдi. Омар қарақалпақ мийнеткешлерiнiң турмысын жақсы билген. Әсiресе оның «Қазан», «Айырша», «Атабай құм», «Көрiндi», «Бар екен», «Айтпасам болмас» шығармалары үлкен реалистлiк дәретпелер қатарынан орын алады. Ол турмыста болған шынлықты көркем хәқыйқатлыққа айналдыра билген.

Оның «Не пайда» қосығы өзи пүткил қарақалпақ халқының трагедиялық, бахытсыз турмысын сәулендiредi. Шайырдың реалистлiгi сонда, ол жәмийеттегi, адамлар арасындағы айырмалықты дурыс сезiп көре биледi. Ол заманның мийнеткешлер ушын қолайсыз екенiн езиушiлiк дүзимнен болып атырғанын айыра алады. Соның ушында ол:

«...Етпеди залымлар кеулимнiң хошын,
Жедик бәрха байдың дүмпшiн, мушын,

Көрсеттилер бизге қолының күшин,
Бұл дүньяға шыққан менен не пайда...»

деп жазады.

Омар дәуірдің баслы мәселелерін тема етип таңлап алып, оны көркем хәқыйқатлыққа айналдырғанда ең дәслеп мийнеткеш халықтың реал турмысын көреді. Патшалар, ханлар бийлеген дәуірде салықтың аұырманлығы халық көпчилигине түсетуғыны мәлим. Шайыр усы жағдайды өзиниң «Айтпасам болмас» қосығында оғада өткір етип көрсетеді. Бул қосықты үстем класстың хәкими болған Жәнибектиң халыққа аұыр салық салып постырыўға дейин алып барғаны сүүретленеді. Мийнеткеш халық бундай ылайсаңға шыдай алмай дийханшылық етип отырған жерлерин таслап, балық пенен күнелтиўге—теңиз жағаларына көшеди. Усы шынлықты сүүретлеп шайыр төмендеги қатарларды жазады:

«...Усына халық шыдай алмай салыққа,
Өскен жерин таслап көшти балыққа,
Жәнибек ылайсаң салды халыққа,
Оның хорлықларын айтпасам болмас...»

Ол «Қайтамақ» атлы қосығында сонша мийнеттиң хәқысы тамағына жетпей, елге қайтарда бир пул аұыслай жүрген күлликшилерди сөз етеди. Соның ушын шайыр бундай хорлықлы мийнет етип, тапқаны тамағына жетпей жүргеннен елге қайтқанды мақул көреді.

«...Бес жыл жүрдим, не таптым,
Жортып жуўырдым, шаптым,
Бир пул таппай, мынаў қайттым,
Қалай қаламан, қаламан...»

Омар қосықларындағы характерли жағдайдын бири, ол жалланба рабочийлардың турмысын өз шығармаларында көбирек көрсетеді хәм оны хәқыйқатлық пенен сүүретлей биледи. Буны жоқарыдағы аты аталған қосықлардан басқа «Быйыл мерскеден қалдық, яранлар», «Қосшым қапа болма, гелле саў болсын» хәм басқа шығармаларынан анық көриўге болады. Келешекке оптимистлик пенен қараў реалистлик шығарманың баслы шәртлериниң бири. Реалист шайыр усы ұазыйпаларды орынлай отырып өзінде, халықты да, келешектен үмит үзбеўге, болажақ заманның бахытлы болыўына, ел ушын мийнеткешлердиң бирлесип гүресиўине шақырады хәм рухландырады.

«...Күни түни еттиңиз хәммениз хызмет,
Қалайда жаснармыз деген бар үмит...»
«Омар сөйле, қайғы етпе қамықпа,
Қыя шөлде әрман менен жабықпа...»

Омар шығармаларында реалистлик көринистиң үлкен белгилериниң бири—қарақалпақ халқының турмыс жағдайларында класс-

лық қарама-қарсылықтың оғада айқын көриніуі, хәр класс, хәр қатламның өз мәплери, өз идеялары бары ашық сезиледи. Шайырдың реализминде көзге түсетуғын тағы бир нәрсе—сл көпшилик шығармалардың адамгершилик, адамның газа ботыуы ушын гүрес идеясының берилиуінде болып табылады. Шайыр адамды хорлаушыларды эшкаралайды. Жуумақлап айтқанда, жоқарыда көрсетилгенлердің барлығы Омар Сүйирбек улының үлкен реалист шайыр болғанынан, қарақалпақ әдебиятында реализмнің ра-ўажланыуы ушын белгили үлес қосқанынан, солай етип, қарақалпақ әдебиятын реалистлик шығармалар менен байытқанынан дерек береді.

Омар Сүйирбек улының шығармалары өзине тән көркемлик өзгешеликлерге ийе: Шайыр ең дәслең өз халқының ауыз еки әдебиятынан шебер пайдаланған. Шығармаларында халықтың нақыл-мақалларын орынлы қолланады. Олар оригинал менен үйлесип, шығарманың көркемлик сапасын арттырыуға тәсирин тийгизип, сүүретленежақ ўақыяны халыққа жақын хәм түсиникли етип тургандай сезиледи. Мысалы. Бай Ораз шайырдың хәм басқа адамлардың мийнет хәқысын бермеген. Бул хәққында шайыр «сақла деген сыпайынның сыйынап» нақылын қолланылады. Бундай мысалларды шайырдың басқа шығармаларынанда көриуге болады.

Шайырдың көп ғана қосықларында халық ауыз әдебиятының үлгилерин, тенеулер менен эпитетлерин қолланыу көбирек көзге түседі. Бул жағдай шайырдың қосықларының көркемлигин арттырыуға себепши болады. Буны шайырдың «Гүлайым» қосығынан жақсы көриуге болады.

«Әлиптей қәўметің талдай бүгилмиш.
Көзден жасым дәрья болып төгилмиш.
Қанжар урып қара бағрым сөгилмиш,
Жанымның жананы жаным Гүлайым».

Жоқарыдағы қосық қатарларындағы «көзден жасым дәрья болып төгилмиш» сөзлерин халық ауыз еки көркем дәретпелеринде көбирек ушырасатуғын гипербола усылы екени мәлим. Халқымыздың бай ауыз еки әдебиятындағы усындай усылларды өз дәретпелеринде орынлы қолланыуы шайырдың өз өнеринің шебер зергері екенинен дерек береді. Гипербола усылы шайырдың муҳаббат темасында жазған қосықларында ғана емес, басқа шығармаларында да көплек ушырасады. Мысалы, «Гүлим бий» шығармасында:

«...Қасқадан соң мингенлери буўрылды,
Шүү дегенде жер танабын қуўырды...»

хәм «Бийлерим барды» қосығында:

«...Атының шылбырын белине тағар.
Бир тумағы тоққызыңа тон болар...»

деген қатарлар бар. Усы қосықлардағы «шүү дегенде жер тана-

бын қууырды», Бір тумағы тоққызыңа тон болар» деген қатарлардың гипербола екені сөзсіз.

Омар Сүйірбек улы өз шығармаларының көркемлігін арттырыуда шығыс әдебиятының үлгілері менен оларда жиі қолданылатуын теңеулер лирикалық қахарман атларында орынды пайдалана билген. Шайыр «Гүлбазар» қосығында қарақалпақ қызы Гүлбазарды Шәсенемге теңесе, «Жигитке» деген қосығында қарақалпақ жигитлеріне Ләйли хәм Хурлықадай ярларының болуына әрман етеді. Бундай теңеулер менен атамаларды орынлы қоллана отырып, шайыр өз шығармасының сулыұлығын көркемлігін арттырып, оның оқыушыға тәсірлігін күшейтуге еріскен. Ислетілген теңеулер берилежақ образдың мазмунын толықтырып, шығарманың көркемлік қәсіістин жоқары көтергенін көреміз:

«Өз алдына топаландай шыңғытып,
Кесе турсан қуу қабақтай қаңғытып,
Басып отип, өзін суұдай шалқытып,
Азап бергенлерге азап берермен».

Усы төрт қатарда үш теңеу тұр. Бірінші хәм үшінші қатарда үстем класс үәкілдерінің минез құлқы зорлығы, мийнеткеш халыққа ислеген жәбір қыяметлері халыққа түсиникли, орынлы теңеулер менен берилсе, екінші қатардағы теңеу мийнеткеш халыққа қаратылып айтылға.

Омар Сүйірбек улының бай феодалларға өшпенлігі, оларды жек көриушилигі сондай күшли, олардың мийнет хәққындағы теңеуді турмыстың өзіннен алып, «қарны мстей, кебежедей», «сымбаты кескен теректей»—деп сүүрстлейді. Ал, Қарақум ийшандағы дин үәкілдерін әзәзул хәм шайтанға теңсйди. Мысалы: «Кемал» қосығындағы төмендегі қатарларды алып көрейік:

Сымбаты кескен теректей,
Бетиң өкпе хәм жүректей,
Тандырга жапқан шөректей.
Қызарыпсаң аға Немал...»

Шайыр мухаббат темасында жазған қосықларында өзіннің лирикалық қахарманларын көбинесе гүлге барабар санайды:

Ғош жигиттиң ишин оттай жапдырған.
Дүньяның ашылған гүлисең қызлар...»

Омар Сүйірбек улы өз шығармаларында көркем сүүретлеу құралының эпитет усылында жақсы пайдаланған. Мысалы:

«Ау салсам қолице балың түспейди,
Тамағым аш, шарға бойым өспейди...»

Бундағы «шарға» эпитети «бойым» сөзіне байланысып, берилежақ мазмун хәм көркемлік толықтырылған.

«...Қапалыққа салып нашар басымды,
Ағыздың көзімнен қанлы жасымды...»

Замаң тарлығында бахытсыз дәуірдің қысыұмет тырнағына илинген Бийбижанның зары усы ски қатардың өзінде терең сезилип тур. Усы сезимди «қанлы жасым» эпитети әдеуір дәрежеде күч ейтип турғаны анық. Бундай эпитетлер сөзди, идеяны күшейтиўге ғана емес, ал шығарманы тәсирли хәм көркем етиўге де, себепши болып турғаны мәлим. Шайырдың шығармаларынан эпитетти қолданыўдың басқа да мысалларын көплек келтириўге болады.

Омар Сүйирбек улының шығармаларында әдебияттың сүүретмеў қуралының жоқарыда көрсеткенлерден басқа да усылларын қолланғанын көремиз.

* * *

Худайберген Жебеген улы 1881-жылы гедей-дийхан семьясында дәзирги «халқабад» совхозының территориясында туўылған. Худайберген Жебеген улының бизиң қолымызда тек «Мәрдикар» атлы үлкен дәстаны бар. Буны шайыр 1916—1917-жыллары жазған хәм 1917 жылы февраль революциясынан кейин мәрдикарлықтан елге қайтып келгеннен соң дәстанды 30 дапа етип, қол жазба ретинде жазып таратады. Дәстан 1500 қатар қосықтан хәм қосық араларында ўақыяны түсиндириўши әдеуір қара сөзлерден ибарат. Дәстан 1916-жыл ўақыясына арналып, өз ўақтында жазылған ец үлкен шығармалардан есапланады.

Шайыр жаслайынан әдебият пенен шуғылланған, көп қысса китапларды сақлап, оны соңғы ўаққа шексиз оқып келген. Өз заманының алдыңғы шайырлары менен тығыз байланыста болған, ол әсиресе Әбдиқәдир Бекимбет улының қосықларын жақсы биледи.

Худайберген Жебеген улының «Мәрдикар» дан басқа шығармалары жоқ. Шайырдан бизге қалған мийрас оның «Мәрдикар» дәстаны. Дәстанда:

...Бойын болмай бир иш қылып өлтирди,
Хабарына хәр бир йерге йеткерди...
Адам бер деп бир күн хабар келтирди,
Шымбайдың хәкими урып өлтирди...

дейди.

Бул қатарлар тарийхий дереклерде 1916-жылғы көтерилистин шығыў себеплерин, халықтың аўыр аўхалы хәм патшаның 1916-жыл 25-июньдеги буйрығы бойынша жергиликли халықтан тылдағы жұмыслар ушын адам алынады деп көрсетилиўин тастыйықлайды.

Тарийхий дереклерде Әмиўдарья бөлиминиң пачальниги полковник Колосовский, басқа да болыслар, хәкимлер мобилизация ўақтында пара алыўшылықты, мийнеткеш халықты талап жеўшиликти күшейткен. Олар халықтың балаларын мәрдикарға жибек

риўге күш салған. Жарлылардың бири шайыр Худайберген Жебеген улы мәрдикарға кеткен. Мине, усы шынлық жағдайлар дәстанда ашық түрде көрсетиледи.

«...Хәр үйге жүз манат теңге салдырар,
Қайылман дегенди хатқа алдылар...
Адамларды хәр муқамға дөндирип,
Мәрдикар пул деп ақша өндирип...»

деген қатарлар жоқарыдағы пикирдің дәлліли бола алады.

Шайыр дәстанының буннан кейинги жағында Шымбайдан кетип Төрткүлге барғанша, Чарджаўға барып, оннан кейин поезд бенен Россия қалалары, Сибирьге барып хызмет еткенше көрген-билгенин баянлайды.

Халықтың мәрдикарға кетип баратырған уллары менен хошласыўы, қайғысы, мәрдикарға баратырған жигитлердин де психологиялық көрнислери дәстанда реалистлик пенен көрсетилип:

«...Кимнің келип турды ата-анасы,
Кимнің аға, ини, кимнің баласы,
Кимнің теңиў-досты, кимнің жорасы.
Сапа бирлә йығлап қалды яранлар.
Иол үстинде қыз жаўан тур йығлашлап,
Хәмме адам йүрек бағрын дағлашып,
Йүре алмадық коз яш бирлә шолашып,
Елден шыққан қыйын болды яранлар...»

делинеди.

Шайыр дәстанда жолда кетип баратырып Жиззақты көргенни онда ғарры киси менен жолығыш, ол кисиниң бул жерде де қатты көтерилис болғанын, патша хұкимети көтерилисшилерди аяўсыз жазалап, қаланы өртеп, оны жер менен жексен еткенин көрсетеди.

«...Адам бер деп бизге буйрық келтирген,
Урыс етин неше адамды өлтирген,
Шул себептен буны келип өртеген,
Буннан басқа созин биле билмедик...»

Шынында, 1916-жылы Жиззақта үлкен көтерилис болған. Езилиў хәм талаўға шыдамы таўсылған халық көтерилис жасап, Мәрдикарға улларымызды жибермеймиз деп, Жиззақтағы уездлик начальник полковник Рукинди хәм басқа да бир қанша хәкимлерди өлтиреди. Патша хұкимети бул көтерилисти де үлкен әскерий күш жумсап бастырады.

Дәстандағы үлкен унамлы көринислердин бири—мәрдикаршылардың тылдағы жұмысқа барып елди, туўған-туўысқанды сағыныў сезимлери, әсиресе шайырдың өзиниң патриотлық сезими, патша хәкимлериниң илажларына наразыларға өзиниң басшы болыўы шынлық пенен дурыс көрсетилген.

Худайберген сүйер қарақалпақты,
Ала ғойса абырай, намыс, атақты,
Дозаққа өртерем таж билән тахты,
Қарақалпақ деп қанлар жутқан күнлерим...

...Орыс патша өз жұртына жәбир етти,
Бәрше пухараның жанына батты,
Ахыр өз сумлығы басына жетти,
Бизге жууан берер күни болмас па?...
Патша тахтан түсти деп хабар келдилер,
Хәмме жұрт еситип хош ұақ болдылар,
Тутқын бенделерди азат қылдылар,
Бизлерге де азат күни туұмаспа?—

дейди. Шайыр бул қатарларда пүткил мийнеткеш халықтың ой-толғауын, жүрек сезимін беріп отыр. Ислам дінинің «Патша халықтың атасы» деген өтириги пүткиллей әшкараланды. Шайыр жоқарыдағы қатарларды 1917-жылдың февраль революциясынан кейін жазса да, турмыстағы хәқыйқат шынлықты, Россия империясын бийлеуші зулым патшаның қулатылыуын еситкенде барлық пухаранын ұақты хош болып, азатлық күн туұар деп қуұанғанын бере билген.

Шайыр В. И. Ленин хәққындағы халықтың ой-сезимін, түсинигин әдебиятта сәулелендириуіге умтылған, Мысалы:

«Ульянов дейди жапакешлер баслығын,
Пүткил елге билдирипти дослығын,
Залымларға еткен дейди қаслығын,
Бизге оннан қайыр келин жетпеспе?
Өзи алым хәм қайтпас ер дейди,
Патша менен алысыушы ер дейди,
Мийнеткештиң күни туұсын көр дийди,
Усындайлар басшы болып өтпесе?»

Бул қатарлардан В. И. Лениннің идеясын дұрыс түсингени көринип тұр. Халықта, шайырда Ленин жолын, Лениннің елге басшы болыуын қәлейди, әрман етеди. 1917-жылы октябрь революциясының алдында В.И. Ленин идеясы әдебиятымызда сәулелениуі мақтанарлық хәдийсе:

«Мәрдикар» дәстанның кейін.
«...Бахтыбай деп бизде белди байладық.
Теңлик өзи келер деп ақыл құрмадық...»

деген оптимистлик, қатарлар менен тамам болады.

* * *

Қазақбай Хожанияз улы 1887- жылы Шымбай районының «Құмжал» деген жерінде гедей-дийхан семьясында тууылып, 1945- жылы қайтыс болды. Қазақбайдың әкеси Хожаниязда шайыр болған.

Қазақбай Хожаниязов әдебиет исіне жасынан кірісіп, әкесінің өнерін күтә ерте ийеледі. Ол Октябрь революциясының алдында ақ атақлы қыссахан хәм шайыр болып жетіседі. Қазақбай әкесінің творчествосында болған гейпара, шеклениулер, қарама-қарсылықларға берілмейді.

Оның Октябрь революциясы алдындағы шығармалары уыны көрсетеді. Ол Октябрь революциясын шын жүректен қутлықлап, оны қабыл етил, совет дәуірінің биринши күнінен баслап, республикамыздың атақлы шайырлары Әбдиқәдир Бекимбет улы, Аяпберген Муұса улы, Сейфулғәбийт Мәжитов, Аббаз Дабылов, Садық Нурымбетов хәм басқалар менен бирликте халқымыз уыны еткен хызметі бар шайыр. Әсіресе, ол 1930-жылларға шекем Аббаз Дабылов хәм Минәж Матсапаев пенен көп уақытлар бирге болған, бирге іслескен.

Шайырдың көп қосықларын Октябрь революциясының алдында жазғаны уыны оған Октябрь алдындағы шайырлар қатарынан орын беріп, сол дәуірдегі шығармаларын көзден өткермекшіміз. 1916-жылдың тарихый материаллары тарихшы илимпазларымыз тәрәпинен көп уақтан бери үйренилип изертлениуде, әсіресе, соңғы жыллары бул мәселеге арналып бир қанша бириккен бас қоспа илимий кеңеслер болып өтті. 1954-жылдың февралында Ташкент қаласында болған СССР Илимлер академиясының Өзбекстан, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжикстан хәм Түркменстан ССР илимлер академиясы менен бирликте болып өткен сессиясы Орта Азия хәм Қазақстанда миллий азатлық хәрәкетінің, соның ишінде 1916-жыл көтерілісінің тарихын үйрениу жөнінде бир пикирге келгенликти көрсетті. Орта Азия хәм Қазақстанның барлық халқы сыяқлы көтеріліске қарақалпақ мийнеткешлери де актив қатнасты. Бул уақыялар бизің көркем әдебиатымызда, соның ишінде Қазақбай шайырдың «Бола баслады» қосығында сәуленген. Бул қосықта патша малайларының тосаттан өлтирилмегени, ол халық шыдамының таусылып, ғәзәбинің қайнап, зулымлық, әдалатсызлыққа қарсы пүткіл халық көтерілісі екені айтылады.

...Залым Николайдан хәмир болған соң,
Өзи зулым патша зорлық қылған соң...
Адамлар жыйылып кеңсеге келди,
Залым приставқа арзасын берди,
Пристав арзасын қабыл етпеди.
Әжеліне себеп бола баслады...
Оннан соң пристав қатыны қайда?
Тутыш услап алды енди не пайда...
Адамлар иркилип, сирә турсынба,
Услаған соң өлтirmeйин қойсынба,
Қыйын болады деп мойын бурсын ба,
Сүйреп Кегейлиге сала баслады...

—деп болған уақыяны реал сүүретлеп көрсеткен.

ЖАҢАБАЙ ШАЙЫР

Қарақалпақ халқының хәр тәрәплеме талантлы, халықтың даңқын шығарыушы перзенти Жаңабай Қаратай улы 1890-жылы қазіргі Кегейли районында жарлы дийхан семьясында тууылады. Жаңабайдың әкеси Қаратай дәслеп Қусхана тау бетлерде болған, соңын ала ол жерлерде күн көриу қыйын болғаны үшін кенегес-Ерназар аталықтың қарауына көшип келеди. Қаратайдың еки ұл, еки қызы болады. Төрт баланың ең үлкени Жаңабай болған. Жаңабайдың анасы Алтынай белгили Жәримбет палұанның тууысқан қарындасы Темирхожаның қызы.

Жаңабай шайырдың әкеси Қаратай Ерназар аталықтың есигинде бир неше жыл дийхан жүреді. Ерназардың зұлымлығы, мийнеткешлерге мийримсизлиги Қаратайдың басында да болады. Ол бул жерде турмысын жөнлеу былай тұрсын, бұрынғыдан да жаман аўхалға түседі. Ерназар аталықтың қысымынан зордан қутылып, қайын атасы Темирхожаның аўылына көшип барады да, байларға жалланып хызмет етеди. Міне болажақ шайырдың балалық жыллары усындай көшип қонып, кичиниң жалшысы болып, бала шаға үшін аўқатты бир күн тапса, бир күн таппай жүрген гедей семьясының қолына өтеди.

Жаңабай 15—16 жасларында әкесине жәрдемлесиу үшін күнликшилик ислей баслайды. Күнликшилик ислеп жүрген жеринде Жаңабай кишигирим тойларда гүреске түсип, күшинде сынап көреді. Оның бул талабы табыссы болып шығады. Дайысына тартып Жаңабай теңи жоқ күшке ийе болады. Бара-бара сол уақыттың атақты палұанлары Оразбай хожа, Ибраһым, Орынбай алабас Тұрсын мақсым сыяқты палұанлар менен гүреседи хәм оларды да жығады. Соңын ала Әмиұдәрьяның сол жағына өтип, тойларда Хийұа ханының атақты палұанлары менен гүрес тутысып, оларды да жығыу дәрежесине ериседи. Солай етип, Жаңабай Хорезм ойпатында хешким жыға алмайтуғын атақты палұан болып, оның күшине хәмме бас ийеди.

Жаңабай Қаратай улы атақты палұан болыу менен қатар, жақсы сазенде хәм басқы да болады. Ол асқан хош хәуаз, қызжигитлер сүйетуғын лирикалық қосықлар айтыушы, халық ықласпенен тыңлайтуғын намаларды орынлаушы, той-мерекелерде белгили атқарыушы дәрежесине жетиседи. Хожалықтың төмен аўхалы Жаңабайға шайыршылық, палұанлық, бақсышылық пенен күн көриуге мүмкиншилик бермейди. Социал теңсизлик усындай талант ийесин де хорлайды. Ол күнликшиликте қойып, байларға дийхан жүриуге мәжбүр болады.

Мәселен, ол Ақтуба бойындағы атақты Юсуп қазыға хәм буннан кейин Әбдимурат сары деген байға дийхан жүреді. Әлбетте, Жаңабайдың шайыршылығы, палұанлығы басқа езиушилер тәрәпинен есапқа алынбауындай жоқарыдағы атлары атал-

ған бай феодаллар тәрәпшән де баҳаланаиды, Жаңабайдың асқан өнери ғана емес, ҳадал мийнетине де дурыс мийнет ҳақы төленбей, басқа дийханлар қатарында хорлықлы күн көреді. Ол Юсип қазының есигинде аўыр мийнетти ҳәм қыйыншылықты өзіндей жарлы Муртаза менен бирге өткереди.

Жаңабай Қаратай улы әдебиятқа жас ўақтынан қызығады. Жыйналған экспедиция материаллары менен изертлеўлерде оның 15—16 жасларында қосық шығара баслағанлығы тастыйықланады. Бирақ Жаңабайдың шайыр болып қәлиплесиўи 1915—1916-жылларға туўра келеди. Шайырдың ең жақсы көркем, реалистлик шығармалары усы жылларда дөретиледи. Қаратай улы отыз алты жасында күшине жаңа толысып, жаңа дәўирдин жемисин тата баслаған ўақытта, 1916—жылы қайтыс болады.

Шайырдың бизге қалдырған творчестволық мийраслары айтарлықтай көп емес. Бирақ олар өзине тән өзгешелиги, айырықшалығы, халық ядында қаларлық сулыўлығы менен характерли.

Жаңабайдың әдебий мийраслары, оның терең халықлығы, сулыў лиризмине менен айырылып турады. Жаңабай мийнеткеш халықтың, әсиресе, өзіндей байларға дийхан болып жүрген жыллардың турмыс шынлығын жырлаў менен бирге, өз шығармаларында олардың жүрек сезимлерин сәўлелендирген. Оның асқан талантын мийнеткеш халық жоқары баҳаласа, өз ўақтының белгилли шайырлары да оның талантына ҳурмет пенен қараған. Мәселен, атақлы шайыр Аяпберген Муўсаев 1930-жылы бир топар илимий хызметкерлер менен сөйлескенде ол Жаңабайдың шайыршылығын аса жоқары баҳалаған пикирин билдиреди.

Шайырдың әдебий мийрасларын сөз еткенимизде, оның ХХ әсирдин биринши шерегинде шығармалар дөреткенин есте тутыўымыз керек. Оның үстине шайырды жақсы билетуғын, оның менен бир муңлас, бир сырлас адамлар «Жаңабай белгилли палўан болғаннан кейин көбирек ўақты сол кәсипке бағышлады, кейин пүткиллей палўанлық талапқа берилип кетти»—дегенди айтады. Булар шынлыққа сәйкес келеди. Соның ушын халық аўызында шайырдың Октябрь социалистлик революциясынан бурын шығарған қосықларының яд болып қалыўы тәбийғый нәрсе. Усыларға тийкарлана отырып, Жаңабай Қаратай улының тийкарғы шығармалары революциядан бурын дөретилген деп қараймыз. Оның 1915—1916-жыллардағы қосықларынан 1916-жылғы халық көтерилисинин излери сезиледи. Шайырдың бул дәўирдеги шығармаларынан мийнеткеш халықтың класслық сезиминин ояна баслағанын, езилиўши ҳәм езиўшинин ким екенин танып, мийнетте қайсы класс қандай орында екенин биле баслағанын, мийнеткеш халық өз азатлығы, ҳуқықы ушын гүресе баслағанын көремиз. Шығармаларында мәселениң усындай қойылыўының өзінде шайырдың дүньяға алдыңғы адам қатарында көз қарасын билдиреди. Бул шығармаларда дәўирдин баслы проблемасы ортаға қойылады. Усы көз қарастан оның «Қазы ийшан» қосығы оғада характерли болып табылады.

«Қазы ийшан» қосығын 1915—1916-жыллары шайыр Ақтуба бойындағы Юсип қазыға дийхан жүргенде шығарған. Юсип қазының Жаңабайдан да басқа еки дийханы болған. Қосықтың пайда болуы конкрет турмыс фактине байланысly болып, типлик характерди көрсетеди. Өйткени адамды адам жаллау, адам күшипен пидаланып, мийнетти көп ислетип, хақыны аз берип байу — тек Юсип қазының ғана емес, улыума езиушилер класы ўакиллериинң әдети екени мәлим

Қосықта үлкен социал теңсизлик проблемасы оғада ашық қойылады. Мийнет адамлары мийнетиниң жемисин өзлери көрмей, оны басқа, мийнет етпегенлер ийелеп, рахатин көрип жүргени үзил кесил етип айтылады. Мысалы:

«...Сәрхауыз бойында шалқып отырдың,
Дийханға тәп берип жекиринип турдың,
Мийнет жалшыники, рәхетин көрдің,
Дийхан аштан өлер болды қазы ийшан...

Байраққа ат минсең, ол да сенде бар,
Қырық—отыз жыл хәмелдарлық кимде бар,
Тек шықпаған жалшы жаны тәнде бар,
Дийхан аштан өлер болды қазы ийшан...

Бул қатарларда Юсип қазының жарлы—дийханлардың мийнетин ийелеп, өзи ислемей, харам тамақлық етип отырғанын әшкаралап қоймастан, қосықта мийнеткешлердиң өз мийнетиниң рәхетин өзлери көриуге, ол ушын социал теңсизликти жеңип алыуға шақыруы үнлери де бар. Бул идеяны қосықтың төмендеги қатарлары ашық билдиреди:

«Тындырмай айдаттың бизге арбанды,
Еки теуип бир қыршыттың салмаңды,
Қайтып көрсетпегей сениң қараңды,
Дийхан аштан өлер болды қазы ийшан».

Қосықтың өткирлиги дәуир лебин аңлатады. Себеби атақлы қазы, өз класының беделли адамы, көп жерге қәтереси өтип турған феодалға, «қайтып көрсетпегей сениң қараңды» деп, батыл айтыуы, жарлылардың класслық сезими оянып, өз күшине исене баслағанын, барлығынан да бұрын халықтың көтеринки кейпин көрсетеди.

«Қазы ийшан» қосығының тағы бир характерли жағы, ол феодал хожалықлардың, оның қатын бала шағаларының минез кулқы, адамға көз қарасын айнытпай, дәлме дәл етип сүүретлейди. Қосық көркем, бережақ идеясы түсиникли, сол ўақтағы хәр бир жарлы, дийхан оннан өз тәғдирин, өз сүүретин көриу мүмкин:

«...Қазы ийшан кийипсең әроби телшек,
Шай халқасқа жейсең, май менен шелшек...
Түсликке бергениң шапшаттай шөрек,
Дийхан пақырларға шийрин жан керек...

Ала бәхәр сен қостырдың арбаңды,
Сәскеде келтирдің суйық жармаңды,
Айында көрмедік майлы сорпаңды,
Дийхан аштан өлер болды қазы ийшан...

Дийханшылық еттирдіңіз бәхәрден,
Қатынларың жарытпады нәхәрден...»

Усындай аш көзлик, дийханларға жарытып тамақ бермей, дүнья малды арттырыу үшін барлық хийлени ислеп, дүньяны табыуға дузақ қурып, тапқанын тәрезиге салып өлшеп, қолдан шыққан пулға, дийханларға берілген аз ауқатқа жаны шыққандай болып қыйналатуғын феодаллардың, соның ишінде Юсип қазының да адамгершиликтен хеш нәрсеси қалмаған психологиясы шығармада барынша әшкара етиледі.

«Той бөлсе үлстен аларсаң пайың,
Юсуп десе белли отырар жайың...
Қай елде дау болса, алар хақың бар,
Заңқылдан сөйлеген тил хәм жағың бар...

Әкең Нәдир суўпы, сен болдың қазы,
Дүнья дузағына құрдың таразы...»

«Қазы ийшан» қосығында жарлы мийнеткеш адамлардың шын турмыс сүүрети берилип, езиуши класс үәкиллери барынша әшкараланып, терең социал идеялар берилиуи менен бирге, мийнет адамларының өмирден үмит үзбеуи, келешектен үмитлениуи, оптимистлик менен бериледи. Мийнет адамлары өзлерин хақықат адам деп сезеди хәм адам атын хорлауға көнбейди, ондай хорлауларға қатты наразылық билдиреди:

«...Жыра-жыра Ақтубаның саласы,
Көкке жетер жалшылардың наласы,
Ойласаң бизлерде адам баласы,
Дийхан аштан өлер болды қазы ийшан...»

Жаңабай Қаратай улы социал-теңсизликти тек усы «Қазы ийшан» қосығында берип қоймастан, басқа шығармаларында да бул идеяны дауам етеди. Мәселен, оның «Досларым» қосығын алып қарайық, бунда шайыр өзиниң өмирбаянына тийисли көп фактлерди берилуи менен бирге, тағы да класслық айырмалық, байлар менен жарлылар ортасындағы қарым-қатнас мәселелерин сөз етеди. Бул қосықта да шайыр мийнеткешлердин класслық сезимин оятыуға умтылады:

«Бул дүнья не болды, кеш бар, ерте бар,
Баяр бәрха деди: «иске ғайрат сал».
Тассын деди жылдан жылға қырманлар,
Жилигиниң майын сорды, досларым...»

Өз дәуіріндегі халық көпшілігінің ауқалын шайырдың «Дауыт көл» қосығынанда көріуге болады. Бұнда аш халықтың дауыт көлдің муз үстінде балығын аулап, қыйыншылық пенен үш көріп атырғаны сүүретленеді. «Адамзаттың шаршап тұрған кайлары» деген қатарлар менен шайыр тағы да заманның тарлығын, мийнеткешлердің турмысының қыйын екенін аңлатады.

Шайырдың әдебий мийраслары ишінде сатиралық шығармалар да ушырасады.

«Зергер» қосығында адамның хақысын жеуши, алдаушы Жумамурат зергер ашкараланады:

«Шешен сени мыррық күни тууыпты,
Әкең сени бийзар болып қууыпты,
Көрген адам хақым бар деп бууыпты,
Мудам отирик сөйлейсең, заңғар...»

Бұл көрсетілген сатираларда бир қатар адамлар минез-құлқындағы жаман әдетлерди ашып көрсетиу менен шайыр адамларды жақсы әдетке, шын адамгершилікке шақырады.

Шайырдың творчествосында мухаббат темасы да кең орын алады. Бұндай шығармалар қатарына оның «Ақсүңгил», «Дәрбийке», «Арыұхан» хәм басқа қосықлары жатады. Шайыр бұл қосықларында өзінің мухаббат сезимлерин сулыу сәулелендириу еди.

Жаңабай Қаратай улының әдебий мийрасларындағы усы аталғанлардың өзи де оның халыққа аты жайылған хәм халық сүйетуғын белгилі шайыр болғанын көрсетеди. Ол ХХ әсирдин басында жемисли ислеген, заман талабына өз шығармалары арқалы жууап бере билген, қарақалпақ халқының көркем ой өрисинің өсиуине өз үлесин қосқан шайырлардың бири болып есапланады. Соның менен бирге ол белгилі композитор, бақсы, атақты палұан. Демек, Жаңабайдың қарақалпақ әдебияты тарийхынан ғана емес, улыума искусство, мәдениет тарийхымыздан да тиисли орын алыуы нызамлы.

ЖУУМАҚ

Уллы Октябрь социалистик революциясы өтмиште тарийхы, жазба мәдениаты аз раўажланған еллерге, өз тарийхын ҳәм мәдениатын изертлеўге кең жол ашып берди. Өткен дәўирди үйренгенде мәдений мийрасты Ленишлик принципте баҳалаў, класслық жәмийеттеги көз-қарасларды бақлаў, олардын прогрессивлик тәреплерин үйренишү, халық мәнин көзде тутпаған тәреплерин критикалаў нәзерде тутылады.

Қарақалпақ халқы революциядан бұрын сыртқы душпанлар ҳәм үстем класслар тәрепинен көп ғана жәбирленген халықлардың бири. Бул қайғылы өмир елеслери азатлықты аңсаўшы халықтың көп жылларды өз ишине алатуғын мәдений мийрас естеликleri арқалы ғана жетип келген. Соның үшын бул естеликлердин халық тарийхын үйрениўдеги баҳалы тәрепleri оғада үлкен.

Қарақалпақлар арасында тарқалған көп ғана аўызеки мәденият естеликleri илимпазлар, әдебиятшылар тәрепинен изертленип, олар ҳәтте бизиң эрамыздан бұрынғы тарийхқа қатнасы бар ўақыялар менен байланыслы екенлиги анықланды. Олардың айрымлары ҳәтте жер жүзилик прогрессив әдебияттың белгилеши фармалары сыпатында тилге алынады. Амосонкашылық традициялары менен байланысқан қарақалпақ қаҳарманлық дәстаны «Қырық қыз» пүткил дүнья прогрессив мәдениатының белгилеши фармаларының қатарынан орын алды.

Тарийхшылардың тастыйықлаганындай ақ қарақалпақлардың халық сыпатында пайда болуўы XV әсирди өз ишине алады. Олар буннан бұрында түрк тиллес халықлардың белгиле қәўимлериниң бири сыпатында ерте дәўир мәдений мийрас естеликлерине өз үлесин қосқан. Әйемги турк халықлар жазба естеликлериниң мийрасхорларының бири болған.

Қарақалпақ халық сыпатында тарийх аренасына шыққаннан кейинде XIV—XV әсирлерде өз ойшылларына ийе болғанлығы мәлим. Олардан Соппаслы Сыпыра жыраў (XIV әсир), Асан Қайғы (XV әсир).

Жийренше шешен (XV әсир), Доспамбет, (XVI әсир) ҳәм тағы басқалар. Бул сөз шеберлериниң ҳешбири де хан сиябатының қулы болып қалған шайырлар емес. Олар пухара халық мәнин қорғап ҳәтте ханға да батыл сөз айта алған, өз дәўириниң белги-

ли шайырлары еді. Бул пикирлер Соппаслы Сыпыра жыраудың Тоқтамыс ханға, Темирланға, Асан Қайғының Жәнібек ханға айтқан өткір пикирлери тийкарында тастыйықланады.

Қарақалпақ әдебиятының сағасы жыраўлар мектеби менен тутасатуғыныца ҳешқандай гүман жоқ. Ҳақыйқаттанда орта әсирдеги жыраўлар өз дәуириниң данышпан ҳәм прогрессив адамларының бири болған. Олар атқарыўшылар ғана емес, бәлки үлкен галантқа ийе болған шайырлар еді. Соның ушында бул традиция XIV әсирден басланып, XVIII әсирдеги Жийен жыраў мектеби менен тутасады.

XIX әсир қарақалпақ әдебиятында жетилискен традицияға ийе болған шайырлар Күнхожа, Әжинияз, Бердақ ҳәм Өтеплерди тәрбиялап шығарды. Олардың шығармаларында халықтың еркинликке талпынған арзыў эрманлары, Хийўа ханларының сиясатына қарсы миллий азатлық гурес мотивлери айқын сәўленген. Әсиресе классик шайыр Бердақ творчествосында заманға демократиялық көз карас өз шешимин тапқанлығын толық сезиўге болады. Хан сиясатына пүткиллей наразы болған Бердақтың оған қарсы шығып «Ахмақ патша» деп поэма жазыўының мәнисиде соннан.

XIX әсирдиң екінши ярымы, XX әсирдиң басында қарақалпақлардың өз ерки менен Россияға қосылыўы үлкен прогрессивлик ўақыя болды. Бул жағдай XX әсирдиң басында жасаған қарақалпақ шайырлары творчествосында үлкен из қалдырды.

Дүнья өзинен алдыңғы устазлар мектебин терен өзлестирип, оның прогрессив тәрпинен илхамланбаған әдебиятлар болмаса керек. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында да тап усындай белгили талантлы сөз шеберлериниң жасағанлығы бизге мәлим. Сабақлық жазылыў да усы мәселелер көзде тутылды. Қарақалпақ халқының басқа туўысқан халықлардың прогрессив ўәкиллеринен үйрениў проблемаларына да үлкен дыққат берилди.

Сабақлықта революциядан бұрынғы қарақалпақ шайырларының халық өмири менен сабақлас болған белгили шығармалары анализленип, оқыўшылар дыққатына усынылды.

«Биз өтмиштеги қайғылы заманды толық билмей турып, ҳәзирги бахытлы заманның қәдирин толық биле алмаймыз»—деп жазған еди академик жазыўшы Айбек. Демек солай екен, биз мәдений тарийхымызды да үйрениўге тийислимиз.

Революциядан бұрынғы қарақалпақ әдебиятында динди, суфизмди баянлаған аз саңдағы айрым шығармаларда болған. Биз оларға критикалық көз қараста болдық.

М А З М У Н Ы

Кирисиў	3
Қарақалпақ әдебиятының үйренилиўи	4
Марксизм-Ленинизм классиклери мәдений мийрасларды үйрениў ҳақында	9
Орта Азия ҳәм Қазакстан халықларына ортақ болған әдебият	16
Түрк тиллес халықлардың әдебий жазба мийраслары	17
Орхон—Енесей жазба естеликлери	18
«Қорқыт ата» китабы	22
Огузнама	23
Махмуд Қашғарий ҳәм оның «түрк сөзлер топламы» шығармасы.	25
Юсуп Хас Хажиб ҳәм оның «Бахытқа баслаўшы билим» шығармасы	27
Ахмед Югнакий ҳәм оның «Ҳақықатлар сыйлығы» шығармасы	31
Кодекус-Куманикус	32
Қарақалпақ әдебиятының әйемги дереклери	34
Аўызеки халық творчествосы естеликлери.	40
Массагетлер дәуириниң әдебий естеликлери	41
Қыпшақ дәуириниң әдебий естеликлери	41
XIV—XV әсирдеги әдебий естеликлер	47
Ноғайлы заманының шайыр-жыраўлары	51
Соппаслы Сыпыра жыраў	51
Асан қайғы	54
Жийренше шешен	57
Доспамбет жыраў	59
XVI—XVII әсирдеги әдебий естеликлер	60
XVIII әсирдеги қарақалпақ әдебияты.	66
Жийен жыраў	72
Жийен жыраў шығармаларының идеялық-тематикалық бағдарлары	74
Жийенниң эпикалық шығармалары	79
Посқап ел толғаўы	85
XIX әсирдеги қарақалпақ әдебияты	93
Әдебий байланыслар	95
Күнхожа Ибрайым улы	112
Күнхожа шығармаларының баспада жәрияланыўы	116
Күнхожа шығармаларының түрлери	118
Күнхожа шығармаларының идеялық-тематикалық бағдары	123
Күнхожа шығармаларында Хийўа ханлығы сиябатының әнкаралананыўы	128
Күнхожа шығармаларының көркемлик өзгешеликлери	134
Күнхожа шығармаларын үйрениўдиң әҳмийети.	140
Әжинияз Қосыбай улы	145
Әжинияз шығармаларында ўатан темасы	162
Әжинияздың муҳаббат лирикалары	164
Әжинияздың «Бозатаў» поэмасы	167
Әжинияз шығармаларының жанрлық өзгешеликлери	171
Бердақ	176
Бердақ шығармаларының түрлери	183
Бердақ шығармаларының дереклери ҳәм идеялық-тематикалық	183

өзгешеліктері	186
Бердақ шығармаларында қақарман образының жасалуы	193
Бердақ шығармаларының гуманистік характері	203
Бердақ шығармаларында жақсы минез-құлықты, жоқары адамгершілікті пропагандалау мотивтері	208
Бердақтың юмор-сатиралық шығармалары	211
Бердақтың поэмалары	214
«Ерназар бий» поэмасы	218
«Ақмақ патша» дәстаны	224
Бердақ шығармаларының тили қаққында	232
XIX әсирдің екінши ярымындағы қарақалпақ әдебияты	237
Халық кітаплары	239
«Зухра Тайыр» дәстаны	239
«Ғәрип ашық» дәстаны	241
«Ғөрүғлы» дәстаны	243
— Өтеш Алшынбай улы	249
Өтеш—сатирик шайыр	252
Өтешнің үгіт-пәсият қосықлары	257
Сарыбай шайыр	263
Гүлмурат шайыр	268
Шайырлар айтысы	268
XIX әсирдің ақыры хәм XX әсирдің басындағы қарақалпақ әдебияты	273
Әдебий байланыслар	284
✓ Аннағұл шайыр	291
Мүлмурат Құрбаналы улы	296
Бегжан шайыр	298
Сыдық шайыр	303
• Әбдіғәдір Бекимбет улы	307
Омар Сүйінбек улы	313
Худайберген Жәбеген улы	330
Қазақбай Хожанияз улы	332
Қацабай шайыр	334
Жуумақ	339

На каракалпакском языке

Наўрыз Жапаұов, Камал Мамбетов,
Калимбет Султанов, Артық Қаримов.

**ИСТОРИЯ КАРАКАЛПАКСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ**

*Издательство «Қарақалпақстан»
Нукус — 1983*